

Economie moet je doen

4/5-vwo

2e verbeterde druk

H. Vermeulen
Drs. A. Alblas
Mr. J.N. van Halem

L & M
educatief

1	Concept 1	Schaarste	6
1.1	Inleiding		6
1.2	Is de mens een homo-economicus?		6
1.3	Waardoor ontstaat schaarste?		8
1.4	Welke factoren spelen een rol bij de economische keuzes die we maken?		10
1.5	Wat zijn de kosten voor het maken van economische keuzes?		12
1.6	Kunnen mensen met geld omgaan?		15
	<i>Spel/Experiment 1.1</i>	<i>Wie richt het beste zijn winkel in?</i>	20
	<i>Spel/Experiment 1.2</i>	<i>Time is Money</i>	21
2	Concept 2	Ruil	22
2.1	Inleiding		22
2.2	Waarom ruilen mensen?		24
2.3	Waarom heeft een ruileconomie wetsregels nodig?		26
2.4	Geld verhoogt de doelmatigheid van een ruileconomie.		29
2.5	Welke soorten geld kennen wij?		33
2.6	Blijft geld wel rollen?		37
2.7	Wie is verantwoordelijk voor de geldschepping?		45
	<i>Spel/Experiment 2.1</i>	<i>Specialiseer je en vergroot je welvaart!</i>	54
	<i>Spel/Experiment 2.2</i>	<i>LETS</i>	55
3	Concept 3-1	Markt – vraag en aanbod	56
3.1	Inleiding		56
3.2	Consumentenvoordeel en producentenvoordeel		56
3.3	Welk verband bestaat er tussen de gevraagde hoeveelheid en de prijs?		59
3.4	Hoe werkt het prijsmechanisme?		63
3.5	Waarom is het marktevenwicht meestal maar van korte termijn?		67
3.6	Hoe meet je de prijsgevoeligheid van de gevraagde of aangeboden hoeveelheid?		69
3.7	Welke soorten goederen kun je onderscheiden?		73
3.8	Hoe hangt de vraag af van het inkomen?		78
3.9	Bij welke productiegrootte behaalt de ondernemer een maximale winst?		83
	<i>Extra opgaven</i>		86
	<i>Spel/Experiment 3.1</i>	<i>Floria-spel</i>	92
	<i>Spel/Experiment 3.2</i>	<i>Speel je rijk</i>	92
4	Concept 3-2	Markt – toetreding en marktstructuur	93
4.1	Inleiding		93
4.2	Waarvan hangen de productiemogelijkheden af?		94
4.3	Welke kosten heeft een onderneming?		101
4.4	Hoe zien de kostenfuncties er uit bij toe- en afnemende meeropbrengsten?		106
4.5	Hoe zien de opbrengstenfuncties van een onderneming eruit?		109
4.6	Bij welke productiegrootte zijn de kosten en de opbrengsten aan elkaar gelijk?		112
4.7	Wanneer werkt het marktmechanisme perfect?		117
4.8	Waarom komt de marktform 'volkomen concurrentie' niet voor?		121
4.9	Wanneer spreek je van een oligopolie en van monopolistische concurrentie?		126
4.10	Wanneer is er sprake van prijsdiscriminatie?		134
	<i>Spel/Experiment 4.1</i>	<i>Popgroep De Bank na jaren weer bij elkaar</i>	141
	<i>Spel/Experiment 4.2</i>	<i>Oligopolistische afhankelijkheid</i>	141
5	Concept 4	Ruilen over de tijd	142
5.1	Inleiding – een leven lang financieel plannen		142
5.2	Wat bedoelen economen met voorraadgrootheden en stroomgrootheden?		144

5.3	Lenen of sparen?	146
5.4	Wie zijn er actief op de vermogensmarkt?	150
5.5	Is inflatie hetzelfde als geldontwaarding?	155
5.6	Hoe berekent het CBS de inflatie?	159
5.7	Wat zijn de oorzaken en gevolgen van inflatie?	164
5.8	Is het kopen van een huis een goede belegging?	167
5.9	Werken aan je pensioen?	171
	<i>Spel/Experiment 5.1 Tender-spel</i>	177
	<i>Spel/Experiment 5.2 Sparen en lenen</i>	178
6	Concept 3-3 Markt – de arbeidsmarkt	179
6.1	Inleiding	179
6.2	Wat bepaalt het aanbod en de vraag op de arbeidsmarkt?	179
6.3	Hoe meet je de werkloosheid en de werkgelegenheid?	185
	<i>Extra opgaven</i>	189
	<i>Spel/Experiment 6.1 Wie helpt de conciërge?</i>	192
	<i>Spel/Experiment 6.2 Ontwerp de nieuwe inpaklijn</i>	193
7	Concept 5-1 Samenwerken en onderhandelen deel 1	194
7.1	Samenwerken	194
7.2	Speltheorie	199
7.3	Het <i>prisoners dilemma</i> en collectieve goederen	208
7.4	Zelfbinding en flexibiliteit	213
7.5	Onderhandelen	220
	<i>Spel/Experiment 7.1 Het gevangenenprobleem</i>	227
8	Concept 5-2 Samenwerken en onderhandelen deel 2	228
8.1	Het arbeidsvoorwaardenoverleg	228
8.2	Welke rol speelt de overheid in de loonvorming?	232
8.3	Europese integratie – geschiedenis	237
8.4	Europese integratie – hoe vindt de besluitvorming binnen de EU plaats?	241
8.5	Europese integratie – wat is de Europese Monetaire Unie?	249
8.6	Maatschappelijk verantwoord ondernemen	254
	<i>Spel/Experiment 8.1 Samen bouwen</i>	261
9	Concept 6 Risico en informatie	262
9.1	Inleiding	262
9.2	Risico in je levensloop	263
9.3	Verzekeren en solidariteit	267
9.4	Is onze sociale zekerheid ook een verzekering?	278
9.5	Op welke wijze financieren we de sociale zekerheid?	283
9.6	Wat maakt ons sociale zekerheidsstelsel kwetsbaar?	289
9.7	Hoe tracht de overheid het draagvlak van de sociale zekerheid te versterken?	294
	<i>Spel/Experiment 9.1 Brokkenpiloot of voorzichtige rijder</i>	301
	<i>Spel/Experiment 9.2 Maak je huiswerk een keer niet!</i>	302
	Checklist – Wat je moet kennen en kunnen voor je examen	303
	Keuzeonderwerpen	319
	1001 suggesties voor praktische opdrachten en profielwerkstukken	337
	Index	348

Voorwoord

Het ontstaan van *Economie moet je doen* is een logisch gevolg van de ontwikkelingen binnen onze uitgeverij in de afgelopen vijftien jaar. *Examentraining Economie* is in gebruik op de meeste scholen voor havo en vwo. En ook *Checklist – Wat je moet kennen en kunnen voor je examen* met daarin de uitgewerkte eindtermen, wist zijn weg te vinden naar de examenkandidaten. *Checklist* vat de theorie samen aan de hand van de eindtermen en definiëert de economische begrippen, en de examentraining biedt de noodzakelijke oefen- en verwerkingsstof. Vanuit het onderwijsveld kregen we dan ook diverse malen de vraag voorgelegd of we deze beide boeken niet konden combineren. Een stap verder is dan de overweging om een methode te schrijven. Dit resulteerde enkele jaren geleden in *Economie in praktijk*, een complete methode voor het vak economie die vooruitliep op de nieuwe examenprogramma's.

Het pilotproject van de SLO heeft dit geresulteerd in nieuwe examenprogramma's voor havo en vwo. Deze ontwikkeling was voor ons aanleiding om *Economie in praktijk* grondig te herzien, de leerstof te rangschikken rond concepten en aan te vullen op basis van nieuwe ontwikkelingen. En het resultaat ligt voor u: ***Economie moet je doen, een gloednieuwe leergang gebaseerd op de resultaten van het SLO-pilotproject, afgestemd op de nieuwe examenprogramma's voor havo en vwo.***

Economie moet je doen is een praktische en betaalbare methode geworden, doelgericht, compact en toegankelijk geschreven, met tal van extra's zoals 26 uitgewerkte experimenten (spellen) met instructies, ruim 120 uitgewerkte en 700 niet-uitgewerkte keuzeonderwerpen, en meer dan 100 actuele examenopgaven. *Economie moet je doen* is bovendien zeer actueel: niet alleen zijn alle pilotexamens erin verwerkt, ook de kredietcrisis en de gevolgen daarvan voor de overheidsfinanciën krijgen bijvoorbeeld alle aandacht.

De opgaven en spellen in de gecombineerde leer- en werkboeken worden stap-voor-stap uitgewerkt in afzonderlijke uitwerkingenboeken. Docenten die de methode gebruiken ontvangen bovendien gratis een omvangrijk toetsenpakket met per hoofdstuk een enorme verzameling (extra) opgaven plus antwoorden.

Het verheugt ons dat binnen één jaar na verschijning dit boek herdrukt moet worden. Deze herdruk stelt ons ook in de gelegenheid een aantal verbeteringen aan te brengen. Bovendien is een extra onderdeel toegevoegd: 'Checklist – Wat je moet kennen en kunnen voor je examen'. Deze checklist biedt per hoofdstuk een handig overzicht van wat je hebt geleerd. Ondanks deze aanvulling en verbeteringen is deze druk bruikbaar naast de voorgaande.

Uitgangspunt bij de vernieuwingen in het economisch onderwijs is dat het leerlingen beter voorbereidt op hun rol in het maatschappelijke verkeer. Dit betekent dat zij met behulp van de belangrijkste economische beginselen (ook wel *concepten* genoemd) de economische verschijnselen in de maatschappij leren begrijpen, verschijnselen waar zij als persoon in verschillende rollen binnen huishouden, bedrijf of overheidsinstelling mee te maken krijgen en waarbinnen zij beslissingen moeten nemen.

De economische concepten zijn:

- Concept 1: Schaarste
- Concept 2: Ruil
- Concept 3: Markt
- Concept 4: Ruilen over de tijd
- Concept 5: Samenwerken en onderhandelen
- Concept 6: Risico en informatie
- Concept 7: Welvaart en groei
- Concept 8: Goede tijden en slechte tijden

In het *schoolexamen* moeten in elk geval de concepten worden getoetst die geen onderdeel uitmaken van de stof van het centraal examen. Dat zijn *Schaarste* en *Ruil*. Daarnaast is het ook verstandig om tijdens het schoolexamen de andere concepten te behandelen en te toetsen. Om tegemoet te komen aan de belangstelling en de mogelijkheden van de gevarieerde leerlingpopulatie, wil de examencommissie keuzemogelijkheden in het schoolexamen aanbrengen en wel door het gebruik van keuzeonderwerpen en klaslokaalexperimenten of spellen. De stof voor het schoolexamen moet voor vwo in ieder geval de volgende elementen bevatten:

Concept Schaarste	10 %
Concept Ruil	10 %
Keuzeonderwerpen (minimaal 2)	10 %
Klaslokaalexperimenten	10 %

Totaal 40 % van de studielasturen vwo economie.

De gedachte achter de *keuzeonderwerpen* is dat leerlingen verschillende achtergronden en interesses hebben en gemotiveerder werken aan opdrachten, die dichterbij hun interesses liggen. In deze methode zijn dan ook vele keuzeonderwerpen opgenomen en een groot aantal uitgewerkt tot op hoofd- en deelvraagniveau (zie de bijlagen).

En met betrekking tot de *experimenten* geldt dat economie een vak is dat je ook moet *doen*. Experimenten kunnen de leerstof tastbaar maken. Vraag- en aanbodcurven, concurrentie en consumenten- en producentensurplus zijn abstracte begrippen, maar wanneer je ze toepast in een experiment leidt dat tot meer inzicht. De kans is ook groter dat de stof langer beklijft wanneer de begrippen niet alleen figuren op papier of schoolbord blijven. Bij het doen van de klaslokaalexperimenten kunnen de kandidaten zelf de verschillende taken vervullen. Taken waarop zij uiteindelijk door middel van een portfolio kunnen worden beoordeeld en waarbij deze beoordeling kan tellen voor 10 % van het schoolexamencijfer.

Zowel de keuzeonderwerpen als de experimenten zijn nieuw in het middelbaar economieonderwijs. In het schoolexamen moeten de leerlingen tenminste twee keuzeonderwerpen behandeld hebben. De totale ruimte die dit moet beslaan in termen van studielasturen (slu) is 10 % procent. Voor vwo komt dit neer op $480 \text{ slu} / 10 = 48$ uur (of 24 slu per keuzeonderwerp). Bij het bestuderen van keuzeonderwerpen maken leerlingen aanspraak op hun informatievaardigheden. Daarnaast moeten zij zelfstandig een eenvoudig economisch onderzoek kunnen opzetten en uitvoeren over een concreet maatschappelijk vraagstuk.

In *Economie moet je doen* hebben we de bovengenoemde economische concepten zoveel mogelijk in allerlei concrete situaties (contexten) laten terugkomen.

De gebruikte economische contexten zijn gekozen uit actuele situaties, die de leerlingen in kranten lezen, kennen van radio en tv en in hun dagelijks leven meemaken.

Ook de kenmerkende vernieuwingen binnen het economieonderwijs, zoals de keuzeonderwerpen en de klaslokaalexperimenten, krijgen binnen deze methode veel aandacht. Zo besluit elk hoofdstuk met twee klaslokaalexperimenten (spellen). In principe kan het hoofdstuk hiermee ook begonnen worden als inleiding op het onderwerp.

Wij hopen dan ook dat wij in onze opzet zijn geslaagd en dat *Economie moet je doen* het vak economie 'leuker' maakt en het dichterbij de leerling brengt.

Zeist, zomer 2013,
De auteurs.

1 Concept 1 Schaarste

1.1 Inleiding

Als je denkt aan schaarste, dan komen er waarschijnlijk als eerste beelden uit ontwikkelingslanden bij je op. Je ziet dan in gedachten hongerende mensen, mensen in een door oorlog of natuurrampen verwoeste omgeving en dergelijke. Gebeurtenissen waarvoor mensen vaak hulpacties organiseren. Juist in een welvarend land als Nederland bestaan heel veel soorten goededoelenorganisaties. Nederland is een welvarend land en hier is aan veel minder zaken gebrek. De vraag is echter of schaarste daarom in Nederland niet voorkomt. De meeste mensen in ons land hebben vaak een tekort aan geld. Bedrijven zoeken naar financiële middelen om hun investeringen te kunnen financieren. De meeste aandacht gaat in de media uit naar de overheid, die verwoede pogingen doet om haar tekort weg te werken en haar schuld te verminderen. De Nederlandse overheid heeft een schuld die rond de € 300 miljard ligt.

1.2 Is de mens een homo-economicus?

Binnen de economische wetenschap hanteerde men jarenlang het mensbeeld van de zogenaamde homo-economicus. Daarmee bedoelden economen dat mensen uitsluitend hun eigen belang nastreven en met de voor hen beschikbare middelen een zo hoog mogelijke behoeftebevrediging probeerden te bereiken. Maar klopt dit mensbeeld wel?

The image shows a screenshot of the website 'nationalegoededoelentest.nl'. At the top, there is a navigation bar with links: 'Home', 'Start de test', 'Wie zijn wij', 'Goede doelen', 'CHAMP', 'Doneren', and 'Nieuws'. The main heading is 'nationalegoededoelentest.nl' with a magnifying glass icon over the 'n'. Below the heading, the text reads: 'Ontdek welk goed doel het beste bij jou past en doe nu de test!'. There is a sign-up form with fields for 'Naam' and 'E-mail', and a button labeled 'aanmelden'. To the right of the form, there is a paragraph of text: 'Er zijn 12.000 goede doelen in Nederland. Wie geef je wat? Stichting NationaleGoedeDoelenTest helpt je bij het maken van een bewuste keuze. Geef aan in welk gebied het goede doel actief moet zijn, welk deel van het opgehaalde geld de organisatie mag besteden aan reclame en salarissen en of het goede doel een CBF-keurmerk moet hebben. Vervolgens krijg je een top tien van goede doelen die aan jouw eisen voldoen. Doe de test en je weet zeker dat jouw donatie aan een passend goed doel wordt besteed.'

Doe zelf de goededoelentest op 'www.goededoelentest.nl'.

In Nederland ontvingen goededoelenorganisaties in 2008 voor meer dan één miljard euro aan giften. Dan lijkt het er toch op dat het mensbeeld van de homo-economicus niet (helemaal) klopt.

Economie houdt zich bezig met 'schaarste'. Zowel in onderontwikkelde landen als in Nederland bestaat schaarste. En dat komt omdat de **behoeften** van de bevolking groter zijn dan de **middelen** om in deze behoeften te voorzien. De economische wetenschap heeft jarenlang als uitgangspunt gehad dat de mens op een logische wijze probeert om met zijn beperkte middelen zoveel mogelijk behoeftebevrediging te realiseren; we noemen dit **economisch handelen**.

Zeg maar zijn eigen belang najaagt. De mens zou een ware ‘homo-economicus’ zijn. Uit de hierboven besproken situatie blijkt dat dit uitgangspunt te beperkt is.

Daniel Kahneman kreeg in 2002 de Nobelprijs voor de economie met de onderbouwing van zijn stelling dat de mens eigenlijk helemaal niet zo’n rationeel berekenend wezen is. Deze gedachte heeft de economische wetenschap behoorlijk veranderd. De menselijke psyche speelt bij het economisch handelen een belangrijke rol. De **homo-economicus** zou altijd in zijn eigen belang heel bewust en rationeel handelen. Maar veel mensen doen dat niet. Mensen maken zich vaak zorgen voor de toekomst. Trachten zich te verzekeren tegen financiële nadelige gevolgen van onverwachte gebeurtenissen. Ook al is de kans erop in een aantal gevallen zeer klein. Mensen zijn daardoor (al of niet bewust) in veel gevallen oververzekerd. Ze betalen dan dus in feite teveel.

Zelfs beurshandelaren handelen niet altijd even economisch. Ze stoppen hun geld het liefst in obligaties en aandelen van bedrijven die de laatste jaren goed hebben gedraaid. En halen hun geld weg bij de minder goedlopende bedrijven. Maar daardoor werken ze juist mee aan de grote schommelingen op de effectenbeurzen, die je daar regelmatig tegenkomt.

Andere menselijke deugden die de homo-economicus onderuit halen, zijn volgens Stefano Zamagni, een Italiaans sociaal-econoom, het menselijke rechtvaardigheidsgevoel en zijn redelijkheid. Hij denkt niet uitsluitend aan zichzelf. Geld geven aan goede doelen en het kopen van duurere biologische producten of andere duurere duurzaam geproduceerde goederen, zou je niet meteen verwachten van de homo-economicus. Kortom de echte homo-economicus bestaat niet!

Vragen en opdrachten bij 1.2

1 Homo-economicus

Economie als wetenschap staat bekend om zijn theoretische modellen, maar het is tegenwoordig ook een experimentele wetenschap die aan de hand van proeven in laboratoria het menselijk handelen observeert en theoretische modellen toetst. In het ‘lab’ blijkt steeds vaker dat het waargenomen gedrag afwijkt van de theoretische voorspellingen. Om die reden worden alternatieve theorieën ontwikkeld, die het waargenomen gedrag beter kunnen voorspellen en daarmee een belangrijke aanvulling vormen op de klassieke economische modellen. De homo-economicus – de alleen naar eigen voordeel strevende mens – blijkt niet altijd een goed model te zijn voor het echte menselijk handelen. Econoom Arthur Schram: ‘Zet een aantal mensen in een laboratorium, geef ze geld mee en een aantal regels om dit aan een van de spelers te geven, af te pakken of bijvoorbeeld een boete op te leggen als iemand zich ‘misdraagt’, en zie: er ontstaat al snel een zekere samenwerking, een groepsproces waarbij het eigenbelang soms opvallend ondergeschikt wordt gemaakt aan het groepsbelang. Je ziet dat bij de deelnemers van dit soort proeven langzaam doordringt, dat het in hun eigen belang kan zijn soms niet teveel het eigenbelang voorop te stellen. Bijvoorbeeld omdat je vaker in een afhankelijke positie bent dan in een positie waarbij je macht uitoefent over anderen.’

Bron: Universiteit van Amsterdam

- a Wat kenmerkt de ware homo-economicus?
- b Op welke wijze blijkt volgens de Universiteit van Amsterdam dat de mens niet voldoet aan het beeld van een homo-economicus?

Als je een kind laat kiezen tussen een groot en een klein stuk taart, kiest het waarschijnlijk voor het grote. Dat is kenmerkend voor de homo-economicus. Maar als je het kind zelf de taart laat snijden en als laatste laat kiezen, ontstaat er een ander soort gedrag.

- c Welk economisch gedrag zal het kind dan vertonen?
- 2 Welke van onderstaande stellingen zal de homo-economicus waarschijnlijk onderschrijven?
- a Geld is belangrijk.
 - b Sociale zekerheid is belangrijk.
 - c Cultuur is belangrijk.
 - d Welvaart is belangrijk.
 - e Onderwijs is belangrijk.
 - f Sport is belangrijk.
 - g Ik ben belangrijk.

1.3 Waardoor ontstaat schaarste?

Forum buigt zich over watercrisis

Onlangs vond in Den Haag het 'Second World Water Forum' plaats. Onder voorzitterschap van kroonprins Willem-Alexander hebben honderden politici, 'waterspecialisten', ministers en andere topfunctionarissen uit de hele wereld zich gebogen over de watercrisis, die ons allemaal bedreigt. De mens is voor zijn voortbestaan volkomen afhankelijk van water. Hij gebruikt water voor allerlei doeleinden. Schoon zoetwater is nu echter in veel landen al een schaars goed. Het Forum zal bezien of er over 25 jaar voor iedereen voldoende schoon water beschikbaar kan zijn.

Hoe komt het nu dat in Nederland nog steeds sprake is van schaarste, ondanks onze rijkdom. De economische groei van de afgelopen eeuwen heeft de schaarste niet uit ons land verdreven. De reden dat schaarste nog steeds bestaat, is dat ook onze behoeften steeds verder toenemen. Deze behoeften lijken zelfs exponentieel te groeien. We spreken dan ook wel van een **consumptiemaatschappij**. Economische groei is dus in feite weinig meer dan een toename van de middelen, waardoor wij meer behoeften kunnen vervullen.

Het begrip 'behoeften' is een begrip dat continu aan verandering onderhevig is. Behoeften zijn **dynamisch**. Het gevolg daarvan is dat schaarste altijd tegenwoordig is in onze samenleving. Blijkbaar ligt het in de menselijke aard om steeds meer te willen hebben. Economen denken dat de wens om zichzelf te kunnen ontplooiën één van de oorzaken van schaarste is. Voor ontplooiing heb je activiteiten en producten nodig (school, computers, enz.). Een andere reden is dat mensen elkaar graag imiteren. Wat de één heeft, wil de ander ook hebben. Ook op deze wijze ontstaan voortdurend nieuwe behoeften.

Economen noemen de gedragingen van mensen om met zo weinig mogelijk middelen een zo hoog mogelijke behoeftebevrediging te realiseren het **economisch handelen**. Ook hebben zij geprobeerd een definitie van schaarse goederen te geven. Deze luidt: **schaarse goederen** zijn vaak alternatieve aanwendbare goederen waarvoor je een prijs betaalt.

Sommige goederen zijn echter 'schaarser' dan andere. Een manier om de mate van schaarsheid te bepalen is te kijken naar de prijsvorming van dat artikel. Een kilo goud is vele malen duurder dan een kilo zout. De reden ligt voor de hand: schaarste.

Vragen en opdrachten bij 1.3

- 3 'Forum buigt zich over watercrisis'.
Lees het stukje op de vorige pagina nog eens.
- a Gebruikt de schrijver het begrip 'schaars goed' hier in de economische zin van het woord? Verklaar je antwoord.
 - b Leg uit dat water alternatief aanwendbaar is.
 - c Gaan we in Nederland economisch met water om?
 - d Volgens deskundigen zal het toenemende gebruik van biobrandstoffen het watertekort doen toenemen. Geef een verklaring voor deze stelling.
- 4 Schaarste is een kenmerk dat je ook binnen het gezin tegenkomt.
- a Hoe blijkt dat uit onderstaand artikel 'Economische neergang'?

Economische neergang

Behalve hun ouders hebben ook de jongeren last van de economische neergang (recessie). Zo is hun inkomen nauwelijks gestegen in vergelijking met het vorige Scholierenonderzoek. Nu heeft een scholier gemiddeld € 115,- te besteden; twee jaar geleden was dat nog € 113,-. Een inkomensstijging van slechts 1%. Terwijl tussen het Scholierenonderzoek 1999/2000 en het twee jaar geleden verschenen rapport de scholieren nog een inkomensstijging hadden van 20%.

Bron: Nibud 2006

- Een gezin heeft behoefte aan goederen. Daarvoor is geld nodig. Om geld te verdienen moet je werken.
- b Op welke wijze kunnen ouders de taken binnen een gezin verdelen?
 - c Leg uit op welke wijze deze keuze te maken kan hebben met schaarste.
- In onze tijd werken veel jongeren vanaf 14 jaar een aantal uren per week.
- d Leg uit dat het gaan werken van jongeren een economische keuze is?
 - e Verklaar dat voor schoolgaande jeugd tijd alternatief aanwendbaar is.
 - f Bedenk nu, met de kennis die je hebt, een definitie van 'economische goederen'.
- 5 Als je straks gaat solliciteren, heb je ook te maken met een schaarste-aspect, namelijk dat van arbeid. Dit schaarste-aspect kan zelfs een belangrijke bijdrage leveren aan de hoogte van het loon dat je gaat verdienen. Verklaar deze stelling.
- 6 Lees onderstaande tekst.

Reistijd steeds minder betrouwbaar

Om op tijd op een afspraak te komen moeten automobilisten een derde optellen bij de gemiddelde reistijd. Reistijdschattingen in spits- en daluren worden steeds onbetrouwbaarder doordat files zich steeds vaker voordoen op onverwachte tijden en plaatsen. Verbreding van het hoofdwegennet en uitbreiding van alternatieve routes via het bestaande wegennet kunnen de reistijden van deur tot deur betrouwbaarder maken.

- a Wat heeft de bovenstaande tekst met schaarste te maken?
- b Geef voorbeelden op andere terreinen waar je onderscheid kunt maken tussen spits- en daluren. Geef daarbij telkens aan waaruit de 'schaarste' bestaat.

7 Lees de volgende teksten.

Tekst 1 Praatjes vullen geen WAO-gaatjes

Onlangs was het weer volop in het nieuws: er moet nog meer bezuinigd worden, anders komt Nederland onder de Europese norm wat betreft het tekort op de Rijksbegroting. Het CDA reageerde met: op de sociale zekerheid mag niet meer worden gesnoeid.

Tekst 2 Ruimtebehoeften verschillend

Het gemeentelijke grondgebied is beperkt. Grond is schaars en alternatief aanwendbaar. De ruimtebehoeften ten behoeve van de gebruikers van de grond zijn verschillend en soms tegenstrijdig. Dit vraagt een afweging bij het denken over de ordening, de bestemming en het gebruik van ruimte. Het denken in hoeveelheden van vroeger maakt steeds meer plaats voor kwaliteitsdenken.

- a Wat heeft het bericht 'Praatjes vullen geen WAO-gaatjes' met schaarste te maken?
- b Over welk economisch goed gaat het in artikel 'Ruimtebehoeften verschillend'? Licht je antwoord toe.

1.4 Welke factoren spelen een rol bij de economische keuzes die we maken?

Kiezen voor je leven

Media-educatie gebruiken als instrument om jongeren bewust te maken van de consequenties van keuzes die ze maken. Dat is het doel van het Equal-project van de EU *Kiezen voor je leven*. Jongeren in de leeftijd van 16-25 jaar moeten veel keuzes maken die van invloed zijn op de wijze waarop de rest van hun leven zal verlopen: de keuze voor een vakkenpakket of beroep, maar bijvoorbeeld ook de keuze van een levenspartner, of de keuze voor kinderen krijgen of een carrière.

In het project *Kiezen voor je leven* krijgen jongeren de kans om door middel van het maken van een ultrakorte film te laten zien welke keuzes zij maken en op welke gronden zij dat doen. Daarnaast worden in het project enkele programma's gemaakt over jongeren en keuzes maken. Jongeren die aan het project deelnemen, krijgen de kans om mee te werken aan deze programma's, maar ook aan het bouwen en onderhouden van een speciale projectwebsite.
Bron: Equal-project EU

Als je behoeften groter zijn dan je middelen, zul je **keuzes** moeten maken. Die keuzes zullen zijn gebaseerd op een bepaalde **rangorde** in je behoeften. Daarbij heb je te maken met allerlei beïnvloedende factoren. Er is veel onderzoek gedaan naar factoren die de consumptie van mensen beïnvloeden. Uit dat onderzoek is gebleken dat de gewenste status, de mate van opleiding, de buurt waarin je woont, de vrienden die je hebt, het gezin waaruit je afkomstig bent, de mode van het moment, het klimaat van het land waar je woont, enz. allemaal factoren zijn die hier een belangrijke rol in spelen.

De keuzes die mensen maken zijn niet altijd even verstandig. Vaak betreft het dan zaken, die gewoon te moeilijk zijn om goed te kunnen doorgronden. Op het terrein van verzekeringen en pensioenen raken veel mensen de weg kwijt. Meer keuzes op deze terreinen maken de mens dan ook niet gelukkiger. Ook dit is een stelling die vanuit de psychologie de economie is binnengedrongen. De standaardgedachte was juist dat het hebben van meer keuzes goed is voor de consument. 'Schaars en **alternatief aanwendbaar**' is een economische beschrijving van een principe dat iedereen herkent. Omdat je wensen groter zijn dan je beschikbare (schaarse) middelen, heb je

onvoldoende geld om al je wensen te vervullen. Een euro die je besteedt aan je scooter of aan de aankoop van een dvd kun je niet meer besteden aan een vakantie of aan een computer. Dat dwingt je tot het maken van keuzes (alternatief aanwenden).

Uit de tot nu toe besproken stof en situaties blijkt dat de elementen 'schaarste' en 'het maken van keuzes' op alle niveaus in onze samenleving te herkennen zijn. Zowel binnen gezinnen, ondernemingen, als de overheid spelen steeds weer dezelfde economische keuzevraagstukken. Hoe om te gaan met de beperkte middelen die ter beschikking staan? Natuurlijk zijn er tussen deze sectoren ook wel verschillen zichtbaar. De overheid bijvoorbeeld heeft veel meer het algemene belang voor ogen dan de gezinnen of de bedrijven. Deze laatste twee zijn toch meer op zichzelf gericht.

Vragen en opdrachten bij 1.4

8 Kiezen voor je leven

Lees de tekst aan het begin van deze paragraaf nog eens.

- a Leg uit dat het kiezen van een vakkenpakket een economische keuze kan zijn.
- b Leg uit dat de keuze tussen kinderen of een carrière een economische keuze kan zijn.
- c Op welke wijze kun je bij vraag a en b het begrip 'schaars' betrekken?

9 Schaarste aan dvd-romspelers

Uit de krant (2006):

'Wie de afgelopen dagen een dvd-romspeler heeft willen kopen, heeft het waarschijnlijk al gemerkt: op dit moment zijn de nieuwste modellen bijna niet meer te krijgen. De reden daarvan is even simpel als aannemelijk: met de invoering van de nieuwe PlayStation 2-spelconsole zorgt Sony voor een stagnatie in de levering van zogenaamde pickups, de slee met de laserdiode van de speler. Ook Sony, zelf een van de weinige producenten van deze belangrijke component voor dvd-spelers, koopt bij de concurrentie in, om de gevraagde eenheden van de spelconsole van de band te kunnen laten rollen.'

- a Op welke wijze komt het begrip 'schaarste' in dit stukje aan de orde?
- b Op welke wijze komt het begrip 'alternatief aanwendbaar' in dit stukje aan de orde?

10 Op de bon

Na de bevrijding van Nederland in 1945 heeft nog lang schaarste aan allerlei goederen bestaan, ook aan eerste levensbehoeften. Veel goederen gingen op de bon. De consumenten mogen zelf weten bij welke winkelbedrijven zij hun bonnen besteden. De bedrijven en hun reclamejongens maken van de nood een deugd en van de schaarste een kans.

- a Wat bedoelen we met de zin 'de bedrijven maken van de nood een deugd'?
- b Verklaar waarom deze voedingsbonnen alternatief aanwendbaar zijn.

1.5 Wat zijn de kosten voor het maken van economische keuzes?

De waarde van vrijwilligerswerk

Volgens schattingen werken vrijwilligers in Nederland samen 540 miljoen uur per jaar.

De economische waarde van dit werk blijkt nauwelijks onderzocht.

‘De economische waarde van vrijwilligerswerk?’ De woordvoester van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport heeft geen idee, hoewel haar departement verantwoordelijk is voor de coördinatie van het vrijwilligerswerk. ‘Het moet een enorm bedrag zijn’, verzucht ze.

Ook in Nederland wordt ‘in georganiseerd verband onverplicht en onbetaald heel wat werk verzet ten behoeve van anderen of de samenleving’, want zo luidt de officiële definitie van vrijwilligerswerk.

Hierbij is vooral dat georganiseerde verband belangrijk, want zonder deze beperking zou iedereen – die wel eens iets voor een ander doet – een vrijwilliger zijn.

De mantelzorgers en andere informele helpers die voor hun zieke ouders zorgen of een oogje in het zeil houden bij hun bejaarde burens, en al diegenen die huishoudelijk werk verrichten tellen dus niet mee. Maar ondanks afspraken over de definitie slagen onderzoekers er in steeds weer in andere cijfers te presenteren.

In haar proefschrift *The Economics of Unpaid Work* uit 1996 gaat de inmiddels overleden econoom Marga Bruyn-Hundt in op verschillende methoden om de economische waarde van onbetaald werk te berekenen. Dat kan bijvoorbeeld via de opportunity-costs-methode, die uitgaat van het inkomen dat de vrijwilliger mist door gratis te werken in plaats van betaald. Voor het bepalen van de waarde van huishoudelijk werk en daar was het Bruyn-Hundt om begonnen, kan dit een goede manier zijn, maar voor vrijwilligerswerk is deze berekeningswijze minder geschikt. Vrijwilligers zijn immers heel vaak mensen die hun pro Deo-werk verrichten naast een gewone baan.

Bron: NRC-Handelsblad (auteur: W. van Hoeflaken)

Je kunt economische middelen maar één keer inzetten. Als je kiest voor de aanschaf van een computer, kun je wellicht niet meer die vakantie kiezen, die je ook wil maken. Als je besluit vrijwilligerswerk te doen, kun je tijdens die uren geen geld verdienen. Als je werkt of vrijwilligerswerk doet, heb je geen vrije tijd. Het één gaat vaak ten koste van het ander. Dat moet je afwegen en economen noemen die ‘kosten’ dan ook **opofferingskosten** of ‘**opportunity costs**’.

De gewone productiekosten kunnen we vrij gemakkelijk bepalen. Tel de kosten van het materiaal (grondstoffen en dergelijke) en de benodigde productiemiddelen bij elkaar op en je krijgt een redelijke benadering van de kosten. Maar hoe bepaal je nu de grootte van de *opportunity costs*?

Bedrijven hebben vaak behoefte aan een voorraad, maar willen die wel zo klein mogelijk houden. Maar wat kost een voorraad? Binnen de logistiek hanteert men voor de kosten van de voorraad vaak een percentage van 25 % van de aanschafkosten.

De kosten van de voorraad verkleinen namelijk de investeringsmogelijkheden van het bedrijf. De offeringskosten van de voorraadaanschaf zijn daarom dat het bedrijf minder kan investeren. Dat betekent minder toekomstig inkomen. Maar je zult begrijpen dat dit inkomensverlies moeilijk meetbaar is.

Daar staat tegenover dat te weinig voorraad ook financiële gevolgen met zich mee kan brengen. Een bedrijf dat ‘nee’ moet verkopen, verliest omzet en wellicht ook een potentiële klant.

Bij consumentenaankopen is mond-op-mondreclame de belangrijkste beïnvloedende factor. Vaak nog belangrijker dan reclame zelf. Daarom is een goede klantenservice van levensbelang. Als een bedrijf wil bezuinigen op zijn klantenservice kan dat op korte termijn zijn winst verhogen. Maar op langere termijn kan het bedrijf dan veel klanten verliezen. Dat zijn de *opportunity costs* van de bedrijfsbezuiniging. Uit Engeland kennen we daarvan een prachtig voorbeeld. In de Britse Telecom sector was 27 % van de klanten ontevreden over de wachttijden, de telefoonmanieren, (het

gebrek aan) efficiency en de aanwezige productkennis. Deze omstandigheden boden geweldige kansen voor nieuwe aanbieders die wel in staat waren om goede klantcontacten te realiseren. De concurrentie nam toe en vooral de slecht functionerende en klantvriendelijke aanbieders moesten het ontgelden.

Elke economische keuze die je maakt, heeft tot gevolg dat je andere behoeften niet meer of in mindere mate kunt vervullen. Dat is de betekenis van het begrip *opportunity costs*.

Vragen en opdrachten bij 1.5

- 11 Lees de tekst 'De waarde van vrijwilligerswerk' nog eens.
- a Wat verstaan we onder mantelzorgers?
 - b Wordt het werk van mantelzorgers onder de officiële definitie van vrijwilligerswerk verstaan? Verklaar je antwoord.
 - c Wat zijn *opportunity costs*?
- 12 Een nieuw instrument in de bestrijding van de milieuvervuiling vormen de zogenaamde emissierechten. De overheid geeft of verkoopt de rechten om een bepaalde hoeveelheid vervuiling te produceren. De kosten van deze rechten kunnen bedrijven dan verwerken in de verkoopprijs. Met de opbrengst van de rechten kan de overheid maatregelen nemen om de vervuiling te bestrijden. Als bedrijven meer willen vervuilen, kunnen zij emissierechten van andere bedrijven kopen die deze niet allemaal nodig hebben.
- a Leg uit dat aan het weggeven van emissierechten *opportunity costs* zijn verbonden.
 - b Hoe kan dit verhandelen van emissierechten bijdragen aan een schoner milieu?

- 13 Tegen welk loon moet je de (vele) aan huishoudelijke arbeid besteedde uren waarderen? In welvaartsberekeningen maakt men vaak een keuze uit: minimumuurloon, het uurloon van huishoudelijk personeel of gezinsverzorgsters, het uurloon van mensen die beroepsmatig onderdelen van de huishoudelijke productie verzorgen, zoals koks of personeel van een wasserij, het uurloon dat men gemiddeld verdient en tenslotte het uurloon dat de man of vrouw die het huishoudelijk werk doet, mist door thuis te blijven.

Deze laatste methode is veel gebruikt

door economen in het kader van vergelijkende welvaartsberekeningen.

Bij de 'opportunity-costs-methode' wordt het netto uurloon van het laatste uur dat gewerkt is als maatstaf genomen.

- a Zelf huishoudelijk werk doen, bespaart je een huishoudelijke hulp. Toch 'kost' dit jou ook geld, de zogenaamde *opportunity costs*. Leg deze stelling uit.
- b Op welke wijze zou jij hier de *opportunity costs* kunnen berekenen?
- c Toch zijn er mensen die het huishoudelijke werk tegen betaling laten doen en zelf ander betaald werk verrichten. Leg uit wanneer dit een verstandige economische keuze is en wanneer niet.

14 Lees onderstaande tekst en beantwoord daarna de vragen.

Op de camping

Op de campings in Europa rukken de schotelantennes op. Veel mensen kunnen blijkbaar geen dag zonder tv. Ze zitten voor het kastje en nemen geen deel aan sociale activiteiten. Het is hun vrije keuze. Klaarblijkelijk hebben ze niets beters te doen. Maar maakt tv-kijken gelukkig?

Twee tijdvreeters zijn werken en slapen. Beide kosten ongeveer 8 uur per dag. We worden ertoe gedwongen, we kunnen niet zonder rust en geld. Voor velen is tv-kijken nummer drie op de lijst. Een kwart van de Nederlanders kijkt minstens drie uur per dag. Vrijwillig. Elk jaar worden in heel Europa ongeveer 40.000 mensen ondervraagd over hoe het er met hen voorstaat. Een belangrijke vraag is hoe tevreden men met het leven is. Wij Nederlanders zijn best tevreden en geven ons leven een dikke 7,5. Een andere vraag is hoeveel tv men kijkt. Wat blijkt? Mensen die meer tv-kijken zijn minder tevreden.

Als men televisie kijkt, kan men weinig andere dingen doen. Economen spreken in zo'n geval van opofferingskosten. Voor sommige groepen, bejaarden en werklozen, zijn de opofferingskosten laag. Zij kunnen met hun tijd niet veel beters doen. Voor anderen, jeugdigen en mensen met hoge inkomens, zijn de opofferingskosten juist heel hoog. Bejaarden die veel tv-kijken blijken niet ongelukkiger te zijn dan anderen. Voor mensen met hoge opofferingskosten geldt dat echter wel.

Mensen zijn kennelijk toch niet zo goed in staat om te kiezen wat goed voor hen is. Een tv is zo aangezet en levert, na wat zappen, onmiddellijk behoeftebevrediging. Mensen zijn slecht in staat een goede afweging tussen het nu en de toekomst te maken. We onderschatten de lange termijn en kijken daarom meer tv dan goed voor ons is. De 'kosten' kunnen al de volgende dag zichtbaar zijn. Als we niet uitgeslapen zijn, krijgen we op het werk problemen.

Bron: Algemeen Dagblad (auteur: Eric van Damme)

- a Eric van Damme vraagt zich aan het eind van alinea 1 af of tv-kijken gelukkig maakt. In zijn tekst geeft hij zelf al een antwoord op deze vraag. Wat is dat antwoord?
- b Wat zijn de door van Damme genoemde opofferingskosten voor tv-kijken?
- c Leg met behulp van dit begrip uit waarom oude mensen die veel tv-kijken niet ongelukkiger zijn dan oude mensen die weinig tv-kijken, terwijl dit bij jonge mensen wel het geval is.
- d Als jij veel tv kijkt heeft dat volgens van Damme niet alleen gevolgen voor jou, maar ook voor anderen. Leg zijn standpunt uit.
- e Een baas van een willekeurig middelgroot bedrijf is dan ook van mening dat op basis van bovenstaand onderzoek elke werknemer zijn televisie de deur uit moet doen. Televisie weg of baan weg, 'that's the question'. Hij vraagt jou een stuk te schrijven in het personeelsblad om het besluit toe te lichten. Schrijf een betoog waarin je dit standpunt verdedigt. Gebruik daarbij maximaal 120 woorden.

1.6 Kunnen mensen met geld omgaan?

Het aantal gezinnen dat door schulden in problemen is gekomen, is de afgelopen vijf jaar verdubbeld.

Volgens de RTL-nieuwssite kregen in 2006 ruim 46.000 gezinnen hulp van een kredietbank of schuldhulpverlener.

Mensen die bij kredietbanken aankloppen voor hulp hebben gemiddeld 22.000 euro schuld.

Met geld omgaan is blijkbaar niet altijd even eenvoudig.

Ouderen hebben, net als jongeren, daar vaak moeite mee.

Dat betreft niet alleen de groep mensen die geen of weinig geld heeft. Een groot deel van de 46.000 gezinnen heeft een (boven)modaal inkomen.

Hoe meer zakgeld, hoe groter schulden

Jongeren blijken zich nogal eens in de schulden te steken. En opmerkelijk genoeg, zo constateert onderzoekster Nienke Terpstra, hoe meer zakgeld hoe groter de schulden.

Kinderen moeten daarom financieel worden opgevoed, adviseert de GGD scholen en vooral ouders.

Terpstra heeft de afgelopen maanden de achtergronden van mensen met schulden onderzocht en beschreven in het rapport 'Schulden; wie heeft ze (niet)'.

De studie is bedoeld voor gemeenten, hulpverleners en woningbouwverenigingen. Deze instanties hebben regelmatig contact met mensen met schulden. Met de gegevens uit het onderzoek weten ze nog beter welke groepen extra risico lopen op schulden. De kans op schulden neemt toe naarmate de jeugd ouder wordt. Ze ontdekken de genotsmiddelen, pakken een biertje en lopen een gokhal binnen. 'Daarom heb ik bij de analyse van de cijfers ook steeds rekening gehouden met de leeftijd en het geslacht', zegt de onderzoekster.

Jongens en meisjes hebben even vaak schulden, maar als rekening wordt gehouden met andere risicofactoren is de kans op schulden bij meisjes kleiner dan bij jongens.

Terpstra ziet globaal vier risico's: 1) een financieel tekort neemt vaak toe met de leeftijd; 2) de hoeveelheid zak-, kleding-, of reisgeld per maand; 3) de geestelijke gezondheid en 4) al dan niet verslavende gewoonten zoals roken, alcohol, drugs en gokken.

Zij adviseert om op scholen, ook op de basisscholen, meer aandacht te besteden aan het leren hoe met geld om te gaan en voorlichting aan ouders over financiële opvoeding te stimuleren.

Bron: Algemeen Dagblad (auteur: Rik Sneijder; 2008)

Kopen is aantrekkelijk. Voor veel mensen is het zelfs een verslaving geworden. Het begrip 'shopaholic' is dan ook een modern begrip dat helaas op veel mensen van toepassing is geworden.

Als je nu meer geld uitgeeft dan je hebt, krijg je later te maken met schulden, die je met rente moet terugbetalen. Per saldo ben je dan altijd duurder uit. Schulden maken is iets dat de echte homo-economicus zo veel mogelijk tracht te vermijden. Want schulden kosten geld! Maar zoals al eerder gezegd, de homo-economicus bestaat in feite niet.

Een belangrijke reden waarom mensen te veel geld uitgeven, is dat ze te snel en te gemakkelijk geld lenen. Mensen hebben niet altijd goed door dat lenen geld kost. Daarom zijn kredietverstrekkers vanaf 2009 verplicht om bij hun reclame altijd de tekst 'lenen kost geld' te vermelden. Of dat helpt? Lees de volgende tekst van Erica Verdegaal maar eens, die ze schreef voor *NRC-Next* in februari 2009.

Lenen kost geld

Voor wie het nog niet wist: geld lenen kost geld. Daarom moeten alle reclames over krediet op televisie, radio, internet en in gedrukte media per 1 april samengaan met de boodschap: 'Let op! Geld lenen kost geld'. Deze waarschuwing gaat gelden voor persoonlijke leningen, doorlopende kredieten, autoleningen, gespreide afbetaling van creditcardschulden, betalingsregelingen bij winkelketens zoals de Mediamarkt en dergelijke. De waarschuwing gaat echter niet gelden voor algemene reclames voor hypotheek en reclames over de aankoop van de eigen woning. Ik vermoed dat ook rood staan op je betaalrekening niet onder de nieuwe regels valt. Toch is dat ook een schuld. Vaak zelfs een hele dure. Je kunt er zomaar, op jaarbasis, 16 procent rente aan kwijt zijn.

Een waarschuwing tegen lenen voor consumptie is zeer terecht en had er al jaren eerder mogen komen. Hoeveel het helpt, is overigens de vraag. Er wordt wel eens gezegd dat de boodschap 'Roken is dodelijk' op pakjes sigaretten sommige rokers juist extra veel en diep laat inhaleren. Wat is er trouwens 'verantwoord' aan geld lenen voor een televisie, bruiloft of nieuwe zithoek? Leners wordt wakker! We zitten in een recessie. Lenen verzwakt je financiële weerstand. Dat geldt voor landen als Amerika en IJsland, maar dat geldt net zo goed voor jou. 'Verantwoord lenen' is eigenlijk net zo iets als 'verantwoord roken'. Beide zijn altijd ongezond. Je kunt het beter laten.

Belangrijk voor je aankopen zijn de prijzen die je moet of bereid bent te betalen en de wensen die je hebt. De beperkende factor is altijd je budget. Dat zijn de middelen die je ter beschikking staan. Je probeert deze middelen zo in te zetten dat je een combinatie van goederen kunt aanschaffen die jouw behoeften zo veel mogelijk vervult. Economisch handelen betekent dat jij de gewenste combinatie van goederen kiest voor zo weinig mogelijk middelen. Of anders geformuleerd: met jouw middelen een zo groot mogelijke behoeftevervulling realiseert. Je hoeft daarbij je geld niet op te maken: sparen voor de toekomst kan immers ook heel goed een behoefte zijn.

Met een eenvoudig voorbeeld willen we dit duidelijk maken.

Situatie

Claire heeft maandelijks € 200 beschikbaar (I). Ze woont thuis en alles wordt voor haar betaald. Zij kan haar geld, dat zij met werken heeft verdiend, uitgeven aan kleren (Y) of aan uitgaan (X). Uitgaan kost per keer € 20 (Px) en het shoppen kost gemiddeld € 40 per keer (Py). Stel dat Claire al haar geld uitgeeft aan deze twee zaken. Dan zijn de volgende combinaties voor haar haalbaar. Zie tabel 1.1.

Combinatie	Uitgaan (X)	Kosten uitgaan (Px)	Shoppen (Y)	Kosten shoppen (Py)	Totaalbedrag (I)
1	10 keer	€ 200	0 keer	€ 0	€ 200
2	8 keer	€ 160	1 keer	€ 40	€ 200
3	6 keer	€ 120	2 keer	€ 80	€ 200
4	4 keer	€ 80	3 keer	€ 120	€ 200
5	2 keer	€ 40	4 keer	€ 160	€ 200
6	0 keer	€ 0	5 keer	€ 200	€ 200

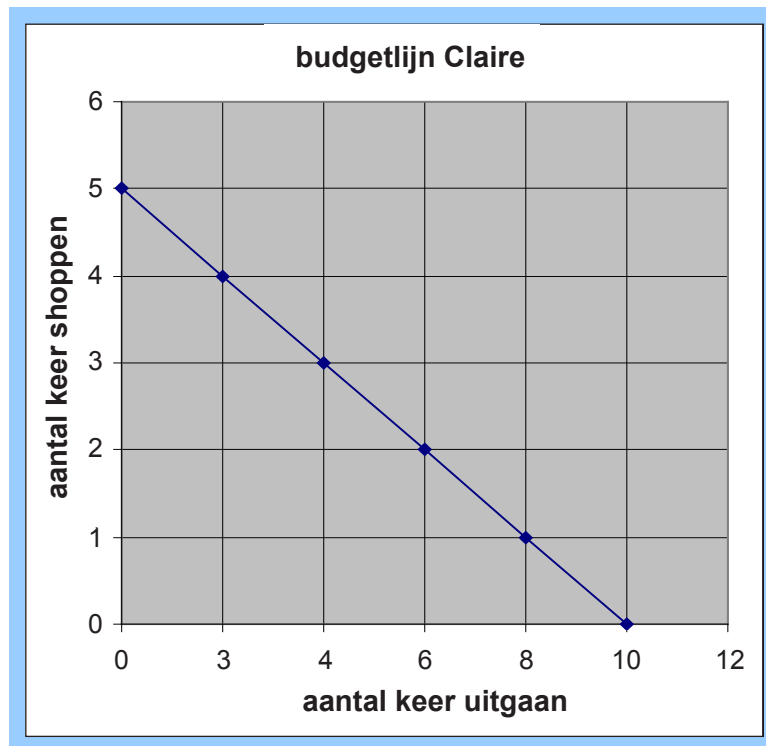
Tabel 1.1

Deze zes voor Claire financieel haalbare combinaties zijn in een rechte lijn in figuur 1.1 weergegeven. Deze lijn noem je de **budgetlijn**. Alle combinaties links van Claire's budgetlijn zijn voor haar betaalbaar. Sterker nog, ze houdt geld over, wat zij kan sparen voor een eventueel toekomstig doel. De combinaties die rechts van deze lijn liggen, kan zij niet betalen. Wil zij toch kiezen voor een dergelijke combinatie, dan moet Clair lenen en krijgt zij een schuld.

In een formule: $P_y \times Y + P_x \times X = I \rightarrow 40Y + 20X = 200 \rightarrow 40Y = -20X + 200 \rightarrow Y = -0,5X + 5$, waarbij $Y =$ aantal keer shoppen en $X =$ aantal keer uitgaan.

De formule van deze budgetlijn is: $Y = -0,5X + 5$.

De formule van de budgetlijn kan in de loop van de tijd veranderen. Dat gebeurt als het inkomen van Claire verandert, als de kosten van shoppen veranderen en/of de kosten van het uitgaan wijzigen.

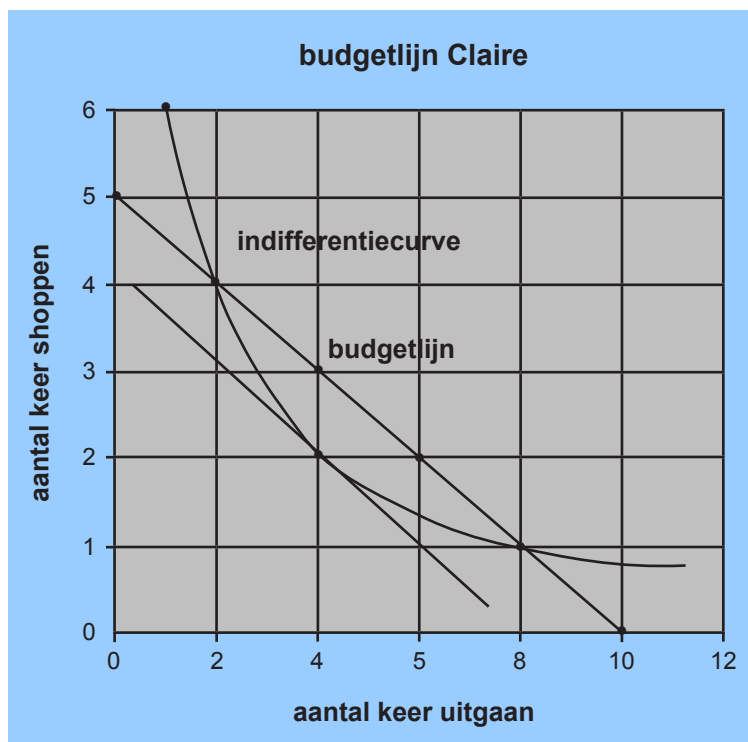
Figuur 1.1 Budgetlijn

Claire zal haar geld niet uitsluitend uitgeven aan uitgaan. Zij wil ook leuke kleren kunnen kopen. Om dezelfde reden zal zij haar geld ook niet alleen aan kleding uitgeven, omdat ze dan niet kan uitgaan. Zij zoekt naar een optimale combinatie van kleding kopen en uitgaan. Nu bestaat er een aantal van die combinaties die Claire allemaal dezelfde voldoening geven. De kosten van deze combinaties zijn echter niet allemaal aan elkaar gelijk. In onderstaande tabel 1.2 staan enkele van die combinaties die Claire eenzelfde mate van voldoening geeft, met de daarbij behorende kosten.

Combinatie	Uitgaan	Kosten uitgaan (€)	Shoppen	Kosten shoppen (€)	Totaalbedrag (€)
1	1 keer	€ 20	6	€ 240	€ 260
2	2 keer	€ 40	4	€ 160	€ 200
3	4 keer	€ 80	2	€ 80	€ 160
4	8 keer	€ 160	1	€ 40	€ 200

Tabel 1.2

Claire vindt alle vier genoemde combinaties gelijkwaardig. Combinatie 1 kan zij echter niet betalen. Bij combinatie 2 en 4 verbruikt zij al haar geld, terwijl zij bij combinatie 3 zelfs geld (€ 40) overhoudt. Claire zal dus kiezen voor combinatie 3. Die keuze komt voort uit het economisch handelen van Claire als homo-economicus. Als je deze vier combinaties in de grafiek met elkaar verbindt, krijg je een degressief dalende lijn: de **indifferentiecurve** genoemd (figuur 1.2).

Figuur 1.2 Budgetlijn en indifferentiecurve

Het economisch meest logische consumptiepatroon is die combinatie die aan de linkerkant het verst van de budgetlijn af ligt. Grafisch is dat punt snel te bepalen met een raaklijn aan de indifferentiecurve, die evenwijdig loopt aan de budgetlijn.

Of mensen met geld kunnen omgaan, hangt af van het gegeven of zij zich bij de vervulling van hun behoeften binnen het beschikbare budget kunnen blijven. Verderop zullen we zien dat mensen door te lenen hun beschikbare budget tijdelijk kunnen vergroten. Dat kan soms gewenst zijn. Maar je moet nooit vergeten dat je geleend geld ook weer moet terug betalen, met rente. Deze rente- en aflossingsverplichtingen verkleinen in de toekomst je besteedbare budget.

Inzicht in uw geldzaken met het Nibud

Wilt u besparen op de boodschappen? Of meer weten over uw pensioen, hypotheek of erfenis? U vindt hier betrouwbare informatie, praktische tips, berekeningen en testjes. Alles voor meer inzicht in uw inkomsten en uitgaven, nu en later. Neem ook eens een kijkje in onze winkel voor slimme producten bij het omgaan met geld.

Het Nibud staat voor Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting. Het is een onafhankelijke stichting, die zijn advies baseert op eigen onderzoek.

Goede geldvoornemens?

Schep orde in uw administratie met de gratis Geldzaken Organiser! Gratis downloaden op www.nibud.nl

Vragen en opdrachten bij 1.6

- 15a** Bepaal de functie van de budgetlijn van Claire als haar inkomen stijgt tot € 280. Teken deze nieuwe budgetlijn in de grafiek.
- b** Bepaal de functie van de budgetlijn van Claire als de kosten van het shoppen stijgen naar € 60. Teken ook deze nieuwe budgetlijn in de grafiek.
- 16a** Hoe meer zakgeld, des te groter de schulden. Geld uitgeven is blijkbaar verslavend. Leg deze stelling uit.
- b** Welke vier risicofactoren voor het krijgen van schulden noemt Nienke Terpstra in het artikel 'Hoe meer zakgeld, hoe groter de schulden'?
- c** Geef een korte toelichting bij elk van deze vier factoren.
- d** In het artikel 'Lenen kost geld' waarschuwt Erica Verdegaal tegen het lenen van geld. Wat is daarbij haar belangrijkste argument?
- e** Zou de verplichte tekst 'lenen kost geld' werken en daarmee consumenten voldoende beschermen tegen het risico van schulden?
- 17** Kapitein Haak is met zijn schip gestrand op een klein eiland. Hij moet voor het vervolg van zijn reis proviand inslaan. De bewoners van dat eiland produceren alleen maar scheepsbeschuit en melkpoeder. Zoet water is vrij verkrijgbaar. Veel keuze heeft hij dus niet. Beschuit kost € 2 per rol en melkpoeder kost € 4 per pak. Kapitein Haak heeft de beschikking over € 100. Er is een aantal combinaties dat de kapitein eenzelfde gewenste behoeftevervulling geeft. Deze staan in onderstaande tabel.

Combinaties	Rollen beschuit	Pakken melkpoeder
1	50	4
2	35	6
3	25	8
4	20	10
5	15	14
6	10	20

- a** Bereken voor alle combinaties de kosten voor kapitein Haak (het geld dat hij moet opofferen).
- b** Bepaal de budgetlijn en teken deze in een grafiek.
- c** Geef ook de punten aan die voor Haak eenzelfde behoeftebevrediging geven en verbind deze punten (indifferentiecurve).
- d** Welke combinatie zal de kapitein kopen, indien hij zijn geld zo economisch (efficiënt) mogelijk besteedt?
- e** Bepaal in onderstaande situatie de budgetlijn en leg uit wat er met de budgetlijn gebeurt als:
- het inkomen van kapitein haak toeneemt tot 140;
 - de prijs van een pak melkpoeder stijgt tot € 5;
 - de prijs van een rol scheepsbeschuit stijgt tot € 3.

Bestudeer nu de Checklist achter in het boek (pagina 303) om te zien wat je in dit hoofdstuk hebt geleerd.

Schaarste: Spel / Experiment 1.1

‘Wie richt het beste zijn winkel in?’

Dit experiment is bedoeld om aan te geven dat ook geld alternatief aanwendbaar is. We zoeken naar de meest economische oplossing, waarbij je het meeste geld verdient.

Lokker is al jaren actief met winkels die huishoudartikelen verkopen. Hierbij kun je denken aan bezems, pannen, bestek, enz. De meeste van deze winkels zijn gewoon eigendom van Lokker. Daarnaast voert Lokker een franchise-formule. Dat wil zeggen dat zelfstandige ondernemers kunnen meeprofiteren van de Lokker-formule. Zij krijgen dan dezelfde huisstijl en lijken in alles op een normale Lokker-zaak. De franchise-nemers zijn verplicht hun artikelen in te kopen bij Lokker en te verkopen tegen de door Lokker vastgestelde verkoopprijs. Wel mogen de franchisers binnen bepaalde grenzen zelf kiezen wat ze wel en wat ze niet in hun assortiment opnemen.

Jij hebt na een aantal jaren hard werken en veel sparen besloten voor jezelf te beginnen. Je hebt een winkelpand gehuurd en met een groep vrienden prachtig opgeknapt. Samen ga je met je team de winkel runnen. Zoals bij de meeste beginnende ondernemers is geld een knelpunt. Ook nadat je geld hebt geleend, is je budget om de winkel in te richten beperkt. Je zult dus keuzes moeten maken. Daarbij komt nogal wat kijken. Voor het gemak gaan we uit van een beperkt aantal artikelgroepen. Alle artikelen binnen een artikelgroep hebben eenzelfde aankoopprijs en verkoopprijs. Dit verschilt natuurlijk wel tussen de artikelgroepen. Daarnaast is de kans op verkoop van een artikel verschillend per artikelgroep. Zo is de kans dat een artikel uit de groep ‘actie/folder’ wordt verkocht veel groter dan die van andere artikelen. Wel is de marge (verschil tussen in- en verkoopprijs) op deze artikelen een stuk kleiner dan van andere artikelen.

Welk team richt de winkel het beste in?

Schaarste: Spel / Experiment 1.2

'Time is Money'

Voor veel mensen is tijd een schaars goed. En het zijn niet alleen zakenmensen die zeggen: 'tijd is geld'. Misschien geldt dit ook wel voor jou.

Aan alle leerlingen in de klas wordt de volgende situatie voorgelegd.

Stel je loopt in een gigantisch pretpark met tal van attracties. De toegangsprijs van het park was hoog, maar daar krijg je ook wat voor terug: alle attracties zijn gratis. Het is druk in het pretpark en het lijkt wel of iedereen precies in die attracties wil, als jij zou willen.

De directie van het pretpark heeft hiervoor een oplossing bedacht. Je wordt in de gelegenheid gesteld een kaartje van twee euro te kopen, waarmee je via een speciaal poortje direct toegang krijgt tot je meest favoriete attractie. Je laat dan iedereen achter je.

Hoe lang zou de wachttijd voor de attractie voor jou moeten zijn om een speciaal kaartje te kopen?

Kies uit: een uur, een half uur, een kwartier, 10 minuten, 5 minuten.

Of: je koopt geen kaartje.

Noteer je keuze op een kaartje en geef dit kaartje aan je docent.

De docent noteert de uitkomsten op het bord.

2 Concept 2 Ruil

2.1 Inleiding

In Nieuwegein bij Utrecht vormt een aantal mensen een soort ‘ruil-groep’. Hun werkwijze komt vaker voor en staat bekend als een ‘lokaal economisch transactiesysteem’, ook wel LETS genoemd. LETS staat voor ‘Local Exchange Trade System’. Stel je zoekt iemand die jouw tuin wil onderhouden of iemand die je helpt bij het gebruik van je computer. Als tegenprestatie bied jij jezelf aan om anderen te vervoeren of om bij anderen wat reparaties in huis te doen.

Het komt er op neer dat je dingen aanbiedt, die je leuk vindt om te doen of waar je goed in bent en deze activiteiten als ‘betaalmiddel’ gebruikt bij de aanschaf van goederen en/of diensten.

Het is een soort van **ruil in natura**.

Omdat je gebruik maakt van wat anderen aanbieden en waaraan jij behoefte hebt, niet goed kunt of een hekel hebt, en daarvoor iets anders binnen de gemeenschap aanbiedt, ontstaat een kringloop van activiteiten. Het verschil met een gewone ruil is dat je met punten betaalt. Je tegenprestatie, waarvoor je ook punten ontvangt, hoeft dus niet betrekking te hebben op degene die jou helpt.

Een voorbeeld ontleend aan de site van ‘LETS Ruilkring Den Haag’:

- Mark schildert een deur bij Andrea.
- Andrea maakt gordijnen op maat voor Erik.
- Erik zorgt in de vakantie voor de katten en planten van Sieta.
- Sieta geeft Ingrid een gezichtsmassage.
- Ingrid brengt haar krant na lezing bij Erkan.
- Erkan verkoopt zijn fitnessapparaat aan Mark.

En zo is het kringetje rond.

Waarom een LETS?

Waarom nemen mensen deel aan zo’n ruil-kring? Sommigen zien het als een vorm van burenhulp, anderen hebben als ideaal een rechtvaardiger wereld die minder door het geld wordt bepaald. Sommigen willen beter gebruik maken van plaatselijke, niet-gebruikte goederen en onbenutte kwaliteiten van mensen. Weer anderen hebben tijd over om leuke dingen te doen, terwijl anderen te weinig tijd hebben voor huishoudelijke dingen en persoonlijke verzorging.

Bij een LETS gaat het niet om de directe ruil in de vorm van dienst en wederdienst (dat is overigens wel mogelijk). Je kunt het eerder zien als een *betaalsysteem zonder geld*. Je verkoopt bijvoorbeeld je oude tafel en krijgt in ruil daarvoor punten. De prijs van diensten en goederen ligt een stuk lager dan in de ‘echte’ wereld.

LETS-ruilkringen in Nederland in 2008

Lage prijzen horen ook bij het idealisme dat aan het systeem ten grondslag ligt: iets voor een ander doen zonder dat daar direct financieel gewin tegenover staat.

Je kunt meedoen om verschillende redenen:

- om nieuwe kennissen en vrienden te krijgen;
- om ongebruikte talenten in te zetten en te ontdekken;
- om wat je niet graag doet of niet goed kunt, door anderen te laten doen;
- om te doen wat je goed kunt, maar waar je gewoonlijk geen waardering voor krijgt;
- om verspilling van je kennis, kwaliteiten, ervaring en goederen tegen te gaan.

In Nederland is LETS in 1993 ontstaan en kent overal in de wereld voorbeelden.

In Nederland groeit LETS snel: inmiddels zijn er ruim honderd ruilkringen in Nederland, en de meeste kringen groeien van veertig naar honderd en soms wel driehonderd leden.

Hoe werkt het?

Als je deelnemer in Nieuwegein geworden bent, krijg je een blad, *Sterrenstof*, waarin naast onderhoudende artikelen een lijst van aanbiedingen en vragen is opgenomen. Daarnaast een deelnemerslijst met namen, adressen en telefoonnummers van alle deelnemers. Ook jouw eigen vraag en aanbod staat in *Sterrenstof*. Dan kun je contact zoeken met iemand die je wilt vragen iets voor jou te doen, of die je iets wilt aanbieden. Samen spreek je af hoeveel punten deze dienst zal gaan kosten. Je ‘betaalt’ in *sterren* (zo heten de ruilpunten hier). Je schrijft een cheque uit, die vervolgens in de administratie wordt verwerkt. Vijf maal per jaar verschijnt *Sterrenstof* en krijg je een overzicht van wat je hebt verhandeld.

De prijs voor diensten of goederen bepaal je samen met de ander. Er zijn richtlijnen voor opgesteld: hobby – 10 sterren per uur –, semi-professioneel – 20 sterren – en professioneel – 30 sterren –, maar minder kan ook. Je vult op de cheque zelf de punten in en voor wie ze bedoeld zijn, waarvoor het is, plus de datum en de namen van de betrokkenen. Vervolgens wordt de cheque door de ontvanger ingeleverd bij de administratie. Dan is de transactie voltooid en staat geregistreerd dat je ‘betaald’ hebt. Dat vind je later terug op je transactieoverzicht. Dat is alles.

Sommige leden vinden het vervelend om ‘in de min’ te staan, maar dat is echt nodig voor een goed werkend systeem. Als de een niet in de min staat, kan de ander niet in de plus staan. Ook sterren oppotten is niet verstandig, daar stagneert het systeem alleen maar van.

‘Het gaat niet om geld, maar om een ‘spel’ met punten en regels, kun je gewoon denken. Natuurlijk is teveel in de min of te veel in de plus niet handig, vooral als er niets mee gebeurt. Dus zijn er daarvoor regels. Je mag niet meer dan driehonderd in de min staan en niet meer dan vijfhonderd in de plus. Voor bedrijven en instellingen geldt een andere regeling. Help elkaar door op de lijst te kijken wie in de buurt van die uitersten komt. Zij moeten het eerst ‘geholpen’ worden. In het contract dat iedereen bij deelname ondertekent, staat ook de bepaling dat je pas mag opzeggen als je saldo nul is. In het uiterste geval kun je het negatieve verschil ook in geld aflossen. Zoals al gezegd: bedrijven en instellingen kunnen ook deelnemen!

(Dit artikel is gedeeltelijk overgenomen van ‘de digitale stad Nieuwegein’ (www.pen.nl)).

Meer over LETS vind je op: www.sterrenstelsel.nl.

Vragen en opdrachten bij 2.1

- Kunnen alleen mensen met weinig geld meedoen aan het LETS-systeem?
- Is in dit systeem sprake van een directe ruil tussen twee personen? Motiveer je antwoord.
- Hoewel het LETS-systeem geen geldeconomie is, heeft het daarvan wel een aantal kenmerken. Welke zijn dat?

- d Bedenk een argument waarmee je dit 'geldsysteem' als een 'zwartgeldcircuit' zou kunnen bestempelen.

2.2 Waarom ruilen mensen?

Eén van 's werelds beroemdste boeken is ongetwijfeld het boek *Robinson Crusoe* van Daniel Defoe (1660-1731) gebaseerd op het leven van Selkirk, die zich in 1704 na een ruzie met zijn kapitein had laten afzetten op een naar zijn idee onbewoond eiland in de Stille Zuidzee, om daar vier jaar in eenzaamheid door te brengen. Het verhaal over Crusoe is nog heldhaftiger en avontuurlijker: hij bezet zijn eiland 28 jaar, 2 maanden en 19 dagen, en slaagt erin om met een handvol gevonden goederen en een flinke dosis ondernemingsgeest de wildernis te veranderen in een paradijselijke kolonie. Robinson moest veel tijd besteden (opofferen) om zijn leven op het eiland mogelijk te maken. Hij was voor zijn levensonderhoud niet van anderen afhankelijk. Zodra een gemeenschap uit meer mensen bestaat, begint er een **ruileconomie**.

Op een dag bevrijdde Robinson een inboorling en gaf hem de naam 'Vrijdag'. Samen konden ze meer dan twee keer zo veel voortbrengen als Robinson in zijn eentje. Zij verdeelden de taken, gaven elkaar (ruilden) wat ze nodig hadden en konden daardoor per saldo meer van het eiland 'genieten'. Zo kregen zij meer vrije tijd en ook meer welvaart.

Als je de voor jouw consumptie noodzakelijke goederen zelf moet produceren, ben je dag en nacht bezig voor een armzalig bestaan. Robinson had al snel door dat hij door middel van productieafspraken met Vrijdag de dingen handiger kon aanpakken. Taakverdeling – economen noemen dat **arbeidsverdeling** – is efficiënt en doelmatig. Arbeidsverdeling doet de productie per persoon toenemen. Je ziet daarom arbeidsverdeling optreden in gezinnen, in bedrijven, tussen bedrijven onderling en ook tussen landen onderling. In bedrijven spreek je in dit kader over **arbeidsproductiviteit**: de productie per werknemer per tijdseenheid.

Maar als je niet alles meer zelf produceert, zul je, om aan die andere goederen te kunnen komen, moeten ruilen.

Ruil maakt consumptie en productie mogelijk. Consumptie is de aanschaf van goederen en diensten door gezinnen om hun behoeften te bevredigen. Productie is het voortbrengen van goederen en diensten door bedrijven met het oog op het behalen van winst. Hiermee hebben we in het kort de functie van 'ruil' vermeld.

Een belangrijk economisch uitgangspunt bij **ruiltransacties** is, dat iedereen er in principe op vooruit gaat. In ieder geval niet op achteruit. Per saldo zal dus, volgens de econoom Pareto, ruil van goederen de welvaart doen toenemen. Door specialisatie kun je verhoudingsgewijs veel goederen voortbrengen, waarvan je een deel weer ruilt voor andere goederen. Uiteindelijk krijg je dan de beschikking over meer goederen, dan wanneer je deze allemaal zelf had moeten produceren.

Bedrijven gebruiken deze specialisatie om hun streven naar meer winst te realiseren en gezinnen om meer behoeften te kunnen vervullen. Met de **winst** kunnen bedrijven winstuitkeringen doen aan de aandeelhouders, de bedrijfseigenaren. En met een deel van de winst financieren zij gewenste investeringen.

Het verhaal van Robinson Crusoe maakt duidelijk dat er een verband bestaat tussen ruil en productie. Door samen te werken bespaarden Robinson en Vrijdag tijd. Samenwerken en ruilen leverden

beiden een hogere welvaart (behoeftebevrediging) op. Dat geldt natuurlijk als er absolute voordelen te behalen zijn. Daarvan is sprake als Robinson bijvoorbeeld handig is in vissen en jagen en Vrijdag de huishoudelijke taken, zoals koken, efficiënter kan doen. Maar ook als er geen **absolute kostenverschillen** bestaan, kan taakverdeling zorgen voor meer opbrengst. Economen spreken dan over **relatieve kostenverschillen**.

Een voorbeeld om dit laatste begrip duidelijk te maken is het volgende. Stel dat een monteur in een garagebedrijf het administratieve werk beter kan doen dan de administrateur zelf. Dan is het financieel toch beter dat de monteur fulltime auto's blijft repareren in plaats van een deel van zijn werkweek aan administratieve bezigheden te besteden. Auto's repareren levert het bedrijf immers meer geld op.

Vragen en opdrachten bij 2.2

- 2a Leg uit waarom een taakverdeling tussen Robinson en Vrijdag zinvol is.
- b Geef voorbeelden van taakverdeling binnen een gezin.
- c Geef voorbeelden van taakverdeling tussen landen.

3 Ruilen

Van het gezegde 'van ruilen komt huilen' blijft op de Tilburgse kermis weinig over. Of het moet zijn 'huilen van het lachen'. Er staat namelijk een caravan waar je je gewonnen prijs kunt ruilen voor een andere prijs. Dus ben je niet blij met je prijs en wil je wat anders? Gewoon even naar de 'ruilcaravan' gaan, formuliertje invullen en je mag iets anders uitzoeken ... Maar het gaat wel eerlijk, want alle prijzen worden netjes op een weegschaal gelegd, dus je kunt niet zomaar met een zwaardere prijs thuiskomen! Vind jij dit Tilburgse systeem eerlijk? Licht je antwoord toe.

4 Jouw vrouw Mijn vrouw

'Jouw Vrouw Mijn Vrouw' gaat verder! Binnenkort starten de opnamen voor een nieuw seizoen 'Jouw Vrouw Mijn Vrouw'. Opnieuw zoeken we moeders die het een grote uitdaging vinden om voor tien dagen te ruilen van gezin!

Van ruilen komt huilen, zeggen we wel eens. Dat zie je in dit programma dan ook regelmatig gebeuren. Als econoom kun je daar een verklaring voor geven. Welke is dat?

- 5 Arbeidsverdeling kom je tegen in alle bedrijven. Geef aan op welke wijze in de onderstaande bedrijven arbeidsverdeling kan plaatsvinden en maak ook duidelijk welk voordeel deze bedrijven hebben van deze arbeidsverdeling.
 - a Heineken;
 - b McDonald's;
 - c Albert Heijn.

6 Uit een krantenadvertentie:

"Ik wil graag in contact komen met mensen om Nederlandse postzegels te ruilen. Gewoon postzegel voor een postzegel (via mancolijsten). Ik verzamel uitsluitend Nederlandse postzegels."

Wat vind jij van deze advertentie? Licht je antwoord toe.

- 7 In de tekst van deze paragraaf staat een voorbeeld van relatieve kostenverschillen. Bedenk er zelf nog een.

2.3 Waarom heeft een ruileconomie wetsregels nodig?

Investeren in China riskant

Als de expansie van de Chinese economie naar Europa komt, is er nog wel een probleem op te lossen. Namelijk dat van de copyrights. Chinezen kopiëren namelijk alles wat los en vast zit, van Hollywoodfilms tot hele productietechnieken en van bedrijfslogo's tot complete producten. En ze doen dat, op de eigen markt, grotendeels ongestraft. De internationale gemeenschap kent deze praktijken wel, maar onderneemt nog geen politieke stappen om internationale eigendomsrechten in China beter te beschermen.

Er zal nog veel moeten worden geregeld om China als serieuze economische partner te gaan zien. Veel bedrijven aarzelen, ondanks het enorme marktpotentieel, om hun technologie naar China te brengen. Dat is namelijk hetzelfde als je fiets niet op slot zetten in Amsterdam.

Een klein voorbeeldje om het aanschouwelijk te maken: Chevrolet verkoopt (en bouwt) in China de Spark (foto linksonder, in ons land bekend als de Daewoo Matiz), uiteraard via een samenwerkingsverband, een joint venture genoemd. Deze zomer presenteerde de 'autochtone' Chinese autofabrikant Shanghai Automotive de Cherry QQ (foto rechtsonder) op de internationale autosalon van Beijing. Toen de Chevrolet-vertegenwoordigers bekomen waren van het deja-vu-gevoel en de Cherry van dichterbij bekeken, bleken de overeenkomsten niet bij het schattige ontwerp op te houden. Rechtzaken lopen inmiddels, maar ook Chevrolet weet dat Toyota en Honda in vergelijkbare gevallen al het onderspit dolven bij de Chinese rechter.

Bron: *Tegenlicht (Vpro)*

Daewoo Matiz

Cherry QQ

Het voorbeeld van Chevrolet maakt duidelijk dat een ruilgemeenschap behoefte heeft aan regels. Het moet duidelijk zijn wie wat in eigendom heeft en wie dus wat mag ruilen. Kortom, er is een soort rechtssysteem nodig om **eigendomsrechten** te beschermen.

Robinson kon nog volstaan door met Vrijdag mondeling afspraken te maken. Dat is in onze maatschappij niet meer mogelijk. Onze rechtsregels zijn daarbij zo uitgebreid dat we ook weer allerlei specialisten hebben, die ons tegen betaling terzijde kunnen staan. Eigendomsrechten ontstaan als de wetgever, zowel nationaal als internationaal, het door mensen of bedrijven bedachte werk beschermt. Het eigendomsrecht voorkomt dat anderen dit werk kopiëren, namaken of zonder toestemming gebruiken. Dit eigendomsrecht heeft betrekking op allerlei zaken en heeft daarom ook verschillende benamingen. Bekende vormen zijn *auteursrecht*, *merkenrecht*, *octrooirecht*, enz. In deze gevallen spreken we ook wel van **geestelijk** of **intellectueel eigendom**.

De Chinese auto (boven) lijkt op de Fiat Panda

Beschermen van uitvindingen

Een octrooi, ook wel patent genoemd, geeft u tijdelijk het alleenrecht op een uitvinding (een product of werkwijze van technische aard). U mag de uitvinding als enige gebruiken, verkopen of op een andere manier in het verkeer brengen. Door een octrooi aan te vragen zorgt u ervoor dat andere bedrijven uw uitvinding niet kunnen overnemen. Daarmee geeft uw uitvinding u alle voordelen waar u recht op heeft. U kunt zelf een octrooi aanvragen of dit laten doen door een octrooigemachtigde. Dat is een juridische specialist op het gebied van octrooien, merken en modellen.

Bron: Kamer van Koophandel

Uit het bovenstaande blijkt dat aan ruilhandel vaak extra kosten zijn verbonden. Een ander voorbeeld is het kopen van een huis. Als je een huis wilt kopen, zitten daar zoveel kanten aan, dat je dit eigenlijk niet in je eentje kunt doen. Gelukkig zijn er specialisten die je daarbij kunnen helpen. In dit concrete voorbeeld kun je denken aan huizenmakelaars, notarissen en hypotheekverstrekkers. Maar die extra hulp kost geld. We noemen deze extra kosten de **transactiekosten**.

Vragen en opdrachten bij 2.3

- 8 Beantwoord naar aanleiding van het artikel 'Investeren in China riskant' de volgende vragen.
 - a Waarom hebben Europese bedrijven moeite met het idee om in China een fabriek op te zetten?
 - b Leg uit dat de welvaart zowel in China als in Europa kan stijgen als die fabriek er wel komt.
 - c Wat kan de Chinese regering doen om buitenlandse investeerders aan te trekken?
 - d Leg in eigen bewoordingen uit waarom het respecteren van eigendomsrechten in een ruil-economie belangrijk is.

- 9 Lees onderstaande twee krantenartikeltjes

Helft Nederlanders downloaden probleemloos 'illegaal'

Bijna de helft van alle Nederlanders die wel eens bestanden downloadt, doet dit 'illegaal'. Driekwart van de Nederlanders zegt hiertegen geen morele bezwaren te hebben, al ervaart een grote groep het wel als diefstal. Dat blijkt uit het grote downloadonderzoek van Planet Internet, uitgevoerd door Intomart/GFK door middel van een representatieve steekproef onder duizend Nederlanders van 13 jaar en ouder met een internetaansluiting.

Hoewel het niet strafbaar is, wordt het binnen-halen van muziek, films of spelletjes waarvoor niet betaald wordt, over het algemeen als 'illegaal downloaden' bestempeld. De maker van de producten wordt immers benadeeld omdat er niet voor de bestanden betaald is. Het aanbieden van dergelijke bestanden is wel illegaal. Veertig procent van de ondervraagden noemt het downloaden op deze manier dan ook 'diefstal'.

De maker van de producten wordt immers benadeeld omdat er niet voor de bestanden betaald is. Het aanbieden van dergelijke bestanden is wel illegaal. Veertig procent van de ondervraagden noemt het downloaden op deze manier dan ook 'diefstal'.

Muziek ruim aan kop

De muziekindustrie lijkt het meeste te lijden te hebben onder het niet betalen voor downloads: zo'n tachtig procent van de mensen die downloaden, halen muziekbestanden van het internet, betaald en onbetaald. Populaire 'illegale' programma's zijn uTorrent, Limewire, eMule en BitTorrent.

- a Leg uit dat we in deze artikelen kunnen spreken over diefstal van intellectueel eigendom.

- b Hoe zou je de wet het meest efficiënt kunnen aanpassen om het 'illegaal' downloaden terug te dringen?
 - c Welke organisatie tracht namens de artiesten dit downloaden te beperken?
 - d Leg uit op welke wijze hier sprake kan zijn van transactiekosten.
 - e Verklaar waarom hier sprake is van een botsen van belangen.
- 10a** Bij de aankoop van een huis krijgen mensen te maken met hoge transactiekosten. Geef voorbeelden van deze kosten.

Lees onderstaande tekst en beantwoord daarmee de vragen b en c.

Transactiekosten maken huizen duur

De kosten om een woning te kopen zijn volgens het CPB 'aanzienlijk'.

Gemiddeld bedragen deze transactiekosten 12 procent van de waarde van de woning. Overdrachtsbelasting en kosten voor de notaris en makelaar maken hiervan het grootste deel uit. Deze kosten hebben een remmend effect op de huizenprijs. 'Verlaging zou tot lagere huizenprijzen kunnen leiden.'

- b Waaruit bestaan de transactiekosten bij het kopen van een huis?
- c Hoeveel bedragen de transactiekosten bij de verkoop van een huis ter waarde van € 232.000?

- d De familie Breedveld heeft een nieuw huis gekocht. Zij hebben daarvoor € 267.000 betaald. Bereken de oorspronkelijke verkoopprijs van het huis, dus zonder de transactiekosten.
 - e Waarom zou een verlaging van de transactiekosten tot hogere huizenprijzen kunnen leiden?
 - f Hoe blijkt uit deze foto (uit 2009) dat het steeds slechter gaat op de huizenmarkt?
- 11** In het artikel 'Beschermen van uitvindingen' gaat het over eigendomsrecht.
- a Om wat voor soort eigendom gaat het in dit artikel?
 - b Om je eigendom te beschermen moet je vaak kosten maken. Geef een voorbeeld van die kosten met behulp van dat artikel.

12 Aanschaf software, kosten zijn maar eenmalig!

2004 EDUCAUSE Annual Conference
 Anaheim, California: October 12–15 | Online: October 13–15

Tijdens EDUCAUSE 2004 vertelde een presentator dat dit in ieder geval niet waar is voor de zichtbare kosten. Steeds wanneer een stuk software aangeschaft werd met de belofte dat er na de eerste initiële investering geen kosten meer mee gemoeid zouden zijn, bleek dit een fabeltje te zijn. Naast de aanschafkosten, de zichtbare kosten, zijn er echter ook andere, onzichtbare kosten verbonden aan een innovatie. Deze onzichtbare kosten noemen de knappe koppen van de economie *transactiekosten*.

- a Wat bedoelen economen met transactiekosten?
- b Bedenk een voorbeeld van een software-invoering op je school.
- c Bedenk een reden waarom invoering van software ook achteraf transactiekosten met zich meebrengt.

2.4 Geld verhoogt de doelmatigheid van een ruileconomie.

Aardappelen voor een krop sla. Als je aardappelen verbouwt, kun je proberen bij je buurman een aantal daarvan te ruilen tegen een krop sla, om zo de noodzakelijke variatie in je maaltijd te scheppen. Maar wat als je buurman helemaal niet van aardappelen houdt? Dan kun je proberen om de aardappelen eerst bij een andere buurman te ruilen tegen tomaten, om daarna die tomaten bij de eerste buurman weer te ruilen tegen de gewenste krop sla. En als die andere buurman de aardappelen ook niet wil, dan kun je altijd nog proberen om bij de overbuurman aardappelen te ruilen voor aardbeien, om die dan bij de buurman te ruilen voor de gewenste krop sla.

In een primitieve maatschappij kun je misschien nog volstaan met het ruilen van goederen op de hierboven beschreven manier. Je spreekt dan van **directe ruil**. Maar in onze moderne geldmaatschappij is dat onmogelijk. Bij het ruilen van goederen loop je tegen twee soorten problemen op.

Het eerste probleem is dat het artikel dat twee mensen hebben om te ruilen, in waarde ongelijk is. De persoon met het 'duurste' artikel ruilt natuurlijk alleen met een ander als die iets gelijkwaardigs in de aanbieding heeft. Doet hij dat wel, dan kan hij daar achteraf spijt van krijgen. Daar komt de uitdrukking 'ruilen doet huilen' ook vandaan.

Een tweede probleem dat zich kan voordoen, is dat een persoon behoefte heeft aan het artikel van een ander, maar niet omgekeerd. Ook in dat geval vindt er geen ruiltransactie plaats.

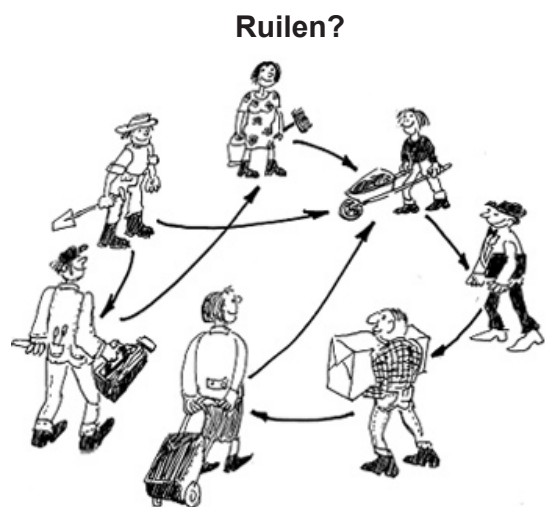
Om deze twee problemen te omzeilen, heeft men al snel bedacht, dat het handig is om een **ruilmiddel** te ontwikkelen dat iedereen te allen tijde accepteert. En dat ruilmiddel is **geld**.

Geld maakt ruilhandel efficiënter. Je hoeft minder moeite te doen of extra kosten te maken om de juiste koper/verkoper te vinden. Deze extra kosten zijn uiteraard ook transactiekosten. Het gebruik van geld verlaagt dus eveneens de transactiekosten.

Er zijn wel enkele **voorwaarden** die je aan een dergelijk ruilmiddel moet stellen. Het moet *schaars* zijn. Men moet het ook algemeen als ruilmiddel willen accepteren of het moet *algemeen aanvaard* worden. Het moet dus *betrouwbaar* zijn. Daarnaast moet het ook *eenvoudig vervoerbaar* zijn en men moet het geld langere tijd kunnen bewaren, het geld moet *duurzaam* zijn. Artikelen die in het verleden als geld hebben gefunctioneerd, zijn bijvoorbeeld goud, schelpen, zout en kralen.

De Romeinen waren de eersten die in Europa grote wegen aanlegden. Die waren bestemd voor het transport van soldaten en allerlei producten. Opvallend is dat Romeinse soldaten hun salaris vaak gedeeltelijk ontvingen in de vorm van zout. Daar komt ons woord *salaris* vandaan. Sal/salarium is namelijk het Latijnse woord voor zout.

In sommige landen gebruikten mensen schelpen als geld, zoals de schelp van het Filippijnse schelpdier met de naam 'Monetaria moneta'. Zowel de geslachts- als de soortnaam duiden op dit gebruik. De naamgeving van dit schelpdier is dan ook afgeleid van ons woord 'monetair' en het Engelse woord 'money'.

Monetaria moneta

Geld functioneert in onze economie als ruilmiddel. Je kunt voor geld alles verkopen en met geld kun je zelf weer andere dingen kopen. Het geld functioneert als een soort smeermiddel van de economie en daarmee zijn de transactiekosten enorm afgenomen. Het zoeken en vinden van kopers en verkopers gaat nu veel sneller. Deze zoektijd is moeilijk in geld uit te drukken, maar behoort zeker tot de transactiekosten.

Geld moet schaars zijn. Als er te veel geld komt, raakt het zijn ruilwaarde – ook wel koopkracht genoemd – kwijt. Je moet dan steeds meer geld gaan betalen voor bepaalde goederen.

Economen noemen prijsstijging **inflatie** en het gevolg daarvan is **geldontwaarding**. Als geld zijn waarde verliest, gaan mensen weer over op een gewone ruileconomie, die echter veel minder efficiënt is. Een bekend voorbeeld van een zeer sterke inflatie was de hyperinflatie in Duitsland rond 1924. Maar ook in de jaren negentig van de vorige eeuw kwam hyperinflatie regelmatig voor. Voorbeelden zijn bijvoorbeeld Rusland, Zaïre (nu Congo), (voormalig) Joegoslavië en Turkije. En meest recentelijk in de 21^e eeuw: Zimbabwe.

Twee gewone postzegels uit het Joegoslavië van 1993. Je moest 300 miljoen dinar plakken op een kaart met als bestemming Nederland.

Geld is een belangrijk betaalmiddel en **ruilmiddel**. Maar geld heeft ook andere functies. Je gebruikt geld ook als **rekeneenheid**. Bedrijven stellen rekeningen en offertes op, evenals balansen en jaarrekeningen. Bij al deze publicaties drukken zij de waarde van de daarin genoemde posten uit in bijvoorbeeld euro's.

En als je in Amerika een pilsje drinkt en je moet er één dollar voor betalen, dan is de dollar daar het betaalmiddel (ruilmiddel). Maar als je dan de prijs terugrekent naar euro's en je denkt 'dat is goedkoop', dan gebruik je voor jezelf de euro als rekeneenheid.

De derde en laatste functie van geld is **oppotmiddel**. Je moet het kunnen bewaren, om het dan eventueel later te kunnen besteden. Economen zien het geld in spaarpotten als oppotmiddel. Niet het geld op spaarrekeningen. Bij het openen van een spaarrekening ruil je tijdelijk je koopkracht voor rente. Op dat moment is jouw geld gewoon een ruilmiddel.

De drie **functies van geld** zijn dus: *ruilmiddel, rekeneenheid en oppotmiddel*.

Vragen en opdrachten bij 2.4

13 Lees de tekst 'Aardappelen voor een krop sla'.

- a Je begrijpt waarschijnlijk dat dit ruilproces niet altijd efficiënt verloopt. Wat ontbreekt in deze situatie, waardoor het geheel veel soepeler kan verlopen?
- b Waarom had de aardappelboer zijn aardappelen niet kunnen ruilen voor een koe van een veeboer, die wel behoefte aan aardappelen had?
- c Welke twee problemen kunnen dus ontstaan bij ruil in natura?

14 Lees onderstaande internetadvertentie.

Wat is huizenruil?

Zou u de vakantie van uw dromen willen hebben zonder dat u daar veel geld voor hoeft te betalen?

Wilt u uw vakantie doorbrengen in een woonbuurt, de buren ontmoeten en boodschappen doen in de buurtwinkel?

Wilt u een reis maken zonder dat u voor een dure hotelkamer hoeft te betalen en niet altijd in een restaurant hoeft te eten?

Wilt u iemand anders toestaan om in uw huis te wonen om dit mogelijk te maken?

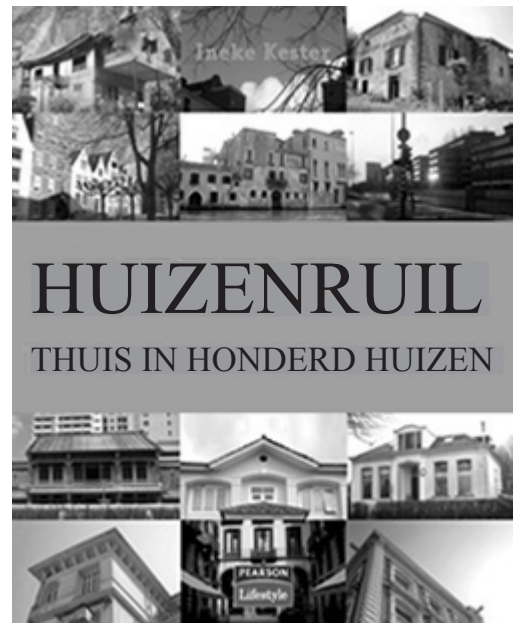
Dat is vakantie en reizen via 'huizenruil'.

Bron: www.huizenruil.com

Huizenruil is het ruilen van uw huis of uw flat met een zorgvuldig geselecteerde tegenpartij.

- a Waarom zou de tegenpartij zorgvuldig zijn gekozen?
- b Leg uit dat ook hier de aanwezigheid van transactiekosten leidt tot het bestaan van intermediairs (make-lars).

15 Hierboven zie je een biljet van 500.000 Dinar uit het Joegoslavië van 1993. Daar kocht je in die tijd een broodje ei voor.

- a Welke voorwaarde die we aan 'geld' hebben gesteld verdwijnt door hyperinflatie, zoals die in Joegoslavië in 1993 plaatsvond? Verklaar je antwoord.
- b In 1994 heeft de regering van Joegoslavië nieuwe bankbiljetten ingevoerd. Er werden 5 nullen geschrapt. Waarom heeft zij dit gedaan? Verklaar je antwoord.

16 Lees onderstaande tekst en beantwoord daarna de vragen.

Zimbabwe ruilt erop los

Volgens het Internationaal Monetair Fonds (IMF) stevent Zimbabwe dit jaar af op een inflatie van meer dan **100.000 procent**. Een duizelingwekkend cijfer. In Nederland bedraagt de inflatie nog geen twee procent. Onze journalist sprak met ontwikkelingseconoom Jan Willem Gunning van de Vrije Universiteit Amsterdam over de gevolgen voor de Zimbabwaanse economie.

Zegt een inflatie van 100.000 procent nog iets?

‘Nee. Op dit niveau is het nauwelijks meer zinnig om er iets over te zeggen. Het maakt niet meer uit of er een inflatie is van 2.000 procent of van 200.000 procent. Duidelijk is dat het hier gaat om een economie die niet meer functioneert.’

Wat betekent dit voor bevolking?

‘Die heeft de grootst mogelijke moeite om te overleven. Je praat hier bijna over een teruggang naar het stenen tijdperk. Mensen proberen eraan te ontkomen door alleen maar transacties te doen met mensen die ze kennen. Contracten worden niet meer aangegaan.’

Een ruileconomie ...

‘Ja, je krijgt de meest primitieve economische handelingen. Mensen die een muurtje metselen voor een pak rijst. Economische handelingen moeten normaal gesproken over de tijd plaatsvinden. Nu is een dag gangbaar.’

Is er nog iets te doen aan deze hyperinflatie?

‘In economische zin niet. Het regime moet de geldkraan dichtdraaien, maar wekt de indruk gewoon geld te kunnen drukken zonder dat de prijzen stijgen.’

Moet Mugabe dus weg?

‘Het regime is bezig aan zijn laatste snikken. Het gaat niet alleen om Mugabe. Hij heeft een grote gangsterbende om zich heen verzameld die afhankelijk van hem is. De oppositie is erg verdeeld geraakt. Vanuit zijn eigen partij zou verzet moeten komen. Maar daarmee help je de economie nog niet een-twee-drie op gang.’

Onder Mugabe zijn de laatste jaren veel boeren weggetrokken. Die moeten wel weer terugkomen.’

Heeft de huidige situatie ook gevolgen voor de regio?

‘De gebeurtenissen in Zimbabwe hebben een gigantisch effect in de omliggende landen. Zij moeten bijvoorbeeld veel vluchtelingen opvangen. Om maar niet te spreken over de reputatieschade die Zimbabwe veroorzaakt.’

Auteur: J. Segenhout (31-07-2007)

- In Zimbabwe bedroeg de inflatie in 2007 ongeveer 100.000 %. Wat kost dan een product eind 2007, dat eind 2006 nog 100 geldeenheden kostte?
- Zouden mensen nog geld als betaling willen accepteren? Licht je antwoord toe.
- Welke groep mensen is waarschijnlijk het meest de dupe van deze hyperinflatie?
- Waarom leeft de bevolking van Zimbabwe alsof het in het stenen tijdperk leefde?
- Aan welke voorwaarde voldoet het Zimbabwaanse geld niet meer?
- Welke reden wordt door Gunning gegeven als de oorzaak van deze enorme inflatie?

17 Ruilgeld

Rome is niet op één dag gebouwd. De steenhouwers bijvoorbeeld hadden heel wat moeite om hun stenen geruild te krijgen voor een middagmaal.

Men zocht dus een betaaleenheid, die men gemakkelijk kon onderverdelen.

Eerst ruilde men met voorwerpen uit het dagelijkse leven, zoals graan, koffie of thee.

Men gebruikte ook wel goederen die een redelijk vaste en algemeen geaccepteerde waarde bezaten, zoals schelpen, kruiden, een bepaalde hoeveelheid metaal (koper, lood, goud of zilver). Het voorwerp moest duurzaam en gemakkelijk onder te verdelen en te vervoeren zijn. Langzamerhand gebruikte men kostbare metalen als 'ruilgeld'. Deze werden algemeen aanvaard en gemakkelijk te bewaren. Ze konden immers niet bederven zoals graan of thee. Zo is het geld in de loop van de tijd ontstaan.

Aan welke voorwaarden moet geld voldoen om goed te kunnen functioneren in deze rol?

2.5 Welke soorten geld kennen wij?

Het verdwijnen van de zilveren gulden

Nederland kende voor de komst van de euro de gulden als geldeenheid. Vanaf 1948 droeg de gulden de beeltenis van koningin Juliana (1948-1980) en later die van koningin Beatrix. Van 1948-1967 maakte men de gulden van zilver. Er bevond zich ruim 9 gram zilver in een gulden. In de jaren '60 van de 20^e eeuw dreigde de zilverprijs zo hoog te worden dat de waarde van het zilver in een gulden meer waard was dan een gulden. De toenmalige minister van Financiën, Anne Vondeling, liep daarop vooruit en kwam in 1966 met een wetsontwerp dat de zilveren gulden moest laten vervangen door de nikkelen gulden. Vanaf 1967 sloeg de Nederlandse Munt alleen nog maar nikkelen guldens. De zilveren gulden stelde De Nederlandsche Bank vanaf 1973 buiten de omloop. In de praktijk trof je al weinig zilveren guldens meer aan. Veel mensen in Nederland waren begonnen met het verzamelen van zilveren guldens.

Materialen die mensen vroeger veelvuldig voor de productie van geld gebruikten, waren goud en zilver. Deze edelmetalen zijn schaars, duurzaam en eenvoudig te bewerken tot munten, waarin een afgemete hoeveelheid goud en zilver aanwezig was. Een gouden tientje (materiaal) was vroeger ook echt tien gulden waard. Om het vertrouwen in het geld te vergroten, liet de vorst zijn beeltenis vaak op de munt slaan. Een belangrijk vertrouwensaspect was bijvoorbeeld dat de juiste hoeveelheid goud in de munt was verwerkt.

Een veel voorkomend verschijnsel was het **snoeien** van munten. Men schaaftte of knipte stukjes van de buitenkant af. Had men er op deze wijze voldoende goud of zilver mee verzameld, dan smolt men dit weer om en verwerkte het tot één of ander gouden/zilveren voorwerp. Het is dan ook vrijwel onmogelijk om een oude gave munt te ontdekken.

Het is moeilijk om een oude gave munt te ontdekken.

Om goed te kunnen zien of je een zuivere en geen gesnoeide munt had met een lagere waarde dan er op stond, ging men de munten een kartelrand of een randschrift geven. Herkende je de rand of de tekst niet meer, dan was er aan geschuurd. Ook ons huidige muntgeld kent soms een randschrift (munten van 1 en 2 euro) of een kartelrand (munten van 10, 20 en 50 cent).

Gave munten bezaten dus meer goud en zilver dan gesnoeide munten. Men bewaarde daarom de gave munten en ging de slechtere munten, de gesnoeide munten, zo veel mogelijk uitgeven. De gave munten verdwenen daardoor uit de geldomloop.

Dat verschijnsel is bekend geworden onder de naam ‘Wet van Gresham’. Deze wet luidt: ‘Bad money always drives out good money’ (slecht geld verdrijft goed geld).

De waarde die het geld vertegenwoordigt, noem je de **nominale waarde**. Dat is dan het bedrag dat op het geld staat vermeld. Dat is wat anders dan de waarde van het materiaal waaruit dat geld is gemaakt. De materiaalwaarde noem je de **intrinsieke waarde**. Bij de oude gouden en zilveren munten waren de nominale en intrinsieke waarde aan elkaar gelijk. Je spreekt dan over **standaardmunten**.

Sir Thomas Gresham

Ons huidige muntgeld vertegenwoordigt een hogere waarde dan de materiaalwaarde zelf. Het kost echt geen twee euro om een ‘2-euromunt’ te slaan. Toch mag je er op vertrouwen dat de ‘koopkracht’ van die munt twee euro groot is. Bij ‘papier geld’ is dit verschijnsel zelfs nog sterker. De productiekosten (intrinsieke waarde) van een 50-eurobiljet zijn misschien € 0,20.

Geld waarvan de nominale waarde de intrinsieke waarde overtreft, noem je **fiduciair geld**. ‘Fiduciair’ is afgeleid van het woord fiducia, dat vertrouwen betekent. Het is met recht ‘vertrouwensgeld’.

Soorten geld

Geld kan in stoffelijke vorm voorkomen. Stoffelijk wil zeggen dat je het vast kunt houden. Dat stoffelijke geld noem je **chartaal geld**. Daaronder vallen de munten en bankbiljetten. Daarnaast kennen we ook onstoffelijk geld, het **girale geld**. Dat zijn de tegoeden in rekening-courant of gemakkelijker gezegd: de bankrekeningen van gezinnen en bedrijven.

Zoals gezegd heeft chartaal geld een nominale en een intrinsieke waarde.

In de vorige eeuw hadden we in Nederland zilveren guldens en rijksdaalders en gouden vijfjes en tientjes. Maar door de stijging van de goud- en zilverbijzaten werd de intrinsieke waarde al snel hoger dan de nominale waarde. Anders gezegd: het kostte dan meer dan een gulden om één gulden te maken. De zilveren guldens en rijksdaalders werden toen vervangen door nikkelen. Het gouden tientje was al eerder om die reden verdwenen.

Standaardmunt: Nederlands gouden tientje (1932)

Als in een land uitsluitend gouden of zilveren munten in omloop zijn, spreek je over een gouden- of zilveren standaard. Bij een dubbele standaard zijn er zowel gouden als zilveren munten in omloop. Dat was meestal geen succes, vanwege het feit dat de Wet van Gresham dan veelvuldig optrad.

Stel dat op een bepaald moment de waarde van een gouden tientje gelijk was aan tien zilveren guldens. De overheid is dan bereid om een gouden tientje te ruilen voor 10 zilveren guldens en omgekeerd. Stel dat opeens de zilverprijs op de markt daalt, omdat er een nieuwe zilverbij is ontdekt die men gaat exploiteren. Het toegenomen zilveeraanbod veroorzaakt dan een waardedaling van zilver. Zolang de overheid de waardeverhouding niet aanpast of de hoeveelheid goud in een tientje niet aanpast, is het lonend zilveren guldens te verkopen voor gouden tientjes.

Stel dat na de waardedaling van zilver de eigenlijke marktverhouding 12 guldens voor één tientje bedraagt. Dan is het verstandig om bij de overheid 1.000 zilveren guldens te ruilen voor 100 gouden tientjes. Voor het goud van deze 100 gouden tientjes ontvang je op de 'markt' zilver ter waarde van 1.200 gulden. Je winst bedraagt 200 gulden. Uiteindelijk waren alle gouden tientjes omgesmolten en bleef alleen het (slechtere) zilver geld in omloop. Ook hierin zie je de Wet van Gresham optreden. Het schema hieronder vat dit voorbeeld nog eens samen.

Als je hoort spreken over de **reële waarde** van het geld, dan bedoelen we daarmee de koopkracht van het geld. Deze reële waarde daalt als de prijzen stijgen. Je kunt dan immers voor 10 euro minder kopen dan voor de prijsstijging.

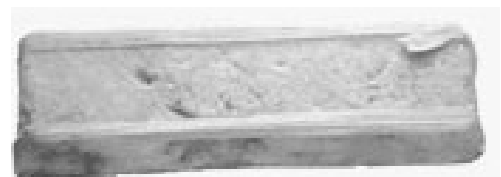

Vragen en opdrachten bij 2.5

- 18 Lees de tekst 'Het verdwijnen van de zilveren gulden' in het begin van deze paragraaf en beantwoord daarna onderstaande vragen.
- Waarom wilde de regering in 1967 de zilveren gulden vervangen door een nikkelen?
 - Noem een reden waarom mensen zilveren guldens gingen sparen?
 - Ken je nog een andere munt die een paar jaar later om de zelfde reden uit de geldomloop is verdwenen?

19 Het ontstaan van geld

Vanaf het begin van het bestaan van de mens heeft ruilhandel in dieren, voedingsmiddelen en voorwerpen een grote rol gespeeld. Jagers ruilden hun opbrengst van de jacht tegen producten van boeren en vissers. Vooral vee werd vaak gebruikt als betaalmiddel. Zo diende voor de 8^e eeuw van onze jaartelling de os als rekeneenheid. Het nog steeds gebruikte woord 'pecunia' dateert ook uit die tijd, want het Latijnse woord 'pecus' betekent vee.

Voor (reizende) kooplieden was vee echter een onhandig betaalmiddel, omdat dieren veel te groot waren om te vervoeren. Zij ruilden dan ook meestal met tabak, thee en zout. Marco Polo meldde dat er in China in de 13^e eeuw met baren zout werd betaald. Het woord 'salaris' is, zoals eerder gezegd, hiervan afgeleid; 'sal' betekent zout.

Deze ruilmiddelen vallen echter nog niet onder het begrip 'geld', want dat is het pas wanneer het voorwerp een vaste waarde krijgt. Daarvoor werden ook systemen bedacht met vaste aantallen.

- a Welke twee bezwaren kleven er aan ruilhandel in goederen (in natura)?
- b Waarom ontstond geld?
- c Aan welke voorwaarden moet goed geld voldoen?
- d Op de foto zie je de zogenaamde schelpenriem. Dit was de allereerste portemonnaie. Leg uit hoe zo'n schelpenriem als portemonnaie gebruikt zou kunnen zijn.

20 Het ontstaan van de gulden

In 1252 bracht de stad Florence een goudstuk uit, de fiorino of florenus (latijn). De pasgeboren florijn bereikte rond 1300 via de handel de noordelijke streken, waar hij de gouden munt of kortweg gulden werd genoemd. De eerste Nederlandse guldens hadden nog het Florentijnse uiterlijk, later kwamen er echter guldens naar eigen ontwerp in omloop.

- a Wat zou de reden van het ontstaan van de Florentijnse florijn zijn geweest?
- b Waarom zou juist in een stad als Florence het gouden geld als eerste zijn geïntroduceerd en daarna pas in de de noordelijke streken van Europa?

21 De Wet van Gresham

In het economisch zwakkere oosten van ons land werden in de vijftiende eeuw ook veel guldens van lagere waarde geslagen. Het vervaardigen van slechte guldens met het uiterlijk van goede guldens kon tijdelijk een hoop winst opleveren. Om het gewicht van gouden munten te kunnen controleren, werden ze gewogen met messingen gewichtjes. Dit was nodig omdat bijna overal in de Republiek minderwaardige daalders, florijnen en schellingen werden geslagen. Met het slaan van de zogenaamde Statenmunten gaf het gewest Holland in 1680 het goede voorbeeld. Deze guldens waren gebaseerd op de wetgeving van dat gewest en gaven een algemene standaard aan. Dit voorbeeld werd door de andere provincies pas nagevolgd toen de zilveren guldens in 1694 opgenomen werden in de landelijke muntwetgeving.

- a Wat zou in de tekst bedoeld zijn met 'slechte guldens'?
- b Waarom leverde het vervaardigen van slechte guldens winst op?
- c Waarom was deze winstgevendheid echter maar voor korte duur?
- d Leg uit waarom het voorkomen van slecht geld de handel doet stagneren?
- e Welk doel zullen de Hollandse Staten hebben gehad om de zogenaamde Statenmunten te slaan?

22 Appeltje voor de dorst

Geld opzij leggen was als een 'appeltje voor de dorst', net zoals tegenwoordig, de meest voorkomende manier van sparen, en is zo oud als geld zelf. Middelpunt van de tentoonstelling is dan ook de vondst van Piaam. Een paar jaar geleden werden bij de aanleg van een rioleringsstelsel bij Piaam in Friesland 36 gouden munten gevonden. De verzameling bevat enkel munten van hogere waarde; het kleingeld ontbreekt. Ook zijn duidelijk 'goede' guldens

uitgezocht. Op grond hiervan kan worden gesteld dat de vondst te Piaam een spaarschat is. De verzameling was echter, ook de devaluatie in aanmerking genomen, geen groot vermogen; ongeveer tweehonderd dagen arbeidsloon. De vondst is belangrijk omdat zij kenmerkend is voor de guldenomloop in deze streken rond 1500. Twee munten zijn uit de Nederlanden afkomstig, de rest werd vervaardigd in het Duitse Rijk en Zwitserland. Geld dat in die tijd gebruikt werd, hoefde niet noodzakelijkerwijs alleen uit Nederlandse munten te bestaan. Ook buitenlandse munten werden als betaalmiddel geaccepteerd, omdat de munt zijn waarde ontleende aan de hoeveelheid goud of zilver die hij bevatte. Alle goede munten konden worden gebruikt, ongeacht de herkomst.

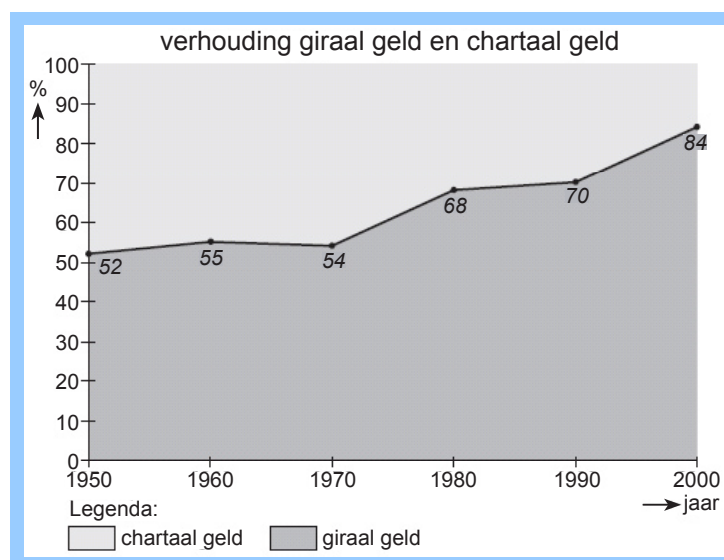
- a De schat van Piaam is een spaarschat. Dat blijkt uit het gevonden geld. Leg uit wat de schrijver bedoeld met 'goede guldens'.
- b Leg uit dat in Piaam de Wet van Gresham is opgetreden.
- c Waarom accepteerde men rond 1500 in de Nederlanden ook buitenlandse muntstukken als betaalmiddel?

2.6 Blijft geld wel rollen?

De groei van het girale geld

In 1960 bedroeg de totale geldhoeveelheid in Nederland € 5,129 miljard. In de jaren zeventig van de vorige eeuw gingen overheid en bedrijfsleven er massaal toe over de salarissen giraal te betalen. De Nederlandsche Bank (DNB) juichte dat toe: het betalingsverkeer zou goedkoper en veiliger worden. DNB vond dat belangrijk, omdat het betalingsverkeer een steeds grotere omvang kreeg: in 2000 was de totale geldhoeveelheid in Nederland 24 keer zo groot als in 1960. Volgens DNB zal dankzij de ontwikkeling van de computertechniek de opmars van moderne betaalvormen zoals pinnen en chippen de komende jaren verder doorgaan.

Je kunt contant betalen met **chartaal geld** (chartaal geld is stoffelijk geld zoals munten en bankbiljetten). Betalen met giraal geld vindt plaats door middel van overschrijven (zie ook verderop bij internetbankieren), bank- of betaalpassen (pinnen), creditcards en acceptgiro's. In feite kun je het pinnen ook tot de contante betalingen rekenen. Want zodra jij bij een winkel pint, schrijft de bankcentrale het bedrag van jouw bankrekening af en boekt dat bedrag bij op de bankrekening van de winkelier. **Pinnen** kost geld. Om te kunnen pinnen is altijd een telefoonverbinding vereist. En ook de aanschaf van de noodzakelijke hardware kost geld. Voordelen van pinnen zijn echter de betalingssnelheid en de veiligheid. Vandaar de slogan: 'Klein bedrag, pinnen mag'.

Figuur 2.1

Je kunt ook **digitaal betalen** met de chipknip, bijvoorbeeld om te parkeren. Ook dat is contant. De chipknip kun je opladen bij een bank. Je laadt dan geld van je bankrekening op je chipknip. Bij die transactie moet je je pincode gebruiken. Dat hoeft bij de betalingen zelf, die je er vervolgens mee doet, niet meer. Bij chiptransacties gaat het geld direct van jouw chip af en komt op de chip in de automaat van de winkelier erbij. Deze kan dan dagelijks of wekelijks het geld laten overschrijven naar zijn bankrekening. Omdat er vrijwel geen telefoonverkeer meer nodig is, is dit voor winkeliers goedkoper.

Als je jouw bankpas met chip kwijt raakt, kan een ander wel de chip leeghalen door ermee te betalen. Maar de ‘vinder’ kan er niet mee pinnen, want daar heb je namelijk de pincode voor nodig. De chip komt daarom nog het meest overeen met een gewone portemonnaie, want die kun je ook kwijt raken en daarmee de inhoud. De onlangs geïntroduceerde ov-chipkaart is een variant hierop.

De meest snelle en goedkope wijze van betalen is op het ogenblik het elektronisch betalen of **internetbankieren**. Met ‘Online Banking’ kun je al je bankzaken heel eenvoudig via internet regelen. Dan moet je denken aan: rekeningen betalen, sparen, beleggen, je saldo bekijken, enz. Je doet dat allemaal vanachter je computer, waar en wanneer je maar wilt. Internetbankieren is gemakkelijk. Je hoeft er de deur niet voor uit. Het is actueel, je hebt altijd de laatste stand van je bankzaken overzichtelijk bij elkaar staan. Het is redelijk veilig dankzij speciale toegangscode, en pin- of tancode. Ook hoeft je er niet veel computerkennis voor te bezitten. Bovendien is het gratis. Betalen met *iDeal* is een nieuwe geautomatiseerde vorm van internetbankieren.

Al het chartale, girale en digitale geld dat eigendom is van de gezinnen en bedrijven samen, noem je ook wel de **maatschappelijke geldhoeveelheid (M)** of **primaire liquiditeitsmassa**.

Bankbiljetten noem je ook wel waardepapieren. Maar niet alle waardepapieren zijn geld. Aandelen en obligaties zijn ook waardepapieren.

Aandelen zijn eigendomsbewijzen. Je koopt als het ware een stukje van het bedrijf en bent daarmee gedeeltelijk eigenaar. Je hoopt daarvoor een winstuitkering (dividend) te krijgen. Dat is echter lang niet altijd zeker, bijvoorbeeld als een bedrijf geen winst maakt. Kopen van aandelen noem je dan ook wel een risicohoudende belegging.

Veiliger is het kopen van **obligaties**. Deze waardepapieren ontvang je als je een bedrijf (of overheid) geld leent. Je ontvangt dan jaarlijks een vooraf bepaald vast rentepercentage. Je bent daardoor zeker van de jaarlijkse beleggingsopbrengst. Het kopen van obligaties is dan ook een risicomijdende belegging.

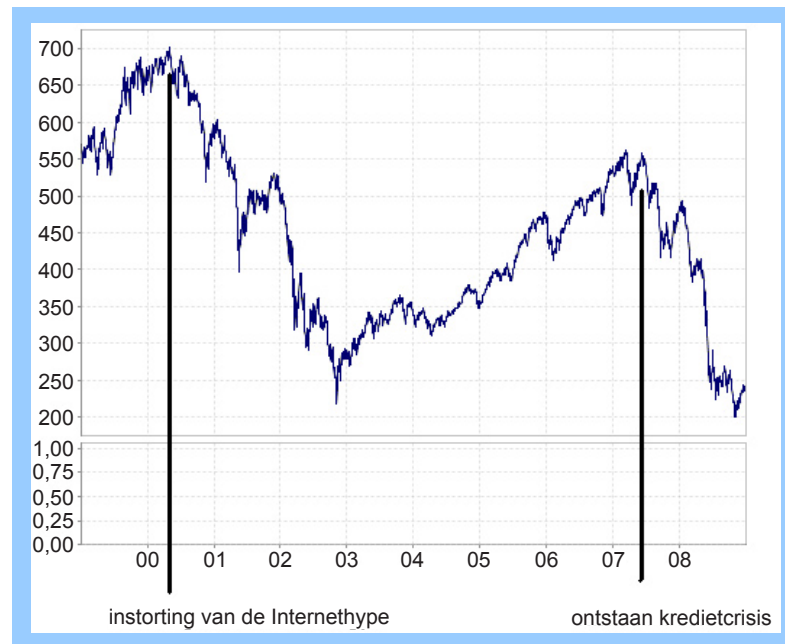
Al heel lang proberen mensen met aandelen geld te verdienen. De aandelen zelf vormen dan het te kopen of verkopen product. Beleggers speculeren op koersstijgingen of koersdalingen.

Verwachtingen spelen hierbij een belangrijke rol. Als kopers een koersstijging verwachten, zullen zij aandelen kopen. Aandelenkoersen kunnen zo tot onverantwoordelijke hoogten stijgen. We spreken dan over een lucht- of zeepbel (*bubble*). Dit gaat net zolang goed, totdat er geen kopers meer zijn. Dan stort het hele kaartenhuis in elkaar. In feite lijkt de handel in aandelen soms een soort piramidespel. In de afgelopen 10 jaar hebben we deze instorting twee keer meegemaakt. Recentelijk nog in 2007 – het begin van de kredietcrisis –, waarvan de gevolgen nog steeds voortduren.

**Online betalen
via uw eigen bank**

Ontwikkeling AEX-index in de periode 1999-2009

Figuur 2.2

Er mag niet te veel geld in omloop komen, want dan bestaat het gevaar van inflatie, zoals we zagen in het geval van Zimbabwe. Maar er moet wel voldoende geld zijn om de transacties te kunnen financieren. De waarde van de transacties kun je beschrijven als het nationale inkomen (Y). De Y komt van het Engelstalige 'Yearly Income'. Een belangrijk gegeven is de omloopsnelheid van het geld. De **omloopsnelheid van het geld** (V) geeft aan hoe vaak een euro per jaar van eigenaar wisselt. De V komt van 'Velocity' en dat is Engels voor 'snelheid'.

Stel dat in een land het nationale inkomen € 800 miljard is en dat de omloopsnelheid van het geld in dat land 4 bedraagt. Dan heeft het land behoefte aan een maatschappelijke geldhoeveelheid van € 200 miljard.

In een formule: $M \times V = Y$ ($€ 200 \times 4 = € 800$).

Degene die dit verband onder woorden bracht, was de Engelse econoom Irving Fisher (1867-1947). Als één van de eersten analyseerde hij de oorzaken van inflatie. Het nationale inkomen is gelijk aan de waarde van de transacties die gezinnen en bedrijven in het land verrichten, het nationale inkomen genoemd. Deze waarde is eigenlijk niets anders dan 'prijs keer hoeveelheid'.

Daarom formuleerde Fisher het verband als volgt in **de verkeersvergelijking van Fisher**:

$$M \times V = P \times T$$

Waarbij:	M = geldhoeveelheid	P = Prijzen
	V = Omloopsnelheid van geld	T = Aantal transacties (hoeveelheid)
		$P \times T = Y$

De waarde van T is begrensd. Je kunt namelijk niet meer produceren dan de maximale productiecapaciteit. Als deze productiecapaciteit volledig bezet is, zal een te grote waarde van ' $M \times V$ ' leiden tot een stijging van de prijzen (P).

De omloopsnelheid van het geld (V) zelf is op korte termijn ook constant. Deze hangt namelijk af van de betaalgewoonten in het land.

Een belangrijke factor daarbij is de periodiciteit van de salarisbetaling. Als deze betaling wekelijks plaatsvindt, is de omloopsnelheid groter, dan wanneer die maandelijks geschiedt.

De omloopsnelheid verandert ook als mensen geld gaan oppotten of ontpotten. Bij **oppotten** verdwijnt geld uit de geldomloop (roulatie), doordat het bijvoorbeeld in een spaarpot terecht komt. In dat geval daalt de omloopsnelheid. Bij **ontpotten** komt het geld juist in roulatie en stijgt de omloopsnelheid.

Een stijging van 'M × V' binnen een korte tijd zal dus meestal het gevolg zijn van een te grote geldhoeveelheid (M).

Een leuk en zeer leerzaam filmpje over de oorzaken en gevolgen van prijsstijgingen (inflatie) kun je vinden op de website van de Europese Centrale Bank. De link is:

<http://www.ecb.eu/ecb/educational/pricestab/html/index.nl.html>

Vragen en opdrachten bij 2.6

- 23** Lees de tekst 'De groei van het girale geld' en bekijk figuur 2.1.
- a** Hoe blijkt uit de figuur dat overheid en bedrijfsleven in de jaren zeventig van de vorige eeuw de salarissen massaal giraal gingen betalen?
- b** Leg uit waarom het betalingsverkeer goedkoper en veiliger kan worden, als men meer giraal betaalt.
- c** Bereken de girale geldhoeveelheid in 2000.
- d** Wat zal er in de toekomst volgens DNB gebeuren met het aandeel van het girale geld in de totale geldhoeveelheid? Verklaar je antwoord.

24 De euro is ook geld

De Europese Unie streeft naar een vrij economisch verkeer. Een gemeenschappelijke geld-eenheid kan dat vrije verkeer bevorderen. Geld heeft drie functies: ruilmiddel, oppotmiddel en rekenmiddel. Vanaf 1 januari 2002 zal de euro alle functies van de gulden hebben overgenomen, zowel in het chartale als in het girale geldverkeer. De onderstaande uitspraken hebben betrekking op februari 2002.

- a** Geef voor elke uitspraak aan of de euro hier de functie heeft van ruilmiddel, oppotmiddel of rekenmiddel.

Uitspraak 1 Ruud bewaart € 450 in een blik verborgen op zolder.

Uitspraak 2 Bart koopt een pak koffie en betaalt daarvoor € 2.

Uitspraak 3 Karin heeft een aanrijding gehad en de schade aan haar auto bedraagt € 1.250.

Uitspraak 4 Een computer bij Elektro kost € 1.150 en dezelfde computer bij Dyna kost € 1.050.

De onderstaande uitspraken hebben betrekking op februari 2002.

- b** Geef voor elke uitspraak aan of deze juist of onjuist is.

Uitspraak 1 Eurobankbiljetten behoren tot de chartale geldhoeveelheid.

Uitspraak 2 Chartaal geld heeft een vaste nominale waarde.

Uitspraak 3 De waarde van giraal geld wordt door de overheid gegarandeerd.

Uitspraak 4 Een betaling via de pinautomaat in een winkel is een girale betaling.

(Havo deelvak 2001-II-6)

25 De euro rolt

Op 1 januari 2002 nam de euro de geldfuncties over van de valuta's van de 12 deelnemende landen en gingen ruim 300 miljoen Europeanen met de euro betalen. Voor de introductie van de euro moesten miljarden eurobankbiljetten en euromunten worden geproduceerd. (Zie ook de grafieken op de volgende pagina.) Voor veel mensen was het wel even wennen hun boodschappen in de winkel met euro's te moeten betalen. Ook maakten sommige winkeliers van de overgang op de euro gebruik om hun prijzen te verhogen. Toch noemden de verantwoordelijke ministers de introductie van de euro een succes.

Gebruik bij de beantwoording van de vragen eventueel de figuren op de volgende pagina.

Hieronder staan twee uitspraken over de introductie van de euro.

Uitspraak 1 De totale waarde van de geproduceerde biljetten van € 500 is kleiner dan de totale waarde van de geproduceerde € 100-biljetten.

Uitspraak 2 Er zijn minder € 5-biljetten geproduceerd dan € 2-munten.

- a Geef voor elke uitspraak aan of deze juist of onjuist is.

Met de overgang van de nationale valuta's naar de euro verandert de ...(1)... waarde van het geld. De mensen gaan met de nieuwe euro in de winkel hun boodschappen betalen; er is dan sprake van ...(2)... ruil. Als na de introductie van de euro de prijzen in de winkel stijgen, ...(3)... de ...(4)... waarde van de euro.

- b Wat moet in plaats van de cijfers worden ingevuld om een economisch correcte tekst te krijgen?

bij (1) nominale / reële; bij (2) directe / indirecte; bij (3) daalt / stijgt; bij (4) nominale / reële

De euro vervult de functie van ruilmiddel, spaarmiddel en rekenmiddel.

Hieronder staan vier situaties waarin de euro een bepaalde functie vervult.

Situatie 1 Een autohandelaar stelt de verkoopprijs van een auto vast op € 12.450.

Situatie 2 Een lening wordt omgezet van f 85.420 in € 38.761,91.

Situatie 3 Mevrouw Van Dalen koopt een jas voor € 130.

Situatie 4 Peter stort elke maand € 20 op een junior-beleggingsrekening.

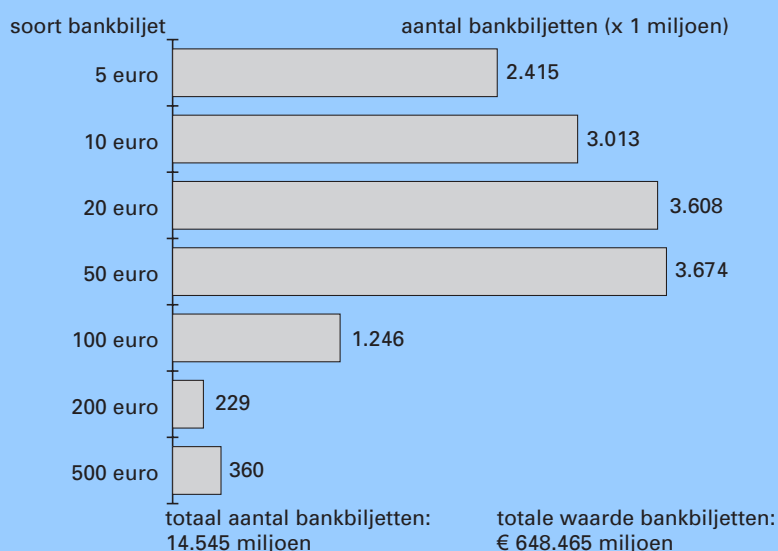
- c Geef voor elke situatie aan welke geldfunctie de euro in die situatie vooral vervult.

(Havo deelvak 2003-II-8)

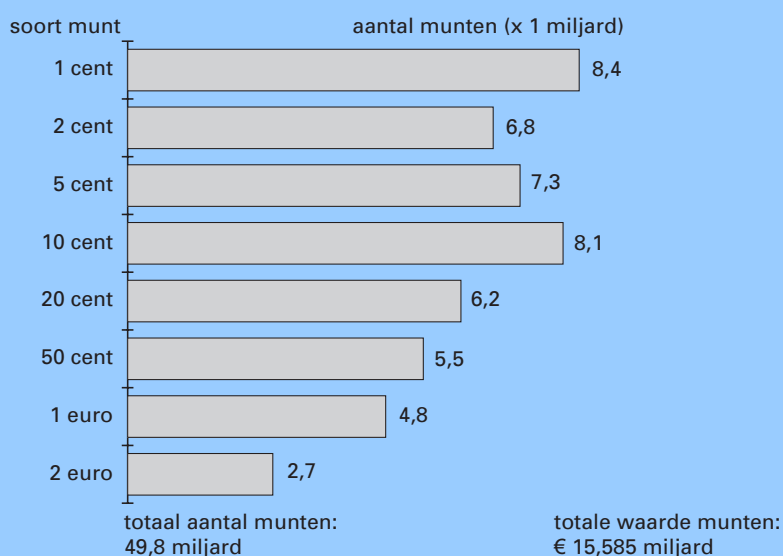
figuur 3

geproduceerde eurobankbiljetten voor de introductie van de euro in januari 2002

figuur 4

geproduceerde euromunten voor de introductie van de euro in januari 2002

26 Japan kampt met recessie en deflatie (prijzdalingen)

In de laatste jaren van het vorige decennium kampte Japan met een economische recessie die in 1998 met een negatieve groei van het nationale product een dieptepunt bereikte. Een in 1998 gestart omvangrijk stimuleringsprogramma had slechts in beperkte mate resultaat. In de tabel op de volgende pagina is de macro-economische ontwikkeling in Japan weer-gegeven.

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
volume nationaal product ¹	1,5	5,1	1,5	-2,8	0,5	0
prijspeil consumptie ¹	-0,5	0,1	1,4	0,4	-0,3	-0,5
volume consumptie ¹	2,1	2,9	1,0	-1,1	0	-0,3
volume export ¹	5,4	6,3	11,6	-2,3	0	4,0
werkloosheid ²	3,1	3,4	3,4	4,1	5,0	5,3
overheidstekort ³	3,6	4,3	3,4	6,1	7,8	8,0
bedrijfsinvesteringen ³	16,8	17,2	17,5	15,8	14,8	14,3
rente (%)	3,4	3,1	2,4	1,5	1,8	1,8

¹ mutatie in procenten ten opzichte van het voorafgaande jaar
² in procenten van de totale beroepsbevolking
³ in procenten van het nationaal product

In Japan is er sprake geweest van oppotting. Sommige analisten stellen dat die oppotting de oorzaak van de deflatie is. Anderen stellen dat die oppotting juist het gevolg is van de deflatie.

- a Leg uit dat oppotting het gevolg van deflatie kan zijn.
- b Oppotting kan behalve deflatie diverse andere oorzaken hebben. Noem een van die andere oorzaken. Licht je antwoord toe.

27 De regering van Reeland wil de grootte van de geldhoeveelheid in het land nauwkeurig in de gaten houden. Deze geldhoeveelheid neemt elk jaar toe. Dat is acceptabel.

- a Noem twee redenen waarom jaarlijks de geldhoeveelheid toeneemt.

In Reeland is de omloopsnelheid 3. Het nationale inkomen in Reeland bedraagt volgend jaar volgens het Centraal Planbureau waarschijnlijk € 240 miljard.

- b Hoe groot is de gewenste geldhoeveelheid?

De omloopsnelheid hangt af van de betalingsgewoonten en de hoogte van de rentestand.

- c Noem een betalingsgewoonte die de grootte van de omloopsnelheid mede bepaalt.
- d Leg uit dat de rentestand invloed heeft op de omloopsnelheid van het geld. Gebruik in je antwoord het begrip *opportunity costs* (alternatieve kosten).

Economen zeggen dat een teveel aan geld kan leiden tot inflatie.

- e Leg deze stelling uit.

28 Hoe reëel wordt de crisis?

De kredietcrisis ontstond in de Verenigde Staten op de huizenmarkt.

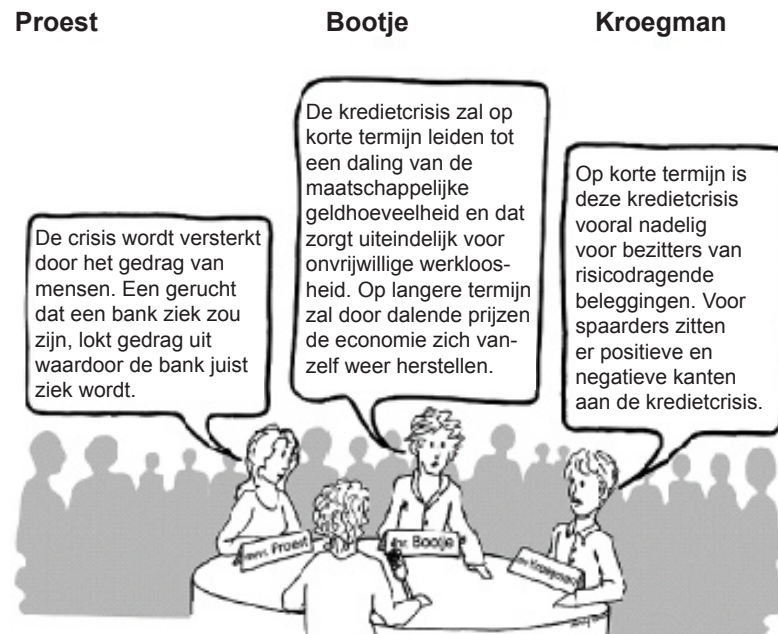
Huizenbezitters en hypotheekbanken raakten vanaf 2006 in de problemen door stijging van de rente. Het vertrouwen tussen banken onderling en het vertrouwen in het monetaire systeem namen sterk af. Een aantal banken kwam in financiële nood. Sommige konden met staatsgaranties overeind gehouden worden. Andere gingen failliet.

Een crisis in de monetaire economie kan leiden tot een crisis in de reële economie. De 'Federal Reserve' (Fed), het Amerikaanse stelsel van centrale banken, verlaagde vanaf september 2007 herhaaldelijk de rente: uiteindelijk tot een historisch laag tarief van 0,25 % in december 2008. De Fed probeerde daarmee een crisis in de reële economie te voorkomen en de economische groei te stimuleren.

- a Leg uit hoe een renteverlaging de economische groei kan stimuleren.

Economen waren het niet met elkaar eens over de ernst van de kredietcrisis en de gevolgen voor de economie. Er ontstond een economendebat, zoals te zien is in de volgende bron.

Een economendebat:

Verkeersvergelijking van Fisher: $M \times V = P \times Y$

Waarbij: M = maatschappelijke geldhoeveelheid; V = omloopsnelheid van het geld; P = prijsniveau; Y = reëel nationaal product (aantal transacties).

- b Leg uit hoe de kredietcrisis, ook bij een constante maatschappelijke geldhoeveelheid, kan leiden tot méér werkloosheid. Gebruik in de uitleg de verkeersvergelijking van Fisher.

Uit een kwartaalbericht van De Nederlandsche Bank (DNB):

saldo inleg/aankopen door Nederlandse huishoudens per soort vermogen (in 2007 in miljarden euro's)					
	1° kwartaal	2° kwartaal	3° kwartaal	4° kwartaal	totale hoeveelheid belegd vermogen per 31-12-2007
spaartegoeden	+ 2,7	+ 7,8	+ 1,1	+0,2	246
aandelen	- 1,7	- 2,2	- 0,3	-0,6	31
obligaties	+ 0,8	+ 0,8	+ 0,8	+ 0,9	28

- c Maak van de volgende zinnen een juiste economische redenering die aansluit bij de visie van Kroegman. Zie de cartoon.

Particuliere beleggers hebben ook in Nederland de schrik te pakken van de kredietcrisis.

Beleggingen met een hoger risico, zoals...(1)..., werden in 2007 verkocht. Volgens DNB is het totale saldo op spaartegoeden daardoor in 2007 gestegen met...(2)... In 2008 hebben veel banken de spaarrente...(3)..., omdat zij moeite hebben met het aantrekken van nieuw spaargeld.

Kies uit:

bij (1) aandelen / obligaties; bij (2) 4,77 % / 5,04 % / 5,22 %; bij (3) verlaagd / verhoogd

- d Welke van de drie cartoons illustreert het beste de redenering van Proest? Motiveer je keuze.

cartoon 1 'Wachten op het instapmoment'

cartoon 2 'Ik denk dat ze ergens van zijn geschrokken' (I think they're scared of something)

cartoon 3 'Parade van het grootkapitaal' (Parade of the big capital)

(Havo pilotexamen 2009-3)

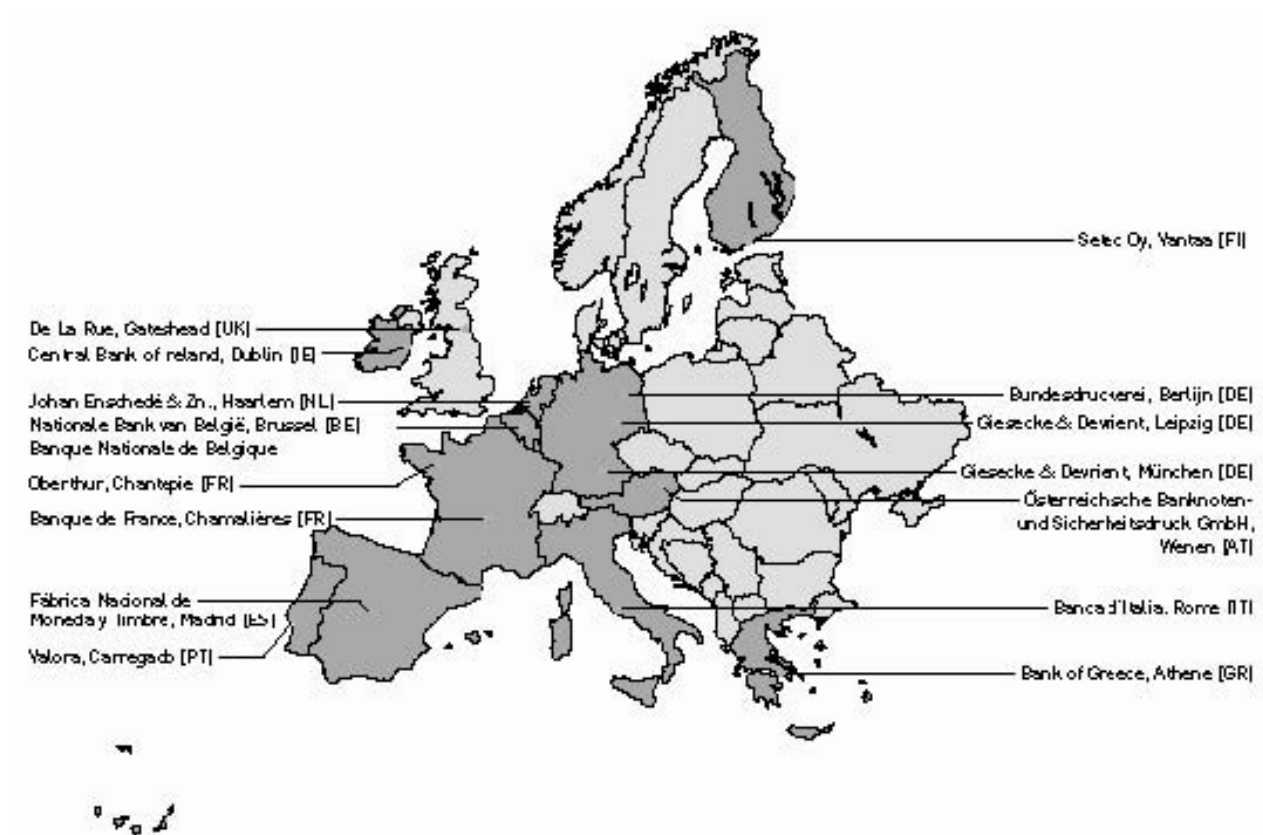
2.7 Wie is verantwoordelijk voor de geldschepping?

Met de productie van eurobankbiljetten is in juli 1999 een begin gemaakt in een proces waarbij 15 bankbiljettendrukkerijen in een aantal landen van het eurogebied waren betrokken. Op 1 januari 2002 was er voor de 12 deelnemende landen een beginvoorraad gedrukt van 14,89 miljard eurobankbiljetten, waaronder de logistieke voorraden. In totaal vertegenwoordigen deze bankbiljetten een waarde van ongeveer € 633 miljard. Met een totale nominale waarde van rond € 633 miljard zouden de bankbiljetten, als ze in de lengterichting aan elkaar zouden worden gelegd, een afstand van twee en een half keer naar de maan en terug overbruggen!

Bron: Europese Centrale Bank (ECB)

HET DRUKKEN VAN BANKBILJETTEN

Locaties van de drukkerijen waar de eurobankbiljetten worden gedrukt

We noemen iets geld, als je er mee kunt betalen. Zo niet, dan is het geen geld. **Spaargeld** rekenen we niet tot de geldhoeveelheid, omdat je het eerst moet opnemen, voordat je er mee kunt betalen.

Met het begrip **primaire liquiditeitenmassa** (afgekort M_1 , waarbij M staat voor *money*) duid je de maatschappelijke geldhoeveelheid aan. Die bestaat uit al het chartale en girale geld in handen van niet-geldscheppende instellingen en personen (gezinnen en bedrijven).

Geld in handen van **geldscheppende instellingen** (bijvoorbeeld banken) dient om aan de dagelijkse vraag naar geld, door cliënten die geld van hun bankrekening willen opnemen, te kunnen voldoen. En 'dekking' van deze verplichtingen is geen functie van geld.

Geldscheppende instellingen zijn de Europese Centrale Bank (bankbiljetten), particuliere banken (giraal geld) en het Rijk (munten).

Een ruimere invulling van het begrip geldhoeveelheid wordt omschreven met de term **binnenlandse liquiditeitenmassa** (M_3). Daarbij wordt bovenop het saldo van chartaal en giraal geld een aantal posten geteld die 'bijna' geld zijn, bijvoorbeeld: (direct) opvraagbare spaartegoeden en korte termijn valutategoeden, de zogenaamde secundaire liquiditeiten. Ook hierbij geldt dat deze secundaire liquiditeiten in handen moeten zijn van gezinnen en niet-geldscheppende instanties of bedrijven.

Om inflatiegevaar te voorkomen moet deze M_3 in een bepaalde verhouding staan tot het nationale inkomen (Y). In feite heb je hier dus te maken met een concrete toepassing van de **Verkeersvergelijking van Fisher** uit de vorige paragraaf.

Die verhouding noem je de nationale liquiditeitsquote (NLQ). Met de **nationale liquiditeitsquote** druk je de waarde van de binnenlandse liquiditeitenmassa (M_3) uit in een percentage van het nationale inkomen (Y). Deze maatstaf speelt een belangrijke rol bij het stabiel houden van de interne waarde, de koopkracht, van het geld. In een formule: $NLQ = \frac{M_3}{Y} \times 100\%$.

Het zijn met name de banken die verantwoordelijk zijn voor het ‘scheppen’ van geld. Om dit proces van geldschepping wat duidelijker te maken, gaan we een paar eeuwen terug in de tijd en wel naar het Londen van de 17^e eeuw.

In Engeland hadden de Londense goudsmeden al heel lang de taak van geldwisselaar. Daarnaast konden burgers tegen een vergoeding bij deze goudsmeden goud in bewaring geven (dat was veiliger dan thuis). Als ontvangstbewijs gaven de goudsmeden aan klanten die goud bij hen stalden zogenaamde depositocertificaten. Op deze certificaten (*notes* in het Engels) werd het bedrag genoteerd van de gestalde goudwaarde en de namen van de eigenaren. Met deze certificaten konden de eigenaren hun goud dan weer terugkrijgen.

Al snel stonden op de certificaten niet meer de namen van de eigenaren vermeld. Ook schreef de goudsmid de certificaten steeds meer uit in kleinere en vaste bedragen. Dat was handig, want nu hoefde de bezitter niet meer langs de goudsmid om goud op te halen voor een betaling. Hij deed de betaling aan de verkoper door hem voor dat bedrag certificaten te overhandigen. De verkoper kon dan met het certificaat naar de goudsmid om de bijbehorende goudhoeveelheid op te halen.

De verkoper kon natuurlijk ook het certificaat houden en het zelf gebruiken om een ruiltransactie te voldoen. Zo ontstond rond 1650 een nieuw betaalmiddel: de depositocertificaten (*goldsmith notes*).

Dit papieren geld had een hele lage materiaal- of **intrinsieke waarde**. Zeker in vergelijking met de gouden munten. Zolang mensen genoeg vertrouwen in dit geld hadden, was er niets aan de hand. We spreken dan zoals eerder gemeld van **fiduciair geld**: de intrinsieke waarde is weliswaar veel lager dan de **nominale waarde**, maar zolang mensen erop vertrouwen, kan het als ruilmiddel worden gebruikt.

Dit vertrouwen is gebaseerd op het feit dat het papier uiteindelijk kan worden omgeruild voor een hoeveelheid goud.

De goudsmeden hadden al snel door dat veel mensen hun goud niet meer kwamen ophalen uit hun kluisen. De koopman in de goudsmid kwam dan ook al gauw op het idee dat het winstgevend zou zijn een gedeelte van het goud voor een korte tijd uit te lenen.

Hiervoor kon hij dan een vergoeding vragen: rente. Wel moest hij niet te gretig worden. Hij moest er steeds voor zorgen dat hij voldoende goud in de kluis overhield. Als bezitters van goud toch hun tegoed kwamen ophalen en er was geen voorraad aanwezig, dan was in één keer zijn geloofwaardigheid verloren en daarmee ook het vertrouwen (de fiducia) in zijn geld. In plaats van goud uit te lenen kon de goudsmid ook extra certificaten of *notes* uitschrijven. Ook voor het uitschrijven van deze *notes* (uitlenen) vroeg de goudsmid een rentevergoeding. Hij gaf nu dus *notes* uit zonder deze volledig af te dekken met de goudvoorraad in de kluis.

In feite maakte de goudsmid op deze manier zelf geld. Uit het niets maakte hij een ruilmiddel en dat is mogelijk omdat de mensen die er mee betalen, er op vertrouwen dat de tegenwaarde in goud bij de goudsmid in de kluis ligt. In de samenleving is er dus door dit geleende geld meer geld om mee te betalen. Het was voor de goudsmid, die inmiddels bankier geworden was, wel zaak dat hij goed bijhield aan wie hij geld had uitgeleend en ervoor te zorgen voldoende goud in zijn kas te hebben om aan iedereen die wel om zijn goud kwam, dit te kunnen leveren.

Quelle: Deutsche Fotothek

Omdat niet iedereen tegelijkertijd zijn goud kwam opvragen, kon hij volstaan met een hoeveelheid goud in zijn kluis, die veel lager was dan het totaalbedrag dat hij aan *goldsmith notes* had verstrekt door kredietverlening. Het **dekkingspercentage** van de door hem uitgegeven notes lag onder de 100%. Het dekkingspercentage bereken je met de volgende formule:

$$\text{dekkingspercentage} = \frac{\text{hoeveelheid goud}}{\text{uitgeschreven tegoeden}^*} \times 100\%$$

* met de tegoeden bedoelen we de totale waarde van de uitgeschreven *notes*

Het was voor de goudsmid financieel zeer interessant om zoveel mogelijk *notes* uit te geven. Doordat een aantal goudsmiden hierin te ver gingen, liep het systeem vast. Wanneer er een gerucht rondging dat de goudsmid niet voldoende dekking had, wilden bezitters van *notes* deze massaal inleveren en inwisselen voor goud. Dat lukte natuurlijk niet en daarmee ging de goudsmid failliet. Om dit te voorkomen bemoeiden overheden zich al heel snel met de gelduitgifte en ook richtten zij zelf banken op.

Vandaag de dag is er natuurlijk veel veranderd in de bankwereld. Banken hoeven niet meer over grote goudvoorraden te beschikken. Wel zijn ze gebonden aan voorschriften, om het vertrouwen in het geld te bewaren. Geven ze te veel geld uit, dan kan opnieuw het vertrouwen in de bank wegvallen. Waar dit toe kan leiden lees je in onderstaande artikelen.

Icesave betaalt niets meer uit – DNB zoekt oplossing

8 oktober 2008

De internetspaarbank Icesave is niet langer in staat zijn financiële verplichtingen na te komen. Alle transacties zijn sinds maandagmiddag geannuleerd. De Nederlandsche Bank (DNB) zoekt momenteel naar een oplossing. In een verklaring die de bank woensdag op zijn website heeft geplaatst, staat dat de bank 'helaas' niet meer aan zijn verplichtingen kan voldoen.

Ongeveer 120.000 Nederlanders hebben een rekening bij Icesave. In totaal gaat het om 1,6 miljard euro, die Nederlanders bij de bank hebben gestald. In de verklaring staat verder dat transacties die vanaf maandagmiddag zijn gedaan via de website van Icesave, niet meer zijn doorgevoerd. Icesave is in moeilijkheden geraakt door liquiditeitsproblemen bij het IJslandse moederbedrijf Landsbanki. Grote onduidelijkheid bestaat momenteel over wie garant moet staan voor het spaargeld. In principe moet de overheid van IJsland de eerste 20.887 uitkeren. Tot 100.000 euro staat Nederland garant. Nu IJsland echter balanceert op de rand van faillissement, is het nog maar de vraag of het Scandinavische land in staat is geld uit te keren.

Bron: Elsevier

Bos: 'Situatie DSB was onhoudbaar'

19 oktober 2009

'DSB is niet failliet gegaan omdat niemand de bank wilde redden. De bank is failliet gegaan omdat die in grote problemen zat.' Dat zei Wouter Bos vanmiddag tijdens een persconferentie waarin hij reageerde op het faillissement van DSB Bank. Hij wees erop dat DSB te weinig geld in kas had, geen vers kapitaal kon aantrekken, met claims van onbekende grootte van klanten kampte en dat er onduidelijkheden waren over de waarde van het onderpand. Om 9.00 uur vanochtend verklaarde de rechtbank DSB Bank failliet.

De situatie was volgens de minister onhoudbaar. 'Dat, en dat alleen, is de reden van het faillissement.' Bos vond het niet verantwoord om belastinggeld in de bank te steken. 'Het business plan was onrealistisch. Elke euro overheidsgeld zou in een diep zwart gat belanden.'

Bron: Het Financieele Dagblad

Ons giraal geld (onze bankrekeningen) neemt steeds meer toe. Om de banken te beperken in het uitgeven van giraal geld moeten ze kunnen aantonen over voldoende dekkingsmiddelen te beschikken. Daarnaast moeten banken ook steeds een bepaald gedeelte van het geld als chartaal geld (bankbiljetten) beschikbaar hebben, om aan de directe vaag daarnaar (bijvoorbeeld bij geldautomaten) te kunnen voldoen.

Dit kunnen ze doen door het geld zelf in kas aan te houden of door middel van een giraal tegoed bij de centrale bank. In ons geval is dat tegenwoordig de Europese Centrale Bank (ECB). Alle 'erkende' banken hebben een rekening bij de ECB. Hierop kunnen ze geld tijdelijk stallen (bijvoorbeeld vreemde valuta). Ook kunnen ze geld lenen bij de centrale bank. Hierover moeten ze natuurlijk wel rente betalen. De mate waarin banken aan hun direct opeisbare verplichtingen kunnen voldoen, noem je de *liquiditeit* van de bank.

In een formule:

$$\text{liquiditeit} = \frac{\text{eigen kasmiddelen} + \text{tegoed bij ECB}}{\text{direct opeisbare verplichtingen}} \times 100\%$$

De ECB wordt ook wel de bank van de banken genoemd. De hoofdtaak van de ECB is het beperken van inflatie in de eurozone. Want te veel inflatie leidt tot geldontwaarding en in zijn extreme vorm tot een verlies van vertrouwen in geld. De inwoners gaan dan weer over op de ouderwetse ruil in natura, waardoor de arbeidsverdeling afneemt en daarmee de productie.

De ECB let er dus op dat de gewone banken niet te veel geld scheppen (een algemene bank wordt ook wel een geldscheppende bank genoemd).

We gaan nog één keer terug naar de Verkeersvergelijking van Fisher. Als de algemene banken te veel geld scheppen (uitlenen), zouden de burgers en de bedrijven over zoveel geld kunnen beschikken dat ze meer kunnen kopen dan dat er geproduceerd kan worden. Het gevolg daarvan is een stijging van de prijzen en 'minder waar voor je geld'. Om dit te voorkomen moet de geldgroei dus steeds in de pas lopen met de groei van de 'echte' economie.

Vragen en opdrachten bij 2.7

- 29** Een toenemende roodstand op betaalrekeningen (rekening courant) bij geldscheppende instellingen wijst op een toename van de maatschappelijke geldhoeveelheid.
- a** Leg uit dat een toenemende roodstand tot toename van de maatschappelijke geldhoeveelheid kan leiden.
- De maatschappelijke geldhoeveelheid is onderdeel van de binnenlandse liquiditeitenmassa.
- b** Uit welk ander onderdeel bestaat de binnenlandse liquiditeitenmassa?
In 2005 is in Reeland de binnenlandse liquiditeitenmassa van 487 miljard euro tot 525 miljard euro toegenomen, terwijl het nationaal inkomen met 5,3% is gestegen.
- c** Is de liquiditeitsquote in 2005 gedaald, gestegen of gelijk gebleven?
Licht je antwoord toe met een berekening.

- Een daling van de liquiditeitsquote kan een bijdrage leveren aan het afremmen van de inflatie. Ook beperking van de loonstijging kan tot vermindering van de inflatie leiden.
- d Leg uit dat beperking van de loonstijging via de kostenkant tot vermindering van de inflatie kan leiden.
 - e Leg uit dat beperking van de loonstijging via de bestedingen van de gezinnen tot vermindering van de inflatie kan leiden.
Ook een verandering van de wisselkoers van de euro beïnvloedt de inflatie.
 - f Leg uit dat een stijgende wisselkoers van de euro de inflatie kan afremmen.

DNB neemt bewind DSB Bank over
Bos: 'Onafhankelijk onderzoek naar DSB Bank'

Door onze financiële redactie

Amsterdam, 12 oktober 2009.

DSB Bank heeft uitstel van betaling gekregen. Toezichthouder De Nederlandsche Bank (DNB) heeft daarom gevraagd wegens 'een grote uitstroom van liquiditeiten, die het voortbestaan van DSB in gevaar bracht'. Minister Wouter Bos van Financiën heeft aangekondigd dat er een onafhankelijk onderzoek komt naar de kwestie, waarbij ook wordt gekeken naar het functioneren van DNB.

Eigenaar Dirk Scheringa zegt dat het Ministerie van Financiën schuldig is aan de vanochtend vroeg ontstane run op de bank. Ambtenaren hebben volgens hem naar media laten uitlekken dat een noodregeling nabij was. Tijdens een persconferentie vanmiddag verwierp DNB-president Wellink deze beschuldiging als 'ongegrond en in strijd met de belangen die wij proberen te behartigen'. Volgens Wellink heeft de oproep van Pieter Lakeman, voorzitter van Stichting Hypotheekleed, om DSB failliet te laten gaan de uitstroom van liquiditeiten uit de DSB-bank sterk versneld; dat heeft de belangen van de bank meer geschaad dan het uitlekken van informatie vannacht, aldus Wellink vanmiddag.

Minister Bos liet tijdens dezelfde persconferentie weten dat er een onafhankelijk onderzoek zal komen naar de redenen voor het onder curatele stellen van DSB Bank. Ook komt er een onderzoek naar het handelen van de bestuurders van DSB, waaronder ook oud-bestuurders, inclusief voormalig minister Gerrit Zalm, die nu aan het hoofd staat van ABN Amro. Bos zei 'alle vertrouwen' te hebben in Zalm.

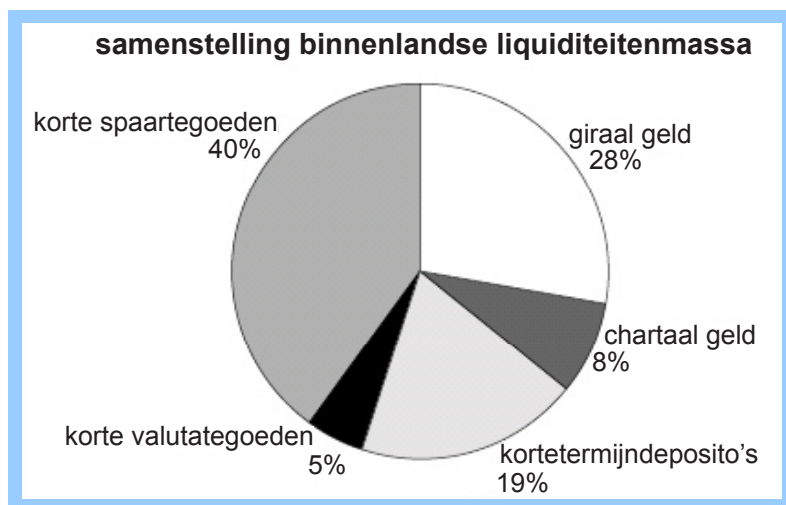
Vanochtend stelde de rechtbank de zogeheten noodregeling in. De Amsterdamse advocaat Rutger Schimmelpenninck en oud-ABN Amro-bestuurder Joost Kuiper zijn tot bewindvoerders benoemd.

Bron: NRC-Handelsblad

- 30 Bovenaangehaald bericht is uit *NRC Handelsblad* van oktober 2009. Begin oktober 2009 begon het te rommelen bij DSB Bank. Spaarders haalden massaal hun geld van de bank.
 - a Leg uit waarom spaarders massaal hun geld opnamen.
 - b Waarom werd het internetverkeer met de bank platgelegd?
 - c Waarom was de bank niet meer te redden en ging deze al snel failliet?
- 31 Hieronder zie je een deel van een balans van een geldscheppende bank. Het dekkingspercentage dat de centrale bank eist is 25%.
 - a Hoe luidt de formule waarmee je het dekkingspercentage van deze bank kunt uitrekenen?

activa	Balans		passiva
Kas	4.500	Rekening-courant-tegoeden	17.800
Tegoed bij Centrale Bank	1.500		
Debiteuren	11.800		
Totaal	17.800	Totaal	17.800

- b** Bereken hoeveel deze bank nog aan chartaal geld kan uitlenen.
 - c** Bereken het huidige dekkingspercentage van deze bank.
 - d** Hoeveel deze bank nog aan giraal geld kan uitlenen.
- 32** Ontwikkelingen in het betalingsverkeer kunnen leiden tot veranderingen in de binnenlandse liquiditeitenmassa. De binnenlandse liquiditeitenmassa bestaat uit primaire (maatschappelijke geldhoeveelheid) en secundaire liquiditeiten (bijna geld). In de figuur is de samenstelling van de binnenlandse liquiditeitenmassa in Reeland in 2008 weergegeven.

- Stel dat de girale geldhoeveelheid omgerekend in euro's in 2008 in Reeland 70 miljard is.
- a** Wat wordt verstaan onder giraal geld?
 - b** Bereken de omvang van de maatschappelijke geldhoeveelheid in Reeland in 2008 in miljarden euro's.
- Korte valutategoeden zijn onderdeel van de binnenlandse liquiditeitenmassa.
- c** Noem een motief dat een bedrijf kan hebben om een kort valutategoed bij een bank in Nederland aan te houden.
- Veranderingen in de binnenlandse liquiditeitenmassa kunnen zowel de omvang als de samenstelling van de binnenlandse liquiditeitenmassa betreffen.
- d** Geef een voorbeeld van een transactie waarbij de samenstelling van de binnenlandse liquiditeitenmassa verandert terwijl de omvang van de binnenlandse liquiditeitenmassa gelijk blijft. Licht het voorbeeld toe.
 - e** Leg uit dat door kredietverlening de omvang van de binnenlandse liquiditeitenmassa kan veranderen.
- Het gebruik van betaalautomaten is de laatste jaren sterk toegenomen.
- f** Leg uit dat banken met een lager liquiditeitspercentage kunnen volstaan als het gebruik van betaalautomaten toeneemt.
- In het betalingsverkeer wordt gebruik gemaakt van de chipknip (of chipper). Met deze vorm van plastic geld kan op veel plaatsen worden betaald. De Reelandsche Bank (DRB) rekent de chipknip tot de girale geldhoeveelheid. Er zijn ook argumenten te bedenken om de chipknip niet tot de girale geldhoeveelheid te rekenen.
- g** Noem een argument om de chipknip niet tot de girale geldhoeveelheid te rekenen.

33 Lees onderstaand artikel en beantwoord dan de vraag.

Uit een krant (2009):

AMSTERDAM – De Federal Reserve (Fed), het Amerikaanse stelsel van Centrale Banken, heeft de geldkraan helemaal opengezet in een ultieme poging de crisis in de economie van de Verenigde Staten van Amerika (VS) te bezweren. De Fed maakte dinsdag bekend dat het 600 miljard dollar aan schulden overneemt van Fannie Mae en Freddie Mac, de grootste hypotheekbanken van het land. Die overname wordt gefinancierd door nieuw geld te drukken. Gezien de recessie, waarin de Amerikaanse economie zich bevindt, acht de Fed het risico klein, dat deze actie de inflatie in de VS aanjaagt. Bij deze reddingsactie nemen de schulden van de Amerikaanse overheid dus niet toe.

Chinese economen maken zich al jaren zorgen over de waardevastheid van de dollar. Extra dollars in omloop brengen kan leiden tot een daling van de koers van de Amerikaanse dollar. Hiermee zou de waarde van het Chinese vermogen dat is belegd in Amerikaanse dollars, omgerekend in Chinese yuans, fors dalen. En de belangen zijn groot, want China is de grootste financier van de Amerikaanse staatsschuld. Om meerdere redenen twijfelen de Chinezen nu over de positie van de Amerikaanse dollar als mondiale reservemunt.

Leg uit dat het risico op inflatie bij 'het openzetten van de geldkraan' relatief klein is in een situatie van recessie. Gebruik in je uitleg de verkeersvergelijking van Fisher.

(Havo pilotexamen 2010-II, ingekort)

- 34** Een taak van De Groenlandse Bank (DGB) is het beheersen van de geldhoeveelheid. Uit een jaarverslag van DGB blijkt dat de chartale geldhoeveelheid in Groenland elk jaar toeneemt. Het aandeel van de chartale geldhoeveelheid in de primaire liquiditeitenmassa neemt echter al jaren af. De laatstgenoemde ontwikkeling is een gevolg van een verandering in het betalingsverkeer in Groenland.

- a** Welke verandering is hier bedoeld? Beschrijf waardoor die verandering wordt veroorzaakt.

De relatieve daling van de chartale geldhoeveelheid is in Groenland minder sterk dan in vergelijkbare andere landen. Volgens DGB komt dit onder andere doordat de oppotting is toegenomen.

- b** Geef een verklaring voor een toename van de oppotting in een land.

In 2007 is de binnenlandse liquiditeitscreatie groter geweest dan in 2006. Volgens DGB is dat gekomen door de inflatie in dat jaar.

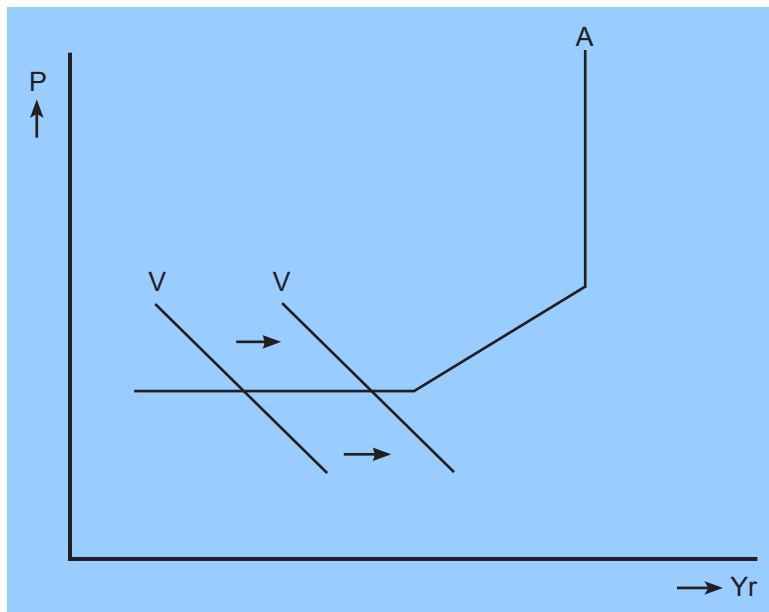
- c** Leg uit hoe inflatie kan leiden tot binnenlandse liquiditeitscreatie.

35 What to do?

De economie van een land is in een diepe recessie terecht gekomen. De regering van dit land overweegt een begrotingsbeleid te gaan voeren met het doel het nationale inkomen op een hoger niveau te brengen. Daartoe wil zij haar bestedingen opvoeren.

De regering is ook van plan de centrale bank van het land te vragen dit beleid te ondersteunen met rentebeleid dat gericht is op een toename van de geldhoeveelheid.

In de figuur op de volgende pagina is het verband tussen het aanbod van de bedrijven (A) en het prijspeil van het land weergegeven. Ook zijn in de grafiek de vraaglijnen naar goederen en diensten getekend, zowel met als zonder de extra bestedingen van de overheid.

P	Algemeen prijspeil	Yr	Reëel binnenlands product ($P \times T$)
A	Macro-economische aanbodlijn	V	Macro-economische vraaglijn

Of het begrotings- en monetaire beleid het beoogde effect ook zal hebben, is onzeker. Het land heeft namelijk een zeer open economie met een geliberaliseerd internationaal kapitaalverkeer en zwevende wisselkoersen. De economieën van de handelspartners van dit land verkeren bovendien eveneens in een diepe recessie.

De regering is bijeen om over het te voeren beleid te praten en diverse ministers leveren een bijdrage aan de discussie. Hieronder staan enkele uitspraken van de ministers tijdens deze vergadering.

- De minister van Financiën: 'We moeten aannemen dat op korte termijn de omloopsnelheid van de geldhoeveelheid niet verandert. Als de regering haar doel wil bereiken, moet volgens de verkeersvergelijking van Fischer de geldhoeveelheid toenemen.'
- De minister van Economische Zaken: 'Zowel het consumenten- als het producentenvertrouwen bevindt zich op een dieptepunt, waardoor het door de regering gevraagde rentebeleid van de centrale bank niet effectief zal zijn.'
- De minister van Buitenlandse Handel: 'Als de regering haar begrotingstekort voor een deel op de buitenlandse kapitaalmarkt financiert, zal er ook zonder rentebeleid van de centrale bank sprake zijn van een toename van de geldhoeveelheid.'
- De minister van Internationale Samenwerking: 'Het door de regering voorgenomen beleid zal weinig effect hebben als ons begrotings- en monetaire beleid niet is afgestemd op het begrotings- en monetaire beleid van onze handelspartners.'

- Geef een verklaring voor het horizontale verloop van het linkerdeel van de macro-economische aanbodlijn.
- Geef een verklaring voor de stelling van de minister van Financiën met betrekking tot de geldhoeveelheid.
- Geef een verklaring voor de stelling van de minister van Economische Zaken met betrekking tot de effectiviteit van het rentebeleid.
- Geef een verklaring voor de stelling van de minister van Buitenlandse Handel met betrekking tot de toename van de geldhoeveelheid.

(Vwo pilotexamen 2010-I)

Bestudeer nu de Checklist achter in het boek (pagina 303) om te zien wat je in dit hoofdstuk hebt geleerd.

Ruil: Spel / Experiment 2.1

‘Specialiseer je en vergroot je welvaart!’

Met dit experiment / spel willen we aantonen dat specialiseren loont. Specialiseren kom je in onze samenleving overal tegen. De bakker bakt je brood, de buschauffeur brengt je naar je vakantiebestemming en de leraar geeft je les.

Iedereen doet zo de dingen waar hij / zij goed in is. Dit proces speelt in het klein, bijvoorbeeld in een gezin, maar ook in het groot, zoals we terugzien in de grote wereldhandelsstromen.

Personen, bedrijven en landen specialiseren zich en wisselen door ruil goederen en diensten uit. Hiermee wordt voor iedereen de welvaart, de hoeveelheid goederen waarover hij kan beschikken vergroot.

In dit experiment gaan we dit proces naspelen op klasniveau. Je gaat samen met je klasgenoten arbeid inzetten om producten te fabriceren.

Doel van het spel is dat je merkt, dat wanneer je je specialiseert in datgene waarin je goed bent, je samen meer goederen kunt voortbrengen, dan wanneer je alles zelf moet doen.

Ruil: Spel / Experiment 2.2

'LETS'

Bij dit spel/experiment ga je samen met je klasgenoten proberen een LETS-ruilkring op te zetten.

Lees voordat je daaraan begint eerst de inleiding van het hoofdstuk, waarin gesproken wordt over LETS, nog eens goed door. Je wordt door je docent ingedeeld in een team of je kiest zelf een aantal teamgenoten.

Teams kunnen bestaan uit vijf tot zes personen.

Zowel jij als je teamgenoten gaan een vijftal personen zoeken die mee willen doen aan het LETS. Hierbij kun je denken aan

ouders, burens, vrienden, enz. Daarnaast doe je zelf natuurlijk ook mee! Je begint ermee degenen die willen meedoen goed uit te leggen wat het LETS inhoudt.

Het zou leuk zijn als het systeem echt zou werken, maar alleen op papier uitwerken is ook prima. De personen die willen meedoen, moeten duidelijk aangeven wat ze graag willen vragen en wat ze hiervoor over hebben. Ook kunnen ze natuurlijk dingen of diensten aanbieden. Dat moet zelfs, want anders werkt het systeem niet.

Een belangrijk punt is de waardering ('de prijs') voor het aanbod en de vraag. Spreek goed door met je teamleden hoe je dit wilt oppakken.

Voor het vervolg van het experiment is het aan te raden voor 1 LET ongeveer 1 Euro te nemen. Verzin wel zelf een naam die jullie aan het ruilmiddel willen geven.

De rest van de instructies hoor je van je docent.

3 Concept 3-1 Markt – vraag en aanbod

3.1 Inleiding

Veel mensen brengen wekelijks een bezoekje aan de markt. Op de markt zijn veel goederen net iets goedkoper. Vroeger zei men dat op de markt je gulden een daalder waard was. Een uitdrukking die na de invoering van de euro bij veel jonge mensen niet meer bekend is. Feit is dat je op de markt nog steeds relatief goedkoop uit bent voor je wekelijkse boodschappen. De markt is ook behoorlijk overzichtelijk. Je kunt daar verschillende aanbieders met elkaar vergelijken met betrekking tot de kwaliteit en de prijs van hun producten. Economen noemen de wekelijkse markt een **concrete markt**. Daarmee bedoelen zij dat het een plek is waar aanbieders en vragers elkaar daadwerkelijk ontmoeten. Volgens deze definitie behoren een veiling, een visafslag, een bloemenmarkt en een boekenmarkt ook tot de concrete markten.

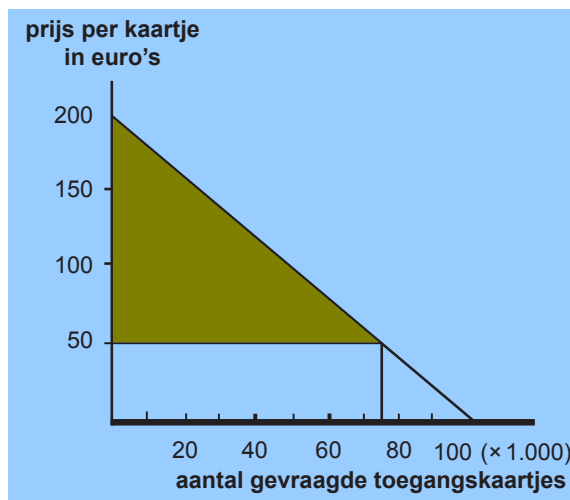
In het dagelijkse taalgebruik kom je het begrip ‘markt’ ook vaak op een andere manier tegen. Dan heeft het meestal geen betrekking op een ontmoetingsplek van vragers en aanbieders. Men gebruikt het begrip markt dan op een veel abstractere manier. Denk maar aan woorden als goudmarkt, kapitaalmarkt, koffiemarkt, arbeidsmarkt, oliemarkt, huizenmarkt en aandelenmarkt. Als men één van deze markt-begrippen gebruikt, dan wil men meestal wijzen op veranderingen en ontwikkelingen in de vraag en/of het aanbod in die sector. Economen praten in deze situaties dan ook over een **abstracte markt**.

3.2 Consumentenvoordeel en producentenvoordeel

Het Lowlands-popfestival bestaat al meer dan 15 jaar. In het park waar de concerten plaatsvinden, kan de organisatie per dag maximaal 60.000 bezoekers toelaten. De toenemende populariteit van het popfestival blijkt uit de kaartverkoop: binnen enkele weken zijn alle toegangskaartjes verkocht.

Met behulp van marktonderzoek proberen de organisatoren van het popfestival beter inzicht te krijgen in de vraag naar toegangskaartjes voor het festival. In de figuur zijn de resultaten van het marktonderzoek weergegeven. Verder is uitgegaan van een toegangsprijs van € 50 per dag.

Bij de voorverkoop blijkt dat er voor 15.000 mensen geen toegangskaartjes meer beschikbaar zijn.

Omdat veel bezoekers bereid zijn een hogere prijs te betalen dan de gevraagde € 50 zal op *Marktplaats.nl* een levendige zwarte handel ontstaan in kaartjes. Bezoekers die wel voor € 50 een kaartje hebben weten te bemachtigen en bereid waren geweest meer daarvoor te betalen, zullen uiterst tevreden zijn.

Niet iedereen is bereid voor het concert eenzelfde prijs te betalen. Uit het marktonderzoek blijkt dat er zelfs mensen zijn die een prijs tussen de € 100 en € 200 zouden willen betalen. De **betalingsbereidheid** verschilt per consument. Hoe lager de prijs, des te groter zal de vraag zijn. Deze stelling komt tot uitdrukking in de grafische weergave hierboven door het dalende verloop van de vraaglijn. Consumenten die minder hoeven te betalen dan zij hadden willen doen, zijn tevreden. We noemen dit ‘welvaartsgevoel’ het **consumentenvoordeel**, ook wel **consumentensurplus** genoemd. Voor alle bezoekers van het popfestival is het gezamenlijke surplus weergegeven door het donkere vlak. Omdat dit vak een driehoek is, zou je zelfs de grootte van dit voordeel eenvoudig kunnen berekenen¹.

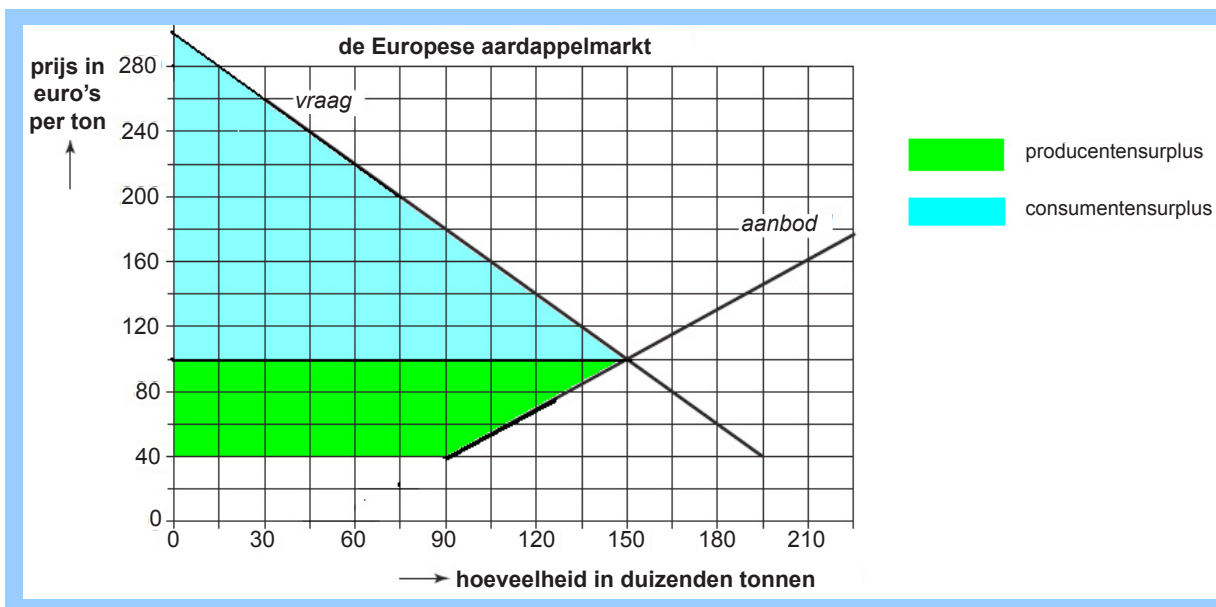
Niet alleen consumenten kunnen een voordeel hebben, ook voor producenten is dat mogelijk. Als aanbieders een hogere prijs ontvangen, dan de prijs waarvoor ze het artikel ook hadden willen aanbieden, geldt voor hen dat verschil ook als een surplus.

¹ Oppervlak driehoek = $0,5 \times \text{lengte} \times \text{breedte}$

Voorbeeld

De Wereldhandelsorganisatie (WHO) dringt voortdurend aan op afschaffing van de handelsbelemmeringen in de wereld. Deze handelsbelemmeringen gaan ten koste van de vrijhandel die de WHO propageert. Door het ontstaan van handelsblokken in diverse werelddelen is het aantal handelsbelemmeringen in de wereld toegenomen. Zo heeft de WTO onlangs kritiek gegeven op de handelsbelemmeringen die door Europa op de Europese aardappelmarkt zijn ingesteld.

Onderstaand vraag- en aanbodmodel geeft de uitgangssituatie weer op de Europese aardappelmarkt. Door Europese invoertarieven worden de buiten Europa geproduceerde aardappelen van deze markt geweerd.

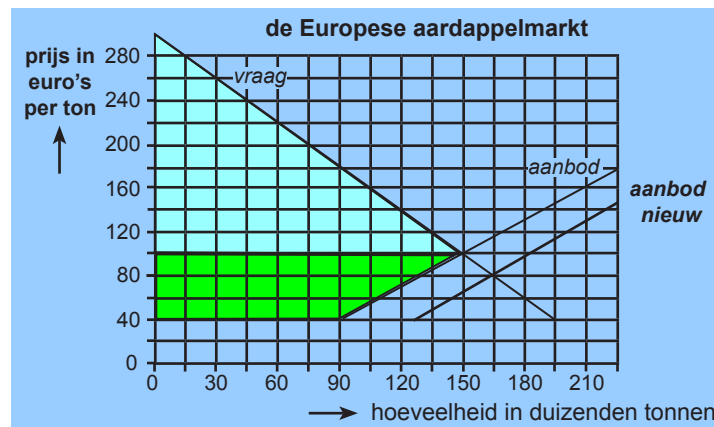

De prijs die op de aardappelmarkt tot stand komt, bedraagt € 100 per ton. Dat is de prijs die alle consumenten betalen en alle producenten ontvangen. Er zijn echter producenten die de aardappelen ook voor minder hadden willen aanbieden. De laagste prijs zou € 40 per ton zijn geweest. Alle producenten die bereid waren geweest om tegen een lagere prijs te leveren, hebben een **producentenvoordeel** of een **producentensurplus**.

In bovenstaande grafiek zijn zowel het consumenten- als producentensurplus weergegeven.

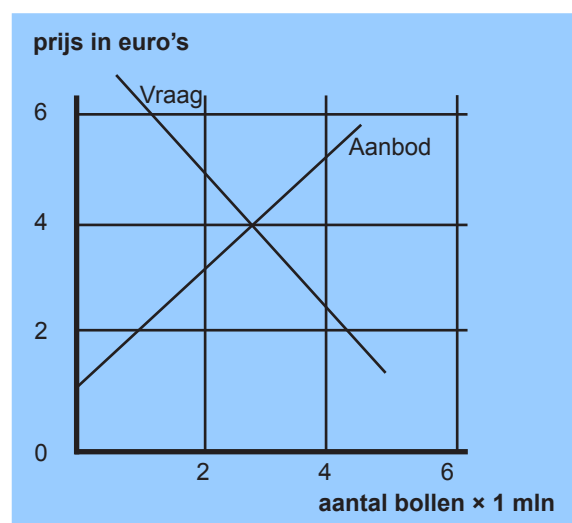
Vragen en opdrachten bij 3.2

- 1 Stel dat de WHO met succes de handelsbeperkingen op de aardappelenmarkt weet af te schaffen. Er vindt dan vrijhandel plaats en de concurrentie op de binnenlandse markt neemt toe. Het gevolg daarvan is een groter aanbod. De totale aanbodlijn schuift door het extra aanbod naar rechts. Zie de grafiek hieronder.

- a Neem deze grafiek schematisch over en laat zien dat het consumentensurplus is toegenomen.
 b Laat in dezelfde grafiek zien wat er met het producentensurplus van de binnenlandse aanbieders is gebeurd.
 c Als je beide antwoorden met elkaar vergelijkt, blijkt dat de welvaart is toegenomen. Jij schrijft, als vertegenwoordiger van de WHO, aan de regeringen van de lidstaten een korte brief, waarin je de afschaffing van de handelsbelemmeringen motiveert. Gebruik daarbij de begrippen welvaart, consumentensurplus en producentensurplus. Je mag niet meer dan 50 woorden gebruiken.

- 2 In Ierland is wol een belangrijk product. In de figuur hiernaast is voor Ierland de binnenlandse vraag en het binnenlandse aanbod weergegeven voor toetreding tot de EU. De prijs in Ierland bedraagt € 4. Op de wereldmarkt is de prijs echter € 3. Ierland heeft de import van buitenlandse wol geblokkeerd.

- a Neem de grafiek over en arceer zowel het consumentensurplus als het producentensurplus.

Na toetreding tot de EU stelde Ierland haar grenzen open en kon men op de wereldmarkt wol kopen. De aanbodlijn schoof daardoor evenwijdig naar rechts.

- b Laat in je grafiek de nieuwe totale aanbodlijn zien van zowel binnenlandse als buitenlandse aanbieders.
 c Bepaal bij benadering hoeveel bollen wol de Ieren zullen importeren.
 d Laat in je de grafiek de stijging van de welvaart zien, die het gevolg is van de vrije handel.

3.3 Welk verband bestaat er tussen de gevraagde hoeveelheid en de prijs?

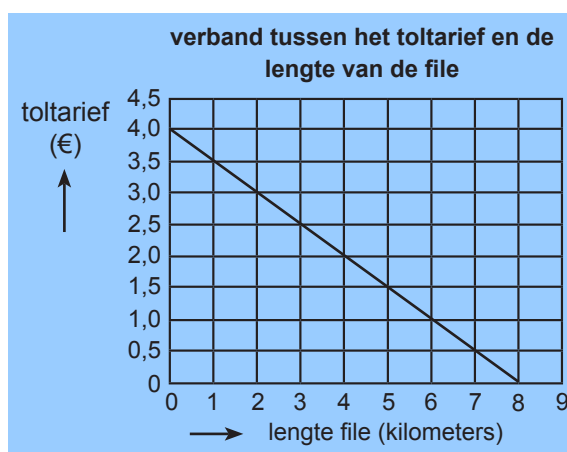
Uit het marktonderzoek dat de organisatoren van het Lowlands-festival hadden laten verrichten, bleek al dat het verband tussen prijs en gevraagde hoeveelheid tegengesteld is. Economen noemen dat ook wel *negatief*. Dit gegeven kan de overheid handig gebruiken bij veel van haar doelstellingen.

Voorbeeld van overheidsbeleid

Op een autoweg ontstaan op werkdagen voortdurend files voor een brug. De beheerder van de weg, de provinciale overheid, overweegt voor het gebruik van de brug tol te gaan heffen. De bedoeling van de tol is, de lengte van de file met 75% te verminderen. Een onderzoeksbureau verstrekt de wegbeheerder de gegevens in een tabel en figuur. De daarin beschreven situatie heeft betrekking op een normale werkdag. De opbrengst van de tol is juist voldoende om alle kosten in verband met de tolheffing te dekken.

Zonder tolheffing staat er op werkdagen 8 km file voor de brug. Het doel is vermindering van de filelengte met 75%. Er zou dagelijks dus nog maar een file mogen staan van 2 kilometer. Volgens de grafiek zou de tol dan € 3 moeten bedragen. Uit de tabel blijkt dat het aantal auto's dat dagelijks de brug passeert dan is afgenomen van 180.000 naar 60.000.

aantal auto's dat per dag de brug gebruikt	kilometer file
40,000	1
60,000	2
80,000	3
100,000	4
120,000	5
140,000	6
160,000	7
180,000	8

Tot nu toe hebben we het verband tussen de prijs en de gevraagde hoeveelheid alleen grafisch laten zien. Rekenkundig kun je dit verband ook laten zien. Ook nu keren we terug naar het marktonderzoek van de organisatoren van het Lowlands-festival. Zie de grafiek op pagina 56.

Het verband tussen de prijs van de kaartjes en de gevraagde hoeveelheid kun je rekenkundig weer-geven met de volgende **prijsafzetfunctie**:

$$P = -2Q_v + 200$$

waarbij P = prijs per kaartje in euro's en

Q_v = de gevraagde hoeveelheid kaartjes ($\times 1.000$)

De prijs van het kaartje was € 50 en maximaal kon de organisatie 60.000 mensen toelaten. Voor 15.000 mensen was geen kaartje beschikbaar. Laten we dit maar eens rekenkundig controleren.

$$50 = -2 \times Q_v + 200 \rightarrow 2 \times Q_v = 150 \rightarrow Q_v = 150/2 = 75 (\times 1.000)$$

Het vraagoverschot bedraagt: 75.000 (vraag) – 60.000 (capaciteit/aanbod) = 15.000.

In plaats van de prijsafzetfunctie lees je vaak het begrip **vraagfunctie**. In feite is dat bijna hetzelfde. De vraagfunctie geeft namelijk hetzelfde verband tussen prijs en totale gevraagde hoeveelheid weer, met dit verschil dat de gevraagde hoeveelheid nu voor het '=-teken' staat en de prijs er achter.

De vraagfunctie naar Lowlands-kaartjes luidt: $Q_v = -\frac{1}{2} P + 100$.

Omdat deze functie en de bijbehorende vraaglijn het verband weergeven tussen de prijs en de gevraagde hoeveelheid, zal een prijsverandering leiden tot een verschuiving langs de lijn van de oorspronkelijke prijs naar de nieuwe prijs. *Maar dit verband geldt alleen, als alle andere omstandigheden hetzelfde blijven.* Deze andere omstandigheden zijn bijvoorbeeld de prijzen van concurrenten, het inkomen van de consumenten, het aantal consumenten en de behoeften (voorkeur, mode, enz.).

Bij de natuurwetenschappen kun je in het laboratorium proeven doen om bepaalde verbanden aan te tonen. Daarbij kun je andere van belangzijnde omstandigheden constant houden. Als je bij biologie bijvoorbeeld de invloed wilt onderzoeken tussen de temperatuur en de groeisnelheid van een plant, kun je werken met opstellingen bij verschillende temperaturen, maar bij alle opstellingen zorg je ervoor dat factoren als vochtgehalte en licht identiek zijn.

Omdat je dit soort proeven bij economie niet kunt doen, veronderstel je dat de andere factoren ongewijzigd blijven. Als je dus zegt dat bij een prijsstijging de gevraagde hoeveelheid daalt, ga je ervan uit dat de prijzen van concurrenten, het inkomen en de hoeveelheid consumenten allemaal gelijk blijven. Deze veronderstellingen noemen economen de ‘ceteris-paribusclausule’. **Ceteris-paribus** is latijn en betekent zoiets als: ‘overige gelijkblijvend’. Als je achter een bewering de afkorting ‘c.p.’ ziet staan, dan heeft dat dus betrekking op deze veronderstelling.

Vragen en opdrachten bij 3.3

3 Bepaal de prijsafzetfuncties uit de volgende vraagfuncties:

a $Q_v = -\frac{1}{3}P + 30$

b $Q_v = -\frac{3}{8}P + 48$

c $Q_v = -4P + 16$

4 Bepaal de vraagfunctie uit de volgende prijsafzetfuncties:

a $P = -\frac{2}{3}Q_v + 18$

b $P = -5Q_v + 25$

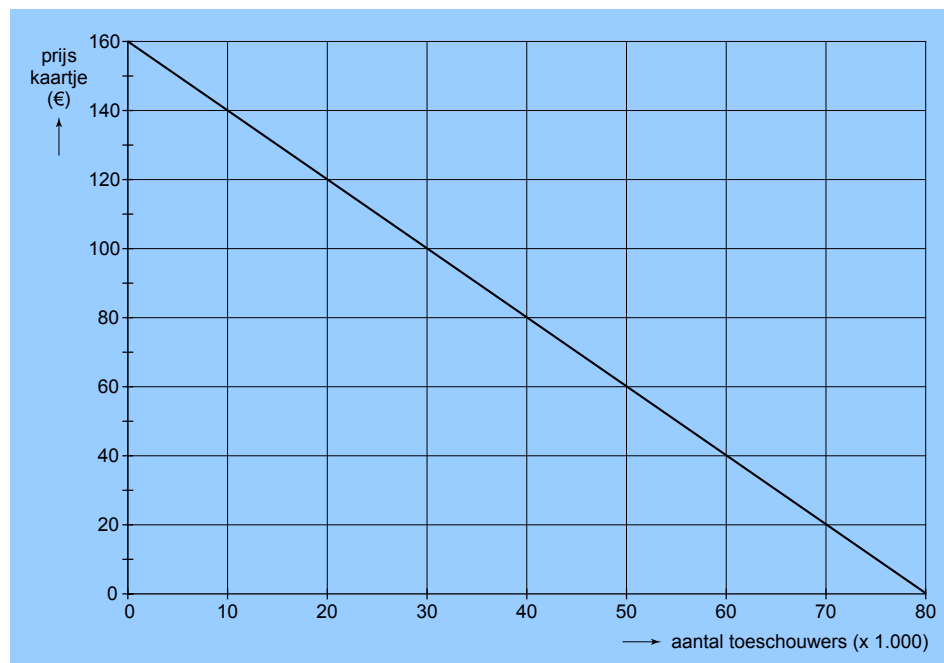
c $P = -2Q_v + 40$

5 Eenmaal andermaal

Lees het artikel op de volgende pagina.

De wereldberoemde rockband A&C gaat een concert geven. Het concert vindt plaats in een stadion met een capaciteit van 30.000 toeschouwers. De totale kosten van dit concert bedragen € 1.500.000. Deze kosten moeten gezien worden als verzonken kosten. Dat zijn reeds gemaakte kosten. Bij een vorig concert van A&C in hetzelfde stadion waren de kaartjes bij een prijs van € 60 binnen een dag geheel uitverkocht, waarna er een levendige zwarthandel in de kaartjes ontstond. De leden van de rockband hebben voorgesteld de prijs van een kaartje niet te veranderen maar de kaartjes voortaan op naam te verstrekken, zodat zwarthandel onmogelijk wordt. De financieel manager van A&C vindt de daaraan verbonden transactiekosten echter veel te hoog. Hij wil daarom voor het komende concert een prijs vaststellen waarbij zwarthandel in kaartjes wordt vermeden. Bovendien wil hij voor de rockband door middel van 'prijstdiscriminatie' een zo groot mogelijke totale winst realiseren. Hij wil die winst realiseren door de kaartjes via een eenmalige internetveiling te verkopen aan de hoogste bidders. Elke bidder kan slechts één keer een bod uitbrengen. Bij de prijsstelling van de kaartjes gaat de financieel manager van A&C uit van de onderstaande prijsafzetlijn (collectieve vraaglijn).

- Leg uit dat bij een prijs van € 100 per kaartje:
 - het ontstaan van zwarthandel wordt vermeden,
 - maar een zo groot mogelijke totale winst niet wordt gerealiseerd.
- Arceer in de grafiek bij deze opgave de totale winst die A&C met het concert maakt als de mogelijkheden van de veiling volledig worden benut.
- Leg uit hoe de financieel manager van A&C met de internetveiling zijn doel denkt te bereiken.

De leden van de rockband maken bezwaar tegen de internetveiling. Zij vrezen dat de fans een veiling niet zullen accepteren en boos zullen worden met alle gevolgen van dien. De financieel manager wijst het bezwaar van de bandleden echter van de hand.

- Beschrijf de gedachtegang van zowel de bandleden als de gedachtegang van de financieel manager die hun bezwaar ontkent. De gedachten moeten passen in de gegeven context. Gebruik ongeveer 75 woorden.

(Vwo pilotexamen 2010-I-4)

6 De prijs van voetbal

Uit een krant:

Het Brabantse Deurne stond op zijn kop toen bleek dat de amateurvoetballers van SV Deurne tijdens de loting van de KNVB-beker gekoppeld werden aan de profvoetballers van Feyenoord. De voorzitter van SV Deurne: 'Dit is een droom die uitkomt, en we spelen ook nog thuis. Gezien de verwachte vraag naar kaartjes voor deze wedstrijd moeten we uitwijken naar het stadion van Helmond Sport. De tribune op ons sportpark is te klein.'

Het bestuur van SV Deurne discussieert over de hoogte van de prijs per toegangskaartje, uitgaande van de verwachte vraag naar kaartjes. De secretaris, de penningmeester en de voorzitter komen ieder met een eigen voorstel.

bron 1 het stadion en de invulling van de plaatsen

locatie	Helmond
aantal plaatsen	4.100
waarvan gratis voor sponsors	200
waarvan beschikbaar voor Feyenoord	400
waarvan vrije verkoop door SV Deurne	3.500

Gebruik de bronnen 1 en 2 bij de vragen a, b en c.

- a Zullen alle kaartjes verkocht worden bij uitvoering van het voorstel van de secretaris? Verklaar je antwoord.
- b Is er sprake van een consumentensurplus bij uitvoering van het voorstel van de secretaris? Verklaar je antwoord.

bron 2 de verwachte vraag en voorstellen van het bestuur van SV Deurne

vraag naar kaartjes	$Q_v = -50P + 5.000$ $P = \text{prijs in euro's}$ $Q_v = \text{vraag naar toegangskaartjes in de vrije verkoop}$		
de voorstellen	voorstel secretaris	voorstel penningmeester	voorstel voorzitter
prijs per kaartje	€ 25	€ 40	€
voorwaarden bij de gekozen prijs	- geen	- maximale omzet uit de verkoop van kaartjes	- zo hoog mogelijke prijs - alle kaartjes verkopen

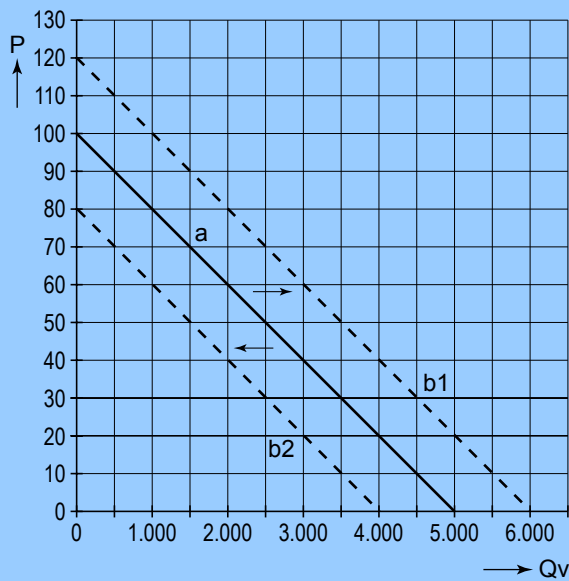
- c Bereken de prijs van een toegangskaartje bij het voorstel van de voorzitter.

Uiteindelijk wordt de prijs vastgesteld op basis van het voorstel van de voorzitter. Toch verloopt de voorverkoop van de kaartjes moeizaam. De penningmeester heeft daarvoor een verklaring: 'Bij de oorspronkelijke vraagvergelijking uit bron 2, die ik naar aanleiding van een enquête heb opgesteld, ben ik ervan uitgegaan dat de wedstrijd niet zou worden uitgezonden op tv. Nu blijkt dat de wedstrijd live op tv wordt uitgezonden. Dat verandert de betalingsbereidheid van de supporters'.

In bron 3 zijn, naast de oorspronkelijke vraaglijn a, twee alternatieve vraaglijnen b1 en b2 weer gegeven.

- d Welk van beide vraaglijnen, b1 of b2, geeft de veranderde betalingsbereidheid weer volgens de penningmeester? Verklaar je keuze.

bron 3 collectieve vraag naar toegangskaartjes en twee alternatieven

(Havo pilotexamen 2009-I-1)

3.4 Hoe werkt het prijsmechanisme?

Chryanten kopen op de veiling

De werking van dit mechanisme kun je vooral op een veiling goed zien. Stel dat op een dag 4.000 kistjes chrysenten worden aangeboden. Koper de Boer van Plusmarkt heeft de opdracht om 800 kistjes te kopen. Hij weet dat de prijs gisteren € 9,50 per kistje bedroeg. Hij kan natuurlijk wachten met op de veilingknop te drukken totdat de prijs gezakt is tot € 6. Hij zal dan waarschijnlijk erg lang moeten wachten en zonder kistjes naar huis gaan. Gevolg: geen chrysenten bij de Plusmarkt. Hij drukt daarom als eerste op de knop bij een prijs van € 9.80. Hij zegt bij deze prijs 800 kistjes te willen hebben. Er blijven nu nog 3.200 kistjes over. Afhankelijk van de hoeveelheid mensen en hun gewenste hoeveelheid kistjes zal de prijs langzaam gaan oplopen of juist dalen. De eerste koper kan dus pech hebben en te hoog hebben ingezet, maar hij kan ook mazzel hebben.

Er bestaat niet alleen een verband tussen de prijs en de gevraagde hoeveelheid van een goed, maar ook tussen de prijs en de aangeboden hoeveelheid. We zagen dit al in het voorbeeld van de Europese aardappelenmarkt. Met de vraagfunctie gaf je dit verband op wiskundige wijze weer, terwijl je dat met de vraaglijn op grafische wijze deed.

Op eenzelfde manier kun je het verband tussen de prijs en de aangeboden hoeveelheid weergeven in een **aanbodfunctie**. Een belangrijk verschil tussen de vraaglijn en de aanbodlijn is dat de vraaglijn daalt, terwijl de aanbodlijn stijgt. Een hogere prijs is nadelig voor vragers en die zullen dan minder vraag uitoefenen, maar de hogere prijs is juist voordelig voor aanbieders, die dan meer willen aanbieden.

De prijs komt tot stand op de markt. Dat proces van prijsvorming heet het **prijsmechanisme** of **marktmechanisme**. Als de vraag groter is dan het aanbod, zal de prijs gaan stijgen. Dat gebeurt als er veel kopers van chrysanten op de veiling zijn.

Het gevolg daarvan zijn twee ontwikkelingen. De hogere prijs doet de vraag afnemen en tegelijkertijd het aanbod toenemen. Dit proces gaat net zolang door totdat het vraagoverschot is verdwenen.

Is het aanbod echter groter dan de vraag, dan gebeurt het omgekeerde. De prijs zal dalen, waardoor de vraag juist toeneemt en het aanbod afneemt. Dit gaat dan ook net zolang door totdat het aanbodoverschot verdwijnt. Uiteindelijk zullen de gevraagde en de aangeboden hoeveelheid aan elkaar gelijk zijn. Je spreekt dan van **marktevenwicht**. De prijs die daarbij tot stand komt, noem je de **evenwichtsprijs**. De hoeveelheid waarbij vraag en aanbod aan elkaar gelijk zijn, heet de **evenwichtshoeveelheid**.

Voorbeeld

Chrysanten verhandelt men op de veiling. Op deze markt gelden de volgende **collectieve aanbodfunctie** (Q_a) en **collectieve vraagfunctie** (Q_v).

$$Q_a = P - 5 \quad (P \geq 5)$$

$$Q_v = -\frac{1}{2}P + 10 \quad (0 \leq P \leq 20)$$

Q_a = aangeboden hoeveelheid van 100.000 dozen

Q_v = gevraagde hoeveelheid van 100.000 dozen

P = prijs van de chrysanten in euro's per doos

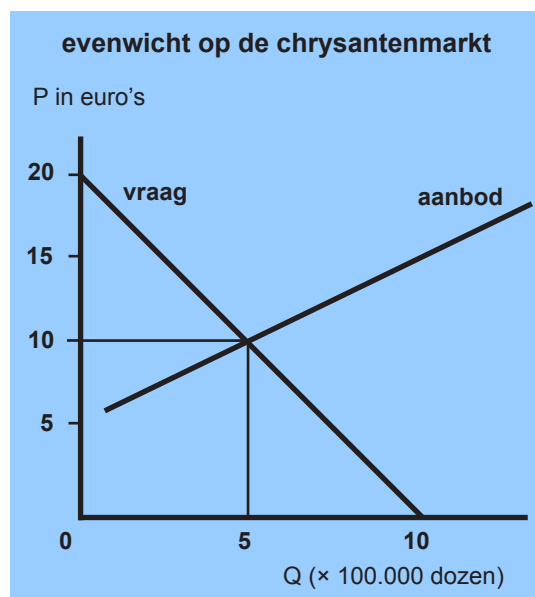
De collectieve aanbodfunctie geeft het verband weer tussen de prijs en de totale aangeboden hoeveelheid. De collectieve vraagfunctie geeft het verband tussen de prijs en de gevraagde hoeveelheid. Dat dit laatste verband negatief is, kun je zien aan het minteken in de vraagfunctie.

Met behulp van een grafiek is het marktevenwicht snel te bepalen. Je ziet met één oogopslag dat dit ligt bij een prijs van € 10 en een afzet van 500.000 dozen. Rekenkundig bereken je dit marktevenwicht als volgt.

$$\begin{aligned} \text{Je stelt vraag en aanbod aan elkaar gelijk: } Q_a &= Q_v \\ P - 5 &= -\frac{1}{2}P + 10 \rightarrow 1\frac{1}{2}P = 15 \rightarrow P = 10 \text{ (euro)} \end{aligned}$$

Om er zeker van te zijn dat je antwoord goed is en je geen rekenfout hebt gemaakt, vul je deze prijs zowel in de vraag- als in de aanbodfunctie in.

Er komt dan in beide gevallen eenzelfde hoeveelheid uit. Zo niet, dan heb je de evenwichtsprijs verkeerd berekend.

$$Q_a = P - 5 \rightarrow Q_a = 10 - 5 = 5 (\times 100.000 \text{ dozen})$$

$$Q_v = -\frac{1}{2} P + 10 \rightarrow Q_v = -\frac{1}{2} \times 10 + 10 = 5 (\times 100.000 \text{ dozen})$$

Bij dit marktevenwicht hoort een totale omzet van chrysanten ter waarde van € 5.000.000.

De **totale omzet** (TO) bereken je namelijk door de verkochte hoeveelheid (Q) te vermenigvuldigen met de prijs (P). In een formule: $TO = P \times Q = € 10 \times 500.000 = € 5.000.000$.

Marktevenwicht is een momentopname. Het evenwicht komt tot stand bij een bepaalde vraag en aanbodfunctie. Maar vraag en aanbod kunnen dagelijks verschillen. Bij een stijging van het inkomen bijvoorbeeld, zullen de consumenten dankzij hun hogere koopkracht *bij dezelfde prijs* meer kopen. Grafisch betekent dit dat de vraaglijn naar rechts verschuift.

Zo verschuift de vraaglijn ook naar rechts als de concurrenten hun prijzen verhogen, als het aantal consumenten toeneemt en als het product beter in de markt komt te liggen.

De **collectieve aanbodcurve** is de optelling van alle individuele aanbodcurven. Als de prijs verandert, zal er een verschuiving plaatsvinden *langs* de aanbodlijn. We veronderstellen dan wel – net als bij de vraag – dat de overige factoren die invloed op het aanbod hebben, ongewijzigd blijven (*ceteris-paribus*). Deze overige factoren zijn bijvoorbeeld het aantal aanbieders dat kan wijzigen, de grootte van het aanbod, de kosten die de aanbieder moet maken in verband met diens winstgevendheid en de arbeidsproductiviteit van het personeel.

Als de kosten stijgen, schuift de aanbodlijn naar links. *Bij dezelfde prijs* zal dan namelijk de winstgevendheid afnemen en aanbieders zullen dan minder willen aanbieden.

Bij een stijging van de arbeidsproductiviteit kan de aanbieder met hetzelfde personeel meer produceren. Dit heeft een kostprijsverlagend effect en zal daarom de winst doen toenemen en de aanbodlijn naar rechts doen verschuiven.

Vragen en opdrachten bij 3.4

- 7 Ieder kwartaal maakt de Vereniging van Makelaars (NVM) cijfers bekend die de ontwikkeling van de markt van koopwoningen weergeven. In het onderstaande overzicht zijn enkele van die cijfers vermeld. De marktsituatie heeft invloed op de prijs van koopwoningen.

kwartaal	verhouding tussen het aantal aangeboden en het aantal verkochte huizen
2004 I	88
II	81
III	77
IV	77
2005 I	68
II	57
III	53
IV	57
2006 I	52
II	52

- a Zal de prijs van koopwoningen in de periode 2004-2006, gezien de marktsituatie, zijn gedaald of gestegen? Verklaar je antwoord.

De vraag naar koopwoningen is afhankelijk van een groot aantal factoren, onder andere van de rentestand en van de hoogte van de huursubsidie.

- b Welke invloed zal een verlaging van de rentestand hebben op de vraag naar koopwoningen? Verklaar je antwoord.
- c Welke invloed kan een verlaging van de huursubsidie hebben op de vraag naar koopwoningen?

8 Handel via de veiling

Asperges worden geoogst tussen half april en half juni. Het grootste deel van de oogst wordt via een veiling verhandeld. De collectieve vraag naar asperges op de veiling is:

$$Q_v = -100.000P + 750.000$$

Q_v is de gevraagde hoeveelheid asperges in kilo's per week.

P is de prijs van asperges in euro's per kilo.

Het aanbod van asperges op de veiling is onafhankelijk van de prijs.

In de eerste week van mei worden er op deze veiling 400.000 kilo asperges aangeboden.

In de tweede week van mei is het aanbod zo groot dat de prijs 30% lager ligt dan in de week daarvoor.

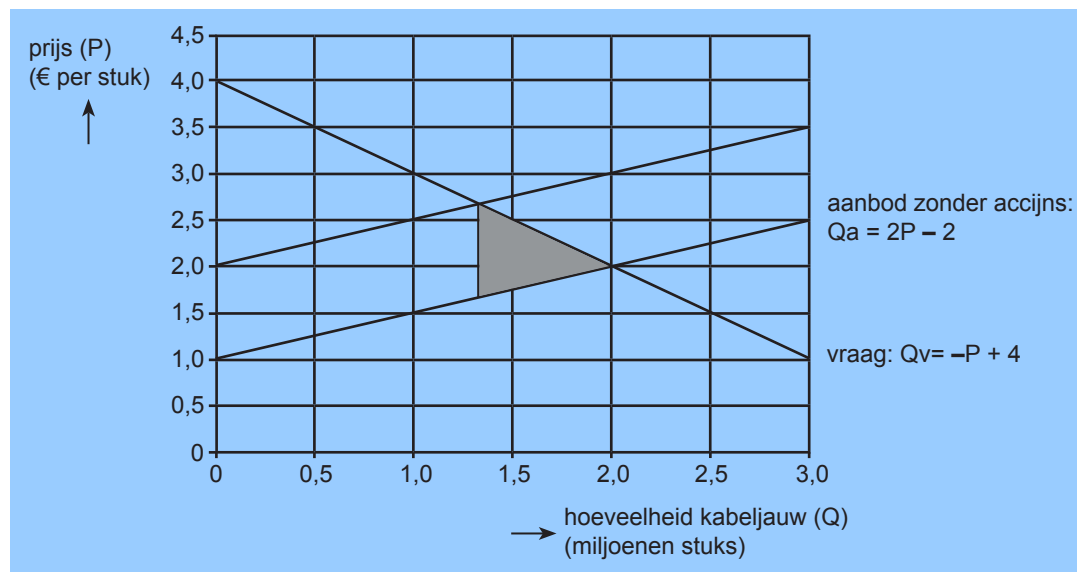
- a Is een veiling een voorbeeld van een abstracte of van een concrete markt? Verklaar je antwoord.
- b Bereken de evenwichtsprijs in de eerste week.
- c Bereken de omzet op deze veiling in de tweede week van mei.

9 Kabeljauw in het nauw

Door langdurige overbevissing is kabeljauw een van de meest bedreigde vissoorten in Europa geworden. Daardoor wordt niet alleen het voortbestaan van de kabeljauw ernstig bedreigd, maar ook dat van veel andere vissoorten.

Verschillende deskundigen waarschuwen dat daardoor het biologisch evenwicht in de oceanen ernstig verstoord dreigt te raken. De Europese autoriteiten willen dat proberen te voorkomen en vragen aan een panel van deskundigen een advies.

De economen in dat panel stellen voor het marktmechanisme een deel van het werk te laten doen. Door het instellen van een accijns op kabeljauw zal volgens hen de overbevissing worden afgeremd. Zij illustreren hun voorstel met de onderstaande figuur.

Op het internetforum van het panel komen reacties binnen op het voorstel van de economen. De *vissersorganisatie* 'Leven van vis' schrijft boos dat het voorgestelde beleid zal leiden tot afnemende welvaart. De *milieuorganisatie* 'Leven met vis' schrijft in te stemmen met het voorstel van de economen aangezien dat zal leiden tot toenemende welvaart.

Tijdens een werkbepreking lichten de economen hun voorstel toe. In de rondvraag stelt de voorzitter van het panel aan de economen nog de vraag hoe het kan dat hun voorstel

volgens de ene organisatie tot afnemende en volgens de andere organisatie tot toenemende welvaart leidt.

- Beschrijf langs *economische weg* hoe overbevissing bij kabeljauw ook het voortbestaan van andere vissoorten kan bedreigen.
- Beschrijf hoe volgens de economen hun voorstel leidt tot minder overbevissing bij kabeljauw. Gebruik in het antwoord in elk geval de begrippen 'afwenteling van kosten' en 'betalingsbereidheid'.
- Bereken met hoeveel procent de hoeveelheid gevangen kabeljauw afneemt als het voorstel van de economen wordt uitgevoerd.
- Formuleer het antwoord van de economen in het panel aan hun voorzitter. Betrek daarin beide door de voorzitter aangehaalde organisaties. Het antwoord moet passen in de gegeven context. Gebruik ongeveer 75 woorden.

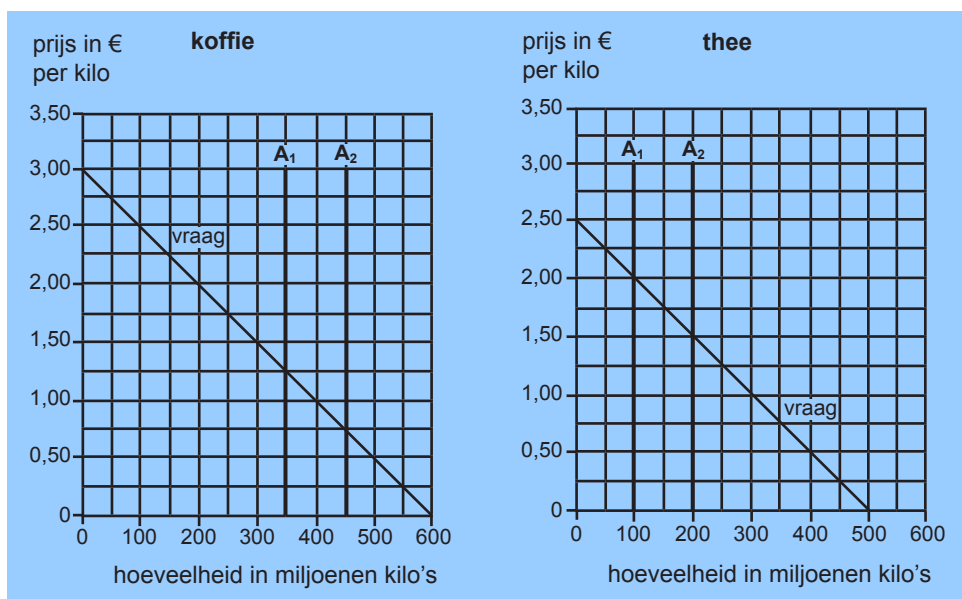
(Vwo pilotexamen 2010-I-1)

3.5 Waarom is het marktevenwicht meestal maar van korte termijn?

In de landbouw kunnen goede weersomstandigheden leiden tot grotere oogsten. Dit kan voor de aanbieders positieve maar ook negatieve gevolgen hebben. In de figuur zijn de vraag- en aanbodlijnen getekend van de landbouwproducten koffie en thee. Als gevolg van goede weersomstandigheden stijgt op beide markten het aanbod van A_1 tot A_2 . Op de markt voor koffie was de evenwichtsprijs € 1,25. Door het toegenomen aanbod daalde de prijs naar € 0,75.

Op de markt voor thee daalt de prijs eveneens met € 0,50 door het toegenomen aanbod. En wel van € 2 naar € 1,50. De prijsdaling op de markt voor thee is echter maar 25%, terwijl die op de markt voor koffie maar liefst 40% bedroeg.

Er ontstaat in beide gevallen een nieuw marktevenwicht. Dat ook weer van korte duur is. Het marktevenwicht verandert voortdurend, omdat de vraaglijn en aanbodlijn door de in de vorige paragraaf genoemde redenen steeds *verschuiven*.

Denk in dit kader nog even aan de *ceteris-paribus* (c.p.). Als de prijs verandert, veranderen eveneens de gevraagde en aangeboden hoeveelheden. Maar de vraaglijn en aanbodlijn zelf blijven dan op hun plaats liggen. Alleen als één of meer van die 'overige' factoren veranderen, dan verschuiven de vraaglijn en/of aanbodlijn. Een verschuiving betekent dat bij dezelfde prijs meer (naar rechts) of minder (naar links) wordt gevraagd of aangeboden.

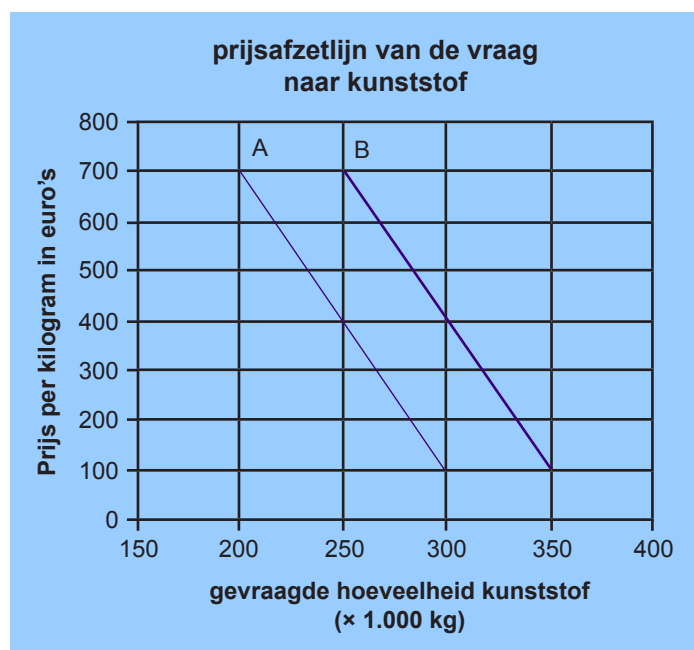
In onderstaande tabel is voor het hier gebruikte getallenvoorbeeld een overzicht gegeven van de totale (wereld)omzet van koffie en thee voor en na de verschuiving van de aanbodcurve.

	omzet koffie (in € miljoen)	thee (in € miljoen)
voor	$1,25 \times 350 = 437,5$	$2 \times 100 = 200$
na	$0,75 \times 450 = 337,5$	$1,50 \times 200 = 300$

Opvallend is dat in beide situaties de prijs als gevolg van het toegenomen aanbod stijgt, maar dat de omzet van koffie dan daalt, terwijl die van thee juist toeneemt. Dat heeft te maken met de relatieve prijsverandering en afzetverandering. In de volgende paragraaf komen we hier uitgebreider op terug.

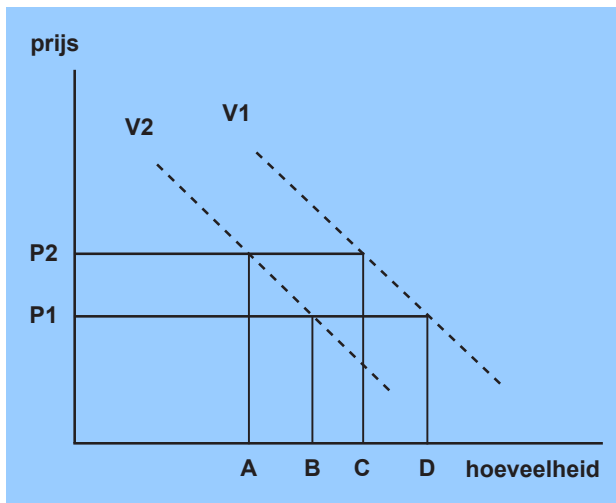
Vragen en opdrachten bij 3.5

- 10 Een belangrijke groep vragers van kunststof wordt gevormd door de producenten van kozijnen. Een substituuat voor kunststof is in dit geval tropisch hardhout. Uit milieu-overwegingen wil de overheid de invoer van tropisch hardhout beperken. Zij stelt daartoe een importheffing in, waardoor tropisch hardhout 25 procent duurder wordt. Dat heeft invloed op de vraaglijn van kunststof, wat in de figuur zichtbaar is gemaakt.

Verschuift de vraaglijn van kunststof van A naar B of omgekeerd door de importheffing op tropisch hardhout? Verklaar je antwoord.

- 11 In het begin van deze eeuw ontstond er als gevolg van terrorismedreiging en de economische recessie een teruggang in het personenvervoer door de lucht. Stel dat voor de genoemde invloeden de vraag naar personenvervoer door de lucht bij een luchtvaartmaatschappij werd weergegeven door de lijn V1 in de tekening op de volgende pagina. In de uitgangssituatie gold P1.
- a Geef met letters aan hoe de vraag bij de prijs P1 veranderde door de dreiging en de recessie.

De luchtvaartmaatschappijen kregen bovendien te maken met sterk stijgende brandstofkosten, die zij deels op de consument afwentelden. De prijs steeg daardoor naar P2.

b Geef met letters aan wat het totale effect was dat de recessie en de stijgende brandstofkosten hadden op de gevraagde hoeveelheid.

12 De energieprijzen komen ook op de 'markt' tot stand. De prijzen die wij betalen voor ons gas en elektra zijn nauw verbonden met de olieprijs.

a Waarom veranderen de benzineprijzen bij de pomp vrijwel dagelijks?

Twee keer per jaar stellen de Nederlandse elektriciteitsbedrijven de prijs voor gas en elektra vast aan de hand van de op dat moment geldende olieprijs.

b Kun je voor de huishoudelijke energiemarkt spreken over een efficiënte marktwerking?

c Bedenk voordelen van vrijemarktwerking.

d Bedenk nadelen van vrijemarktwerking.

3.6 Hoe meet je de prijsgevoeligheid van de gevraagde of aangeboden hoeveelheid?

Dat de gevraagde hoeveelheid van een artikel daalt als de prijs voor dat artikel stijgt, is duidelijk. Maar in welke mate verandert de gevraagde hoeveelheid? Voor bedrijven is het uitermate belangrijk om de prijsgevoeligheid van de vraag naar hun product te kennen.

Lage prijs, hoge omzet?

De totale omzet (TO) van bedrijven hangt af van de prijs (P) die ze krijgen en de hoeveelheid producten (Q) die ze verkopen, waarbij de letter Q afkomstig is van het woord 'quantum', dat hoeveelheid betekent.

In een formule: $TO = P \times Q$

Voorbeeld

Stel dat de gemiddelde prijs van een dvd € 14 bedraagt. Bij die prijs verkocht de muziekhandel in één maand tijd 10.000 dvd's. De totale omzet in die maand van de verkoop bedroeg: € 14 x 10.000 = € 140.000.

De muziekhandel wil de omzet verhogen en verlaagt daarom de prijs naar € 12. De verkoop stijgt tot 11.000 dvd's (zie de grafiek hieronder). Hoewel de muziekhandel de tweede maand meer dvd's heeft verkocht is de omzet toch gedaald. De omzet in de tweede maand bedroeg namelijk: € 12 x 11.000 = € 132.000. De prijsdaling blijkt achteraf niet zo verstandig te zijn geweest. Stel dat de muziekhandel de prijs van de dvd's niet met € 2 had verlaagd, maar juist had verhoogd. De prijs was dan € 16 geweest en de daarbij behorende verkoop zou 9.000 dvd's zijn geweest. De omzet van de handel zou die maand dan zijn: € 16 x 9.000 = € 144.000. De prijsverhoging zou dan een juiste tactiek zijn geweest om de omzet te verhogen.

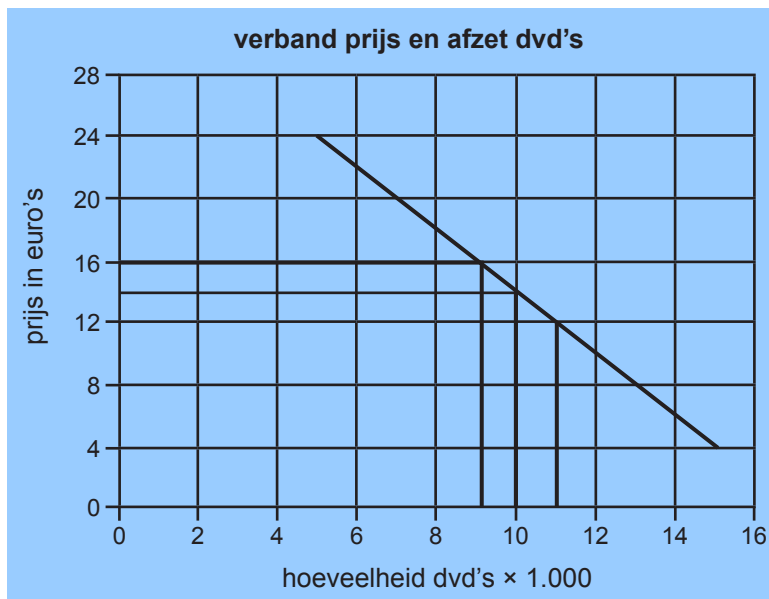
Maar hoe had het bedrijf nu van tevoren kunnen weten welk prijsbeleid verstandig was?

In beide gevallen verandert de prijs met twee euro en in beide gevallen verandert de gevraagde hoeveelheid met 1.000 dvd's.

Het verschil zit hem niet in de **absolute** veranderingen, maar in de **relatieve** veranderingen.

Een prijsverandering van twee euro is een verandering met 14,3% ($\frac{2}{14} \times 100\% = 14,3\%$).

Een hoeveelhedenverandering van 1.000 stuks is een verandering met 10%.

De verandering van de gevraagde hoeveelheid is blijkbaar procentueel kleiner dan de prijsverandering. Als je de prijs verlaagt, heeft dat in een dergelijke situatie altijd een negatieve invloed op de omzet.

De vraagstijging die het gevolg is van de prijsdaling heeft natuurlijk een positieve invloed op de omzet. Maar per saldo is het negatieve effect (14,3 %) groter dan het positieve effect (10%). Logisch dat de omzet dan daalt.

De prijsstijging van twee euro heeft een positieve invloed op de omzet. De daling van de vraag die daardoor ontstaat heeft echter een negatieve invloed. Bij een prijsstijging is de positieve invloed (14,3 %) groter dan de negatieve invloed (10%) en daarom stijgt de omzet.

De formule is:
$$EPV = \frac{\% \Delta Q_v}{\% \Delta P}$$

De verhouding tussen de procentuele veranderingen van de gevraagde hoeveelheid ($\% \Delta Q_v$) en van de prijs ($\% \Delta P$) gebruiken we als maateenheid om de prijsgevoeligheid in uit te drukken.

Deze maateenheid noem je de **prijselasticiteit van de gevraagde hoeveelheid** (EPV).

In dit voorbeeld bedraagt de prijselasticiteit $-0,7$. Controleer dat zelf met een berekening.

De relatieve vraagverandering is minder sterk dan die van de prijs. Je spreekt dan van een **prijsinelastische vraag**. Dat betekent dat de teller kleiner is dan de noemer.

Let wel altijd op het minteken! Dit betekent dat als de prijs daalt (stijgt) de gevraagde hoeveelheid stijgt (daalt). Eén van de twee veranderingen is dus altijd negatief en de ander positief. De prijselasticiteit van de gevraagde hoeveelheid heeft daarom een negatieve uitkomst.

Als in dit voorbeeld de muziekhandel de prijs van dvd's met 10% verhoogt, dan daalt de gevraagde hoeveelheid met 7%.

$$\% \Delta Q_v = EPV \times \% \Delta P = -0,7 \times 10\% = -7\%$$

De prijselasticiteit is blijkbaar niets anders dan een vermenigvuldigingsfactor, een getal, waarmee je de relatieve prijsverandering moet vermenigvuldigen om de relatieve verandering van de gevraagde hoeveelheid te kunnen berekenen.

Als de relatieve vraagverandering groter is dan de prijsverandering, spreek je van een **prijselastische vraag**. De teller is dan groter dan de noemer. De prijselasticiteit heeft dan een waarde die kleiner is dan -1 .

Prijselastisch: $EPV < -1$

Prijsinelastisch: $-1 < EPV < 0$

Je zult begrijpen dat als de verkoper van te voren de prijselasticiteit van zijn product kent, hij een zinvol prijsbeleid kan toepassen.

Samenvattend kan het prijsbeleid vier gevolgen hebben:

- 1) prijsstijging → afzetdaling → stijging opbrengst (bij een prijsinelastische vraag)
- 2) prijsstijging → afzetdaling → daling opbrengst (bij een prijselastische vraag)
- 3) prijsdaling → afzetstijging → stijging opbrengst (bij een prijselastische vraag)
- 4) prijsdaling → afzetstijging → daling opbrengst (bij een prijsinelastische vraag)

Soms is het handig om de prijselasticiteit met een andere formule te berekenen.

Je vermenigvuldigt dan de verhouding van de verandering (symbool Δ) van vraag en prijs met de verhouding oude prijs en oude hoeveelheid. Deze formule is afgeleid uit de oorspronkelijke:

$$EPV = \frac{\% \Delta Q_v}{\% \Delta P} = \frac{\frac{Q_n - Q_0}{Q_0} \times 100\%}{\frac{P_n - P_0}{P_0} \times 100\%} = \frac{\frac{\Delta Q}{Q_0}}{\frac{\Delta P}{P_0}} = \frac{\Delta Q}{Q_0} \times \frac{P_0}{\Delta P} = \frac{\Delta Q}{\Delta P} \times \frac{P_0}{Q_0}$$

In een formule:

$$EPV = \frac{\Delta Q_v}{\Delta P} \times \frac{P_o}{Q_o}$$

De breuk $\Delta Q_v / \Delta P$ is niets anders dan de richtingscoëfficiënt van de *vraagfunctie*. Wiskundigen bepalen de richtingscoëfficiënt door een functie te differentiëren. Je krijgt dan de afgeleide functie. Nu je dit weet, kun je wel op een heel eenvoudige wijze de prijselasticiteit berekenen.

Voorbeeld

Stel de vraagfunctie voor koffie naar het merk Egbert Douwes luidt: $Q_v = -80P + 400$.

Waarbij P is de prijs in euro's en Q_v de hoeveelheid (x 1.000 pakken).

Bereken de prijselasticiteit (EPV) van de vraag naar Egbert Douwes' koffie bij een prijs van € 3,50 per pak.

Berekening:

De richtingscoëfficiënt $\Delta Q_v / \Delta P = -80$

Bij een prijs van € 3,50 bedraagt de gevraagde hoeveelheid (Q_v) 120.000 pakken.

Berekening: $-80 \times 3,5 + 400 = 120$ (x 1.000)

De EPV = $-80 \times 3,5 / 120 = -2,33$

Net zoals bij de vraag, hangt de mate waarin de aangeboden hoeveelheid verandert als gevolg van een prijsverandering, ook af van de prijsgevoeligheid, maar dan van dat aanbod.

We meten deze prijsgevoeligheid op precies dezelfde wijze als bij de prijsgevoeligheid van de gevraagde hoeveelheid, namelijk met behulp van de prijselasticiteit. De formule van de **prijselasticiteit van de aangeboden hoeveelheid** (EPA) luidt:

$$EPA = \frac{\% \Delta Q_a}{\% \Delta P}$$

of:

$$EPA = \frac{\Delta Q_a}{\Delta P} \times \frac{P_o}{Q_o}$$

Vragen en opdrachten bij 3.6

13 Een fles sterke drank heeft een winkelverkoopprijs van € 12 (inclusief accijns). De accijns bedraagt € 7,50 per fles. Het aantal verkochte flessen in 2005 bedroeg 8.000.000.

a Bereken de grootte van de belastingopbrengst in 2005.

Op 1 januari 2006 verhoogt de regering de belasting met € 0,60. Deze verhoging kan de verkoper volledig op de consument afwentelen. De regering verwacht dat de prijselasticiteit van de vraag voor het bewuste artikel $-0,8$ is.

b Is er volgens de regering sprake van een prijselastische dan wel van een prijsinelastische vraag? Verklaar je antwoord.

c Bereken de grootte van de *verwachte* belastingopbrengst in 2006.

Aan het einde van het jaar 2006 bleek dat de regering zich ten aanzien van de prijselasticiteit had vergist. De belastingopbrengst was € 58.320.000.

d Bereken hoeveel stuks er van het artikel zijn verkocht in 2006.

e Bereken de werkelijke grootte van de prijselasticiteit.

f Bereken de 'tegenvaller' in deze accijnsbelastingopbrengst van 2006.

14 Uit een bericht van het Centraal Planbureau:

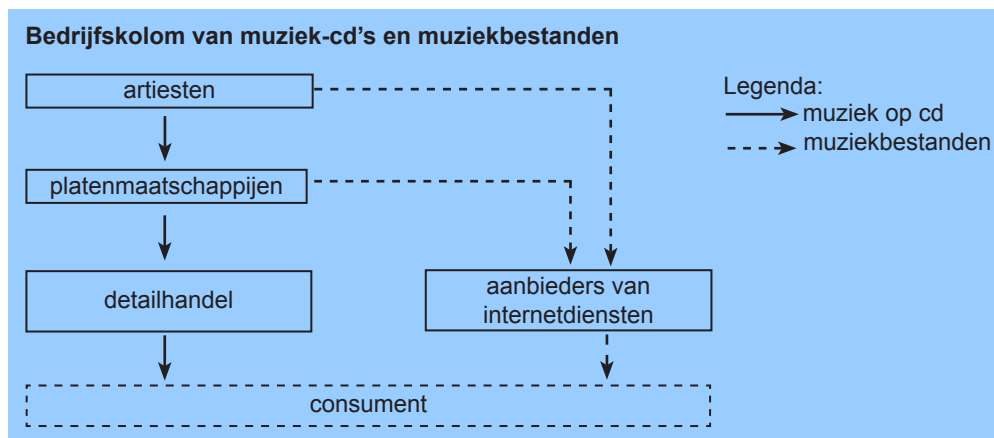
Bij het personenvervoer door de lucht schatten de meeste studies de prijselasticiteit voor passagierskilometers als functie van ticketprijzen bij zakelijke reizigers tussen $-0,4$ en $-1,2$ en voor de recreatieve reiziger tussen $-1,1$ en $-2,7$. De brandstofprijselasticiteit van luchtvaart ligt waarschijnlijk tussen $-0,2$ en $-0,4$.

- Leg uit waarom de prijselasticiteit voor passagierskilometers als functie van ticketprijzen bij de recreatieve reiziger elastischer is dan bij zakelijke reizigers. Stel dat de prijselasticiteit voor de recreatieve reiziger $-1,7$ bedraagt en die voor de zakelijke reiziger $-0,8$. Stel verder dat de ticketprijzen stijgen met 5%.
- Bereken in dat geval de procentuele verandering van de vraag naar reizigersverkeer en de procentuele verandering van de vraag naar zakelijk verkeer.
- Is de omzet in het recreatieve reizigersverkeer gestegen of gedaald? Licht je antwoord toe!

3.7 Welke soorten goederen kun je onderscheiden?

Muziekbestanden via internet grote concurrent van muziek-cd's

De laatste jaren is de verkoop van muziek-cd's teruggelopen en is de bedrijfstak voor geluidsdragers, door het gebruik van internet, sterk veranderd. Via internet kan de consument muziekbestanden verkrijgen tegen kosten die lager zijn dan de gemiddelde aanschafprijs van een muziek-cd in de detailhandel. De figuur hieronder geeft informatie over dit deel van de markt voor muziek.

Een econoom die onderzoek heeft verricht naar deze markt doet twee uitspraken: 'De vraag naar muziek-cd's en muziekbestanden reageren sterk op elkaar'. En mede op basis van deze constatering stelt hij: 'Ik verwacht voor deze markt op korte termijn fusies tussen (ketens van) detailhandelaren en aanbieders van internetdiensten'. Deze fusie is voor beide soorten bedrijven een win-win-situatie. De detailhandelaren hebben de goede naam, terwijl de internetdiensten actief zijn op een zeer snel groeiende markt.

In de vorige paragraaf heb je geleerd hoe je de prijselasticiteit kunt berekenen. Daartoe heb je de onderstaande formule leren kennen:

$$EPV = \frac{\% \Delta Q_v}{\% \Delta P}$$

Soms was het gemakkelijker om deze formule anders te schrijven en wel als:

$$EPV = \frac{\Delta Q_V}{\Delta P} \times \frac{P_0}{Q_0}$$

In deze formule is $\Delta Q_V / \Delta P$ de richtingscoëfficiënt (de afgeleide) van de vraagfunctie.

Deze techniek leent zich niet alleen voor het vaststellen van de mate van prijsgevoeligheid van de gevraagde hoeveelheid naar een bepaald product. Je hebt al eerder geleerd dat de vraag naar een bepaald product ook afhankelijk is van de prijs van concurrenten en van het inkomen van de consumenten. Dezelfde rekenkundige techniek kun je ook bij deze verbanden gebruiken.

Alleen moet je dan de prijs van het eigen product vervangen door de prijs van de concurrent of het inkomen van de consument. In de context bovenaan deze paragraaf zijn het de muziek-cd's en de downloaden muziekbestanden die elkaars concurrent zijn. Een prijsverandering van de één, heeft invloed op de vraag naar de ander.

Als we het koffie-voorbeeld uit de vorige paragraaf gaan verdiepen en als concurrent Maxime Taselaar opvoeren, dan zien we dat de vraag naar koffie van Egbert Douwes ook afhangt van de prijs van diens concurrent Maxime Taselaar. Dit verband is onderzocht en de vraagfunctie naar ED-koffie luidt dan als volgt:

$$Q_1 = -80P_1 + 20P_2 + 400$$

Waarbij:

Q_1 = de gevraagde hoeveelheid Egbert Douwes-koffie ($\times 1.000$ pakken);

P_1 = de prijs van ED-koffie in euro's;

P_2 = de prijs van MT-koffie in euro's.

De prijsgevoeligheid van ED-koffie op prijsveranderingen van MT-koffie noem je de **kruiselingse prijselasticiteit** (EKV). In een formule:

$$EKV = \frac{\% \Delta Q_{ED}}{\% \Delta P_{MT}}$$

of ook wel:

$$EKV = \frac{\Delta Q_{ED}}{\Delta P_{MT}} \times \frac{P_{MT}}{Q_{ED}}$$

Stel dat de prijs van MT-koffie € 3 bedraagt. Dan kun je uitrekenen hoe prijsgevoelig de vraag naar koffie van Egbert Douwes is ten aanzien van prijsveranderingen van MT-koffie. Beide prijzen vul je in de vraagfunctie van ED-koffie in. Je berekent dan eerst de grootte van de vraag naar ED-koffie (Q_{ED}). Daarna bepaal je de richtingscoëfficiënt $\Delta Q_{ED} / \Delta P_{MT}$ ten aanzien van de concurrerende prijs en tenslotte kun je dan de **kruiselingse prijselasticiteit** bepalen. Deze blijkt 0,33 te zijn.

$$1) Q_{ED} = -80P_{ED} + 20P_{MT} + 400 = -80 \times 3,5 + 20 \times 3 + 400 = -280 + 60 + 400 = 180 (\times 1.000)$$

$$2) \frac{\Delta Q_{ED}}{\Delta P_{MT}} = 20$$

$$3) EKV = \frac{\Delta Q_{ED}}{\Delta P_{MT}} \times \frac{P_{MT}}{Q_{ED}} = 20 \times \frac{3}{180} = 0,33$$

Concreet betekent dit dat een prijsstijging van 10% van MT-koffie de vraag naar ED-koffie met 3,3% doet toenemen. Een prijsdaling van 10% van MT-koffie zou de vraag naar ED-koffie met 3,3%

hebben doen afnemen. Dat de vraag naar ED-koffie daalt als MT haar prijzen verlaagt, zal je niet verbazen. Het zijn immers **concurrerende goederen**. Economen noemen dat substitutiegoederen. Kenmerk van **substitutiegoederen** is dat de kruiselingse prijselasticiteit altijd positief is.

Soms zien we echter dat als de prijs van het ene goed daalt, de vraag naar het andere stijgt. Dit is bijvoorbeeld het geval bij goederen die elkaar ‘aanvullen’. Voorbeelden van dit soort elkaar aanvullende of **complementaire** goederen zijn ‘shag en vloeit’, ‘kop en schotel’, ‘benzine en auto’s’. Een prijsverandering van een product heeft ook altijd een koopkrachteffect. Een prijsdaling van benzine bijvoorbeeld, betekent dat automobilisten minder geld hoeven te besteden aan benzine en dus meer geld overhouden voor andere zaken.

Vragen en opdrachten bij 3.7

- 15 Nederlandse bedrijven spelen regelmatig een rol bij de introductie van audiovisuele elektronica. Stel dat in Nederland de markt voor een nieuw soort mp3-speler wordt beheerst door twee aanbieders. De vraagfuncties van beide luiden als volgt:

$$Q_1 = -5P_1 + 3P_2 + 152$$

$$Q_2 = -5P_2 + 4P_1 + 200$$

Daarbij geldt:

Q₁ = afzet van aanbieder 1 (x 1.000 stuks);

Q₂ = afzet van aanbieder 2 (x 1.000 stuks);

P₁ = prijs van het product van aanbieder 1 (x € 10);

P₂ = prijs van het product van aanbieder 2 (x € 10).

In de uitgangssituatie geldt P₁ = 20; P₂ = 16.

Op dit soort markten heerst soms hevige concurrentie. Als er met prijzen wordt geconcurrereerd, is de kruiselingse prijselasticiteit van de gevraagde hoeveelheid (EKV) een belangrijk gegeven voor de aanbieder.

- a Bereken de EKV van goed Q₁ in de uitgangssituatie (in 2 decimalen).

De waarde van EKV wordt in feite bepaald door de mate waarin de consument beide goederen onderling substitueerbaar acht.

- b Geef daarvoor een verklaring.

Stel dat beide aanbieders vanuit de uitgangssituatie tegelijkertijd hun prijs met € 20 verlagen.

- c Zal de afzet van aanbieder 1 daardoor stijgen, dalen of gelijk blijven?

Verklaar je antwoord met een berekening.

- 16 ‘If you can’t beat them, join them’

Lees de context van deze paragraaf nog eens en beantwoord dan mede aan de hand van de onderstaande tabel de volgende vragen.

markresultaten van muziek-cd’s in de detailhandel

(verandering in % ten opzichte van voorgaand jaar)	2002	2003
gemiddelde prijs	2,0%	2,5%
totale omzet	-4,1%	-8,0%
totale afzet	-6,0%

Uit de tabel is af te leiden dat in 2002 de prijselasticiteit van de vraag naar muziek-cd’s –3 bedroeg.

Een econoom die onderzoek heeft verricht naar deze markt doet twee uitspraken:
 Uitspraak 1: 'De kruiselingse prijselasticiteit van de vraag naar muziekbestanden voor de prijs van muziek-cd's is zeer groot.'
 Uitspraak 2: 'Ik verwacht voor deze markt op korte termijn fusies tussen (ketens van) detailhandelaren en aanbieders van internetdiensten.'

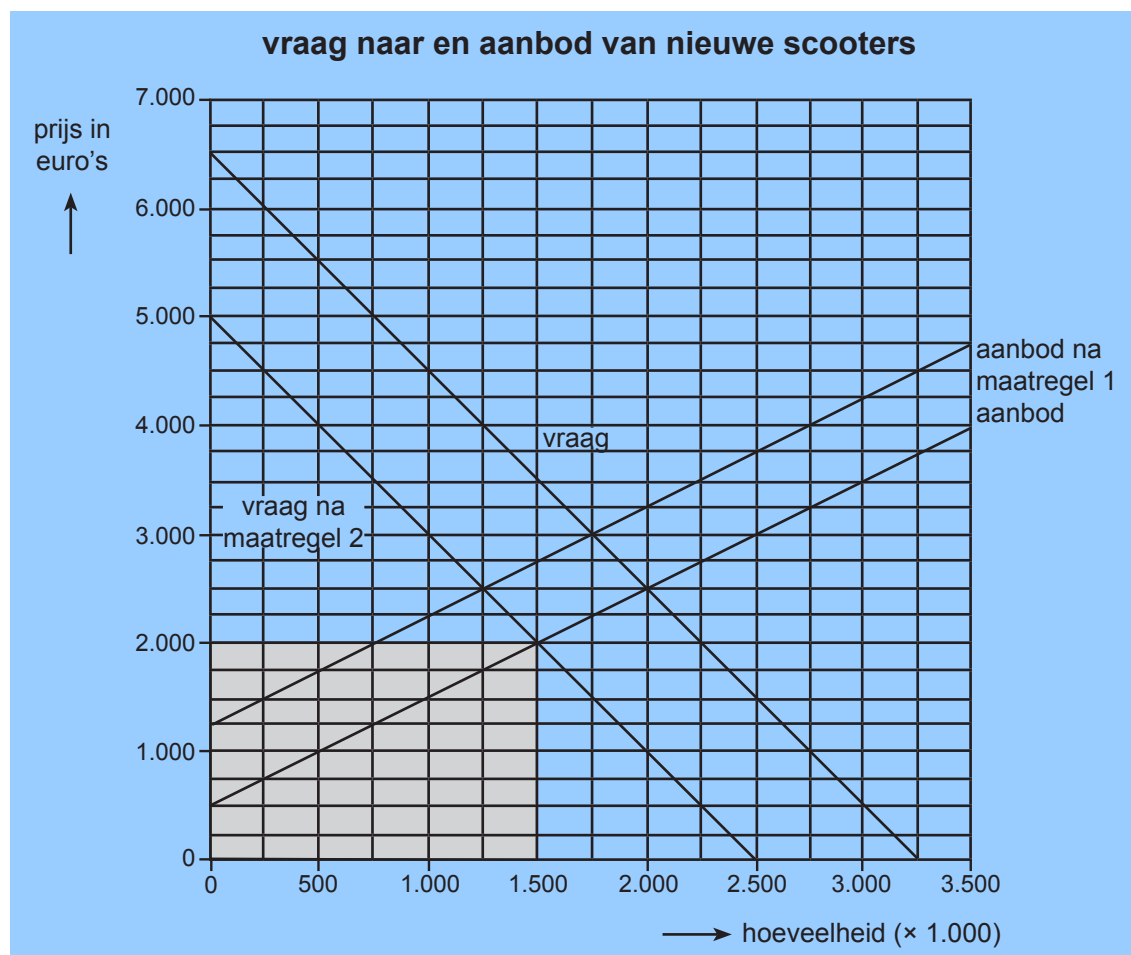
- a Toon met een berekening aan dat de vraag naar muziek-cd's in 2003 prijselastischer is geworden ten opzichte van 2002.
- b Is de kruiselingse prijselasticiteit van de vraag naar muziekbestanden voor de prijs van muziek-cd's positief of negatief? Verklaar je antwoord.
- c Geef een verklaring voor uitspraak 2.

(Vwo totaalvak 2004-I-2)

- 17 In een land vindt de overheid dat het sterk toegenomen gebruik van scooters de verkeersveiligheid bedreigt. Om dit gebruik af te remmen onderzoekt de overheid twee mogelijke maatregelen, waarvan ze er uiteindelijk één wil kiezen:
- 1) Een heffing op de aanschafprijs van een nieuwe scooter in de vorm van een vast bedrag in euro's per scooter.
 - 2) Een heffing op de prijs van scooterbrandstof.

Er is ook onderzoek gedaan naar de mate waarin de afzet van nieuwe scooters reageert op een prijsverandering van scooterbrandstof. In de uitgangssituatie bedraagt deze kruislingse prijselasticiteit van de afzet van nieuwe scooters ten opzichte van de prijs van scooterbrandstof $-0,625$.

De mogelijke effecten van beide maatregelen op de markt voor nieuwe scooters in dit land zijn weergegeven in de figuur op de volgende pagina. De omzet van scooters na het nemen van maatregel 2 is in de grafiek aangegeven.

- a Bereken hoeveel procent van de heffing door de producenten van scooters wordt afgewenteld op de consumenten, indien wordt gekozen voor uitvoering van maatregel 1.
- b Arceer in de grafiek het omzetverlies na afdracht van de heffing voor de producenten van scooters als gevolg van het kiezen voor uitvoering van maatregel 1.
- c Toon aan dat prijs van scooterbrandstof met 40% stijgt, indien wordt gekozen voor uitvoering van maatregel 2.

Een woordvoerder van een organisatie van scooterproducenten is van mening dat maatregel 2 de minst slechte optie is voor de producenten, omdat zij door toekomstige productinnovatie (verbetering/vernieuwing) het effect van maatregel 2 kunnen afzwakken.

- d Leg uit dat toekomstige productinnovatie het effect van maatregel 2 op de afzet van nieuwe scooters kan afzwakken.

(Vwo 2009-I-5)

18 Belasting op belastende diesel

Het verbruik van autobrandstoffen heeft negatieve effecten op het milieu zoals de uitstoot van fijnstof en het broeikasgas CO₂. Daarom heeft een milieuorganisatie onderzoek laten doen naar de effecten van een accijnsverhoging op diesel op de uitstoot van broeikasgas. Als uitgangspunt is gekozen voor een accijnsverhoging waardoor de prijs van diesel zal stijgen met 15%. In het onderzoek is gekeken naar het directe effect op de vraag naar diesel en ook naar indirecte effecten. Dieselrijders kunnen immers overstappen op een benzineauto als gevolg van het duurder worden van de diesel. Andere autobrandstoffen zijn buiten beschouwing gelaten. In tabel 1 zijn enkele elasticiteiten opgenomen die in het onderzoek zijn gebruikt voor het berekenen van de te verwachte effecten. Bij de kruislingse prijselasticiteit gaat het in deze opgave uitsluitend om dieselrijders die bij een verhoging van de prijs van diesel overwegen over te stappen op een auto op benzine en daarmee dus vragers naar benzine zullen worden. In het onderzoek wordt een mogelijke verandering in het verbruikersgedrag van benzinerijders buiten beschouwing gelaten.

tabel 1

elasticiteiten dieselrijders

	Ep	Ek
personenverkeer		
– groep 1: minder dan 30.000 kilometer per jaar	–0,3	+0,075
– groep 2: 30.000 kilometer of meer per jaar	–0,1	+0,1
– gemiddelde van beide groepen	–0,25	+0,08
vrachtverkeer	–0,1	+0,02

Ep = prijselasticiteit van de vraag naar diesel

Ek = kruislingse prijselasticiteit van de vraag naar **benzine** voor de prijs van **diesel**

In tabel 2 staat het verbruik van diesel en benzine en de daarmee recht evenredig samenhangende uitstoot van CO₂ in het jaar voorafgaand aan de accijnsverhoging.

tabel 2**verbruik en CO₂ uitstoot**

	verbruik (miljoen liter)	CO ₂ uitstoot (miljoen ton)
personenauto's op benzine	5.505	11,2
personenauto's op diesel	2.154	5,4
vrachtauto's op diesel	3.790	9,6

Uit het onderzoek komt onder andere als conclusie voor voren: 'De vraag naar diesel voor het personenverkeer is bij groep 2 minder prijselastisch dan bij groep 1'.

- Geef een verklaring voor het in de conclusie genoemde verschil.
- Geef een verklaring voor de lagere waarde van Ek van groep 1 in vergelijking met groep 2.
- Bereken de procentuele daling van de totale uitstoot van CO₂ door personenauto's als gevolg van de prijsverhoging van diesel.

Critici van de voorgenomen accijnsverhoging op diesel stellen dat er blijkbaar een forse verhoging van de accijnzen op diesel en op benzine nodig is om de uitstoot van CO₂ aanzienlijk te verlagen. Bovendien zou dit gecombineerd moeten worden met afschaffing van de motorrijtuigenbelasting.

- Leg uit hoe de combinatie van beide maatregelen die de critici voorstellen, zou kunnen leiden tot een aanzienlijke verlaging van de uitstoot van CO₂.

(Vwo 2008-II-4)

3.8 Hoe hangt de vraag af van het inkomen?

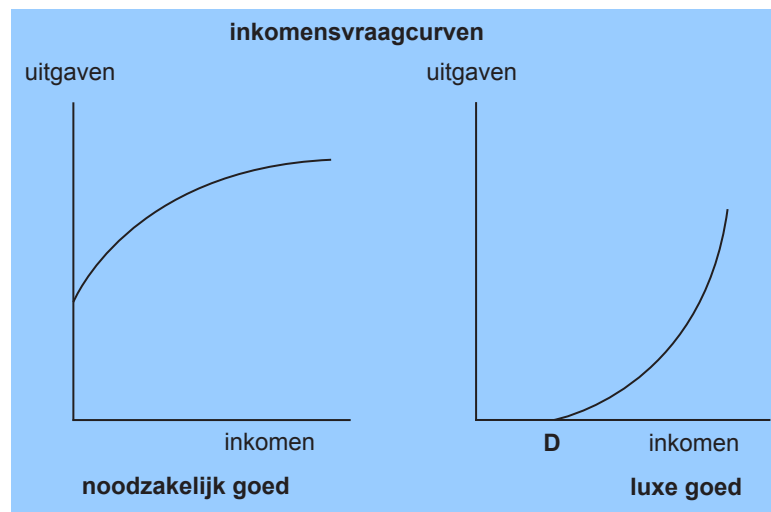
Naarmate je inkomen stijgt, kun je meer kopen. Bedrijven ervaren ook, dat als het beter gaat met de economie, zij meer verkopen. De bestedingen hangen blijkbaar ook af van het inkomen van mensen. De mate waarin de gevraagde hoeveelheid verandert als gevolg van inkomensveranderingen noem je de inkomenselasticiteit (EIV). De inkomenselasticiteit bereken je op een soortgelijke wijze als de prijselasticiteit en de kruiselingseprijselasticiteit. Daarom volstaan we hier met de twee formules, waarmee je de inkomenselasticiteit kunt berekenen.

$$EIV = \frac{\% \Delta Q}{\% \Delta I} \qquad EIV = \frac{\Delta Q}{\Delta I} \times \frac{I_0}{Q_0}$$

De inkomenselasticiteit kan per productgroep aanzienlijk verschillen. De inkomenselasticiteit voor brood bijvoorbeeld is klein. Die voor vliegreizen is veel groter. Dat heeft te maken met de 'noodzakelijkheid' van het product. Bij een inkomensdaling zul je niet snel bezuinigen op noodzakelijke producten. Dat doe je wel op luxe producten.

Een kenmerk van noodzakelijke of primaire goederen is dat je ze ook consumeert als je geen inkomen hebt. Luxe goederen ga je pas consumeren vanaf een bepaald inkomen. Dat inkomen noem je drempelinkomen (D).

In de figuur op de volgende pagina zie je een grafisch verband van de inkomensvraagcurve van een noodzakelijk en een luxe goed. Langs de x-as plaats je het inkomen en langs de y-as de uitgaven aan een bepaald artikel.

Het verband tussen inkomen en uitgaven aan voeding is vooral onderzocht door de Duitse statisticus Ernst Engel (1821-1896). Hij ontdekte dat naarmate het budget lager is, men een groter deel daarvan uitgeeft aan voeding. Dit verschijnsel staat bekend als de wet van Engel. Vanwege zijn verdiensten aan dit onderzoek noemen economen de inkomensvraagcurve ook wel de **Engelkromme**.

Een Engelkromme van een noodzakelijk of primair goed snijdt de verticale as en verloopt degressief (minder dan evenredig) stijgend. Een Engelkromme van een luxe goed kent een drempelinkomen en verloopt progressief (meer dan evenredig) stijgend.

Daarnaast komen we nog een derde soort goederen tegen en dat zijn de zogenaamde inferieure goederen. Kenmerk van dit soort goederen is dat de Engelkromme een dalend verloop heeft. Bij een stijging van het inkomen lopen de uitgaven aan dat inferieure goed terug. Merkloze artikelen behoren vaak tot deze categorie goederen. Bij een stijging van het inkomen kiest men dan eerder voor merkartikelen.

De inkomenselasticiteit van een noodzakelijk goed ligt tussen 0 en 1 (*inelastisch*).

Die van een luxe goed is groter dan 1 (*elastisch*).

Inferieure goederen hebben een negatieve inkomenselasticiteit.

Tot besluit van deze paragraaf volgt in de onderstaande tabel een korte samenvatting van de in dit hoofdstuk besproken soorten goederen.

Soort goed	Kenmerkende elasticiteit
Substitutiegoederen	$EKV > 0$
Complementaire goederen	$EKV < 0$
Noodzakelijke goederen	$0 < EIV < 1$
Luxe goederen	$EIV > 1$
Inferieure goederen	$EIV < 0$

Vragen en opdrachten bij 3.8

19 Lees het artikel 'Inkomenselasticiteit in het luchtverkeer' op de volgende pagina.

Inkomenselasticiteit in het luchtvervoer

De hoogte van de inkomenselasticiteit in het personenvervoer in de luchtvaart is ongeveer 1,5 voor zakelijke reizigers en 2,0 voor recreatieve reizigers.

De literatuur over de prijselasticiteit van het goederenvervoer door de lucht en van de zeescheepvaart is echter te schaars om kwantitatieve conclusies te kunnen trekken.

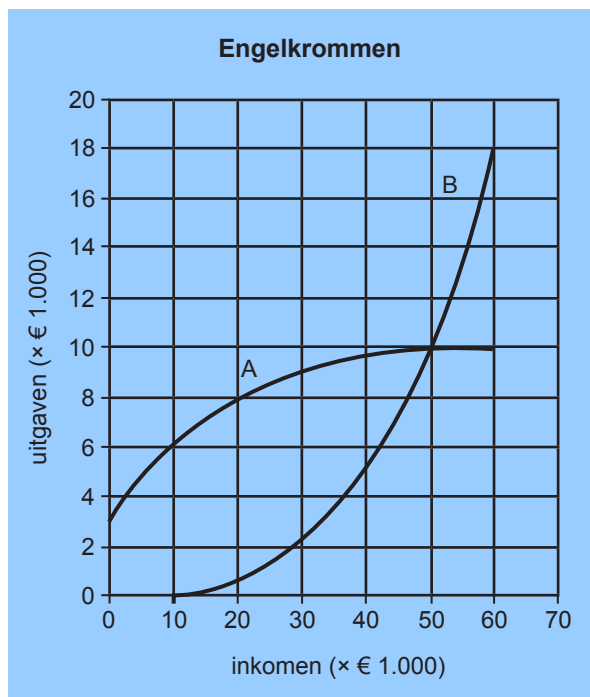
- a Heeft dit artikel betrekking op een noodzakelijk of een luxe goed? Licht je antwoord toe.
- b Verklaar het verschil in de inkomenselasticiteit voor zakelijke reizigers en recreatieve reizigers.

Engel, Duits statisticus (1821-1896)

- 20 In onderstaande grafiek staan twee Engelkrommen getekend. Vul het tabelletje met behulp van de grafiek in en bereken voor beide goederen de inkomenselasticiteit van de gevraagde hoeveelheid als het inkomen stijgt van € 20.000 naar € 30.000.

inkomen	uitgaven noodzakelijk goed (A)	% ΔI (A)	% ΔQ (A)	uitgaven luxe goed (B)	% ΔI (B)	% ΔQ (B)
20.000						
30.000						

- 21** Stel dat de volgende vergelijking de vraag naar kroketten weergeeft: $Q_v = -3P + 1.800$ (P in centen per kroket, Q_v in duizenden kroketten).
Neem aan dat de prijs van een kroket in eerste instantie van 120 cent naar 150 cent stijgt.
- a** Bereken de prijselasticiteit van de vraag naar kroketten.
Vervolgens daalt de prijs weer naar 120 cent.
- b** Bereken opnieuw de prijselasticiteit van de vraag naar kroketten.
- c** Geef een verklaring voor het verschil in uitkomst tussen de vragen a en b.

De vraag naar kroketten blijkt ook af te hangen van de prijs van cola:

$$Q_{vk} = -3P_k + \frac{1}{2}P_c + 1.500$$

(Q_{vk} is de gevraagde hoeveelheid kroketten in duizenden stuks, P_k is de prijs van kroketten in centen per stuk en P_c is de prijs van cola in centen per flesje.)

In de uitgangssituatie is de prijs van een kroket 150 cent en die van een flesje cola 80 cent.

- d** Bereken de kruiselingse prijselasticiteit van de vraag naar kroketten.
- Marian heeft een inkomen van € 1.600 per maand. Haar maandelijkse consumptie van kroketten hangt als volgt samen met haar inkomen: $Q_{vk} = 0,005I + 2$ (I = inkomen in euro's).
- e** Bereken de inkomenselasticiteit van Marians vraag naar kroketten.
- f** Vormen kroketten voor Marian een luxegoed?
- g** Geldt je antwoord op vraag f voor alle consumenten die net als Marian een inkomen van € 1.600 per maand hebben? Licht je antwoord toe.

22 Nederland vakantieland?

Een marketingbureau heeft onderzoek gedaan naar de aantrekkelijkheid van Nederland als vakantieland voor Nederlanders. Uit dat onderzoek blijkt dat Nederlanders steeds vaker een buitenlandse vakantie boeken en dat de vraag naar vakanties in eigen land afneemt.

De onderzoekers noemen daarvoor de volgende oorzaken:

- de invoering van de euro;
- de stijging van de inkomens;
- de toenemende scholingsgraad van de bevolking;
- het toenemend gebruik van internet.

De onderzoekers concluderen dat binnenlandse vakanties voor veel mensen een inferieur goed gaan worden.

- a** Hoe blijkt dat uit het onderzoek?

Reisbureau Delta heeft uitsluitend binnenlandse vakantie-reizen in het assortiment en onder-vindt in toenemende mate concurrentie van reisbureaus die buitenlandse vakantie-reizen in Europa aanbieden.

- b** Leg uit dat de invoering van de euro een ongunstig effect kan hebben op de concurrentie-positie van Delta.

Op korte termijn wordt de concurrentiepositie van Delta vooral bepaald door de prijzen. Delta beschikt over de volgende gegevens:

- de prijselasticiteit van de vraag naar binnenlandse vakantie-reizen is $-0,6$;
- de prijselasticiteit van de vraag naar buitenlandse vakantie-reizen is $-1,4$;
- de kruiselingse prijselasticiteit van de vraag naar binnenlandse vakantie-reizen ten opzichte van de prijs van buitenlandse vakantie-reizen is $+0,8$.

- c** Geef een economische verklaring voor het gegeven dat de vraag naar buitenlandse vakantie-reizen prijselastischer is dan de vraag naar binnenlandse vakantie-reizen.

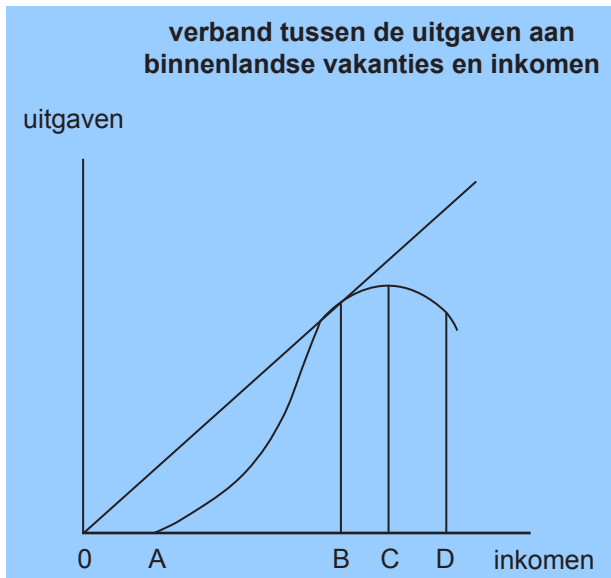
De directie van Delta verwacht dat buitenlandse vakantie-reizen 5% goedkoper worden. De commercieel directeur van Delta stelt voor de prijzen van Delta-reizen zodanig aan te passen dat de afzet gelijk blijft. Dat gaat ten koste van de omzet. De financieel directeur is daarom tegen dat voorstel. Hij stelt dat de omzetsdaling kan worden beperkt door niet op de prijsdaling van de buitenlandse reizen te reageren.

- d** Bereken met hoeveel procent de prijs van Delta-reizen moet dalen om de afzet gelijk te houden.

- e Is de stelling van de financieel directeur juist?
Verklaar je antwoord met behulp van de beschikbare cijfers.

(Vwo deelvak 2001-II-2)

- 23 In de grafiek hieronder zijn de resultaten weergegeven van een onderzoek naar het verband tussen het inkomen en de uitgaven aan binnenlandse vakanties. Een onderzoeker concludeert dat 'binnenlandse vakanties' zowel tot de luxe goederen als tot de noodzakelijke en zelfs tot de inferieure goederen kan behoren. Verklaar deze stelling.

- 24 De goederencategorieën 'binnenlandse vakantiedagen' en 'buitenlandse vakantiedagen' kunnen worden beschouwd als substituten. Stel dat het aantal buitenlandse vakantiedagen van een consument als volgt wordt beschreven:

$$V_{bu} = -0,02P_{bu} + 0,03P_{bi} + 0,002I - 39$$

De symbolen hebben de volgende betekenis:

V_{bu} aantal buitenlandse vakantiedagen per jaar;

P_{bu} prijs van een buitenlandse vakantiedag in euro's;

P_{bi} prijs van een binnenlandse vakantiedag in euro's;

I jaarinkomen van de consument in euro's.

Alle variabelen zijn positief.

- a Hoe komt in de vergelijking tot uitdrukking dat de beide goederencategorieën substitutie-goederen voor elkaar zijn?
Licht je antwoord toe.

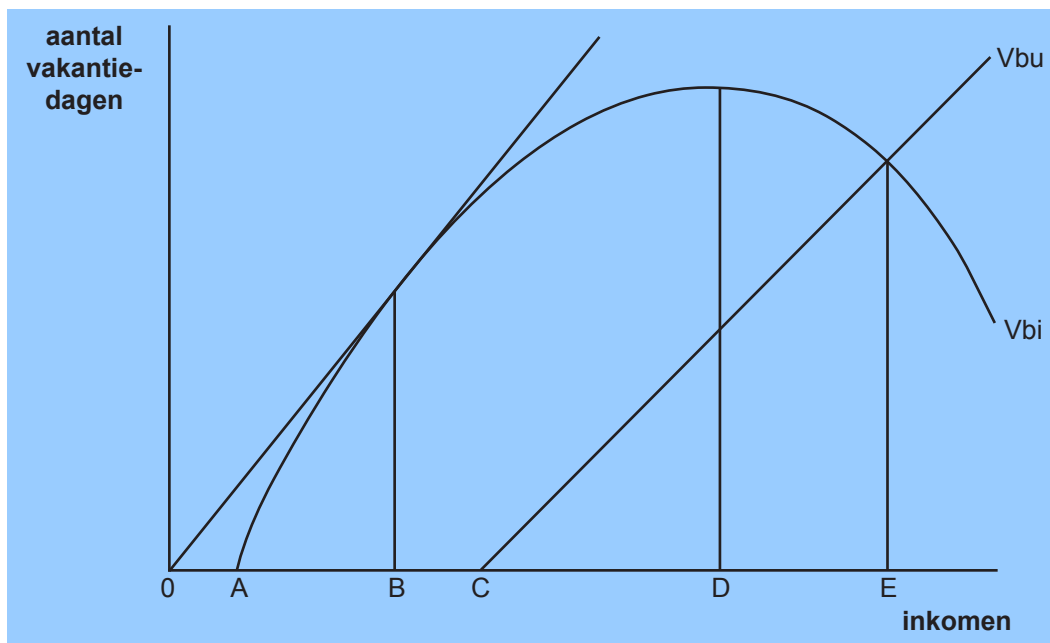
Gegeven is dat $P_{bi} = 100$ en $P_{bu} = 200$.

- b Bereken het drempelinkomen voor de vraag naar buitenlandse vakantiedagen.

Gegeven is verder dat $I = 40.000$.

- c Bereken de kruiselingse prijselasticiteit van de vraag naar buitenlandse vakantiedagen.

In de figuur op de volgende pagina zijn getekend de inkomensvraaglijn (ook wel Engelcurve genoemd) van buitenlandse vakantiedagen (V_{bu}) en de inkomensvraaglijn van binnenlandse vakantiedagen (V_{bi}).

Stel dat er sprake is van een luxegoed als bij een stijgend inkomen een toenemend deel van het inkomen aan dat goed wordt besteed.

- d** Voor welke inkomens zijn binnenlandse vakantiedagen een luxegoed? Vermeld in je antwoord de letters uit bovenstaande figuur.

Stel dat door een fiscale heffing op vliegtuigbrandstof, ceteris paribus, de prijs van buitenlandse vakantiedagen stijgt.

- e** In welke richting verschuift de inkomensvraaglijn V_{bu} door deze prijsstijging? Licht je antwoord toe.
- f** Vanaf welk inkomen heeft deze prijsstijging invloed op de inkomensvraaglijn V_{bi} ? Vermeld de desbetreffende letter uit bovenstaande figuur en verklaar je antwoord.

3.9 Bij welke productiegrootte behaalt de ondernemer een maximale winst?

In dit hoofdstuk worden vooral vraag- en aanbodfactoren op de markt behandeld. Vragers waren voornamelijk consumenten en aanbieders producenten. Dat is niet kenmerkend voor alle markten. Op de arbeidsmarkt bijvoorbeeld zijn de bedrijven juist de vragers en de gezinnen de aanbieders. Het mechanisme werkt echter op een soortgelijke wijze. Daarom is het belangrijk dat je het concept markt begrijpt. Dan is het ook niet meer moeilijk om de werking van de arbeidsmarkt, de valutamarkt, de woningenmarkt, de geldmarkt, enz. te begrijpen.

Vragers en aanbieders hebben zo op elke markt hun eigen belangen. Bij consumenten is hun **economisch handelen** gericht op het behalen van een zo hoog mogelijke behoeftenbevrediging met de middelen, die hen ter beschikking staan. Producenten willen winst maken. Nu hebben producenten wel meer doelen. En we komen daar later ook nog op terug. In deze paragraaf besteden we alleen aandacht aan dat ene belangrijke doel: winst. En dan vooral aan de vraag ‘bij welke productiegrootte behaalt een ondernemer een maximale winst?’.

Om deze vraag te kunnen beantwoorden moet je de begrippen ‘marginale opbrengst’ en ‘marginale kosten’ kennen. Bij een toenemende productie/verkoop nemen niet alleen de kosten toe, maar ook de opbrengsten. De ondernemer moet deze kostenstijging en opbrengstenstijging goed met elkaar vergelijken.

De opbrengst van het laatstverkochte product noemen economen de **marginale opbrengst**. De kosten van dat laatste geproduceerde product noemen zij de **marginale kosten**. Als de opbrengst van het laatste verkochte product hoger is dan de kosten om dat product te maken en te verkopen, neemt de winst van het bedrijf toe. Zou die marginale opbrengst lager zijn dan de kosten om dat product te maken, dan neemt de winst weer af.

**GELD MOET
ROLLEN
MAAR WAAROM
ALTIJD NAAR
DE TOP**

Loesje

Getallenvoorbeeld

Een onderneming heeft te maken met de volgende marginale opbrengsten en marginale kosten bij het productiedomein $144 < Q < 152$.

geproduceerde en verkochte hoeveelheid	MO in euro's	MK in euro's	verandering van de winst in euro's
144	10	4	+ 6
145	9	5	+ 4
146	8	6	+ 2
147	7	7	0
148	6	8	- 2
149	5	9	- 4
150	4	10	- 6
151	3	11	- 8

In de tabel is goed te zien dat de winst toeneemt tot een productie van 147 en dat de winst daarna weer afneemt. De maximale totale winst behaalt de onderneming dan bij een productiegrootte van 147. Bij een productie van 150 stuks is de winst 12 euro ($2 + 4 + 6$) lager dan bij een productie van 147 stuks.

Concluderend kun je stellen dat de productie waar de winst maximaal is, de productie is waarvoor geldt dat de marginale opbrengst en marginale kosten aan elkaar gelijk zijn. De productiegrootte met de maximale totale winst noem je het **rentabiliteitsoptimum**.

Samengevat: $MO > MK \rightarrow TW$ stijgt

$MO < MK \rightarrow TW$ daalt

Conclusie: $MO = MK \rightarrow TW$ maximaal

Vragen en opdrachten bij 3.9

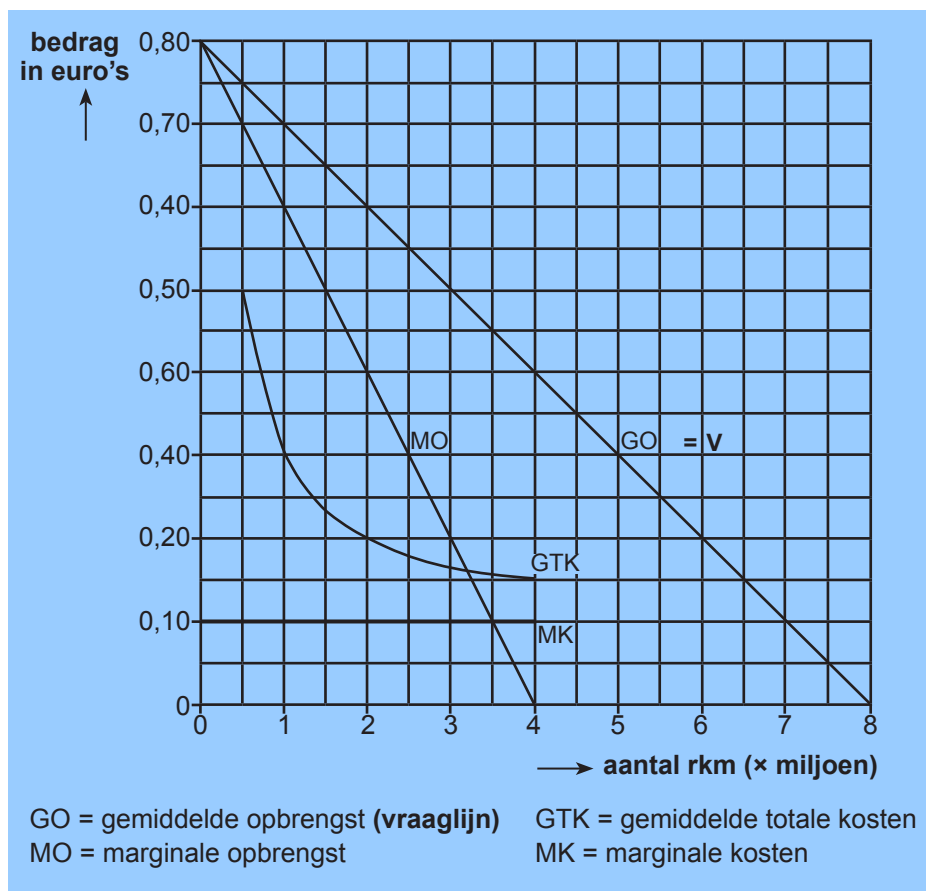
25 Welke spoorweg leidt naar Rome?

In een land is het personenrailvervoer in handen van één spoorwegmaatschappij die volledig eigendom is van de overheid. De productiecapaciteit van dit bedrijf bedraagt 4 miljoen reizigerskilometers (rkm).

In de uitgangssituatie heeft de overheid een vaste prijs vastgesteld van € 0,20 per reizigerskilometer. Bij deze prijs bestaat er een capaciteitstekort.

In de grafiek hieronder worden voor deze uitgangssituatie de kosten en opbrengsten weergegeven.

Let op: de GO-lijn is dezelfde lijn als de prijsafzetfunctie.

De overheid en de directie van de spoorwegmaatschappij verschillen van visie over het beleid op korte termijn:

- De *overheid* wil dat de vastgestelde prijs blijft gelden als een maximumprijs in het belang van de reiziger. Verder stelt de overheid dat de spoorwegmaatschappij moet streven naar een zo groot mogelijke afzet tegen een prijs die kostendekkend is.
- De *directie van de spoorwegmaatschappij* vindt dat de overheid de vaste prijs moet loslaten. De directie blijft, net als in de uitgangssituatie, streven naar maximale totale winst.

- Hoe groot is bij de prijs van € 0,20 per rkm het capaciteitstekort? Gebruik voor je antwoord de grafiek.
- Welke prijs zal er op deze markt tot stand komen als de visie van de overheid wordt gevolgd? Verklaar je antwoord met behulp van de figuur.
- Leg uit waarom het voorstel van de overheid *op korte termijn* het capaciteitstekort niet kleiner, maar groter maakt.

- d Zal het capaciteitstekort opgelost zijn als de visie wordt gevolgd van de directie van de spoorwegmaatschappij?
Verklaar je antwoord.

26 Zuinig met energie

In een gemeente wordt de levering van energie verzorgd door het gemeentelijk energiebedrijf (een monopolist).

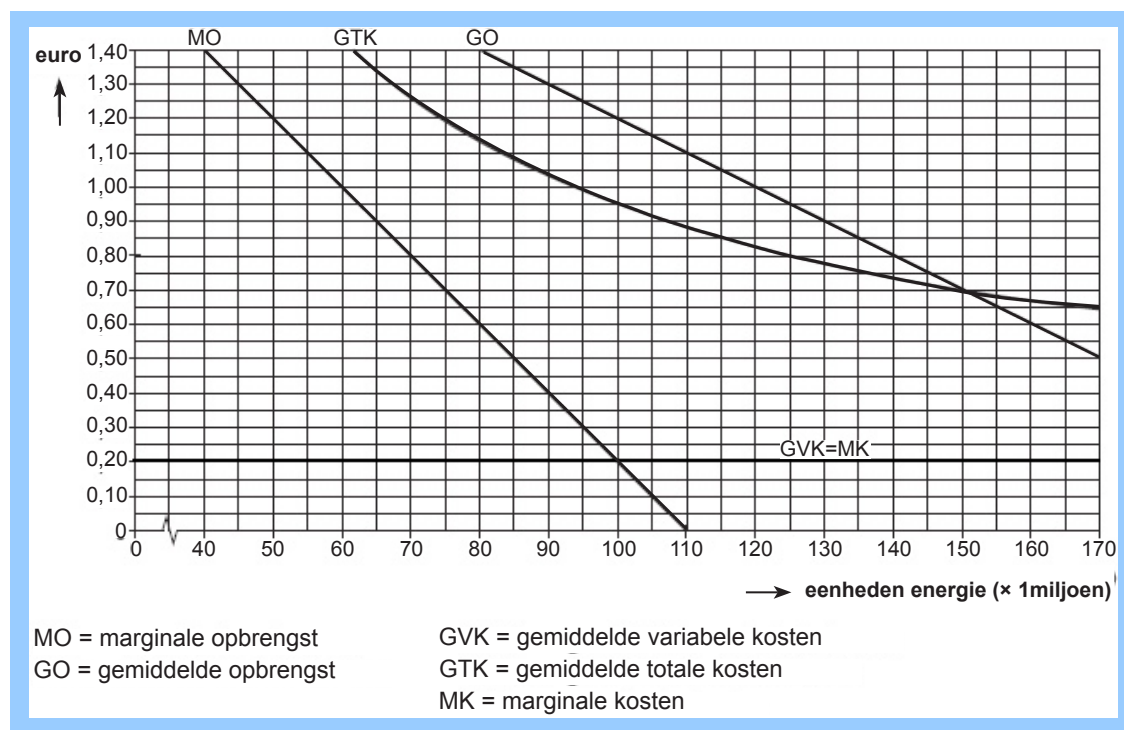
In de figuur hieronder zijn de gegevens over kosten en opbrengsten van het gemeentelijke energiebedrijf in kaart gebracht.

De variabele kosten bedragen € 0,20 per eenheid energie ongeacht de productieomvang.

De levering van energie kan voor dit energiebedrijf winstgevend zijn.

- Bepaal bij welke prijs het energiebedrijf een maximale winst behaalt.
- Welke hoeveelheid eenheden energie biedt het bedrijf dan aan?
- Bereken de grootte van de omzet/opbrengst bij dit rentabiliteitsoptimum.

Extra opgaven

27 Garantietermijn verstreken

In het kader van de afspraken binnen de Wereldhandelsorganisatie (WTO) pleiten met name ontwikkelingslanden voor liberalisering van de handel in landbouwproducten. Belangen van landbouwers uit Europa en Noord-Amerika vormen vaak een obstakel voor dit streven naar vrijhandel.

In een land wordt voor het landbouwproduct 'Tarso' een minimumprijs gehanteerd van € 1,25 per kilogram. De overheid van dit land wil daarmee de producenten van Tarso een zekere inkomensgarantie bieden. Eventuele overschotten worden opgekocht door de overheid.

Met betrekking tot vraag en aanbod van Tarso gelden in dit land de volgende gegevens:

- $Q_a = 275$
 Q_a = de door producenten aangeboden hoeveelheid Tarso ($\times 100.000$ kilogram per jaar)
- $Q_v = -200p + 450$

Q_v = de door consumenten gevraagde hoeveelheid Tarso ($\times 100.000$ kilogram per jaar)
 P = prijs van Tarso in euro's per kilogram

Van de samenhang in dit land tussen de totale uitgaven van de consumenten aan Tarso en het gemiddeld besteedbare inkomen van consumenten, is het volgende bekend:

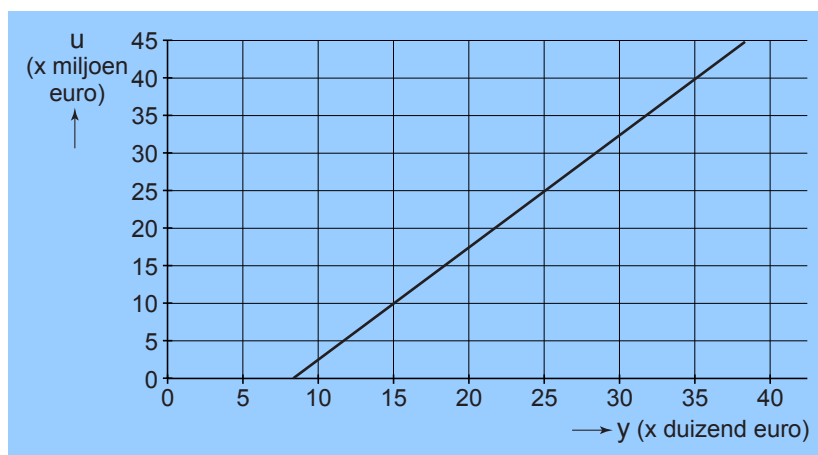
$$3) U = 1.500Y - 12.500.000$$

U = totale uitgaven aan tarso (€)

Y = gemiddeld besteedbaar inkomen (€)

Vergelijking 3) geldt bij een prijs van € 1,25 per kilogram Tarso.

In onderstaande figuur wordt vergelijking 3) weergegeven als een inkomensuitgavenlijn.

- a Bereken hoeveel de overheid moet uitgeven om het aanbodoverschot van tarso op te kopen.

In de uitgangssituatie geldt: $y = € 25.000$. Stel dat het gemiddeld besteedbare inkomen van de consumenten in dit land stijgt met 5%. Op de markt voor Tarso blijft de evenwichtsprijs onder de minimumprijs van € 1,25 liggen.

- b Bereken met hoeveel kilogram het aanbodoverschot van Tarso zal afnemen, ten opzichte van de uitgangssituatie.

Onder druk van de WTO verlaagt de overheid in dit land de minimumprijs voor Tarso met 10%. Hierdoor daalt de verkoopprijs van Tarso en verschuift de inkomens-uitgavenlijn evenwijdig naar links.

- c Leg uit, zonder een berekening te maken, dat de uitgaven voor het opkopen van het aanbodoverschot dan met méér dan 10% dalen.

- d Is de vraag naar Tarso in dit land prijselastisch of juist prijsinelastisch?

Verklaar je antwoord met een berekening.

(Vwo 2007-I-1)

28 Scholieren kopen steeds meer kleding

Kleding is de grootste uitgavenpost van scholieren. Ongeveer 30% van alle scholieren krijgt een eigen budget om kleding te kopen. Dit kleedgeld bedraagt in Nederland jaarlijks in totaal ongeveer € 300 miljoen. De vraag naar kleding door scholieren wordt volgens de economische theorie bepaald door diverse factoren. Enkele van deze factoren zijn de voorkeuren van scholieren, de prijs van kleding en het inkomen (inclusief kleedgeld) van scholieren.

- a Noem een andere factor.

Er is onderzoek gedaan naar het bestedingsgedrag van scholieren. Bij dit onderzoek zijn de scholieren verdeeld in jongens en meisjes en in scholieren die wel en geen kleedgeld krijgen. Uit dit onderzoek is de prijselasticiteitscoëfficiënt van de vraag naar spijkerbroeken afgeleid. De resultaten staan in de tabel op de volgende pagina.

	prijselasticiteitscoëfficiënt van de vraag naar spijkerbroeken	
	met kleedgeld	zonder kleedgeld
meisjes	-0,8	-0,2
jongens	-0,4	A

Uit het onderzoek blijkt dat jongens zonder kleedgeld minder sterk reageren op een prijsverandering van spijkerbroeken dan meisjes zonder kleedgeld.

b Kan A in tabel 1 dan $-0,1$ zijn? Verklaar je antwoord.

Stel dat de prijs van spijkerbroeken op een bepaald moment met 10% wordt verhoogd.

c Zal de omzet van spijkerbroeken, behaald bij meisjes met kleedgeld, door deze prijsverhoging dalen, stijgen of gelijk blijven? Licht je antwoord toe.

(Havo totaalvak 2002-I-1)

Kleding is de grootste uitgavenpost van jongeren

29 Studentenkamers onbetaalbaar

In steden als Amsterdam, Rotterdam en Utrecht wordt het steeds moeilijker voor studenten woonruimte te vinden. Het tekort aan kamers voor studenten in de grote steden groeit en de huurprijzen worden steeds hoger. Het prijsinelastische aanbod van kamers voor studenten speelt hierbij een rol. Het plan om de gratis openbaarvervoerkaart voor studenten af te schaffen, dreigt de huurprijzen verder op te jagen.

- a** Leg uit dat het afschaffen van de gratis openbaarvervoerkaart voor studenten tot een hogere huurprijs van kamers voor studenten kan leiden.
- b** Verklaar waardoor het aanbod van kamers voor studenten op korte termijn prijsinelastisch is.

Studentenkamers

Stel dat gemeentebesturen in de studentensteden overwegen in te grijpen door een maximumhuurprijs per kubieke meter woonruimte in te stellen. Verwacht wordt dat deze ingreep het tekort aan kamers voor studenten sterk opdrijft. Stel dat in een gemeente een dergelijke maximumhuurprijs wordt ingesteld, maar dat de terugloop van het aanbod van kamers voor studenten als gevolg van deze maatregel achteraf meevalt.

- c Is het aanbod van kamers voor studenten achteraf prijselastischer of prijsinelastischer dan aanvankelijk werd verwacht? Verklaar je antwoord.

(Havo totaalvak 2002-II-5)

30 Horeca uitgerookt?

De Nederlandse overheid probeert de consumptie van rookwaren, zoals sigaretten, shag en sigaren, te beïnvloeden.

Zo mogen jongeren geen rookwaren kopen en bestaat er een reclameverbod. Ook heft de overheid accijnzen, die worden doorberekend en daardoor leiden tot hogere consumentenprijzen voor rookwaren.

Het laatste wapenfeit is de invoering van een rookverbod in de horeca op 1 juli 2008.

Het rookverbod in de horeca is een beleidsmaatregel om werknemers een gezonde werkplek te bieden, de consumptie van rookwaren te verminderen en de volksgezondheid te bevorderen.

De Minister van Volksgezondheid heeft toegezegd dat het rookverbod een jaar na invoering geëvalueerd zal worden en dat hij van de bevindingen verslag zal doen aan de Tweede Kamer. Om deze maatregel te onderbouwen, heeft de minister een economisch onderzoeksbureau een kosten-batenanalyse laten opstellen met betrekking tot het rookverbod in de horeca. Enkele conclusies van dit onderzoek zijn in bron 4 weergegeven. Zie verderop in deze paragraaf.

De leerlingen in 5-havo discussiëren over het overheidsbeleid dat probeert het roken te verminderen. De volgende opmerkingen worden gemaakt:

– Eva: ‘Als de overheid de accijns op alle rookwaren met eenzelfde percentage verhoogt, zal de gevraagde hoeveelheid van een pakje sigaretten sterker afnemen dan die van een pakje shag.’

– Steffie: ‘Als de consumentenprijzen van rookwaren stijgen, treedt er een substitutie-effect op tussen de vraag naar een pakje sigaretten en de vraag naar een pakje shag.’

– Victor: ‘De vermindering van de gevraagde hoeveelheid sigaretten als gevolg van het rookverbod in de horeca, kan de overheid óók bereiken door te zorgen dat de prijs van een pakje sigaretten 40% hoger wordt.’

bron 1 gegevens over de vraag naar enkele rookwaren (in de uitgangssituatie)

	prijs per pakje	prijselasticiteit van de gevraagde hoeveelheid
pakje sigaretten (25 stuks)	€ 5,00	– 0,5
pakje shag 50 gram (inclusiefvloei) 1)	€ 4,85	– 0,23

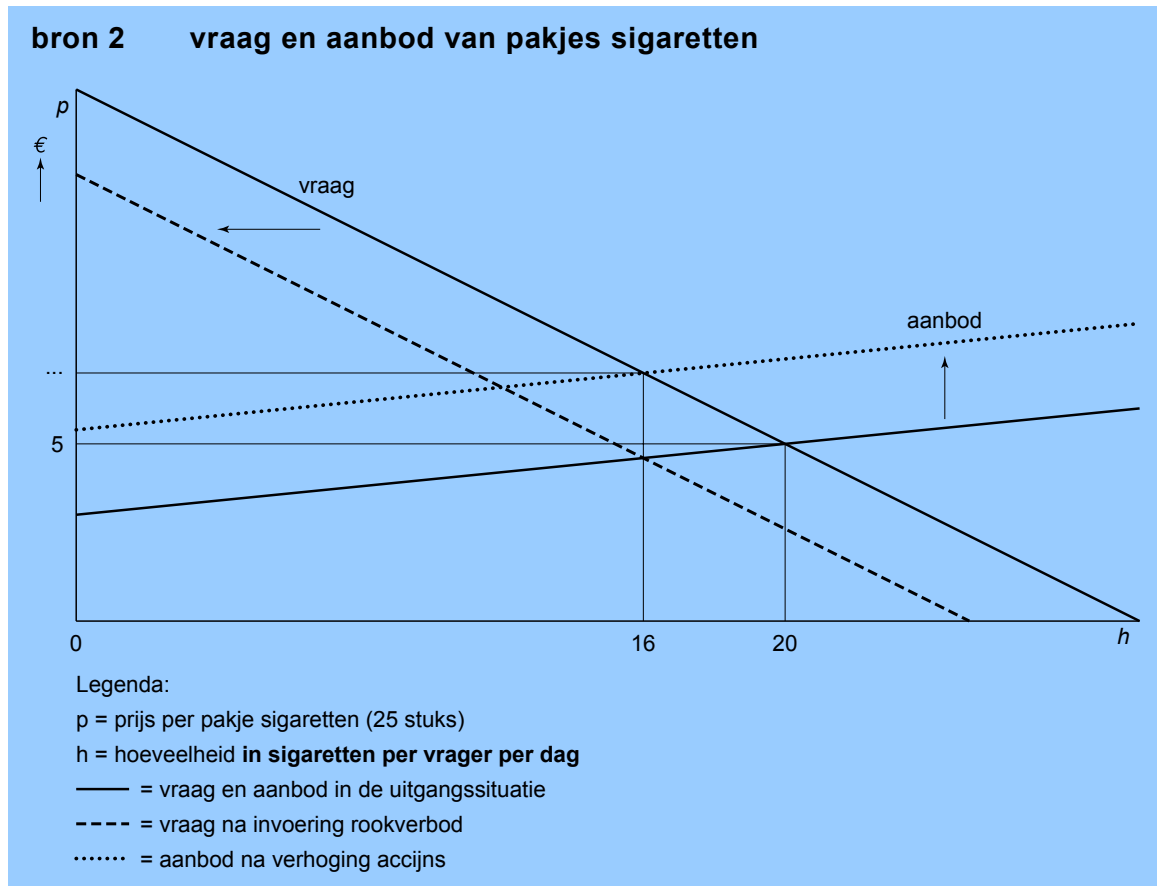
1) uit 50 gram worden gemiddeld 50 sigaretten gemaakt

Gebruik bron 1 bij de vragen 1 en 2.

- a Geef met behulp van bron 1 een argument voor de bewering van Eva.
- b Leg met behulp van bron 1 de bewering van Steffie uit.

Combineer de bronnen 1 en 2 bij vraag 3.

- c Laat met behulp van een berekening zien dat Victor gelijk heeft.

De docent economie neemt vervolgens de bewering van Victor als uitgangspunt. Hij stelt dat deze vermindering van de gevraagde hoeveelheid zal leiden tot een afname van het consumentensurplus. Hij geeft de leerlingen de opdracht deze afname te arceneren in een figuur met de vraaglijn uit bron 2. In bron 3 staan vier varianten van uitwerkingen van deze opdracht door leerlingen.

- d Welke leerling heeft de opdracht van de docent juist uitgevoerd? Licht je keuze toe.

Het rookverbod in de horeca houdt veel mensen bezig. Er zijn voordelen en nadelen. Hieronder worden enkele partijen genoemd die te maken kunnen krijgen met gevolgen van de instelling van het rookverbod:

- de collectieve sector;
- de ziektekostenverzekeraars;
- vakbonden voor horecapersoneel.

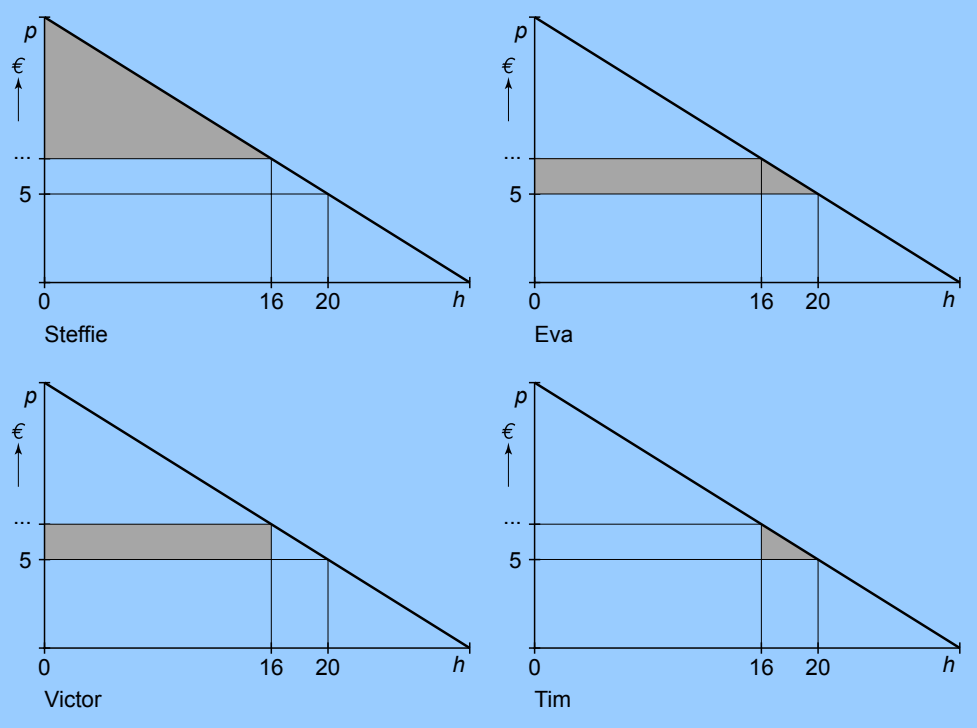
Gebruik bron 4.

- e Kies de positie van een van deze drie betrokken partijen en beschrijf vanuit dat standpunt **een voordeel en een nadeel** van het rookverbod in de horeca. Maak in de beschrijving minstens één keer gebruik van bron 4.

Gebruik maximaal 50 woorden.

bron 3 vier leerlingantwoorden voor de afname van het consumentensurplus

bron 4 kosten-batenanalyse van een rookverbod in de horeca: een selectie van enkele effecten en de bedragen

kosten		
effect voor	omschrijving	bedrag in € miljoen
rokers	daling welbevinden	0,9
horecaondernemers	langere rookpauze rokende werknemers	0,0
	omzetverlies	niet bekend
omwonenden	minder levendige binnenstad en overlast buitenrokers	niet bekend
maatschappij	hogere kosten pensioenen en AOW	20,6
	hogere zorgkosten	20,3
	lagere inkomsten accijnzen	8,5

baten		
effect voor	omschrijving	bedrag in € miljoen
rokers	gezondheidsschade rokers neemt af	103,5
niet-rokers	geen rookoverlast	niet bekend
	gezondheidsschade meerooken neemt af	17,6
horecaondernemers	minder productieverlies	0,9
	minder brandschade	3,1
maatschappij	lagere ziektekosten	1,4

(Havo pilotexamen 2009-II-2)

Bestudeer nu de Checklist achter in het boek (pagina 303) om te zien wat je in dit hoofdstuk hebt geleerd.

Markt – vraag en aanbod: Spel / Experiment 3.1

‘Floria-spel’

Bloemen bij afslag

Op de Floria-bloemenveiling in Zuid-Holland worden verschillende soorten en partijen bloemen aangeboden.

Een aantal groothandelaren (die weer verkopen aan winkels/kiosken) vormt de kopers.

De handelaren hebben een beperkt budget (€ 50.000) en gebruiken dit budget om partijen bloemen op te kopen.

Aan de verkoop van deze partijen kunnen de handelaren geld verdienen.

De winst per partij staat in dit spel vast. Het gaat er juist om wie de meeste/beste partijen kan inkopen.

Het bieden gaat per afslag. Dat wil zeggen: er wordt ingezet op een hoge prijs en vervolgens wordt steeds een lager bedrag genoemd.

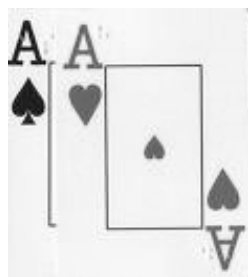
Degene die als eerste op de knop drukt, heeft de partij.

Jij als leerling gaat het biedproces naspelen. Bij gebrek aan een elektronisch systeem kun je afspreken dat wie als eerste ‘mijn’ roept, eigenaar van de partij wordt. Je speelt het spel met teams van twee of drie personen. Binnen het team overleg je steeds over de te voeren strategie.

Welk team wordt de beste handelaar?

Markt – vraag en aanbod: Spel / Experiment 3.2

‘Speel je rijk’

Bij dit experiment gaan we de handel, zoals die in werkelijkheid dagelijks in miljoenen varianten gebeurt, op een eenvoudige manier naspelen. We verdelen de leerlingen van de klas in twee groepen: een groep kopers en een groep verkopers.

Het te verhandelen goed/product is niet van belang, maar we gaan er wel vanuit dat het steeds om eenzelfde product gaat.

Kopers proberen het product tegen een zo laag mogelijke prijs aan te schaffen en verkopers proberen het product tegen een zo hoog mogelijke prijs kwijt te raken.

Het spel wordt gespeeld met een stel gewone speelkaarten.

In totaal kunnen 24 leerlingen deelnemen aan het spel/experiment.

4 Concept 3-2 Markt – toetreding en marktstructuur

4.1 Inleiding

Marte en Manja zijn twee meisjes uit één klas, die voor economie een praktische opdracht doen. Beide beginnen zij een bedrijfje. Marte wil met de winst een eenmalig goed doel financieren. Zij stopt haar bedrijf dan ook na één jaar. Manja denkt meer aan haar eigen toekomst. Zij wil naar het conservatorium en voor die studie heeft zij veel geld nodig. Zij investeert behoorlijk in haar bedrijf. Zij wil er dan ook na haar middelbare schooltijd mee doorgaan.

Marte maakt en verkoopt armbandjes voor een goed doel. Zij organiseert een uitstapje naar Euro-Disney voor kinderen uit gezinnen die van een bijstandsuitkering moeten rondkomen. In totaal gaan 50 kinderen mee. De totale kosten van de excursie bedragen € 5.000. Dit bedrag heeft zij met haar werk verdiend.

Per armbandje heeft zij 30 kralen nodig, een stukje nylon van 0,5 meter en een slotje. De kralen kosten € 30 per 450 stuks. Het nylon kost € 5 per 50 meter. De slotjes kosten € 10 per 5 stuks.

Manja is de bedenker van ‘Silent Disco’, een reizende disco, waarbij je jouw eigen lievelingsmuziek door een koptelefoon hoort. Manja, de bedenker van ‘Silent Disco’, betaalt € 3.500 per jaar om haar uitvinding te beschermen. De noodzakelijke apparatuur kost haar € 10.000 per jaar en de 250 koptelefoons die per feestavond nodig zijn kosten € 5.000 per jaar. Het maximale aantal bezoekers per disco bedraagt 250. Het blijkt een groot succes en alle avonden zijn uitverkocht. Manja, organiseert jaarlijks 20 feesten. Voor de huur van de zaal betaalt zij elke keer € 500. De opbrengsten van de drank komen niet aan haar ten goede, maar aan de verhuurder. Vandaar de relatieve lage zaalhuur. Manja maakt per jaar € 20.000 winst. Een rijke oom heeft Manja het benodigde startkapitaal van € 30.000 voorgesloten. Volgens een contract ontvangt hij daar-voor jaarlijks 20% van de winst.

Bedrijfshuishoudingen brengen goederen en diensten voort. Je noemt dat produceren. Daarvoor maken zij gebruik van schaarse productiefactoren en de bouwmaterialen die voor het product nodig zijn. De bouwmaterialen bestaan uit grondstoffen en halffabrikaten. De kosten die bedrijven daarvoor maken, noem je de **inkoopkosten**. De kosten van de productiefactoren, zoals arbeid en kapitaal zijn de **bedrijfskosten**. Eenvoudig gezegd zijn **bedrijfskosten** de kosten voor zaken die bedrijven *gebruiken* bij het productieproces. Inkoopkosten zijn de kosten van zaken, die bedrijven *verbruiken* bij het productieproces. Voor bedrijven is het van onschatbare waarde om een goed inzicht te hebben in hun kostenstructuur. De hevige (internationale) concurrentie dwingt bedrijven om zo efficiënt mogelijk te produceren. **Producersen** definieer je dan ook als het voortbrengen van goederen en diensten met behulp van schaarse productiefactoren. Soms zullen bedrijven vanwege de concurrentie veranderingen aanbrengen in de bedrijfsvoering zelf.

Vragen en opdrachten bij 4.1

- 1a Leg uit waarom voor Marthe alle kosten inkoopkosten zijn.
- b Marte heeft 800 armbandjes verkocht. Bereken de prijs die Marte voor de armbandjes heeft gevraagd.
- c Leg uit waarom voor Manja alle kosten bedrijfskosten zijn.
- d Manja maakt € 20.000 per jaar winst maken. Welke toegangsprijs vraagt Manja dan aan haar gasten?
- e Welke rendement behaalt Manja's oom op zijn geïnvesteerd vermogen van € 30.000? Laat je berekening zien.

4.2 Waarvan hangen de productiemogelijkheden af?

Productieverplaatsing bijna altijd succesvol

Amsterdam – Slecht nieuws voor Nederlandse industrie-arbeiders: het verplaatsen van hun werk naar het buitenland pakt in 80 procent van de gevallen gunstig uit voor hun werkgever.

Dat blijkt uit een studie van bankverzekeraar ING. De bedrijven verhuizen de productie overigens bepaald niet alleen om van lagere lonen te profiteren. Steeds vaker doen ze het om zo toegang te krijgen tot snel groeiende afzetmarkten en om beter opgeleid personeel te kunnen werven, zo meldt ING. Productieverplaatsing draagt zo bij aan de groei van de omzet en het verbeteren van de internationale concurrentiepositie van industriële bedrijven.

Binnen de industrie loopt de metalektro-industrie (ook wel grootmetaal genoemd) voorop. De helft van de ondernemers in deze markt besteedt al uit aan bedrijven in het buitenland en bijna een derde heeft een eigen buitenlandse vestiging.

Door de toenemende concurrentiedruk veroorzaakt door globalisering is de *sense of urgency* hoog en worden steeds meer ondernemingen in het MKB multinationals, blijkt uit de studie.

De kostenbesparingen als gevolg van internationaliseren en uitbesteden maken middelen vrij om te investeren in innovatie. Innovatie is essentieel voor het scheppen en houden van een onderscheidend vermogen in de markt, zeker nu lagelonenlanden ook steeds meer concurreren op innovatie, aldus ING.

Bron: Trouw (2009)

Een individueel bedrijf kan maar een bepaalde hoeveelheid goederen of diensten per tijdseenheid voortbrengen. Die maximale hoeveelheid noem je de **productiecapaciteit** van een bedrijf. Maar wat voor een bedrijf geldt, geldt ook voor het land als geheel. De maximale productie in een land is de som van alle individuele productiecapaciteiten van alle bedrijven in dat land samen.

De productiecapaciteit mag dan wel de productie-bepalende factor zijn, maar wat bepaalt de grootte van die productiecapaciteit?

De productiecapaciteit hangt af van de hoeveelheid productiefactoren. Trouwens niet alleen de hoeveelheid, maar ook de kwaliteit van die factoren. Met twee technisch betere machines kun je meer voortbrengen dan met twee machines van een ouder type.

Kortom de **kwantiteit** en **kwaliteit** van de aanwezige productiefactoren bepalen de grootte van de productiecapaciteit.

Bedrijven produceren volgens een bepaalde **productietechniek**. Er zijn verschillende manieren waarop je bepaalde goederen kunt voortbrengen. In sommige landen brengt men landbouwgoederen voort met inschakeling van veel arbeiders, dat is **arbeidsintensief**. China is daarvan een goed voorbeeld. In andere landen, zoals Nederland, brengt men landbouwgoederen voort met gebruikmaking van machines en zo weinig mogelijk arbeid, dat is **kapitaalintensief**. De keuze die je daarvoor maakt hangt af van de prijsverhouding tussen arbeid en kapitaal.

Moderne productietechniek bij Nedcar (kapitaalintensief)

In ons land zien we dat de arbeidskosten betrekkelijk hoog zijn. Dat hoeft geen probleem te zijn, als de arbeidsproductiviteit van de Nederlandse werknemer maar in verhouding evenveel hoger is. Is dat echter niet het geval, dan zullen de **loonkosten per product** hier hoger zijn dan in andere landen. Bedrijven kunnen in zo'n situatie besluiten een aantal activiteiten te laten uitvoeren in andere landen, waar de arbeidskosten per product lager liggen. Veel administratief werk besteden bedrijven al uit aan bedrijven in landen als India. De data zijn eenvoudig via internet naar die landen te versturen en de rapporten, balansen en jaarrekeningen komen via dezelfde weg weer terug.

Het verband tussen de productie en de hoeveelheid ingeschakelde productiefactoren geef je weer met de productiefunctie: $Y = f(A, K)$.

Waarbij Y staat voor de productie;

A voor de hoeveelheid ingeschakelde arbeid en

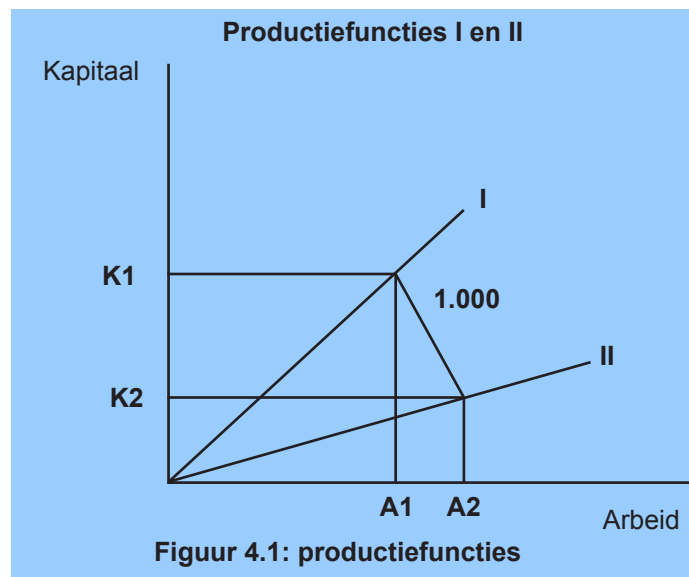
K voor de hoeveelheid ingeschakelde kapitaalgoederen.

In de figuur op de volgende pagina zijn twee verschillende productiefuncties weergegeven (I en II). Functie I symboliseert de kapitaalintensieve techniek, functie II de arbeidsintensieve.

Op langere termijn kan er vervanging (substitutie) plaatsvinden van productiefactoren.

Arbeid kun je bijvoorbeeld vervangen door kapitaal als de arbeidskosten relatief hoog zijn.

De investeringen die je dan doet om techniek II te vervangen door techniek I noem je diepte-investeringen. Door diepte-investeringen stijgt de gemiddelde arbeidsproductiviteit.

De kapitaalintensieve techniek I heeft een grotere kapitaalintensiteit (K/A -verhouding) dan de meer arbeidsintensieve techniek II ($K^1/A_1 > K^2/A_2$).

De productie is niet hetzelfde als de productiecapaciteit. Dit laatste begrip is de maximale productie die een land in een bepaalde periode met de aanwezige productiefactoren kan voortbrengen.

De kwantiteit en de kwaliteit van juist deze productiefactoren bepalen de capaciteit.

De productiecapaciteit is een theoretisch begrip. In de praktijk is de werkelijke capaciteit kleiner dan de theoretische capaciteit. Er zijn altijd wel kapitaalgoederen in onderhoud of reparatie en werknemers ziek of vrij. Soms is de productie zelfs groter dan de theoretische capaciteit. Dat gebeurt bijvoorbeeld als werknemers bereid zijn om over te werken en als bedrijven hun bedrijfstijd verlengen. Bij het onderstaande model gaan we uitsluitend uit van de productiefactoren arbeid en kapitaal. Natuur en ondernemerschap verwaarlozen we voor de eenvoud.

<i>Voorbeeld</i>		
Voor een land gelden de volgende gegevens:		
1) De beroepsbevolking (A_a) is:	8 miljoen	(kwantiteit)
2) De gemiddelde arbeidsproductiviteit (a) bedraagt:	€ 60.000	(kwaliteit)
3) De kapitaalgoederenvoorraad (K) is:	€ 400 miljard	(kwantiteit)
4) De kapitaalproductiviteit (k) is:	1,1	(kwaliteit)
De nationale productie bedraagt:	€ 390 miljard	

Op basis van de aanwezige beroepsbevolking (het aanbod van arbeid) is de maximale productie € 480 miljard.

Berekening: $Y_a = a \times A_a = € 60.000 \times 8 \text{ miljoen} = € 480 \text{ miljard}$.

Het symbool 'Y' gebruiken we voor nationaal inkomen ('Yearly income'), maar je kunt het ook gebruiken voor het nationale product.

Op basis van de aanwezige kapitaalgoederenvoorraad bedraagt de maximale productie € 440 miljard.

Berekening: $Y_k = k \times K = 1,1 \times € 400 \text{ miljard} = € 440 \text{ miljard}$.

Het werkelijke nationale product is € 390 miljard.

Het is nog mogelijk de productie uit te breiden. Maar de uitbreiding is (zonder prijsstijging) beperkt mogelijk tot € 440 miljard. Kapitaal noem je in dit geval de zogenaamde *knelpuntfactor*.

Conclusie: de productiecapaciteit van dit voorbeeldland bedraagt € 440 miljard.

Bij deze productie zijn 7,333 miljoen werknemers nodig.

Berekening: $A_v = € 440 \text{ mld} / 60.000 = 7,333 \text{ mln}$.

Omdat in het voorbeeld de productie maar € 390 miljard bedraagt, werken er echter maar 6,5 miljoen mensen.

Berekening: $A_v = € 390 \text{ mld} / 60.000 = 6,5 \text{ mln}$ (waarbij A_v = de vraag naar arbeid).

De werkloosheid bedraagt 1,5 miljoen.

Berekening: $U = A_a - A_v = 8 \text{ mln} - 6,5 \text{ mln} = 1,5 \text{ mln}$ (U is afkomstig van 'Unemployment').

Economen meten de productie door de toegevoegde waarde van een bedrijf te meten. **De toegevoegde waarde** is niets anders dan de omzet van het bedrijf minus de inkoop. Deze inkoop is toegevoegde waarde van andere bedrijven en om die reden (om dubbeltellingen te voorkomen) tel je deze inkoop dus niet mee. De toegevoegde waarde is de inkomensbron waaruit het bedrijf zijn productiefactoren arbeid (loon), kapitaal (rente, huur), natuur (pacht) en ondernemerschap (winst) betaalt.

In één van de volgende hoofdstukken komen we hier nog uitgebreid op terug.

Vragen en opdrachten bij 4.2

2 Grenzeloze industrie

In een lidstaat van de Europese Unie (EU) is in 2004 onderzoek gedaan naar het verplaatsen van een deel van de industriële productie naar lagelonenlanden. Deze verplaatsing heeft tot doel de productiekosten te verlagen. In het onderzoek is dit EU-land vergeleken met een Oost-Europees lagelonenland dat op dat moment nog geen lid was van de EU.

De figuren 1, 2 en 3 deze opgave (z.o.z.) komen uit dit onderzoek.

Op basis van dit onderzoek doen de onderzoekers de volgende uitspraak: 'Verplaatsing van industriële activiteiten naar het lagelonenland in de periode 1998-2004 heeft geleid tot een stijging van de gemiddelde arbeidsproductiviteit in de industrie van het EU-land.'

- a Leg deze uitspraak uit.

Bedrijven kunnen gebruikmaken van **outsourcing**: taken van het bedrijf in het EU-land worden uitbesteed aan een bedrijf in een lagelonenland. Het bedrijf in het EU-land koopt vervolgens de producten in.

Bedrijven kunnen ook gebruikmaken van **offshoring**: een deel van het productieproces van het bedrijf in het EU-land wordt verplaatst naar een lagelonenland, zonder dat deze productie wordt uitbesteed aan een ander bedrijf. Hierbij is dus geen sprake van inkoop.

Over outsourcing doen de onderzoekers de volgende bewering:

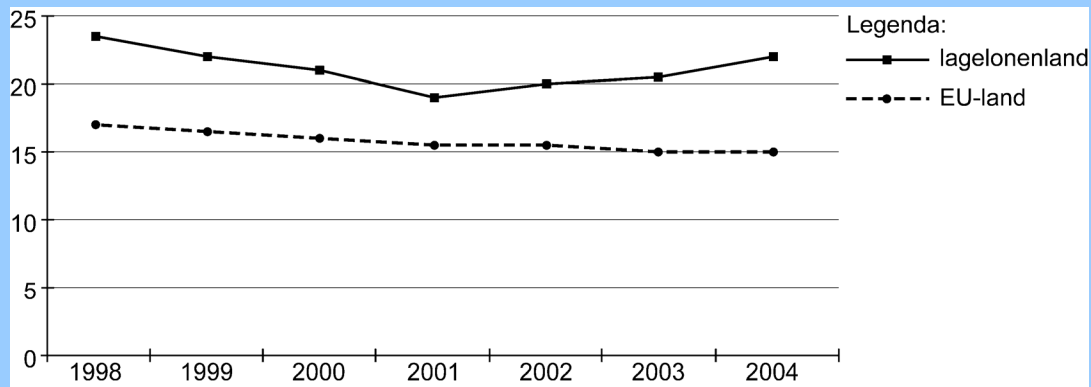
'Outsourcing is vaak op korte termijn ongunstig voor de werkgelegenheid, maar op langere termijn juist gunstig voor de werkgelegenheid in het bedrijf in het EU-land.'

- b Noem een argument voor een bedrijf in een EU-land om te kiezen voor offshoring in plaats van outsourcing. Licht je antwoord toe.
- c Leg de bewering over outsourcing van de onderzoekers uit.
- d Leg uit hoe uit de combinatie van figuur 2 en figuur 3 kan worden afgeleid dat er in de periode 1998-2004 sprake was van outsourcing.

(Vwo 2010-I-1)

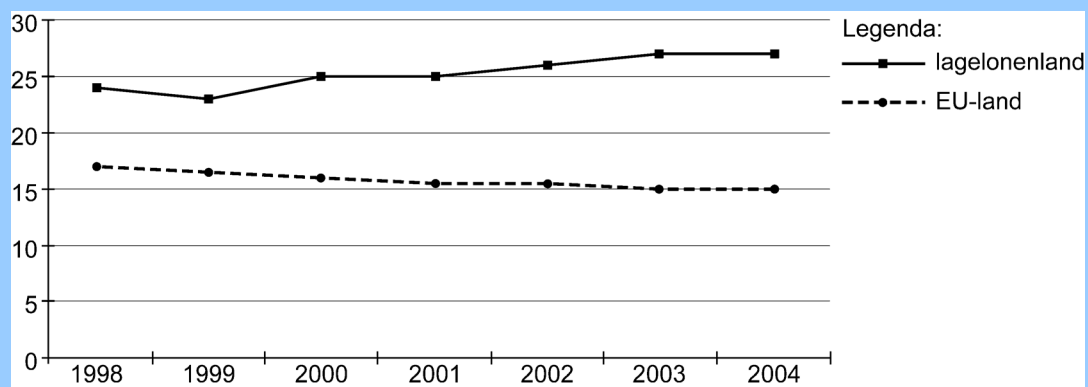
figuur 1

aandeel werkgelegenheid industrie (in % van de totale werkgelegenheid)

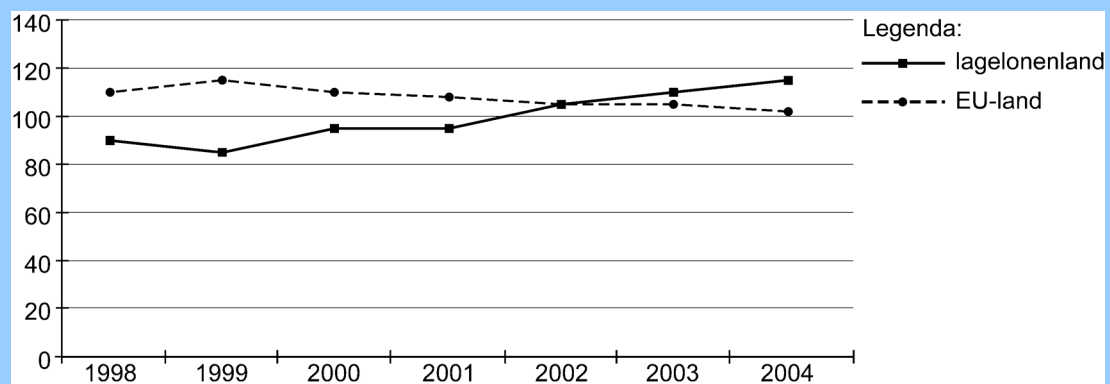
figuur 2

aandeel toegevoegde waarde industrie (in % van de totale toegevoegde waarde)

figuur 3

export/import-ratio van de industrie

$$\text{export/import-ratio} = \frac{\text{volume export}}{\text{volume import}} \times 100$$

3 Van een land is het volgende capaciteitsmodel gegeven:

1)	$Y_a = a \times A_a$	Y = nationaal inkomen/product
2)	$Y_k = k \times K$	Y_a = productiecapaciteit met arbeid als knelpuntfactor
3)	$A_a = 12$ miljoen	Y_k = productiecapaciteit met kapitaal als knelpuntfactor
4)	$K = \text{€ } 800$ miljard	a = gemiddelde arbeidsproductiviteit
5)	$a = \text{€ } 100.000$	A_a = beroepsbevolking (arbeidsaanbod)
6)	$k = 1,4$	K = kapitaalgoederenvoorraad
7)	$A_v = Y/a$	k = gemiddelde kapitaalproductiviteit
8)	$A_v^* = Y_k/a$	A_v^* = maximale arbeidsvraag (bij volledige bezette kapitaalgoederenvoorraad)
9)	$U = A_a - A_v$	A_v = werkgelegenheid (arbeidsvraag)
10)	$U_s = A_a - A_v^*$	U = totale werkloosheid
11)	$U_c = U - U_s$	U_s = structurele werkloosheid
		U_c = conjuncturele werkloosheid
12)	$Y = \text{€ } 900$ mld	

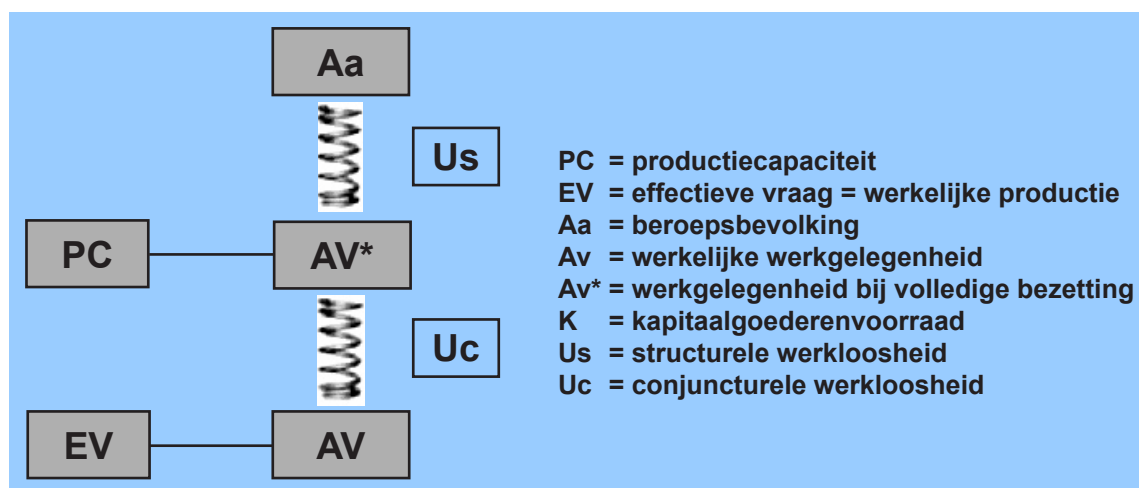
a Stel dat de productie gelijk is aan de productiecapaciteit. Bereken dan de hoogte van de werkloosheid.

Structurele werkloosheid ontstaat als er te weinig arbeidsplaatsen zijn. De productiecapaciteit is dan volledig bezet en nog steeds zijn er dan mensen werkloos.

Conjuncturele werkloosheid treedt op als de productiecapaciteit nog niet is bezet.

De productie in dit land is echter € 900 miljard.

Schematisch kun je dat als volgt voorstellen:

- b Bereken bij dit nationale product de grootte van de conjuncturele werkloosheid.
- c Bereken bij dit nationale product de grootte van de structurele werkloosheid.
- d Hoe hoog zou het nationale product in dit land maximaal kunnen zijn bij een volledig ingeschakelde kapitaalgoederenvoorraad? Licht je antwoord toe met een berekening.
- e Hoe hoog zou het nationale inkomen in dit land zijn als de gehele beroepsbevolking zou zijn ingeschakeld? Licht je antwoord ook hier toe met een berekening.
- f Welke productiefactor is de knelpuntfactor?
- g Bereken de grootte van de bezettingsgraad.

4 Bestudeer de tabel hieronder en beantwoord de volgende vragen.

	2010	2011
Structuurwerkloosheid ¹	2 miljoen	3 miljoen
Arbeidsaanbod ¹	12,4 miljoen	12,6 miljoen
Kapitaalgoederenvoorraad ¹	€ 300 miljard	€ 325 miljard
Productiecapaciteit ¹	€ 270 miljard	€ 295 miljard

¹ Het betreft verwachte cijfers.

a Welke productiefactor vormt de knelpuntfactor in dit land? Licht je antwoord toe.

In dit land is in beide jaren naar verwachting sprake van bestedingsevenwicht (volledige inschakeling van de kapitaalgoederenvoorraad).

b Bereken de verwachte procentuele verandering van de kapitaalproductiviteit van 2010-2011 in twee decimalen.

c Geef een mogelijke verklaring voor de uitkomst van vraag b.

d Noem twee mogelijke oorzaken voor de toename van het arbeidsaanbod.

In het jaar 2011 daalt de bezettingsgraad naar 90%, de gemiddelde arbeidsproductiviteit stijgt tot € 33.450. De andere gegevens blijven gelijk als in 2010.

e Bereken de conjunctuurwerkloosheid in het jaar 2011. Rond af op honderdduizenden.

5 Lees het artikel 'Productieverplaatsing bijna altijd succesvol' (zie pagina 94) en beantwoord dan de volgende vragen.

a Welke drie redenen noemt de journalist voor een bedrijf om (een deel van) de productie te verhuizen naar het buitenland?

b Wat bedoelt de journalist met 'de toenemende concurrentiedruk veroorzaakt door globalisering'?

c Leg uit waarom productieverplaatsingen kunnen bijdragen aan toekomstig betere concurrentiepositie?

d Bedrijfsverhuizingen kosten meer banen dan alleen de banen van de mensen die in dat bedrijf werken. Geef daarvoor een verklaring.

6 Onderzoek heeft aangetoond dat een kapitaalintensieve productiewijze in veel gevallen meer milieuvervuiling met zich meebrengt dan een arbeidsintensieve productiewijze. De toenemende mechanisering en automatisering leiden tot een grotere kapitaalintensiteit. Dit is ook één van de redenen van de toenemende structuurwerkloosheid. Je kunt daarom stellen dat de grotere structuurwerkloosheid als gevolg van een hoge kapitaalintensiteit samengaat met een grotere vervuiling.

In Reeland kampt men met structuurwerkloosheid en milieuvervuiling.

Verder is gegeven voor het jaar 2006:

nationaal product = € 200 miljard;

gemiddelde arbeidsproductiviteit = € 50.000;

beroepsbevolking = 4,4 miljoen arbeidskrachten.

De regering van Reeland streeft voor het volgende jaar naar een economische groei van 0,8% samen met een vermindering van de werkloosheid tot 200.000 arbeidskrachten. Zij wil hiertoe de kapitaalintensiteit verminderen, wat zal leiden tot een lagere arbeidsproductiviteit.

a Geef een voorbeeld van een kapitaalintensieve bedrijfstak die relatief sterk vervuילend is.

b Noem naast mechanisering en automatisering nog twee andere oorzaken van structurele werkloosheid.

c Hoe groot moet de arbeidsproductiviteit zijn als je de beide doelstellingen gelijktijdig wilt realiseren? Licht je antwoord toe met een berekening.

Stel dat elke € 100 daling van de arbeidsproductiviteit tot gevolg heeft dat:

- 1) de productie in de kapitaalintensieve sector daalt met € 150;
- 2) de productie in de arbeidsintensieve sector stijgt met € 170.

De bedragen dien je te beschouwen per lid van de totale actieve beroepsbevolking.

- d** Bereken met behulp van deze gegevens en je antwoord onder c het totale productieverlies in de kapitaalintensieve sector.
- e** Noem drie maatregelen die de overheid kan nemen om milieuvervuilende productie tegen te gaan.

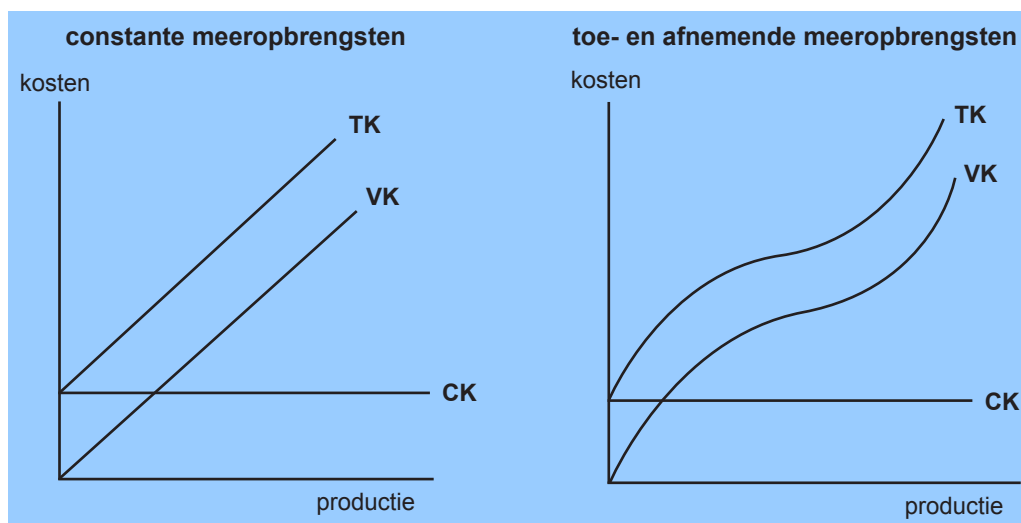

4.3 Welke kosten heeft een onderneming?

In de inleiding hebben we al onderscheid gemaakt tussen inkoopkosten en bedrijfskosten. Een andere manier om de kosten te onderscheiden is te bepalen welke kosten afhankelijk zijn van de grootte van de productie en welke niet. Inkoopkosten zijn volkomen afhankelijk van de productie. Dat geldt ook voor veel arbeidskosten. Maar kosten als huur en rente zijn vaak onafhankelijk van de productiegrootte. Zelfs als je niets produceert en dus ook geen grondstoffen en halffabrikaten gebruikt en al je mensen ontslagen hebt, zijn er toch nog de huur- en rentekosten. De geldschieter en de verhuurder van het bedrijfspand willen geld terugzien en laten de huur- en renteopbrengst niet afhankelijk zijn van het bedrijfsresultaat van het bedrijf van de klant.

Kosten die afhankelijk zijn van de productie noem je **variabele kosten (VK)**. De overige kosten, die dat dus niet zijn, noem je de **constante kosten (CK)**, ook wel vaste kosten genoemd.

Het verband tussen de kosten en de productie kun je grafisch weergeven, waarbij je de productie langs de x-as plaatst en de kosten langs de y-as. Daarbij zullen de constante kosten altijd als een horizontale lijn zijn weergegeven. De variabele kosten verlopen stijgend vanuit de oorsprong. Want als een bedrijf niets produceert, hoeft het geen variabele kosten te hebben. Maar je zult begrijpen dat de **totale kosten (TK)** nooit en te nimmer gelijk zijn aan nul. Die zijn immers gelijk aan de som van de constante en de variabele kosten. Er zijn twee soorten kostenplaatjes denkbaar (zie de figuren).

Bij het eerste kostenplaatje hebben we een rechtevenredig (proportioneel) verband aangenomen tussen de variabele kosten en de productie. Dit betekent dat als je bijvoorbeeld twee keer zoveel mensen inschakelt, dat je dan ook twee keer zo veel kunt produceren.

Je spreekt van **constante meeropbrengsten** als de grafiek van de TK- en de VK-functie rechtlijnig zijn.

In de praktijk blijkt deze evenredigheid nauwelijks voor te komen. In het begin zie je juist dat door de inschakeling van meer mensen de productie meer dan evenredig (progressief) toeneemt. De reden daarvoor is dat er binnen een bedrijf arbeidsverdeling (taakverdeling) plaatsvindt, waardoor de efficiëntie stijgt. Je kunt ook zeggen dat de arbeidsproductiviteit van de werknemer dan stijgt. Dit positieve verschijnsel is niet onbeperkt uitbreidbaar. Als er namelijk teveel mensen in het bedrijf werkzaam zijn, bestaan er allerlei redenen waarom de efficiëntie weer afneemt. De meest eenvoudige te begrijpen redenen zijn dat men elkaar voor de voeten loopt en teveel met elkaar praat in plaats van werkt.

Het rechter kostenplaatje laat dit bekende verschijnsel zien. Maar let op! In de figuur staat niet de productie op de y-as, maar de kosten. De productie (opbrengst) van de onderneming neemt in eerste instantie meer dan evenredig (progressief) toe bij inschakeling van meer productiefactor. *De kosten per product nemen dan af*. Dat komt tot uitdrukking in een degressief stijgende kostenfunctie. Later neemt de opbrengst minder dan evenredig (degressief) toe, herkenbaar in de progressieve stijging van de kostenfunctie. Daarom noem je dit productieverloop **toe- en afnemende meeropbrengsten**. Het betreft dus geen geldopbrengsten, maar fysieke opbrengsten (goederen).

Getallenvoorbeeld

De heer Meijer is onder de naam AQUA een zaak voor zichzelf begonnen. Hij bouwt oude tv-toestellen om tot originele aquaria. Per dag kan hij 10 aquaria produceren. Veel mensen vinden dit leuker dan de in de handel zijnde aquaria-dvd's.

Elke extra werknemer, die hij in dienst neemt, doet de productiecapaciteit met 10 aquaria toenemen. De prijs die hij voor een aquarium vraagt, bedraagt € 100, ongeacht de aangeboden hoeveelheid. Elke extra werknemer kost per dag € 100. We veronderstellen dat arbeid (A) en het materiaal de enige benodigde variabele productiefactoren zijn. De benodigde inkoopkosten (materiaal) bedragen € 10 per aquarium. De kosten van een werknemer zijn per dag € 100 en deze werknemer kan ook per dag 10 aquaria produceren.

De loonkosten per aquarium zijn dan ook € 10 (= €^{100 loon}/10 aquaria).

De constante kosten bedragen € 3.200 per dag.

- 1) De totale productiefunctie is:

$$Q = 10 \times A$$

Waarbij Q = de productie en A = het aantal ingeschakelde werknemers.

- 2) De totale opbrengstenfunctie is: $TO = P \times Q$

Waarbij P = de prijs in euro's en Q de productie en verkochte hoeveelheid.

- 3) De variabele kostenfunctie is:

$$VK = 20Q$$

Je hebt immers per aquarium $\frac{1}{10}$ arbeider nodig (€ 10) en ook voor € 10 aan materiaal.

- 4) De totale kostenfunctie is: $TK = 20Q + 3.200$

Verder onderscheid je nog de functies van de **gemiddelde variabele kosten (GVK)**, de **gemiddelde constante kosten (GCK)** en de **gemiddelde totale kosten (GTK)**.

Waarbij:

5) $GVK = \frac{VK}{Q}$

6) $GCK = \frac{CK}{Q}$

7) $GTK = \frac{TK}{Q}$

8) $TK = VK + CK$

9) $GTK = GVK + GCK$

10) De drie gemiddelde kostenfuncties spreken voor zich. De marginale kosten zijn de kosten die je maakt als je de productie met één artikel (aquarium) vergroot. In dit voorbeeld zijn dat de kosten die je voor het laatste aquarium hebt gemaakt. Omdat in het voorbeeld de productie steeds met 10 aquaria toeneemt, moet je om de marginale kosten te vinden de toename van de totale kosten delen door 10.

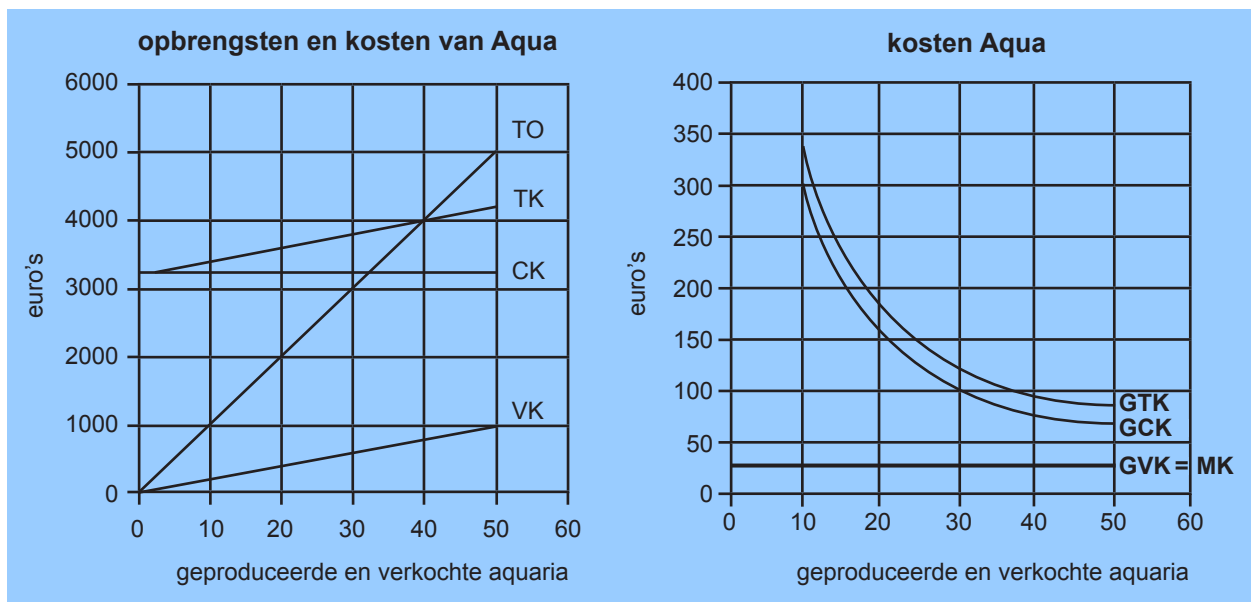
In een formule: $MK = \frac{\Delta TK}{\Delta Q}$,

waarbij ΔTK = de verandering van de totale kosten en ΔQ = de verandering van de geproduceerde hoeveelheid.

Met behulp van de verstrekte gegevens kun je dan de volgende tabel samenstellen.

Q	VK	GVK	CK	TK	GCK	GTK	MK	TO	TW
alle bedragen in euro's									
0	0	-	3.200	3.200	-	-	-	0	- 3.200
10	200	20	3.200	3.400	320	340	20	1.000	- 2.400
20	400	20	3.200	3.600	160	180	20	2.000	- 1.600
30	600	20	3.200	3.800	107	127	20	3.000	- 800
40	800	20	3.200	4.000	80	100	20	4.000	0
50	1.000	20	3.200	4.200	64	84	20	5.000	800

Grafisch ziet deze kostenfuncties er als volgt uit:

Kenmerken van de kostenfuncties bij constante meeropbrengsten:

- 1) TK en VK zijn proportioneel (rechtlijnig) stijgend;
- 2) GTK en GCK zijn degressief dalende lijnen;
- 3) GVK verloopt horizontaal.

Elk extra aquarium dat AQUA produceert kost € 20; hetzelfde bedrag als de gemiddelde variabele kosten. Bij constante meeropbrengsten geldt dan ook altijd dat $GVK = MK$. Of er sprake is van constante meeropbrengsten in opgaven herken je altijd aan gegevens als: ‘de variabele kosten per product zijn bij elke productie gelijk’ of ‘ongeacht de productiegrootte bedragen de variabele kosten zoveel per product’.

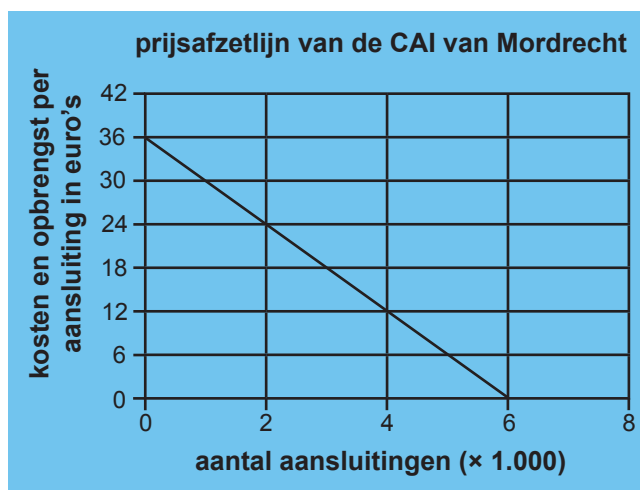
Vragen en opdrachten bij 4.3

- 7 De boekhouder van een onderneming heeft met de hand een overzicht van de resultaten gemaakt. Jammer genoeg is zijn handschrift vrijwel onleesbaar. De enige leesbare informatie staat in de volgende tabel. Verder is gegeven dat de verkoopprijs van het betreffende product € 100 bedroeg en dat de variabele kosten per product bij elke productiegrootte aan elkaar gelijk zijn. Vul de tabel verder in.

Q	VK	GVK	CK	GCK	TK	GTK	MK	TO	TW *
1	50								
2									
3					300				
4			150			87,5			
5		50							
6									

* TW = totale winst

- 8 De gemeente Mordrecht exploiteert als één van de weinige gemeenten zelf een Centrale Antenne Inrichting (CAI), omdat volgens haar het uitbesteden aan een particulier bedrijf niet in het belang van haar inwoners is. Via aansluitingen op het kabelnet van de CAI kunnen de inwoners 36 televisiezenders ontvangen.

De gemeente gaat uit van de volgende kosten- en opbrengstenprognose:

- De totale constante kosten bedragen € 24.000 per maand.

- De gemiddelde variabele kosten (onderhoud, storingsdienst, vervanging en BUMA-rechten) bedragen € 6 per aansluiting per maand en mag je constant veronderstellen.
- De gemiddelde opbrengstcurve (prijsafzetlijn) is weergegeven.

a Vul onderstaande tabel in:

aantal aansluitingen	GCK	GVK	GTK
1.000			
2.000			
3.000			
4.000			
5.000			
6.000			

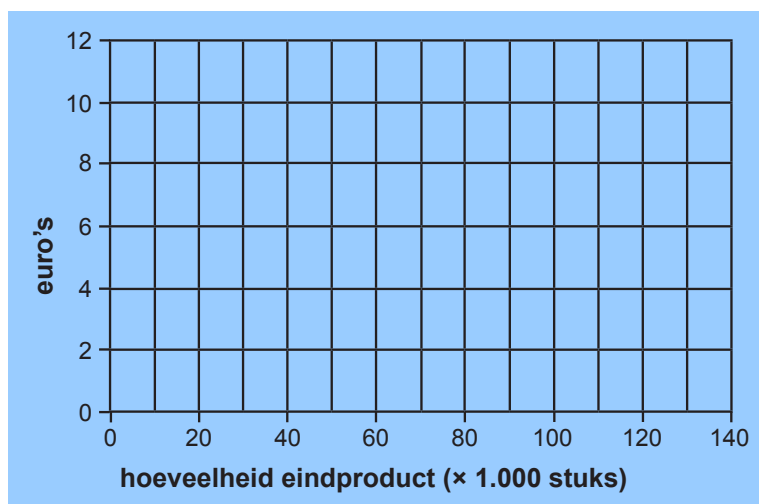
- b Leg uit waarom in deze opgave sprake is van een kostenverloop dat gebaseerd is op constante meeropbrengsten.
- c Teken in de grafiek de GTK, de GVK, de GCK en de MK.

Bij de tariefbepaling gaat de gemeente uit van de doelstelling: levering tegen zo laag mogelijke gemiddelde totale kosten, waarbij noch winst noch verlies wordt gemaakt.

- d Welke prijs per aansluiting zal de gemeente vaststellen?
- e Hoeveel aansluitingen zullen er bij deze prijs tot stand komen?

9 Een grondstof als cacao wordt verhandeld tegen een prijs van € 2 per kilogram. Een producent koopt deze grondstof in en verwerkt deze tot blokken chocolade. Per blok chocolade is 2 kilogram cacao nodig. De overige variabele kosten bedragen € 0,50 per eindproduct. De totale constante kosten bedragen € 50.000 per jaar. De productiecapaciteit van deze producent is 100.000 blokken per jaar.

- a Bereken de gemiddelde variabele kosten per blok chocolade.

- b Teken in het assenstelsel de lijn van de gemiddelde variabele kosten; zet daarbij GVK.
- c Teken in de grafiek de lijn van de GTK per eindproduct voor een productie vanaf 20.000 eindproducten (blokken); zet daarbij GTK. Laat de berekening van vier punten zien.

De producent verkoopt de chocolade tegen een prijs van € 6 per blok.
De ondernemer wil zoveel mogelijk winst behalen.

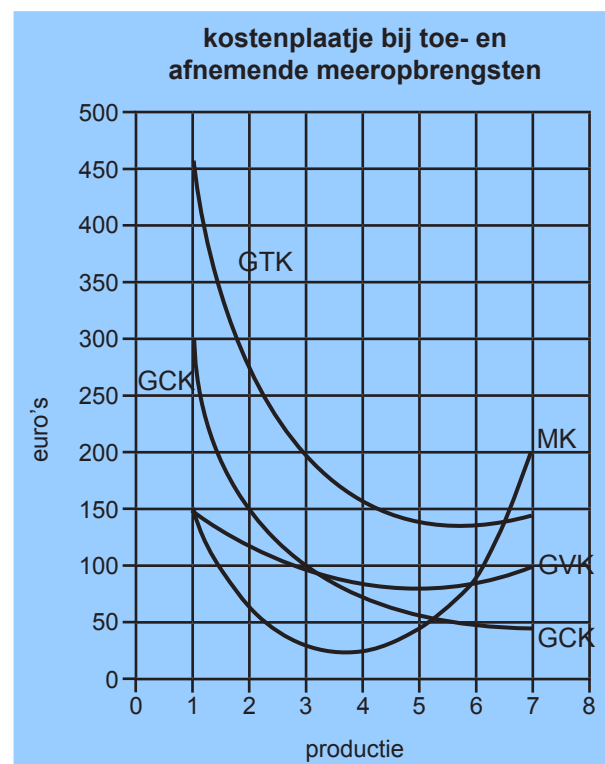
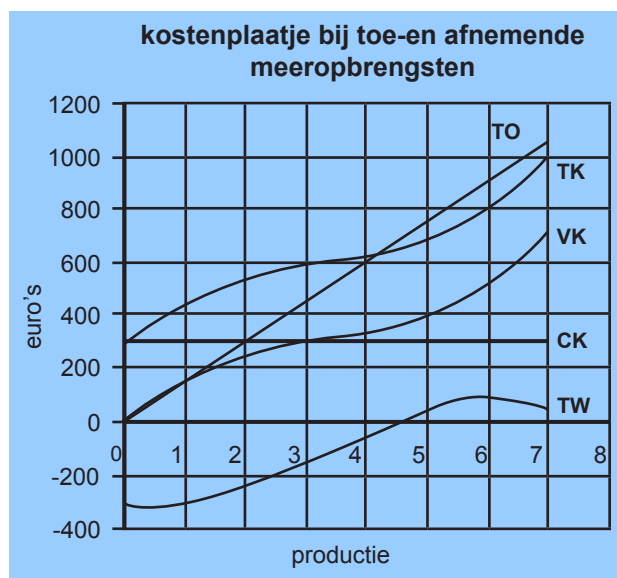
- d Leg uit waarom hij deze doelstelling bereikt bij een zo groot mogelijke productie.
- e Bereken de maximale totale winst.

4.4 Hoe zien de kostenfuncties er uit bij toe- en afnemende meeropbrengsten?

In een vorige paragraaf kon je al lezen dat het verband tussen productie en variabele kosten zelden proportioneel is. Bij groei van een bedrijf kan in eerste instantie de efficiëntie toenemen. Dat uit zich in een degressief stijgende variabele kostenlijn. Vanaf een bepaalde productiegrootte gaan de kosten dan verhoudingsgewijs weer toenemen. De variabele kosten krijgen dan een progressief stijgend verloop.

In onderstaande tabel en figuren tref je een voorbeeld aan van een dergelijk kostenplaatje. De verkoopprijs van het betreffende product bedraagt € 150 per stuk, ongeacht de verkochte hoeveelheid.

Q	VK	GVK	CK	GCK	TK	GTK	MK	TO	TW
Alle bedragen zijn in euro's									
0	0	-	300	-	300	-	-	0	-300
1	160	160	300	300	460	460	160	150	-310
2	240	120	300	150	540	270	80	300	-240
3	300	100	300	100	600	200	60	450	-150
4	340	85	300	75	640	160	40	600	-40
5	400	80	300	60	700	140	60	750	50
6	500	83	300	50	800	133	100	900	100
7	700	100	300	43	1000	143	200	1050	50

Als je de bovenstaande tabel en figuren bestudeert, herken je een aantal vaste patronen die kenmerkend zijn voor een productie met toe- en afnemende meeropbrengsten. Je komt ze daarom altijd weer tegen.

- 1) Het verloop van de VK-curve en de TK-curve is in eerste instantie degressief stijgend, maar na verloop van tijd verandert dat in een progressieve stijging.
De productiegrootte bij dit buigpunt A – dit is het omslagpunt (zie onderstaande grafieken) – is de productie waar de marginale kosten (richtingscoëfficiënt van de TK-functie) het laagst zijn. Tot dat punt dalen namelijk de MK, vanaf dat punt nemen de marginale kosten weer toe.

- 2) De GTK-curve en de GVK curve hebben een U-vormig verloop. Dat is ook wiskundig verklaarbaar. De vorm van de TK-curve is die van een derdegraadsfunctie (S-vorm).

Stel bijvoorbeeld dat $TK = \frac{1}{3}Q^3 + 10$.

Dan geldt: $VK = \frac{1}{3}Q^3$ en $CK = 10$

$GTK = \frac{TK}{Q} = \frac{1}{3}Q^2 + \frac{10}{Q}$

$GVK = \frac{VK}{Q} = \frac{1}{3}Q^2$

Conclusie:

GTK en GVK zijn dalparabolen.

- 3) De marginale kostenfunctie is ook een dalparabool (zie de figuur hiernaast). De marginale kosten zijn gelijk aan de richtingscoëfficiënt van de TK-functie.

Bij constante meeropbrengsten is de TK-functie rechtlijnig. De marginale kosten zijn dan ook constant.
Bij toe- en afnemende meeropbrengsten is de TK-functie niet rechtlijnig. De marginale kosten zijn dan niet constant.

De richtingscoëfficiënt van een functie vind je door daarvan de afgeleide te nemen.

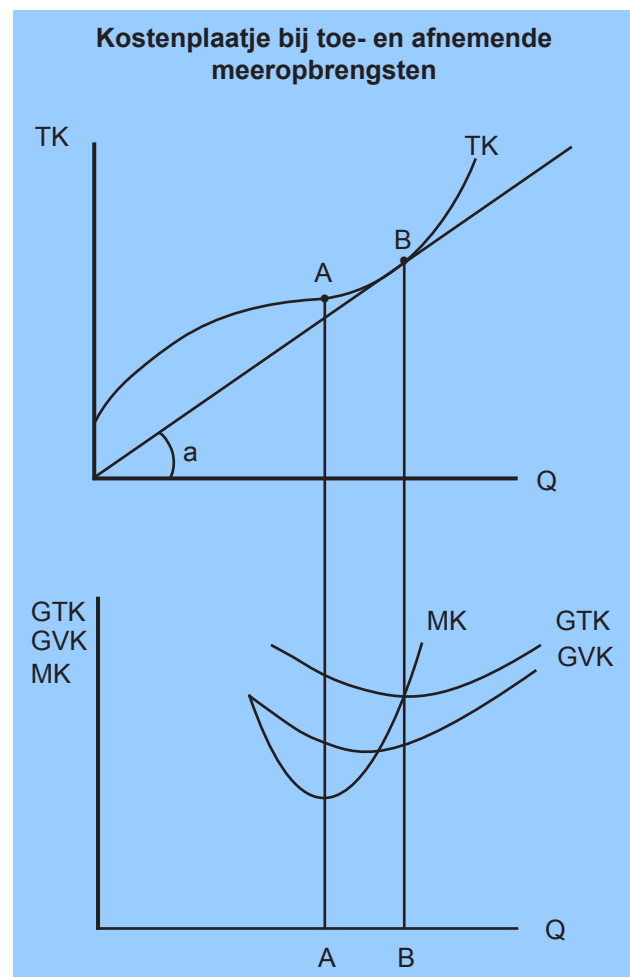
De afgeleide van de kostenfunctie is:

$TK = \frac{1}{3}Q^3 + 10$ luidt $TK' = Q^2$

- 4) Naarmate de productie stijgt, zie je dat de GTK-curve en de GVK-curve elkaar steeds dichter naderen. Oorzaak daarvan is de daling van de gemiddelde constante kosten ($\frac{10}{Q}$), naarmate de productie toeneemt.

Als je meer produceert, kun je de constante (vaste) kosten over een groter aantal producten verdelen, waardoor deze per product afnemen.

In formule geldt: $GVK + GCK = GTK$

- 5) De productiegrootte waarbij de gemiddelde totale kosten het laagst zijn, noem je het **bedrijfs-optimum**. Dit is bij B (zie de figuur rechtsboven).

Die productie kun je grafisch eenvoudig bepalen. De grootte van de GTK ($\frac{TK}{Q}$) is namelijk gelijk aan de richtingscoëfficiënt van de hoek die de lijn vanuit de oorsprong maakt met een punt op de TK-curve.

De kleinst mogelijke hoek is hoek a (zie het bovenste deel van de figuur). Daar raakt de lijn vanuit de oorsprong nog net de TK-curve. Bij die productiegrootte B is de GTK minimaal.

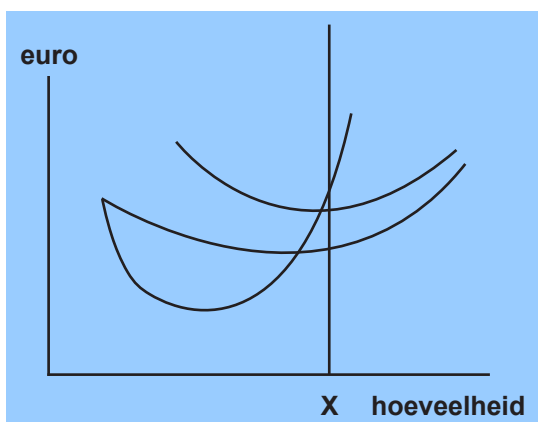
- 6) De GVK-curve en de MK-curve vallen niet meer samen, zoals dat het geval is bij constante meeropbrengsten. Ze beginnen nog wel in hetzelfde punt.
- 7) De MK-curve snijdt de GTK-curve (en ook de GVK-curve) in hun minimum (zie de figuur). Immers zolang de productiekosten van het laatst geproduceerde product (MK) kleiner zijn dan de GTK en/of de GVK, heeft dit op de laatste twee genoemde kostensoorten een verlagend effect. Net als bij een repetitiecijfer. Als het laatstbehaalde cijfer (marginale cijfer) lager is dan je gemiddelde, trekt dat je gemiddelde verder omlaag. En als dat cijfer hoger is dan je gemiddelde, dan stijgt je gemiddelde cijfer weer. Zo is dat dus ook met de marginale kosten.
 Conclusie:
MK < GTK → GTK daalt
MK > GTK → GTK stijgt

Vragen en opdrachten bij 4.4

- 10 In onderstaande tabel (toe- en afnemende meeropbrengsten) ontbreekt weer een aantal bedragen. Vul deze ontbrekende getallen in.
 Gegeven is dat de prijs per product € 25 bedraagt ongeacht de grootte van de productie.

Q	VK	GVK	CK	GCK	TK	GTK	MK	TO	TW
1				40	70			25	
2	50								
3							10		
4							4		
5		15						125	
6						130			
7						24			
8									-40

- 11 In onderstaande grafiek zijn drie kostenfuncties weergegeven die behoren bij een situatie van toe- en afnemende meeropbrengsten..
- a Neem de figuur over en benoem de drie functies.
- b Arceer in deze grafiek het oppervlak dat de grootte van de totale variabele kosten weergeeft bij een productiegrootte X.
- c Doe hetzelfde als bij b maar dan voor de totale constante kosten.

4.5 Hoe zien de opbrengstenfuncties van een onderneming eruit?

EU-kansen in Rusland

(24 augustus 2009 door Theo Brummelaar)

Rusland overweegt om de grenzen voor rundvlees van 15 bedrijven in de VS te sluiten. Volgens de Russische waakhond voor voedselveiligheid zijn Russische inspecteurs gebreken tegengekomen in deze rundvleesbedrijven. Rusland geeft de VS een maand de tijd om hier iets aan te doen en zal vanaf 21 september herkeuringen uitvoeren.

Als er dan niets is veranderd, gaat de Russische grens voor Amerikaans rundvlees dicht. En dat biedt dan weer kansen voor het EU-rundvlees. Op korte termijn zal de prijs van EU-rundvlees door een toegenomen vraag dan kunnen stijgen, wat een hogere opbrengst voor de Europese boeren tot gevolg heeft.

Bron: Boerderij.nl

De opbrengstenfuncties van ondernemingen kunnen net als de kostenfuncties van elkaar verschillen. Er zijn ondernemingen die zelf invloed op de prijs hebben, maar andere ondernemingen hebben dat niet. Ondernemingen die *geen invloed* op de prijs hebben, zijn vooral ondernemingen waarvan de prijzen van hun producten via het marktmechanisme tot stand komen. We noemen deze ondernemingen ook wel **prijznemers**, omdat zij niet anders kunnen doen dan de tot stand gekomen marktprijs te accepteren. Dit soort ondernemingen kom je vooral in de agrarische sector tegen. Zij kunnen wel bepalen hoeveel zij willen aanbieden bij die gegeven marktprijs. Kenmerk van deze – ook wel **hoeveelheidsaanpassers** – genoemde, bedrijven is dat ze veel concurrenten hebben, die allemaal een identiek product aanbieden. Economen spreken dan van **homogene producten**. Dat zijn producten waar de vragers naar deze producten geen onderscheid kunnen maken naar aanbieders.

Ondernemingen die wel een duidelijk herkenbaar eigen product aanbieden, hebben in meer of mindere mate wel invloed op de prijs en die noem je dan ook **prijzsetters**. Dit zijn overwegend grotere bedrijven. Vragers naar deze goederen kunnen wel onderscheid maken naar herkomst van de aanbieders. Zij zien verschillen tussen deze aangeboden producten. In dat geval spreek je van **heterogene goederen**.

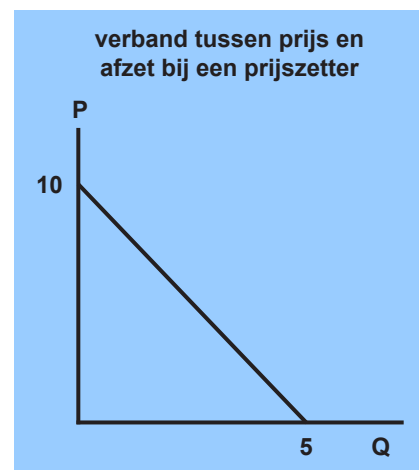
Bij hoeveelheidsaanpassers is de marktprijs gegeven en die kunnen zij niet beïnvloeden door meer of minder producten aan te bieden. Hun aanbod is zo klein ten opzichte van het totale aanbod, dat een verandering in hun productie geen prijsinvloed op het totale marktaanbod heeft. Bij hoeveelheidsaanpassers is de totale opbrengstenfunctie (TO) daarom een rechte lijn door de oorsprong.

Stel de marktprijs bedraagt € 6. Dan luidt de bijbehorende TO-functie: $TO = 6Q$

Omdat bij hoeveelheidsaanpassers elk volgend verkocht product steeds opnieuw dezelfde prijs oplevert (hier € 6), zijn de opbrengsten van elk extra verkocht product – ook wel de marginale opbrengsten genoemd – constant en gelijk aan de prijs.

De functie van de gemiddelde opbrengst (GO) bepaal je door de totale opbrengstfunctie te delen door de verkochte hoeveelheid:

$$GO = TO/Q = 6Q/Q = 6 \text{ (euro)}$$

De MO is ook steeds € 6. De marginale opbrengst is namelijk de richtingscoëfficiënt (afgeleide) van de TO-functie.

De $MO = \Delta TO / \Delta Q$. Deze is gelijk aan € 6.

Conclusie:

bij hoeveelheidsaanpassers geldt: $P = GO = MO$

Bij prijszetters geldt dat wanneer zij een lagere prijs vragen hun verkoop (afzet) toeneemt, terwijl bij een hogere prijs de verkoop juist afneemt. Het verband tussen de prijs en de afzet is negatief.

Stel de prijsafzetfunctie van een prijszetter luidt:

$P = -2Q + 10$ (zie ook de grafiek hiernaast).

Voor de totale opbrengstfunctie (prijs \times hoeveelheid) kun je dan het volgende invullen:

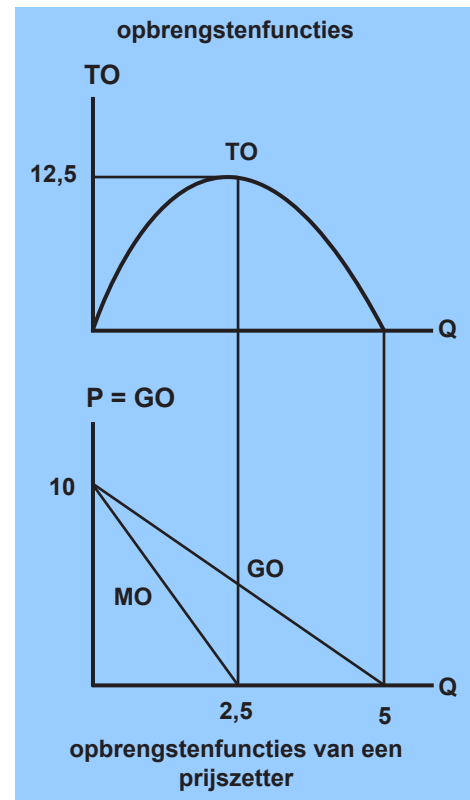
$TO = P \times Q \rightarrow TO = (-2Q + 10)Q \rightarrow TO = -2Q^2 + 10Q$

De totale opbrengstfunctie van prijszetters is *niet* rechtlijnig, maar een *parabool*.

De gemiddelde opbrengstfunctie (GO) luidt:

$$GO = \frac{TO}{Q} = \frac{-2Q^2 + 10Q}{Q} = -2Q + 10$$

Je ziet dat de gemiddelde opbrengstfunctie precies gelijk is aan de prijsafzetfunctie. Dat is ook logisch: de **gemiddelde opbrengst (GO)** is namelijk niets anders dan de prijs.

Kenmerken van de opbrengstfuncties van prijszetters

- 1) Voor alle prijszetters geldt dat de GO-functie niet meer gelijk is aan de MO-functie. De MO-functie daalt twee keer zo snel als de GO-functie. De richtingscoëfficiënt van de MO-functie is dan ook twee keer zo groot (-4) als die van de GO-functie (-2). Voor alle ondernemingen geldt dat de gemiddelde opbrengst (GO-functie) gelijk is aan de prijs. De GO-lijn (= P) begint op de y-as bij de constante waarde van de prijsafzetfunctie. Dus bij een prijs van € 10. Immers bij $Q = 0$ geldt dat $P = -2 \times 0 + 10 = 10$.
- 2) De GO-lijn snijdt de x-as waar $TO = 0$. Dan is immers de GO: $TO/Q = 0/Q = 0$
Als $TO = 0$, dan geldt:
 $-2Q^2 + 10Q = 0 \rightarrow Q(-2Q + 10) = 0$
Conclusie: $Q = 0$ of $-2Q + 10 = 0$
Kortom: $Q = 5$
- 3) De top van de TO-functie ligt bij de productie waarvoor geldt dat de marginale opbrengst nul is. Dat is ook logisch, want als de TO maximaal is, zal uitbreiding van de productie de opbrengst alleen maar verlagen. De marginale opbrengst is dan negatief. De top ligt bij $Q = 2,5$.

Berekening \times -waarde top TO: de top van een parabool bereken je met: $-b/2a$
 $-b = -10$; $2a = 2 \times -2 = -4$

$$\text{Top} = -b/2a = -10/-4 = 2,5$$

De maximale opbrengst in dit getallenvoorbeeld bedraagt dan 12,5.

$$\text{TO} = -2 \times 2,5^2 + 10 \times 2,5 = 12,5$$

$\text{MO} = -4 \cdot Q + 10 = 0 \rightarrow \text{MO} = 0$ als $4 \cdot Q = 10$, dus als $Q = 2,5$ (de productie met maximale opbrengst).

Vragen en opdrachten bij 4.5

12 Gegeven is de volgende prijsafzetfunctie:

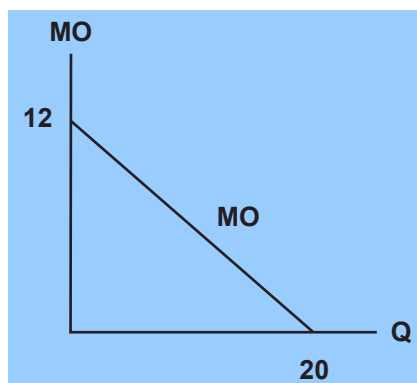
$$P = -3Q + 9$$

- Bepaal de TO-functie.
- Bepaal de GO-functie.
- Bepaal de MO-functie.
- Bereken de productiegrootte waarbij $\text{GO} = 0$.
- Bepaal of bereken de productiegrootte waarbij de TO = maximaal.
- Bereken de hoogte van de maximale opbrengst.
- Bereken de prijselasticiteit van de gevraagde hoeveelheid bij een prijs van € 6.

13 Gegeven is de volgende prijsafzetfunctie: $P = -\frac{1}{3}Q + 12$

- Bepaal de TO-functie.
- Bepaal de GO-functie.
- Bepaal de MO-functie.
- Bereken de productiegrootte waarbij $\text{GO} = 0$.
- Bereken de productiegrootte waarbij de TO = maximaal.
- Bereken de hoogte van de maximale opbrengst.
- Bereken de prijselasticiteit van de gevraagde hoeveelheid bij een prijs van € 4.

14 Gegeven is de onderstaande grafische weergave van de marginale opbrengstenfunctie.

- Bij welke productiegrootte is de totale opbrengst maximaal?
- Bereken de grootte van de maximale opbrengst.
- Verklaar welke invloed een negatieve marginale opbrengst op de totale opbrengst heeft.
- Na welke afzet wordt de marginale opbrengst negatief?

4.6 Bij welke productiegrootte zijn de kosten en de opbrengsten aan elkaar gelijk?

ASMI: moeilijk om breakeven-niveau verder te verlagen

AMSTERDAM (Dow Jones)

Financieel directeur Naud van der Ven van ASM international (ASMI) heeft vrijdag, tijdens een toelichting op tweede-kwartaalcijfers, gezegd dat het moeilijk zal zijn om het break-evenniveau bij de bedrijfsactiviteiten verder te verlagen. Het bedrijf moet op dit moment minimaal een omzet realiseren van zo'n € 90 miljoen per kwartaal wil het winst maken. In 2007 lag deze grens nog bij € 110 miljoen.

Van der Ven zei dat ASMI werkt aan het verder terugdringen van het break-evenniveau, maar dat dit niet gemakkelijk is. Hij schat dat het nog mogelijk moet zijn een 'paar miljoen' van het huidige niveau af te schaven.

ASMI verlaagde eerder het break-evenniveau bij het bedrijfsonderdeel waar machines worden geproduceerd voor de productie van halfgeleiders, door te snijden in het personeelsbestand en verder de kosten per werknemer te verlagen.

In het tweede kwartaal zette het bedrijfsonderdeel € 77,2 miljoen om, wat tot gevolg had dat onder aan de streep een verlies van € 5,4 miljoen kwam te staan.

In het lopende kwartaal zal de omzet nog lager uitpakken, zo voorspelt de onderneming.

Bron: RTL-Nieuws (01-08-2008)

Een gezond bedrijf zal winst moeten maken. Daartoe moet het voldoende producten verkopen. Pas na de verkoop van een bepaalde hoeveelheid producten kan de ondernemer verwachten dat hij zijn kosten heeft terugverdiend. De productiegrootte waarbij de kosten en opbrengsten aan elkaar gelijk zijn noem je het **break-evenpunt (BEP)**. Onder die productiegrootte maakt hij verlies, daarboven winst. Hoe verder verwijderd van het BEP, des te groter het verlies of de winst.

De break-evenproductie* hangt van drie dingen af en wel:

- 1) de prijs van het product (P);
- 2) de variabele kosten *per product* (GVK);
- 3) de grootte van de constante kosten (CK).

Getallenvoorbeeld

Stel dat het de bekende platenmaatschappij Platogram gelukt is een contract af te sluiten met de bekende popgroep Princess. De variabele kosten van de eerste cd bedragen € 2 per cd, ongeacht de hoeveelheid cd's die Platogram brandt. De constante kosten bedragen € 10.000. De verkoopprijs van een cd is € 6.

Met behulp van deze gegevens kun je de TO-functie en de TK-functie opstellen.

$$TO = 6Q$$

$$TK = 2Q + 10.000$$

* break-evenproductie:

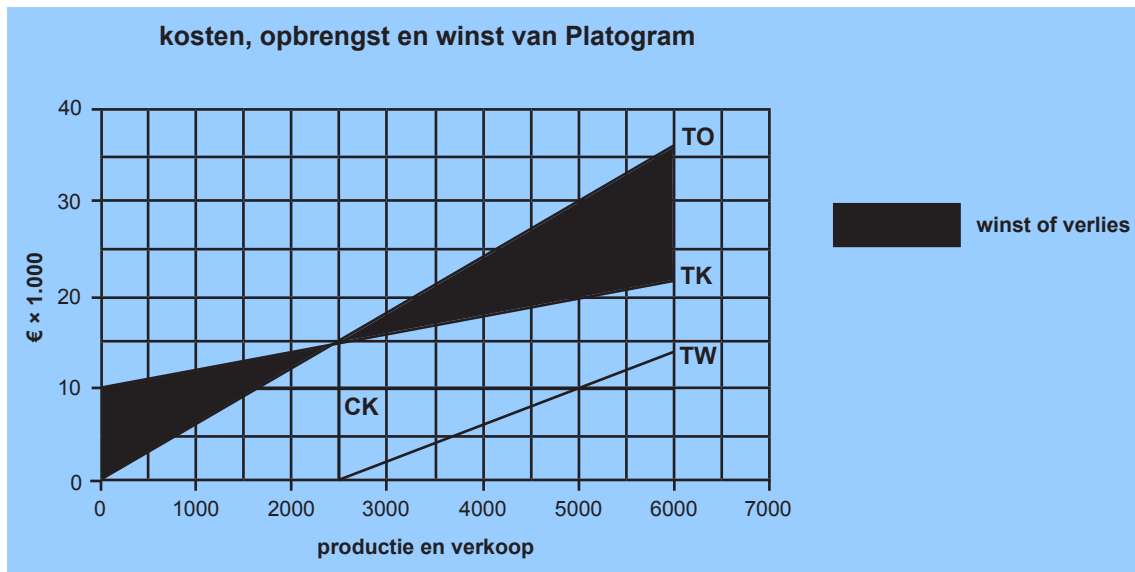
$$TO = TK \rightarrow P \times Q = gvk \times Q + CK \rightarrow P \times Q - gvk \times Q = CK \rightarrow Q(P - gvk) = CK \rightarrow Q = \frac{CK}{P - gvk}$$

Bij het break-evenpunt geldt: $TO = TK \rightarrow 6Q = 2Q + 10.000 \rightarrow 4Q = 10.000 \rightarrow Q = 2.500$
(zie de figuur hieronder).

Platogram is uit de kosten bij een verkoop van 2.500 cd's. Vanaf die omvang maakt Platogram winst.

Als Platogram de prijs van de cd's verhoogt naar € 8, dan zal de TO-lijn steiler gaan lopen (grotere richtingscoëfficiënt). De nieuwe TO-functie luidt dan: $TO = 8Q$.

Het snijpunt $TO = TK$ ligt dan bij een kleinere productie.

Stel dat de constante kosten van Platogram stijgen tot € 12.000, dan zal de TK-lijn evenwijdig omhoog schuiven. Het snijpunt $TO = TK$ ligt bij een grotere productie.

De derde factor die invloed heeft op de break-evenproductie is de gemiddelde variabele kosten per product. Stel dat deze toenemen van € 2 naar € 4, dan zal de TK-lijn steiler verlopen, maar wel beginnen bij € 10.000. De break-evenproductie ligt in dat geval ook bij een hogere productie.

Concluderend:

$P \uparrow$	\rightarrow	$BEP \downarrow$
$GVK \uparrow$	\rightarrow	$BEP \uparrow$
$CK \uparrow$	\rightarrow	$BEP \uparrow$

Bij een toenemende productie/verkoop nemen niet alleen de kosten toe, maar ook de opbrengsten. De ondernemer moet deze kostenstijging en opbrengstenstijging goed met elkaar vergelijken. Om de winst te doen toenemen moet de stijging van de opbrengst groter zijn dan de stijging van de kosten. Dit betekent dat de totale opbrengstenfunctie steiler moet lopen dan de totale kostenfunctie. Dat zal inderdaad het geval zijn als de prijs (P) hoger is dan de variabele kosten *per product* (GVK).

De formule voor de berekening van het BEP is in de voetnoot op de vorige bladzijde afgeleid.

$$BEP = \frac{CK}{P - GVK}$$

Het onderdeel ' $P - GVK$ ' noem je ook wel de **dekkingsbijdrage**. Deze moet altijd positief zijn. Met deze dekkingsbijdrage moet de ondernemer dan zijn constante kosten kunnen terugverdienen.

Zodra dat is gelukt, heeft hij zijn break-evenpunt bereikt. Zodra de ondernemer meer verkoopt dan deze break-evenproductie, zal elk volgend verkocht product zijn winst doen toenemen met het bedrag van deze dekkingsbijdrage.

De ondernemer behaalt dan een maximale winst bij een zo hoog mogelijke productie. In de praktijk betekent dit dat hij de maximale winst behaalt bij zijn productiecapaciteit.

Neem nog even het voorbeeld van Platogram erbij.

De dekkingsbijdrage van Platogram bedraagt € 4.

Berekening: $P - GVK = € 6 - € 2 = € 4$

Zijn constante kosten bedroegen € 10.000.

Het break-evenpunt van Platogram bereken je door de constante kosten te delen door de dekkingsbijdrage.

Het BEP bedraagt dan ook 2.500 stuks.

Berekening:

$BEP = CK / \text{dekkingsbijdrage} = € 10.000 / € 4 = 2.500$

Boven de 2.500 cd's levert elke cd € 4 winst op.

Dus bij een verkoop van 3.500 cd's bedraagt de winst: $€ 4 \times 1.000 (3.500 - 2.500) = € 4.000$

Controle:

$TO = 6 \times 3.500 = € 21.000$

$TK = 2 \times 3.500 + 10.000 = € 17.000$

$TW = € 21.000 - € 17.000 = € 4.000$

Als gegeven is dat de productiecapaciteit van Platogram 8.000 cd's bedraagt, dan kunnen we de eventuele maximale winst als volgt berekenen:

$8.000 - 2.500 = 5.500 \times € 4 = € 22.000$

Controle:

$TO = 6 \times 8.000 = € 48.000$

$TK = 2 \times 8.000 + 10.000 = € 26.000$

$TW = € 48.000 - € 26.000 = € 22.000$

Vragen en opdrachten bij 4.6

- 15** Lees het artikel 'ASMI: moeilijk om break-evenniveau verder te verlagen'.
- a** Op elke wijze heeft ASMI getracht het break-evenpunt te verlagen?
 - b** Leg met behulp van de 'kostenfunctie' uit hoe de in het artikel genoemde maatregelen werken.
 - c** Met hoeveel procent is de break-evenomzet van het bedrijf in de periode 2007-2008 gedaald? Geef een berekening.
- 16** Gebruik bij deze opgave zoveel mogelijk de oorspronkelijke gegevens die zijn verstrekt bij het getallenvoorbeeld van Platogram in deze paragraaf.
- a** Bereken het BEP van Platogram bij een prijs van € 8.
 - b** Bereken het BEP van Platogram als de GVK = € 4.
 - c** Bereken het BEP van Platogram als de CK = € 12.000.
 - d** Waarom mogen de variabele kosten per product (GVK) nooit hoger zijn dan de prijs van het product?

- 17 Een onderneming moet vaak vaststellen of een mogelijke order al dan niet rendabel zal zijn. Hierbij speelt het onderscheid tussen constante en variabele kosten een belangrijke rol. De leiding van nv Olé beschikt over de onderstaande gegevens.

Productiecapaciteit per jaar	125.000 stuks
Afzet en productie in het lopende jaar	50.000 stuks
Totale kosten in het lopende jaar	€ 750.000
GTK bij een afzet van 50.000 stuks	€ 15
GVK (ongeacht de hoeveelheid)	€ 5
Verkoopprijs (ongeacht de hoeveelheid)	€ 10

- a Laat met een berekening zien dat de totale constante kosten € 500.000 per jaar bedragen.
b Heeft deze onderneming te maken met toe- en afnemende meeropbrengsten? Licht je antwoord toe.
c Bereken de afzet waarbij winst nog verlies wordt gemaakt.
d Hoe noem je deze afzet?

Tegen het einde van het jaar wil een klant 5.000 stuks extra kopen, maar wel voor een prijs van € 8 per stuk. Hoewel deze prijs lager is dan normaal, gaat de bedrijfsleiding toch in op het voorstel van de klant.

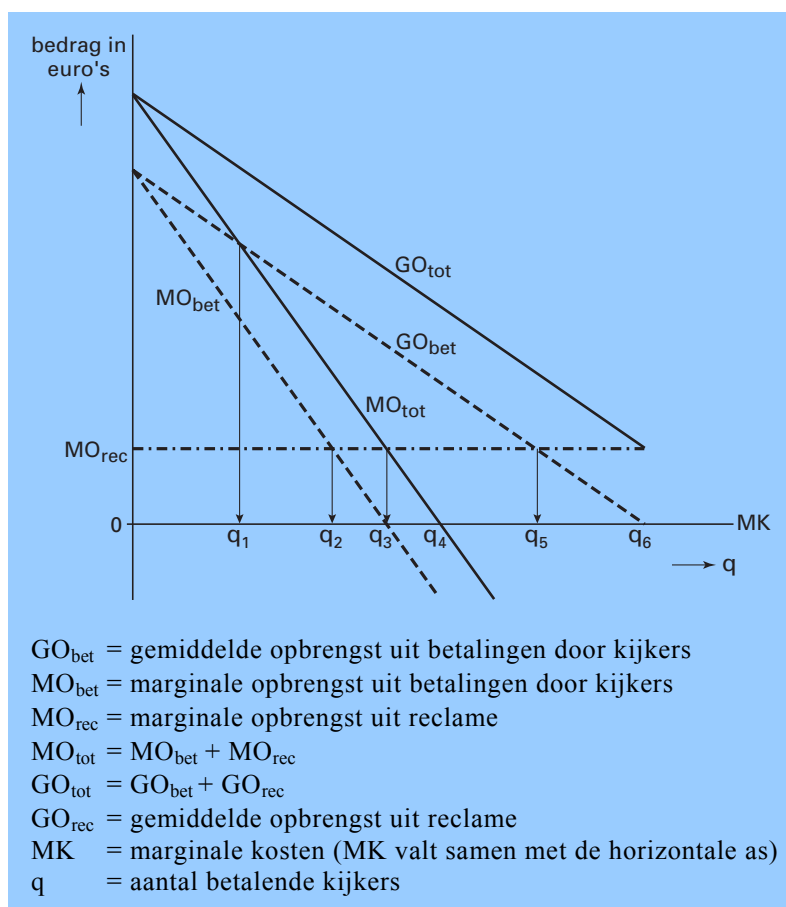
- e Bereken of het totale verlies door deze bestelling groter of kleiner wordt.
f Verklaar waardoor deze verandering van het totale verlies wordt veroorzaakt.

18 Betaald voetbal kijken

In een land zijn alle uitzendrechten van binnenlandse voetbalwedstrijden in handen van de televisiezender Sport Totaal. De kijker betaalt aan Sport Totaal een prijs (vast bedrag) per gekeken wedstrijd. De opbrengsten voor Sport Totaal komen voort uit de betalingen door de kijker en uit reclame-inkomsten. De zender heeft twee soorten kosten: de betalingen voor het verkrijgen van de uitzendrechten aan de voetbalorganisatie en de productiekosten van de uitzendingen. Beide soorten kosten houden geen verband met het aantal betalende kijkers. In de figuur op de volgende pagina is een overzicht van de betrokken kosten en opbrengsten getekend. Zie de figuur.

- a Hoe blijkt uit de tekst vóór de figuur dat voor Sport Totaal de marginale kosten nul zijn?
b Geef een economische verklaring voor het feit dat de marginale opbrengst uit reclame (MOrec) voor Sport Totaal positief is.
c Bij welk aantal betalende kijkers zal voor Sport Totaal de totale winst maximaal zijn? Kies uit q1, q2, q3, q4, q5 of q6.

De voetbalbond die de uitzendrechten aanbiedt, zou graag zien dat Sport Totaal een zo groot mogelijk aantal kijkers weet te bereiken. Sport Totaal brengt daar tegen in dat ze geen winstmogelijkheden ziet bij een prijs van nul. De voetbalbond bestrijdt dat laatste.

- d Onder welke voorwaarde kan Sport Totaal bij een prijs per gekeken wedstrijd van nul toch winst behalen?

(Vwo totaalvak 2002-I-5)

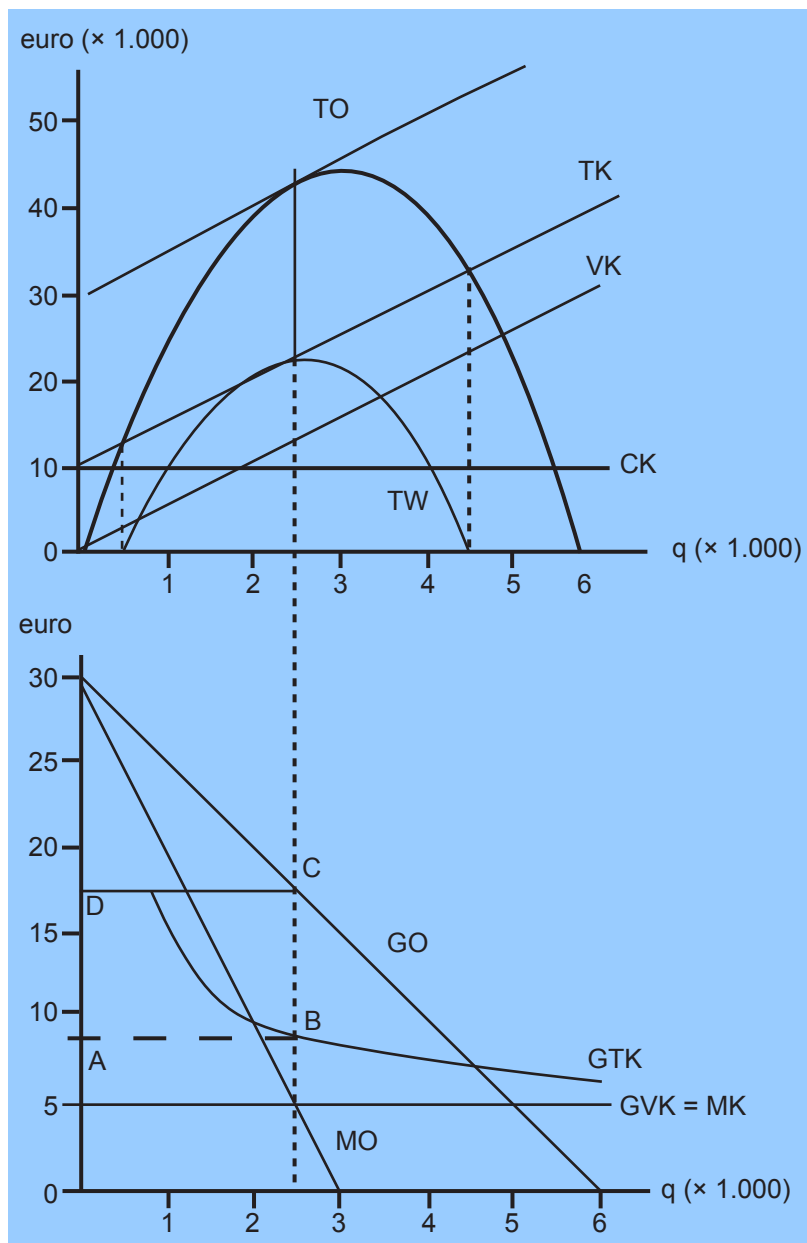
19 Kostenanalyse en opbrengstenanalyse van Kolster bv

Op de volgende pagina zijn in een figuur de opbrengsten en kosten van ondernemer Kolster bv grafisch weergegeven.

Bestudeer de beide grafieken goed en beantwoord daarna de onderstaande vragen.

Kolster streeft naar maximale winst.

- Leg met behulp van beide grafieken uit waarom Kolster bv een prijszetter is.
- Leg met behulp van beide grafieken uit waarom het productieverloop overeenkomt met dat van constante meeropbrengsten.
- Hoe kun je met de onderste grafiek bepalen bij welke productie de opbrengst maximaal is?
- Verklaar waarom Kolster bv twee BEP's heeft.
- Waar ligt bij Kolster bv het bedrijfsoptimum?
Verklaar je antwoord.
- Leg met behulp van de onderste grafiek uit bij welke productiegrootte de winst maximaal is.
- Bepaal met behulp van de bovenste grafiek het rentabiliteitsoptimum.
- Bepaal met behulp van de onderste grafiek de verkoopprijs bij het rentabiliteitsoptimum.
- Wat is de kostprijs bij het rentabiliteitsoptimum?
- Bereken de maximale totale winst voor Kolster bv.
- Hoe kun je de grootte van de maximale totale winst in de onderste grafiek herkennen?

4.7 Wanneer werkt het marktmechanisme perfect?

Rozen op Valentijnsdag extreem duur

Dit jaar waren de rozen voor Valentijnsdag extreem duur. Je betaalde voor een roos aan inkoop zomaar € 1,50. Dan kost deze roos de consument al snel € 3 of meer. Voor een boeket met 10 rozen betaal je dan minimaal € 30. Een rozenboeket van te voren op internet aanbieden, wordt daarmee een hachelijke onderneming. Het boeket waarvan in de TROS-uitzending sprake was, kostte de klant inclusief bezorgkosten € 28. De foto liet minimaal 15 rode rozen zien. Is het nog wel realistisch om rondom Valentijn rode rozenboeketten met vaste prijzen op internet te zetten?

Bron: Bloemenblad.nl

Het marktmechanisme is een handig middel om te verklaren waarom met Valentijn de rozen duurder zijn, evenals rond de jaarwisseling wild en gevogelte. Ook verklaart het mechanisme het verschil in prijs van hotelaanbiedingen en campings in voor-, hoog- en naseizoen. Dat het mechanisme ook nadelen heeft, zullen we bespreken in een volgend hoofdstuk van het concept 'markt'.

Het marktmechanisme werkt perfect als aan een aantal voorwaarden is voldaan. De bedoeling van die voorwaarden is dat vragers en aanbieders op geen enkele wijze individueel dit mechanisme, waarbij de evenwichtsprijs ontstaat, kunnen beïnvloeden. Daarom:

- Moeten er **veel aanbieders** zijn. Het liefst enkele honderden, die elkaar niet kunnen beïnvloeden. Om dezelfde reden moeten er ook **veel vragers** naar dit product zijn.
- Ook moeten de kopers van deze producten het aanbod van de verschillende aanbieders niet van elkaar kunnen onderscheiden. De producten moeten dus identiek zijn. Economen spreken dan van **homogene producten**. Vooral in de landbouw kom je homogene producten tegen. De meeste consumenten zullen geen verschil zien tussen de eigenheimers (aardappelsort) van een boer uit de Flevopolder en die van een boer uit Zeeland.
- Een derde voorwaarde voor een perfect werkend marktmechanisme is dat **toetreding volkomen vrij** is, evenals uittreding. Daarmee bedoelen economen dat iedereen zonder belemmeringen een bedrijf kan beginnen of stoppen, waardoor het aanbod respectievelijk onmiddellijk toeneemt dan wel afneemt.
- De vierde en laatste voorwaarde waaraan moet zijn voldaan is dat de markt volkomen **doorzichtig** (transparant) is. Producenten en consumenten hoeven dan **geen transactiekosten** te maken bij hun handelen op de markt. Beide partijen beschikken over alle benodigde informatie.

Als deze vier voorwaarden aanwezig zijn, spreek je van **volkomen concurrentie**.

Volkomen concurrentie is een concreet voorbeeld van een **abstracte markt**.

Met abstracte markt bedoelen we het geheel van factoren die invloed op de vraag en het aanbod hebben. Abstracte markten zijn bijvoorbeeld de goudmarkt, de huizenmarkt, de oliemarkt, de aandelenmarkt, enz.

Dit in tegenstelling tot een *concrete markt*. Dat is een plek waar vragers en aanbieders samen komen: een veiling, een bloemenmarkt, de visafslag, de stadsmarkt, enz.

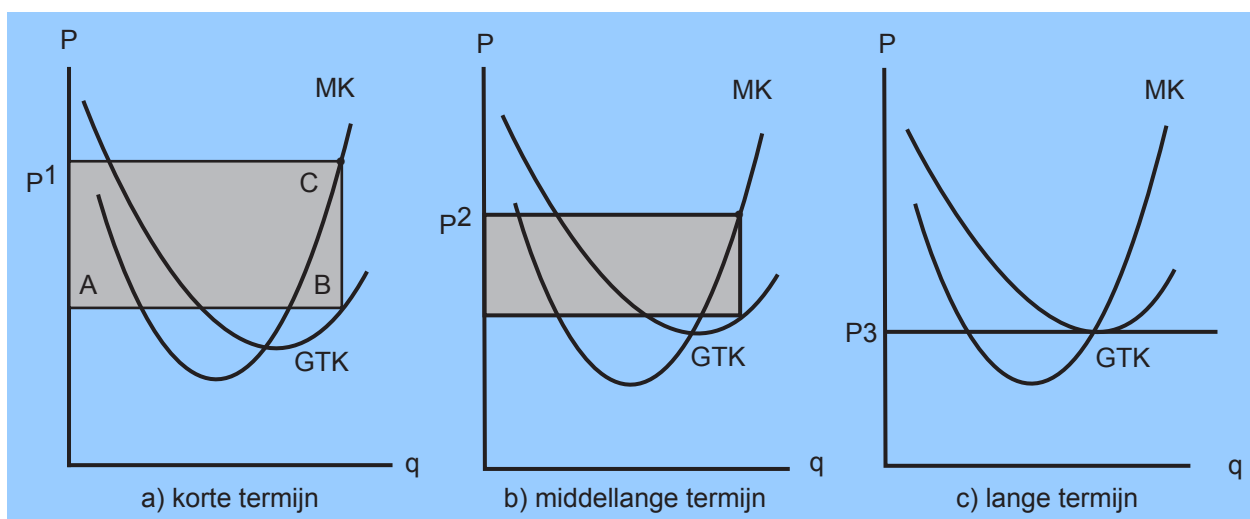
Alleen als aan de bovengenoemde voorwaarden is voldaan, zal er een *evenwichtsprijs* tot stand komen. Zolang bedrijven bij die prijs nog winst maken, zullen nieuwkomers tot deze markt 'toetreden'. Door deze toetreding neemt het aanbod toe en schuift de aanbodfunctie naar rechts. Het gevolg is dat de evenwichtsprijs daalt en de winst afneemt. Dit toetreden gaat net zo lang door tot dat bedrijven geen winst meer maken. Op de langere termijn zal de prijs dan ook gelijk zijn aan de minimale kostprijs (GTK). Zie de figuur op de volgende pagina.

De evenwichtsprijs is voor alle aanbieders een gegeven. Zou een individuele aanbieder meer willen vragen dan de evenwichtsprijs, dan lopen de klanten bij hem weg. Zijn product is immers **homogeen**. Dus waarom zou de consument meer betalen voor precies hetzelfde product dat een andere concurrent goedkoper aanbiedt.

Zou de aanbieder echter minder vragen dan de evenwichtsprijs, dan maakt hij al snel verlies, juist vanwege het feit dat de prijs als gevolg van de sterke concurrentie al minimaal is.

De aanbieder bij een volkomen concurrerende marktform is daarom een **hoeveelheidsaanpasser**.

De hoeveelheidsaanpasser heeft geen invloed op de prijs. Deze is gegeven.

In de uitgangssituatie geldt in de eerste grafiek een prijs p_1 .

De $P = GO = MO$ -lijn ligt bij p_1 en loopt horizontaal. Maximale winst behaalt de ondernemer bij het snijpunt $MO = MK$. Dat snijpunt ligt bij punt C. Het gearceerde oppervlak geeft de maximaal haalbare winst weer.

Toetreding van nieuwe ondernemingen en uitbreiding van de productie door bestaande ondernemingen doet de aanbodcurve naar rechts schuiven. Daardoor daalt de prijs en de nieuwe evenwichtsprijs (p_2) komt lager te liggen. Als je goed naar de tweede grafiek kijkt, zie je dat niet alleen de prijs lager is, maar ook de verkochte hoeveelheid. De hoeveelheidsaanpasser biedt tegen een lagere prijs namelijk minder aan.

Op de lange termijn is alle winst afgeroomd en ligt de prijs p_3 (zie de derde grafiek) op dezelfde hoogte als het minimum van de GTK . De MK -lijn snijdt immers de GTK -lijn in het minimum

Hoeveel de volkomen concurrent aanbiedt, hangt dus af van de MK -lijn. Deze is op langere termijn gelijk aan het minimum van de GTK . Je mag nu concluderen dat de aanbodlijn van een hoeveelheidsaanpasser dezelfde is als de MK -lijn. Deze moet wel boven de GVK liggen anders is de dekkingsbijdrage negatief.

Opvallend is dat producenten van homogene goederen geen individuele reclame maken. Dat zou ook zinloos zijn, omdat kopers hun producten in de winkel toch niet kunnen onderscheiden van die van hun concurrenten. Producenten van homogene goederen zijn vaak georganiseerd in allerlei organisaties, zoals bedrijfsschappen en productschappen. Deze organisaties maken wel reclame voor het product, maar meer in algemene zin. De kosten van deze **collectieve reclame** nemen de leden van de organisatie gezamenlijk voor hun rekening.

Alleen voor producenten die zichzelf wel kunnen onderscheiden van hun concurrenten is **individuele reclame** mogelijk. Maar zelfs dan nog zie je vaak een vorm van collectieve reclame ontstaan. Ieder kapper is duidelijk te onderscheiden van zijn concurrenten. Dat kan zijn door de kwaliteit van de kapper, de ligging van de kapsalon, de vriendelijkheid van het personeel, enz. Maar ook de kappersbranche maakte een paar jaar geleden reclame met de slagzin 'Kijk eens wat vaker in de spiegel van de kapper'. Dit is een tekst die duidelijk de kenmerken draagt van een collectieve reclame.

Vragen en opdrachten bij 4.7

- 20 Sinds 1983 heet melk 'De Witte Motor'. Maar in 1957 werd melk ook al bij jongeren gepromoot. Wie drie glazen melk per dag dronk, mocht zich aansluiten bij de Melkbrigade. Meer dan één miljoen jongeren werden lid en kregen kortingen op evenementen en pretparken.

In de zestiger en zeventiger jaren was Joris Driepinter dan ook de held van jonge kinderen. Hij verrichtte sterke staaltjes dankzij de drie glazen melk per dag. De reclame van 'Melk. De Witte Motor' richtte zich op jongeren van 12 tot 20 jaar met de boodschap dat melk een eigentijdse drank is die energie geeft. Die boodschap werd verspreid met behulp van televisiecommercials en evenementen, zoals de 'National Fungames'.

- a Waarom maken melkfabrikanten geen individuele reclame, maar vooral collectieve reclame?
 - b Waaraan moet het product voldoen wil het voor individuele reclame in aanmerking kunnen komen?
 - c Bij wat voor soort goederen kom je dit soort collectieve reclames vooral tegen? Licht je antwoord toe.
 - d Wie betalen deze collectieve reclames?
 - e Geef nog twee voorbeelden van collectieve reclames. Zoek eventueel op internet bij door jou bij vraag d genoemde organisaties.
- 21 Bij het concept 'Ruil' heb je gezien dat mensen vaak extra transactiekosten maken bij ruiltransacties. De reden daarvoor is dat zij zelf over te weinig informatie beschikken.
- a Op markten waar je te maken hebt met transactiekosten, kan geen sprake zijn van volkomen concurrentie. Licht deze stelling toe.
 - b Geef voorbeelden van transactiekosten op de huizenmarkt, de verzekeringenmarkt en de aandelenmarkt.
 - c Lees de reclame hieronder van ING. De bank lokt klanten door de transactiekosten te schrappen. Is de vetgedrukte bewering, dat je (bij ING) geen transactiekosten betaalt, juist? Verklaar je antwoord.

Automatisch beleggen altijd voordeliger: nu geen transactiekosten!

Belegt u nog niet automatisch? Stap dan nú heel voordelig in. Want als uw maandelijkse inleg € 100 of meer per fonds bedraagt, betaalt u geen transactiekosten.

U kunt daarbij kiezen uit álle ING-beleggingsfondsen. Natuurlijk geldt dit aanbod ook als u uw automatische inleg wilt verhogen naar € 100 of meer per fonds.

- d Zou dat ook een goede verkoopstunt voor huizenmakelaars kunnen zijn? Verklaar je antwoord.
- 22 Chrysanten verhandelt men op een markt van volkomen concurrentie tegen de evenwichtsprijs van € 10 per doos. Op deze markt gelden de volgende collectieve aanbodfunctie en collectieve vraagfunctie.
- $$Q_a = P - 5 \quad (P \geq 5)$$
- $$Q_v = -\frac{1}{2}P + 10 \quad (0 \leq P \leq 20)$$
- Q_a = de aangeboden hoeveelheid van 100.000 dozen
 Q_v = de gevraagde hoeveelheid van 100.000 dozen
P = de prijs van de chrysanten in euro's per doos

- a Wat wordt weergegeven door de collectieve aanbodfunctie?
- b Geef een verklaring voor het minteken in de vraagfunctie.
- c Controleer met een berekening of de evenwichtsprijs inderdaad € 10 per doos bedraagt.
- d Bereken bij de evenwichtsprijs van € 10 de totale omzet voor de chrysantenkwekers.

De overheid overweegt een minimumprijs in te stellen. Zij is het met de chrysantenkwekers van mening dat de prijs van € 10 per doos ontoereikend voor hen is.

- e Ligt deze minimumprijs dan hoger of lager dan de evenwichtsprijs? Motiveer je antwoord.
- f De vastgestelde minimumprijs leidt tot een aanbodoverschot van 300.000 dozen. Bereken de door de overheid vastgestelde minimumprijs.

4.8 Waarom komt de marktform 'volkomen concurrentie' niet voor?

Softwarereuzen willen monopolie Google voorkomen

De softwarereuzen Microsoft, Yahoo en Amazon willen samen een monopolie van Google voorkomen op de online-boekenmarkt. Het gaat dan om Google Books, waarmee Google via internet het doorzoeken en lezen van boeken mogelijk wil maken. Peter Brantley van Internet Archive, een concurrerende online-bibliotheek, heeft de samenwerking tussen de softwarereuzen bekend gemaakt.

Microsoft, Yahoo en Amazon willen in ieder geval een schikking tegenhouden tussen Google en Amerikaanse uitgeververbonden over copyright op boeken. Als deze schikking er komt, krijgt Google het recht om miljoenen boeken te digitaliseren. Dit recht geldt dan ook voor boeken waarvan de auteur niet meer is te achterhalen. Om de schikking tegen te houden is er op 7 oktober een hoorzitting. De andere partijen moeten dan de rechter ervan overtuigen dat de schikking slecht is voor concurrenten.

Ze vrezen een monopolie voor Google als iedereen via de zoekmachine Google boeken leest. Google werkt met Google Books onder meer samen met bibliotheken over de hele wereld. Zij laten hun collecties tegen een vergoeding inscannen. Google wil de boeken online doorzoekbaar te maken en ze deels gratis ter beschikking te stellen.

Bron: Algemeen Dagblad (24-08-2009)

[Geavanceerd zoeken naar boeken](#)

De volledige tekst van boeken doorzoeken en nieuwe boeken zoeken.

In de praktijk kom je zelden een perfect werkend marktmechanisme tegen. Dat komt omdat nooit aan alle vier voorwaarden is voldaan die nodig zijn voor volkomen concurrentie. Eén van die voorwaarden is dat er veel aanbieders en vragers zijn, die geen van alle invloed hebben op de prijs. Maar een monopolist (één aanbieder) heeft heel veel invloed op de prijs van een product. Een monopolist is een **prijzetter**. Je hoeft echter geen monopolist te zijn om invloed op de prijs te kunnen hebben. Zelfs als er verschillende aanbieders zijn, kunnen zij alle daar invloed op hebben.

Bij volkomen concurrentie is de aard van het product homogeen. In de praktijk is daarvan niet vaak sprake. Het voordeel van het voortbrengen van een heterogeen product voor de producent is dat hij klanten aan zich kan proberen *te binden*. Daarvoor gebruikt hij instrumenten als merknaam, service, kwaliteit en prijsbeleid. Is er sprake van enige mate van **klantenbinding**, dan zal de klant niet onmiddellijk weglopen bij een kleine prijsstijging. De winstmarges zijn daarom voor een prijzetter ook hoger dan die van een hoeveelheidsaanpasser.

De mate van klantenbinding hangt ook af van de hoeveelheid alternatieven die de klant heeft. Als de NS de tarieven verhoogt, zijn er niet veel alternatieven. Maar als een producent van rode wijn zijn prijs verhoogt, dan zijn er vele alternatieven. De prijselasticiteit van de vraag neemt dan ook toe, naarmate de klantenbinding lager is.

Een derde kenmerk van volkomen concurrentie is *vrije toe- en uittreding*. In ons land is daar niet aan voldaan. Om een bedrijf te beginnen, moet je ingeschreven staan bij de Kamer van Koophandel, heb je een vestigingsvergunning nodig en ook de vereiste diploma's.

En dan is er ten slotte nog het kenmerk van *een volkomen transparante markt*, waardoor je geen transactiekosten hoeft te maken. Ook dat is een zeldzaamheid.

Consumentenorganisaties helpen met hun **vergelijkende warenonderzoeken** de consument wel bij de keuze van een goed product. Hieronder staat een resultaat van zo'n onderzoek. Het lidmaatschap van een consumentenorganisatie kost echter geld en dat zou je ook als transactiekosten kunnen zien. Kortom: volkomen concurrentie mag dan een leuke marktform zijn in een examenopgave, maar in de economische praktijk kom je het eigenlijk niet tegen. De agrarische sector benadert deze marktform nog het best. Daar kun je nog homogene producten tegenkomen, geproduceerd door veel aanbieders.

	Merk en type	Testoordeel	Richtprijs	Prijsrange
☐	Miele W 3203	●●●○ 66	€ 900	€ 850-900
☐	Miele W 3521	●●●○ 65	€ 1050	€ 954-1050
☐	Siemens WM14E460NL	●●●○ 62	€ 640	€ 600-700
☐	Bosch WAE 28460 NL	●●●○ 62	€ 650	€ 600-800
☐	Indesit WIL145	●●●○ 61	€ 350	€ 330-400
☐	Electrolux EWF 1420	●●●○ 60	€ 550	€ 500-580
☐	Zanussi ZWF 1410 Trenti	●●●○ 59	€ 400	€ 370-450
☐	Indesit WI 142	●●●○ 59	€ 300	€ 300-350
☐	Marijnen CMF Dukaat	●●●○ 58	€ 400	€ 400-450
☐	Candy GO 126-14	●●●○ 58	€ 400	€ 380-430
☐	Bauknecht WAK8466	●●●○ 57	€ 600	€ 550-630
☐	Zanussi ZWF 1210	●●●○ 56	€ 350	€ 315-450
☐	Bauknecht WAK8666	●●●○ 56	€ 700	€ 660-750
☐	Whirlpool Arizona 1200	●●●○ 55	€ 430	€ 380-480
☐	Candy C1 145-14S	●●●○ 52	€ 380	€ 370-400

In het vervolg komen drie andere marktvormen aan de orde. In deze paragraaf **monopolie** (één aanbieder) en in de volgende paragraaf **oligopolie** (een beperkt aantal aanbieders) en **monopolistische concurrentie** (veel aanbieders maar wel met heterogene producten).

Monopolie

Bij deze marktform is sprake van slechts één aanbieder. Er zijn meestal wel veel vragers naar het product van de monopolist. In de praktijk benaderen de nutsbedrijven vaak de marktform 'monopolie'. Nutsbedrijven zijn bijvoorbeeld kabelbedrijven, waterleidingbedrijven, elektriciteitsbedrijven en telefoonmaatschappijen. Omdat de monopolist een machtspositie heeft, kan deze vaak hoge

prijzen vragen en hoeft minder te letten op kwaliteit en service. De consument kan toch niet bij een ander terecht. Deze nadelen van een monopolie hebben ertoe geleid dat de Staat vaak toezicht uitoefent op de kwaliteit van de geleverde producten. Ook heeft de overheid de laatste jaren steeds meer concurrentie geïntroduceerd op deze voorheen monopolistische markten. Er is bijvoorbeeld concurrentie gekomen op de telefoniemarkt, de vervoersmarkt en de energiemarkt. De OPTA (Onafhankelijke Post en Telecommunicatie Autoriteit) ziet – als een soort waakhond – toe op een juiste werking van de markt voor post en telecommunicatie.

Wap, web, spam en mobiele televisie: de elektronische communicatie van vandaag, is morgen al achterhaald. OPTA werkt aan concurrentiebevordering, stimuleert innovatie en beschermt de consument in deze markten en de postmarkt. Bekijk de informatievideo op: www.opta.nl

Om consumenten te beschermen, controleert OPTA of marktpartijen de wet naleven. Bedrijven die zich er niet aan houden, kan OPTA aanpakken. Bijvoorbeeld door een sanctie op te leggen. Bovendien informeert ze consumenten rechtstreeks over hun rechten en plichten via ConsuWijzer.

In 2010 ligt de focus van OPTA op vijf speciale aandachtsgebieden:

- Preventief en repressief toezicht.
- Verminderen van misbruik en irritatie van consumenten.
- Marktregulering.
- Stimuleren investeringen in snelle netwerken.
- Liberalisering postmarkt.

Meer concurrentie op de kabel

Concurrentie op het tv-kabelnet is al jaren een wens van politiek Den Haag. Sinds ongeveer tien jaar geleden veel gemeentelijke netten in handen kwamen van commerciële bedrijven zijn de prijzen omhooggeschoten zonder dat daar kwaliteitsverbeteringen tegenover stonden. Het aanbod bij het analoge standaardpakket werd ook niet uitgebreid, maar juist beperkt. Dat is mogelijk omdat de kabelnetten in hun eigen regio's een monopolie op de verspreiding van die analoge tv-signalen hebben. Dat monopolie moet doorbroken worden, meent de Tweede Kamer.

Nadat aanvankelijk Brussel, met name de Nederlandse Eurocommissaris Kroes, het aanpakken van de kabel tegenhield, mocht toezichthouder Opta (Onafhankelijke Post en Telecommunicatie Autoriteit) begin dit jaar eindelijk concurrentie afdwingen. Ziggo en UPC moeten hun netten tegen een redelijke vergoeding openstellen voor andere aanbieders.

Gisteren maakte Ziggo bekend wat in zijn ogen redelijk is en vandaag spreken de twee bedrijven daarover met de Opta. Begin oktober zal de Opta bekendmaken wat volgens haar een redelijke prijs is. In principe is die prijs dan bindend.

Bron: Trouw (25 augustus 2009)

Je kunt drie soorten monopolies onderscheiden. Bij **natuurlijke monopolies** moet je denken aan bedrijven of landen die dankzij hun ligging het alleenrecht hebben op bepaalde grondstoffen of klimatologische omstandigheden, die je nergens anders aantreft.

Overheidsmonopolies hebben hun positie te danken aan een wettelijke instelling. Zo heeft KPN nog steeds het monopolie op de 'verhuur' van de infrastructuur en wijkcentrales die nodig zijn voor de aanbieders van adsl-diensten als Online,

XS4all, Planet en Telfort. KPN is alleen geen monopolist meer voor deze diensten zelf. Daartoe heeft de overheid het product in twee delen gesplitst. Je betaalt voor de dienst en je betaalt voor het gebruik van de infrastructuur. Daarom betaal je soms ook een rekening aan KPN voor het gebruik van een ADSL-abonnement dat je bijvoorbeeld bij Online hebt afgesloten. Het is immers onzinnig dat iedere aanbieder zijn eigen infrastructuur moet aanleggen.

De derde soort monopolies is het **feitelijk monopolie**. Dan heeft een bedrijf zich in de loop van de tijd deze monopoliepositie verworven door concurrenten van zich af te werpen. Door zakelijke en technische vooruitgang heeft het zich een monopoliepositie verworven. Een voorbeeld van een bedrijf waar veel mensen zo tegen aan kijken is Microsoft van Bill Gates.

Vragen en opdrachten bij 4.8

- 23** Lees het artikel 'Meer concurrentie op de kabel'.
- a** Is invoering van marktwerking op de markt voor kabel-tv succesvol geweest? Licht je antwoord toe.
 - b** Ken je een 'bedrijf' dat tv-signalen via de genoemde aanbieders Ziggo en UPC zou willen doorgeven?
- 24** Iedereen in Nederland die zich te land wil verplaatsen en geen eigen vervoermiddel heeft, is aangewezen op trein, bus, tram of taxi. In deze behoefte aan vervoer wordt door de overheid en door particulieren voorzien.
- a** Waarin verschilt het openbaar vervoer van een particuliere vervoersonderneming, als men let op het doel van deze ondernemingen?
 - b** In hoeverre is de Nederlandse Spoorwegen nv monopolist?
 - c** In hoeverre is de Nederlandse Spoorwegen nv geen monopolist?
- 25** Lees de onderstaande tekst van Ad Mulder.

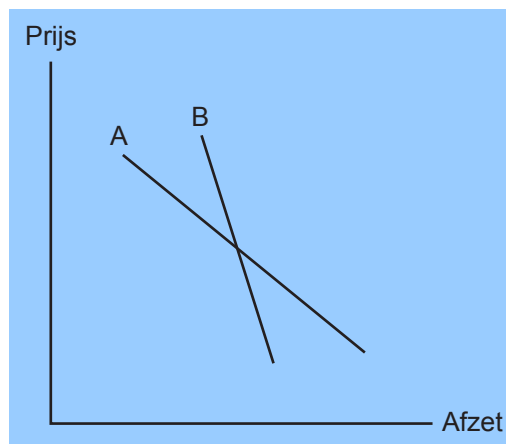
Vreemd genoeg onderzocht de Mededingingsautoriteit (MA) Microsofts gedrag niet door de klanten van de softwareleverancier te ondervragen, maar legde de commissie haar oor te luisteren bij concurrenten. Het zal niemand verbazen dat een ware lawine aan klachten los kwam. Wat de critici van Microsoft vergeten, is dat in deze industrie geen monopolie mogelijk is. Niemand weet welke technologie over tien jaar dominant zal zijn. Gaat Java de macht van Microsoft en Intel ondergraven? Niemand kan het zeggen. Het mag niet zo zijn dat een bedrijf gestraft wordt voor zijn te hoge productiviteit, voor zijn te vooruitziende blik en voor zijn te flexibele instelling. Dat is pervers. De markt moet zijn gang kunnen gaan. Adam Smiths onzichtbare hand moet regeren. (Ad Mulder, freelance publicist)

- a** Ad Mulder stelt dat de Mededingingsautoriteit verkeerd te werk is gegaan. Hoe blijkt dat uit dit artikel?
- b** Is de klant altijd de dupe van een monopolistische situatie?
- c** Waarom heeft Microsoft volgens de schrijver geen echte monopoliepositie.
- d** In welke gevallen is het hebben van een monopoliepositie volgens de schrijver helemaal niet verkeerd.

Microsoft heeft ervoor gezorgd dat vrijwel alle computers wereldwijd met elkaar kunnen communiceren. Negatief was dat ze geprobeerd hebben concurrent Netscape dood te drukken door grote afnemers, zoals IBM, te dreigen geen Windows meer te leveren als zij Netscape's Navigator als browser (bladerprogramma) op hun computers zetten in plaats van hun Internet Explorer.

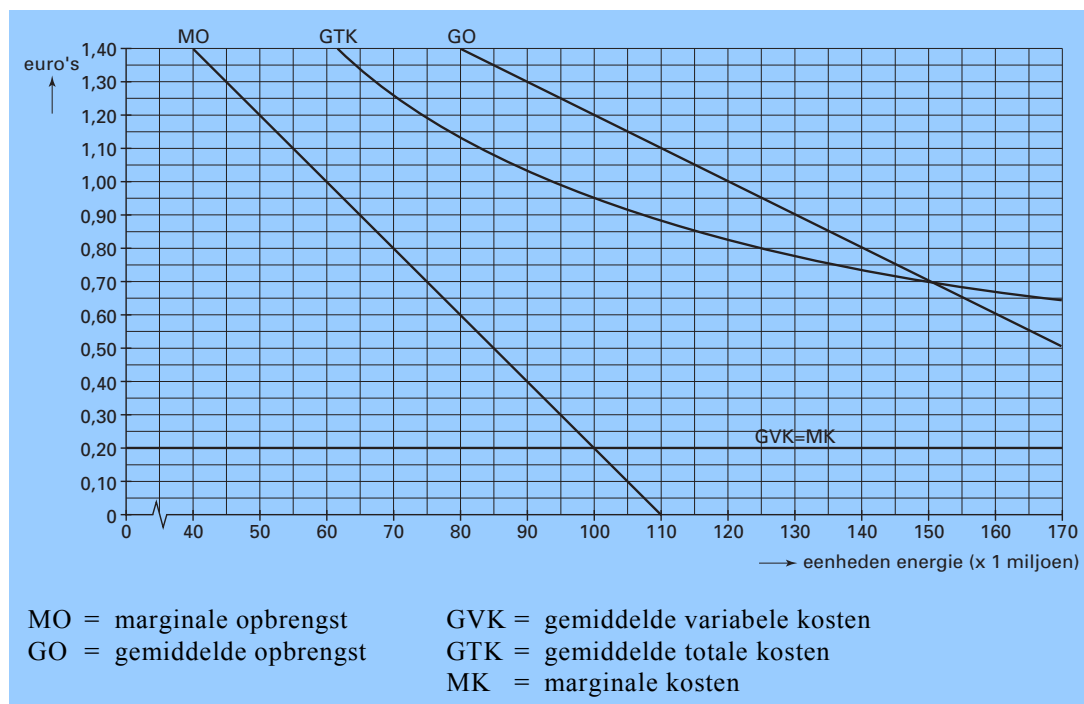
- e** Moet de discussie nu eigenlijk gaan over de marktvorm of over het marktgedrag? Licht je antwoord toe.

- 26 In de figuur hiernaast zijn twee prijsafzet-functies getekend. Eén is van de NS en de ander is van een producent van rode wijn. Welke lijn hoort waarschijnlijk bij de NS, lijn A of lijn B? Verklaar je antwoord.

27 **Zuinig met energie**

In een gemeente wordt de levering van energie verzorgd door het gemeentelijk energiebedrijf (een monopolist). In de figuur hieronder zijn de gegevens over kosten en opbrengsten van het gemeentelijke energiebedrijf in beeld gebracht. De variabele kosten bedragen € 0,20 per eenheid energie ongeacht de productieomvang.

De levering van energie kan voor dit energiebedrijf winstgevend zijn.

- a Bereken de totale winst die het energiebedrijf maximaal zou kunnen maken.

De gemeentelijke overheid beschouwt energie echter als een noodzakelijk goed en daarom verplicht zij het energiebedrijf een zo laag mogelijke verkoopprijs vast te stellen onder voorwaarde van kostendekking.

- b Welke prijs zal het energiebedrijf gaan rekenen als zij aan de eis van de gemeente voldoet? Licht je antwoord toe.

De gemeentelijke overheid is van plan een campagne 'wees zuinig met energie' te houden. Naar verwachting daalt door deze campagne de vraag naar energie, onafhankelijk van de prijs, met 15 miljoen eenheden. De kosten van de campagne zijn voor rekening van de gemeente. Toch zal volgens de directie van het energiebedrijf als gevolg van de campagne de kostprijs van energie stijgen, waardoor de verkoopprijs van energie bij handhaving van de voorwaarde van kostendekking zal moeten worden verhoogd.

- c Leg uit dat de kostprijs van energie door de campagne zal stijgen.
 d Met welk bedrag per eenheid moet de verkoopprijs van energie worden verhoogd? Verklaar je antwoord met behulp van de figuur.

(Vwo deelvak 2004-II-7)

4.9 Wanneer spreek je van een oligopolie en van monopolistische concurrentie?

Prijzenoorlog tussen supermarkten duurt voort

Consumenten profiteren flink van de prijzenoorlog tussen supermarkten. De prijzen van A-merkproducten zijn tussen april en eind juli met gemiddeld 3,5 procent gedaald, blijkt uit cijfers van de Consumentenbond. De consumentenorganisatie vergeleek bij negentien supermarkten de prijzen van zestig populaire A-merkartikelen met de prijzen in april. Nagenoeg al deze producten zijn goedkoper geworden, concludeert de Consumentenbond. Nettorama blijft gemiddeld het goedkoopst met zijn assortiment, Coop en Super de Boer relatief het duurst. Sommige producten zijn zelfs flink goedkoper. Uit het onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat Andrélon Shampoo voor iedere dag eind juli gemiddeld 2,04 euro kostte tegen 2,44 euro in april. Dat is een daling van 16 procent. De prijs van een pot Hak appelmoes (extra kwaliteit) ging met 14 procent omlaag en een fles Coca Cola van anderhalve liter is nu gemiddeld 8 procent goedkoper. In de jongste peiling hield de bond ook de prijzen van negentig andere A-merkartikelen tegen het licht. Daaruit blijkt dat Nettorama net als in voorgaande onderzoeken als goedkoopste supermarkt uit de bus komt (gemiddeld 8 procent goedkoper). De duurste winkels (Coop en Super de Boer) zijn volgens het onderzoek juist gemiddeld tot 6 procent duurder. In het vorige onderzoek van april keek de Consumentenbond ook naar de prijzen van huismerkartikelen. Daaruit bleek dat consumenten gemiddeld 35 procent goedkoper uit zijn als zij alleen voor huismerken in de supermarkt kiezen.

Bron: RTL-nieuws (21-08-2009)

De markt voor supermarkten is een marktform met maar ‘enkele’ aanbieders. Zo’n marktform noemen economen een **oligopolie**. Het precieze aantal aanbieders is niet aan te geven. Economen hanteren als norm voor een oligopolistische markt een zodanig aantal dat de afzonderlijke aanbieders kunnen inspelen op de reacties van anderen. Als één van de concurrenten de prijs verlaagt, dan doen de anderen dat ook. Het gevaar voor de aanbieders op deze marktform is dat er een **prijzenoorlog** ontstaat. Oligopolisten concurreren dan ook bij voorkeur niet met de prijs, maar met andere acties, zoals airmiles, freebees, rocks, tegoedbonnen, rentepunten en dergelijke.

Ook speelt individuele reclame voor oligopolisten een belangrijke rol en, als ze de klant dan al financieel voordeel willen geven, heeft dat vooral betrekking op allerlei accessoires en niet op het product zelf. Denk maar aan de autohandel, waar je bijna altijd een extra accessoirespakket van ongeveer € 3.000 kunt krijgen voor zeg maar € 600.

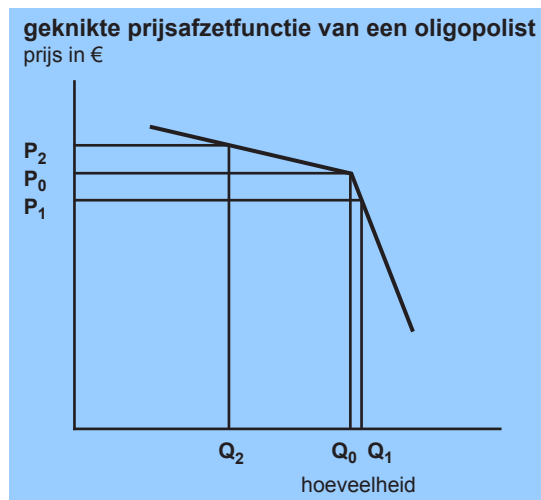
Waarom zijn oligopolisten zo bang voor prijsconcurrentie?

Het antwoord heeft te maken met de aparte vorm van hun prijsafzetfunctie. Deze is geknikt (zie de figuur). Als oligopolisten hun prijs zouden verlagen (van P_0 naar P_1), dan volgen hun concurrenten onmiddellijk. Het gevolg is dat de totale vraag naar dat product wel toeneemt, maar deze toename wordt verdeeld over alle aanbieders.

Per saldo zal de individuele aanbieder maar weinig meer verkopen (van Q_0 naar Q_1).

Bij een prijsdaling is de gevraagde hoeveelheid blijkbaar behoorlijk *prijsinelastisch*. De prijsdaling kost dan iedere aanbieder omzet. Zou de oligopolist de prijs zonder belangrijke reden verhogen (van P_0 naar P_2), dan volgt de rest niet. De oligopolist raakt dan wel veel klanten kwijt (van Q_0 naar Q_2).

Bij een prijsstijging is de prijsafzet-functie blijkbaar *elastisch*. Een prijsstijging gaat dan ook ten koste van de omzet.

Soms is een prijsstijging echter noodzakelijk. Meestal bevindt zich op de markt wel een bedrijf dat qua grootte net iets boven de anderen uitsteekt en als **marktleider** fungeert. Op de benzinemarkt in Nederland is dat bijvoorbeeld Shell, bij de supermarkten Albert Heijn. Als zij de prijzen verhogen, volgen de anderen ook.

De onzekerheid op deze marktform voor vooral het gevaar van een prijzenoorlog, is de reden dat oligopolisten manieren zoeken om de concurrentie te beperken. Dat kan door kartelvorming. Een **kartel** is een samenwerkingsverband tussen twee of meer zelfstandig blijvende bedrijven met het doel de onderlinge concurrentie te beperken. Kartelvorming is officieel verboden in ons land. Als de Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMa) lucht krijgt van deze verboden concurrentiebeperkende afspraken kan zij hoge boetes uitdelen. Bekend zijn de verboden prijsafspraken tussen de bouwbedrijven, die tijdens de parlementaire enquête 'bouwfraude' naar voren zijn gekomen.

DEN HAAG - De prijzen van autobrandstof zijn woensdag verder gestegen. Marktleider Shell verhoogde de adviesprijzen voor benzine en diesel met 1 eurocent. Daardoor kost een liter super plus nu 1,389 euro en euro ongelood 1,335 euro. De dieselprijs is uitgekomen op 1,019 euro per liter.

Verboden prijsafspraken in de bouw

Tijdens de parlementaire enquête Bouwnijverheid is aan de orde gekomen dat er in de bouwsector prijsafspraken worden gemaakt. Ook daarna is uit verschillende onderzoeken van de NMA gebleken dat er in de bouwsector veel verboden prijsafspraken zijn gemaakt. Ook (recente) berichten in de media wijzen erop dat op grote schaal verboden afspraken zijn gemaakt tussen bouwbedrijven. Ik heb geen reden om aan te nemen dat het verboden kartelgedrag uitsluitend plaats gevonden heeft bij de grote bouwbedrijven.

Antwoord minister van EZ op een kamervraag (2004)

Kartelvorming kan betrekking hebben op prijsafspraken, productieafspraken en afspraken op verkoopgebied. Dat laatste staat bekend als een rayonkartel. Oligopolisten verdelen daarbij de afzetmarkt in segmenten, waarin steeds één bepaalde oligopolist dan monopolist is. Voorbeelden van oligopolistische markten zijn de luchtvaart, de benzinemarkt, de wasmiddelenmarkt, de automarkt (niet de dealers maar wel de merken) en de markt voor consumentenelektronica.

Oligopolisten produceren vaak 'meer van hetzelfde'. Als je zegt dat je oom een nieuwe auto heeft gekocht, geef je daarmee niet zo veel informatie. Als je zegt dat het een *Citroën* is, weet je gesprekspartner al meer. Je bent helemaal volledig als je zegt dat je oom de nieuwe *Citroën Xsara Picasso HDI 110 PK* heeft gekocht.

De oligopolist produceert verschillende typen onder zijn merknaam. Zijn doelgroep is immers groot en die bestaat ook uit allerlei **marktsegmenten** (subgroepen).

De oligopolist wil al deze segmenten kunnen bedienen. Dat wil dus zeggen voor mensen met een dunne maar ook met een dikke portemonnaie, voor moderne mensen, traditionele mensen, jonge mensen, oudere mensen, enz.

**Prijddifferentiatie:
verschillende typen Volkswagens**

Het verschijnsel dat de oligopolist verschillende versies van zijn product aanbiedt, noem je **prijddifferentiatie**.

Prijddifferentiatie kun je daarom ook beschrijven met het begrip **marktsegmentatie**.

Bedrijven, maar vooral oligopolisten, streven naar een groot **marktaandeel**. Daaronder versta je de grootte van de eigen afzet (omzet) als percentage van de totale afzet (omzet).

Monopolistische concurrentie is de vierde marktform die je moet kennen. De naam suggereert een tegenstrijdigheid. We zagen immers dat een monopolist weinig concurrentie heeft. Op deze marktform kom je veel aanbieders tegen. Zo veel zelfs dat de bedrijven nauwelijks meer invloed op elkaar kunnen uitoefenen. In dat opzicht lijkt deze marktform heel veel op volkomen concurrentie. Het grote verschil is echter dat de aangeboden producten *heterogeen* zijn. De consument kan de producten van de verschillende aanbieders wel van elkaar onderscheiden. Soms weliswaar op een heel subtiele wijze, maar ze zijn verschillend. Een goed voorbeeld van een monopolistisch concurrerende markt is de wijnmarkt. Er zijn duizenden wijnboeren die rode wijn maken. Zelfs een kenner houdt ze geen van alle, wat smaak en kleur betreft, uit elkaar. Toch kan iedereen de verschillende aanbieders onderscheiden op basis van het etiket.

Monopolistische concurrenten trachten, net als hun collega's, op een volkomen concurrerende markt veel samen te werken in brancheorganisaties. Het betreft veelal kleine bedrijven die voor een aantal activiteiten de kosten dan samen opbrengen. Een belangrijke taak van de brancheorganisaties is het maken van reclame voor het betreffende product. Dat gebeurt dan vaak door middel van collectieve reclames, waar we het eerder over hebben gehad.

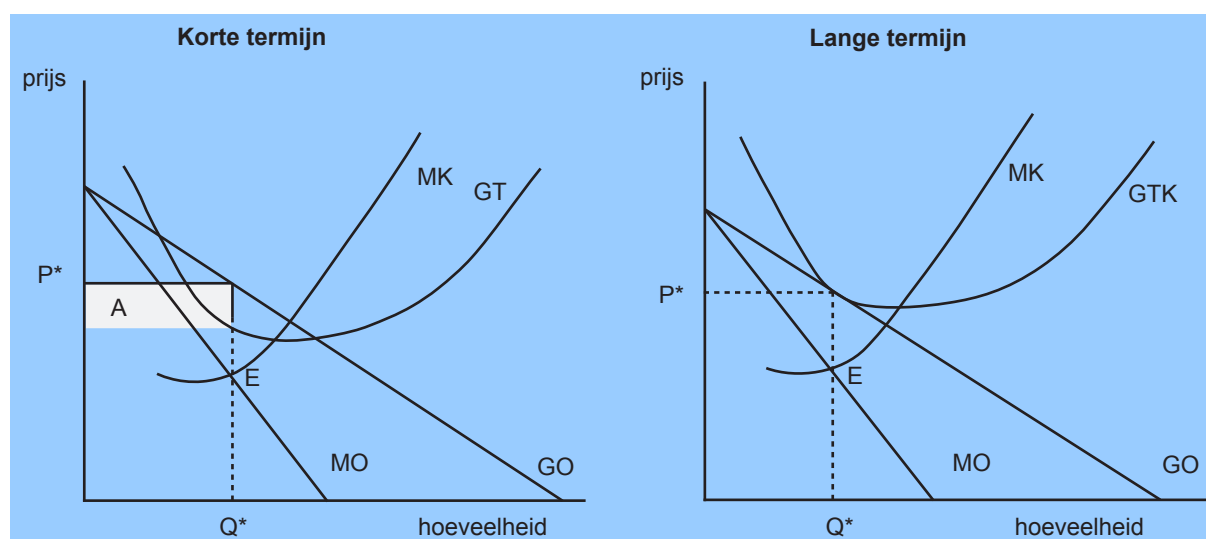
Producenten van heterogene producten zijn erbij gebaat om hun eigen product op een zo goed mogelijke manier te onderscheiden van de concurrerende producten. Dat streven naar herkenbaarheid van het eigen product noem je **productdifferentiatie**.

Voorbeeld

De ondernemer op een markt met monopolistische concurrentie biedt een hoeveelheid Q^* aan tegen een prijs P^* ($MO = MK$). Zijn winst bedraagt op korte termijn oppervlak A.

Op de langere termijn zal het aantal aanbieders op deze markt toenemen, aangetrokken door de aantrekkelijke winsten. De vraag naar het product van de individuele aanbieder zal afnemen, waardoor zijn vraaglijn naar links verschuift. Dit gaat zolang door totdat de ondernemer in een situatie terechtkomt waarin hij alleen zijn kostprijs nog goedmaakt. Er is dan geen reden voor ondernemers om nog langer tot die markt toe te treden.

Zie de figuren hieronder.

Het totale verkoopbeleid – ook wel **marketingbeleid** genoemd – is gebaseerd op vier peilers, die ook wel bekend staan als **de vier P's**: *Prijs, Product, Plaats en Promotie*.

De prijs bepaalt een ondernemer veelal aan de hand van de kostprijs en daar legt hij dan een opslag op. Hij moet dan wel kunnen inschatten of zijn klanten deze prijs willen betalen. Hij kan ook de prijzen van zijn concurrenten bekijken en daarop zijn prijs afstellen. Altijd geldt dat hij de prijs goed gefundeerd bepaalt.

Het **productbeleid** richt zich op het differentiëren van het product. Dat heeft in ieder geval betrekking op de kwaliteit van het product, maar ook de serviceverlening hoort bij het 'product'. Veel aanbieders gaan niet voor de laagste prijzen. Zij gaan voor service omdat zij weten dat een grote doelgroep juist daar behoefte aan heeft. Grote consumentenelektronicawinkels adverteren vooral met de prijs. Juist omdat zij allemaal dezelfde goederen aanbieden. De kleinere kunnen daar niet tegenop. Zij moeten het hebben van de mensen die minder technisch zijn en hulp nodig hebben bij het installeren en programmeren.

Bij het **plaatsbeleid** gaat het om zaken die te maken hebben met het verkooppunt. Kies je een plek in het centrum van de stad met hoge huren of kies je voor een plaats aan de rand van de stad op een industrieterrein. Waar zitten je concurrenten? Ga je tussen hen in zitten, bijvoorbeeld op een woonboulevard, of wil je je juist ver van je concurrenten vandaan vestigen. Misschien wil je helemaal geen extra pand en werk je vanuit je eigen huis. Allemaal zaken die in sterke mate het bedrijfsresultaat kunnen beïnvloeden. Maar ook de vestigingsplaats is belangrijk. Vooral met het oog op de inkoop. Je moet snel over grondstoffen of te verhandelen producten kunnen beschikken. De logistieke structuur moet de ondernemer daarom goed organiseren. En tenslotte zijn ook de openingstijden onderdeel van het plaatsbeleid.

Het **promotiebeleid** is bedoeld om de wereld te laten weten dat jij als ondernemer iets geweldigs te koop hebt. Hoe richt je jouw winkel in, op wat voor manier adverteer je en hoe ga je om met nieuwe media? Mond-op-mondreclame is wel belangrijk, maar daar alleen red je het niet meer mee. Alle grote bedrijven besteden miljoenen aan hun promotie, ook al zijn ze heel bekend. Denk maar aan een merk als Coca-Cola.

Vragen en opdrachten bij 4.9

- 28** Lees het artikel 'Prijzenoorlog tussen supermarkten duurt voort'.
- a** Waaruit kun je concluderen dat we hier te maken met een oligopolie?
 - b** Toon met een berekening aan dat Andreon Shampoo inderdaad zo'n 16 % in prijs is gedaald.
- 29** In 2005 heeft de automarkt een sterk herstel laten zien. De verkoop van het aantal nieuwe personenauto's is in 2005 met 5 % gestegen ten opzichte van 2004. De totale verkoop van nieuwe auto's in 2005 bedroeg 506.000. Van de vijf grootste autofabrikanten slaagde echter alleen Ford erin het marktaandeel te vergroten. De onderstaande tabel geeft een overzicht van de marktaandelen in Nederland van de vijf grootste autofabrikanten.

marktaandelen in procenten van de totale afzet		
	2004	2005
Opel	16,5	15,1
Ford	9,5	11,1
Volkswagen	9,4	8,2
Peugot-Talbot	7,1	6,5
Renault	8,0	6,3

Dealers kopen hun nieuwe auto's bij importeurs. Hier is sprake van de marktvorm 'oligopolie'; dat is een marktvorm waarbij relatief weinig aanbieders de prijsvorming kunnen beheersen.

a Toon met behulp van de tabel aan dat het hier om een oligopolistische markt gaat.

Bij oligopolie wordt zelden de prijs als wapen in de concurrentiestrijd gebruikt. Dit kun je toelichten met behulp van de prijselasticiteit van de vraag.

b Welke informatie verschaft de prijselasticiteit van de vraag?

c Leg uit dat op deze oligopolistische markt de omzet van Ford en die van haar concurrenten daalt, als Ford zijn verkoopprijzen verlaagt.

d Noem drie manieren waarop een individuele autofabrikant kan proberen zijn marktaandeel te vergroten.

(Havo, bewerkt)

30 Op een markt van heterogeen oligopolie komt in het algemeen weinig prijsconcurrentie voor.

a Geef hiervoor de verklaring.

Uit onderzoek van de Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMa) is gebleken dat in ons land de verkooppunten van benzine voor een groot deel in handen zijn van de vier grote oliemaatschappijen. Dit is een voorbeeld van oligopolie.

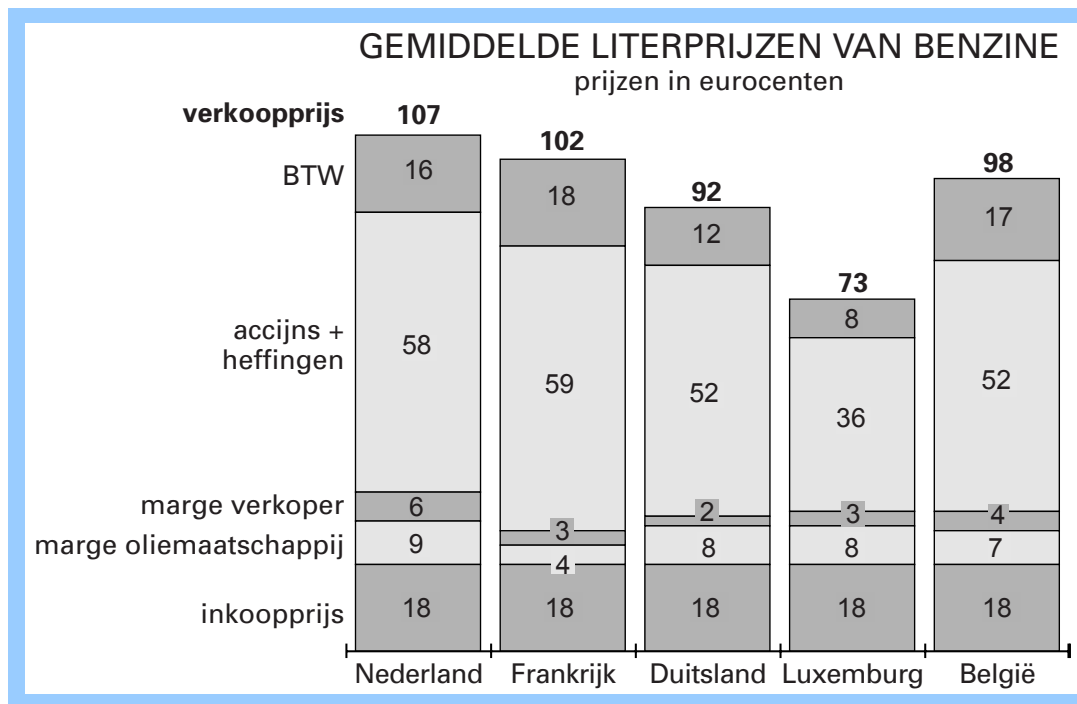
Stel dat van de 250 verkooppunten langs de snelwegen 80% de vlag voert van Shell, BP/Mobil, Esso of Texaco. Bij de andere 3.750 verkooppunten langs de overige wegen is dat 60%.

Men schat dat de gemiddelde benzineomzet van een verkooppunt langs de snelweg het vijfvoudige bedraagt van de gemiddelde benzineomzet van een verkooppunt langs de overige wegen.

b Bereken het gezamenlijke marktaandeel (gemeten naar benzineomzet) van de vier grote oliemaatschappijen op de totale markt voor benzine in Nederland.

Uit dit onderzoek is verder gebleken dat Nederland in West-Europa het grootste verschil kent tussen de inkoopprijs en de verkoopprijs van benzine.

Onderstaande figuur illustreert dat.

c Leg uit op welke manier uit figuur 2 afgeleid kan worden dat er op de benzinemarkt in Nederland, in vergelijking met de andere landen, minder met de verkoopprijs wordt geconcurrereerd.

De NMa overweegt maatregelen die de concurrentie op de benzinemarkt in Nederland kunnen bevorderen. Veronderstel dat deze maatregelen er toe leiden dat de verkoopprijs in Nederland daalt naar het niveau van België. Als gevolg daarvan zal de totale gevraagde hoeveelheid benzine in Nederland met 4% stijgen. Het btw-percentages voor benzine in Nederland blijft ongewijzigd 17,5%.

- d Zullen de totale btw-inkomsten uit de verkoop van benzine in Nederland stijgen, gelijk blijven of dalen na de veronderstelde prijsverlaging? Verklaar je antwoord met een berekening.

Milieuorganisaties vrezen dat de lagere verkoopprijs voor benzine zal leiden tot een toename van het autogebruik. Zij dringen er bij de NS op aan de prijzen voor het personenvervoer zodanig te verlagen dat het benzineverbruik op het oude niveau gehandhaafd blijft.

De prijselasticiteit van de vraag naar reizigerskilometers bedraagt $-0,4$. Voor de gevraagde hoeveelheid benzine geldt een kruiselingse prijselasticiteit van $0,12$ bij een prijsverandering van het personenvervoer van de NS (prijs per reizigerskilometer).

- e Bereken met hoeveel procent de NS de prijs per reizigerskilometer moet laten dalen om volledig tegemoet te komen aan de doelstelling van de milieuorganisaties.

(Vwo totaalvak 2001-I-5)

31 Omnifoon mobieler

In een land is Omnifoon een aanbieder op een oligopolistische markt voor mobiele telefonie die zich richt op twee groepen klanten: abonnees en prepaid bellers. Alle aanbieders hebben te maken met hoge constante kosten en kunnen maar moeilijk winst maken. Zo is bij Omnifoon in 2003 het aandeel van de constante kosten in de totale kosten 88% en wordt er een verlies geleden van € 10 miljoen. In de tabel staan nog enkele gegevens van Omnifoon.

gegevens van Omnifoon over 2003	abonnees	pre-paid bellers
omzet per klant (€)	768	168
aantal klanten	660.000	2.640.000
percentage klanten dat daadwerkelijk belt	100	90
beltijd per klant (verhouding ten opzichte van de andere groep klanten)	6/1	1/6

Algemeen wordt aangenomen dat het verzadigingspunt op deze markt nabij is. Omnifoon is daarom van plan middelen in te zetten voor de ontwikkeling van in dit land nog niet beschikbare datadiensten zoals mobiel internetten, mobiel verzenden van tekst- en beeldberichten en een navigatiesysteem via satellietverbinding. Verder wordt getracht het resultaat te verbeteren door in overleg met de andere aanbieders op deze markt de maximale geldigheidstermijn voor prepaid-beltegoeden stap voor stap te halveren.

- a Noem een gegeven dat voor Omnifoon aanleiding is om ter verbetering van het resultaat onder andere parallelisatie na te streven. Verklaar je antwoord.
- b Toon met een berekening aan dat Omnifoon prijsdifferentiatie toepast.
- c Bereken het bedrag aan constante kosten voor Omnifoon in 2003.

De mededingingsautoriteit maakt bezwaar tegen het voorgenomen marketingbeleid.

- d Op welk onderdeel van het marketingbeleid zal dat bezwaar betrekking hebben? Verklaar je antwoord.

(Vwo deelvak 2004-I-3)

32 Triple Play

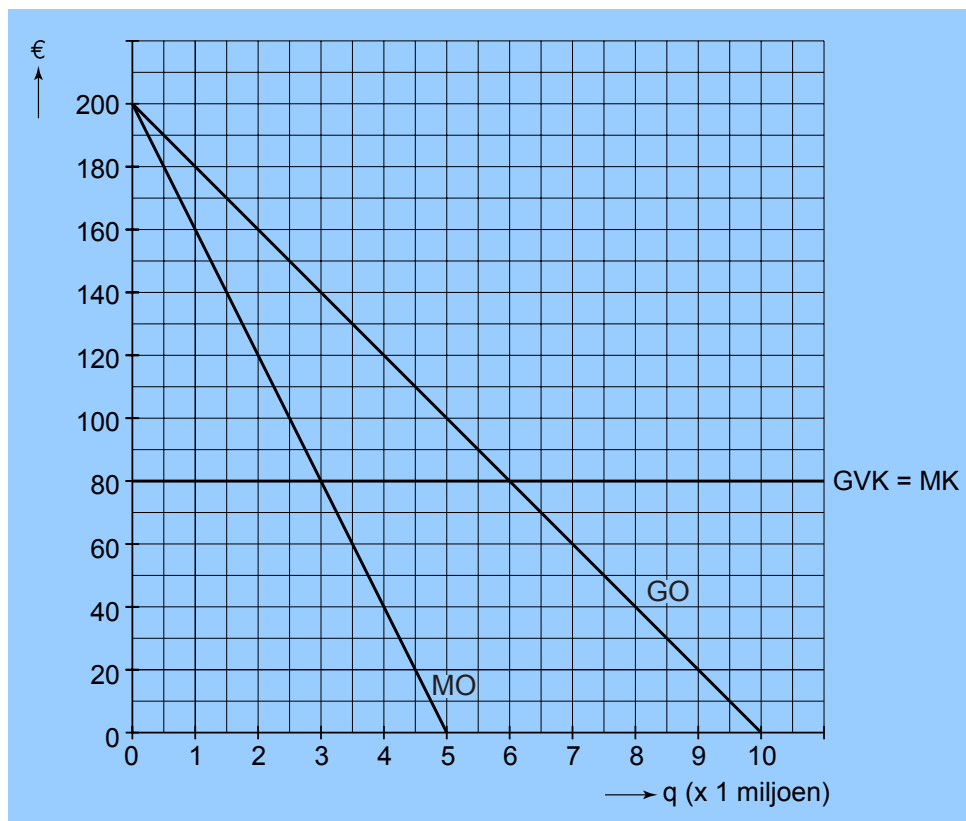
Triple Play is de naam voor breedbandverbindingen waarbij de consumenten de mogelijkheid krijgen via één aansluiting internet, televisie en telefoon te gebruiken. De markt voor Triple Play in een land wordt beheerst door enkele bedrijven. Er zijn twee technieken van levering, adsl en kabel, die onderling verschillen wat betreft verbindingssnelheid en stabiliteit. Steeds meer consumenten zijn overgestapt of willen binnenkort overstappen op Triple Play.

- a Citeer de twee zinnen uit de bovenstaande tekst waaruit blijkt dat er sprake is van een heterogeen oligopolie.

Om beter te kunnen concurreren tegen de adsl-aanbieders kiezen de kabelbedrijven voor een fusie. Hierdoor ontstaat één landelijk kabelbedrijf, Cassandra, dat Triple Play levert tegen een prijs van € 160 per maand. In de tabel zien we de marktaandelen van Cassandra en de overige aanbieders van Triple Play, direct na de fusie.

naam	techniek	marktaandeel (in % van het totale aantal Triple Play aansluitingen)
Cassandra	kabel	38%
overige aanbieders	adsl	62%

Onderstaande figuur laat de marginale opbrengst (MO), de gemiddelde opbrengst (GO), de gemiddelde variabele kosten (GVK) en de marginale kosten (MK) van Cassandra zien.

Voor Cassandra geldt de volgende totale kostenfunctie:

$$TK = 80q + 50 \text{ miljoen (kosten in euro's per maand)}$$

TK = totale kosten

q = aantal Triple Play-aansluitingen in stuks

De directie van Cassandra overweegt de prijs van Triple Play zodanig te verlagen dat het bedrijf maximale totale winst behaalt.

- b** Laat met een berekening zien dat bij deze prijsverlaging de vraag naar Triple Play van Cassandra prijselastisch is.

De concurrentiestrijd tussen Cassandra (ca) en de overige aanbieders van Triple Play (ov) komt tot uiting in de twee onderstaande vraagfuncties:

$$Qv_{ca} = -5p_{ca} + 3p_{ov} + 520$$

$$Qv_{ov} = -3p_{ov} + 2p_{ca} + 480$$

Qv_{ca} = gevraagde hoeveelheid aansluitingen voor Cassandra ($\times 10.000$)

Qv_{ov} = gevraagde hoeveelheid aansluitingen voor de overige aanbieders ($\times 10.000$)

P_{ca} = prijs Cassandra per aansluiting, per maand

P_{ov} = prijs overige aanbieders per aansluiting, per maand

De directie van Cassandra kiest ervoor het marktaandeel in procenten van de totale markt-afzet te vergroten, door te streven naar maximale totale omzet. Als randvoorwaarde stelt de directie dat Cassandra geen verlies mag maken. De directie veronderstelt dat de concurrenten niet zullen meegaan met de prijsverlaging van Cassandra en dat zij voor Triple Play, net als voorheen Cassandra, € 160 zullen rekenen.

- c Is het voor Cassandra mogelijk het marktaandeel te vergroten, binnen de gestelde randvoorwaarde?

Bereken daartoe het nieuwe marktaandeel.

Bereken vervolgens of de gestelde randvoorwaarde gerealiseerd kan worden.

- d Leg uit dat het te verwachten valt dat de concurrenten wel zullen reageren op de prijsverlaging van Cassandra.

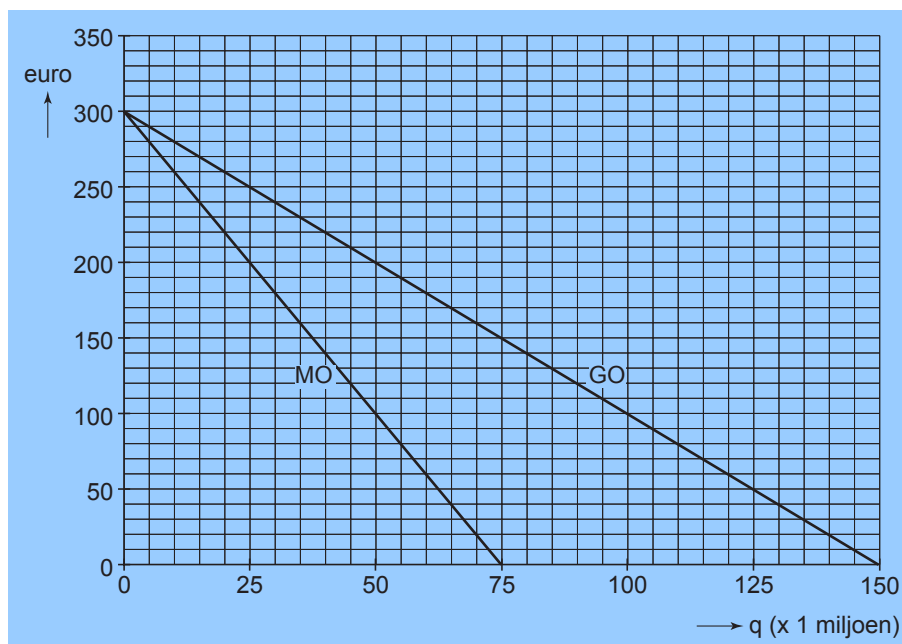
- e Zou de vraaglijn van Cassandra naar links verschuiven of naar rechts verschuiven indien de prijsverlaging van Cassandra wel zou worden gevolgd door de concurrenten?

Verklaar je antwoord.

(Vwo 2008-II-2)

33 De toetreders schaakmat

In een Europees land is de totale productie en verkoop van processors voor computers in handen van één onderneming met de naam Pion. De uitgangssituatie van Pion is weer-gegeven in onderstaande figuur.

In deze uitgangssituatie geldt verder:

Prijsafzetfunctie: $p = -2q + 300$

Prijs in euro's en q = aantal processors in miljoenen.

Er is sprake van proportioneel variabele kosten.

De totale constante kosten bedragen € 4,9 miljard.

Pion streeft in de uitgangssituatie naar maximale totale winst en heeft daartoe de verkoopprijs vastgesteld op € 190. De winst in deze uitgangssituatie is dermate hoog dat nieuwe aanbieders tot de markt willen toetreden, ondanks de hoge investeringen die bij toetreding nodig zijn. Pion wil toetreding van concurrenten moeilijker maken en overweegt twee mogelijke strategieën:

- 1) Strategie A: Het verlagen van de verkoopprijs waardoor de afzet stijgt naar 70 miljoen processors. Bij deze afzet is de totale winst € 0,7 miljard.
- 2) Strategie B: Pion blijft streven naar maximale totale winst en gaat over tot productdifferentiatie door twee typen processors op de markt te brengen.

Er zal nu sprake zijn van twee markten, waarvoor onderstaande tabel geldt.

	markt 1	markt 2
prijsafzetfunctie	$p = -4q + 300$	$p = -q + 150$
marginale kosten (in euro)	MK = 100	MK = 40
afzet bij maximale totale winst	25 miljoen	55 miljoen
totale constante kosten (in euro)	TCK = 4,92 miljard	

- a Leg uit hoe uit voorgaande gegevens kan worden afgeleid dat in de uitgangssituatie geldt: $MK = 80$.
- b Toon aan dat de gemiddelde totale kosten (GTK) 150 zullen bedragen bij uitvoering van strategie A.
- c Arceer in de grafiek op de uitwerkbijlage de totale winst die Pion zal behalen bij uitvoering van strategie A.
- d Toon met een berekening aan dat de maximale totale winst van Pion bij strategie B lager zal zijn dan bij strategie A.
- e Leg uit hoe een onderneming door productdifferentiatie de toetreding van concurrenten moeilijker kan maken.

(Vwo 2008-I-4)

4.10 Wanneer is er sprake van prijsdiscriminatie?

Prijsdiscriminatie op de weg – filebestrijding met rekeningrijden

Om de filevorming rond de grote steden terug te dringen, kan rekeningrijden worden ingevoerd. Bij rekeningrijden moeten automobilisten die in de spits gebruikmaken van de autowegen rondom de grote steden een heffing betalen. Op de rondweg van Eindhoven vinden in de uitgangssituatie, vóór het invoeren van een heffing, zowel in de ochtendspits als in de avondspits dagelijks 17.000 autoritten plaats. Er is onderzoek gedaan naar de verkeersproblemen op de rondweg van Eindhoven. Daaruit blijkt dat de kans op filevorming in de ochtendspits groter is naarmate er meer autoritten plaatsvinden. Een ander resultaat van het onderzoek is dat het verband tussen de hoogte van de heffing per autorit en het aantal autoritten in de spits in kaart is gebracht. Daarbij blijkt dat het verkeer in de ochtendspits anders reageert op het invoeren van een heffing dan het verkeer in de avondspits. Doordat er in de avondspits naar verhouding meer privé wordt gereden, is het verkeer in de avondspits gevoeliger voor het invoeren van een heffing dan het verkeer in de ochtendspits.

De hier voorgestelde oplossing van het fileprobleem is een vorm van prijsdiscriminatie.

Prijsdiscriminatie is een redelijk veel voorkomend verschijnsel. Economen bedoelen daarmee dat een producent hetzelfde product voor verschillende prijzen verkoopt. De weg is om 8.00 niet anders dan om 10.00 uur. Maar de gebruiker moet toch een andere prijs betalen.

Producenten hebben twee redenen om prijsdiscriminatie toe te passen. *De eerste reden is dat de producent de vraag naar zijn product wil spreiden over de tijd.* En dat is dus ook het geval in het hier genoemde voorbeeld van het rekeningrijden.

Telefoonmaatschappijen hebben een bepaalde capaciteit. Overdag draait deze meestal op volle toeren, terwijl de capaciteit 's avonds, 's nachts en in het weekend grotendeels onbenut blijft. Via piek- en daltaarieven probeert de aanbieder dan vraag van het piek uur over te hevelen naar het daluur. Alle telefoonmaatschappijen maken gebruik van dit instrument.

Ditzelfde zie je ook bij aanbieders van stroom. Overdag is stroom duurder dan gedurende de nacht of in het weekend. Als je van dit prijsverschil wilt profiteren moet je thuis de beschikking hebben over een dubbele meter. Heb je dat niet, dan rekent de stroomaanbieder vaak één prijs voor zowel de piekuren als de daluren.

De Nederlandse Spoorwegen hebben personeel en materieel genoeg om in de spits reizigers te kunnen vervoeren. Maar het gevolg daarvan is dat zij buiten de spits een overcapaciteit heeft. Elke reiziger buiten de spits levert direct geld op. Daarom maakt zij ook gebruik van prijsdiscriminatie. Daartoe heeft zij de zogenaamde 'voordeelurenkaart' in de verkoop gebracht. Je krijgt met deze kaart een flinke korting (40%) als je reist na 9 uur 's ochtends of in het weekend.

De NS gaan reizigers lokken met autoverzekeringen en mobieltjes.

Bij de aanschaf van de voordeelurenkaart krijgt de treinreiziger voortaan 15 procent korting op autopolijs bij verzekeraar FBTO, een verkeersbijstandverzekering en een mobiele telefoon. Het noodlijdende spoorbedrijf is naarstig op zoek naar treinreizigers die buiten de spits reizen. Het reizigersbedrijf leidt al enkele jaren verlies en 'zal ook de komende jaren geen winst maken', zei topman Aad Veenman donderdag tijdens de presentatie van de jaarcijfers. Vorig jaar sloot NS Reizigers af met een negatief bedrijfsresultaat van 37 miljoen euro, mede door het afnemende aantal reizigers. De NS heeft personeel en materieel genoeg om in de spits reizigers te vervoeren. In daluren is materieel en personeel over. Meer passagiers in die uren leveren meteen geld op. Om de treinen buiten de spits te vullen, heeft de NS de voordeelurenkaart. Die geeft 40 procent korting op reizen na negen uur 's ochtends. 'We kunnen niet meer korting geven, omdat we anders niets verdienen', zegt commercieel directeur Bert Meerstadt. De NS noteerde voor het derde jaar op rij een afname van het aantal reizigers. Het huidige volume van 13,8 miljard reizigerskilometers ligt op het niveau van 1995, toen de NS werd verzelfstandigd. In dezelfde tijd nam het autoverkeer toe – ondanks duurdere brandstof en langere files – met 12 miljard reizigerskilometers tot 143,2 miljard. Verzekeraar FBTO is blij met de deal met NS. 'Veel treinreizigers hebben een auto en gebruiken die vaak om naar de trein te komen.'

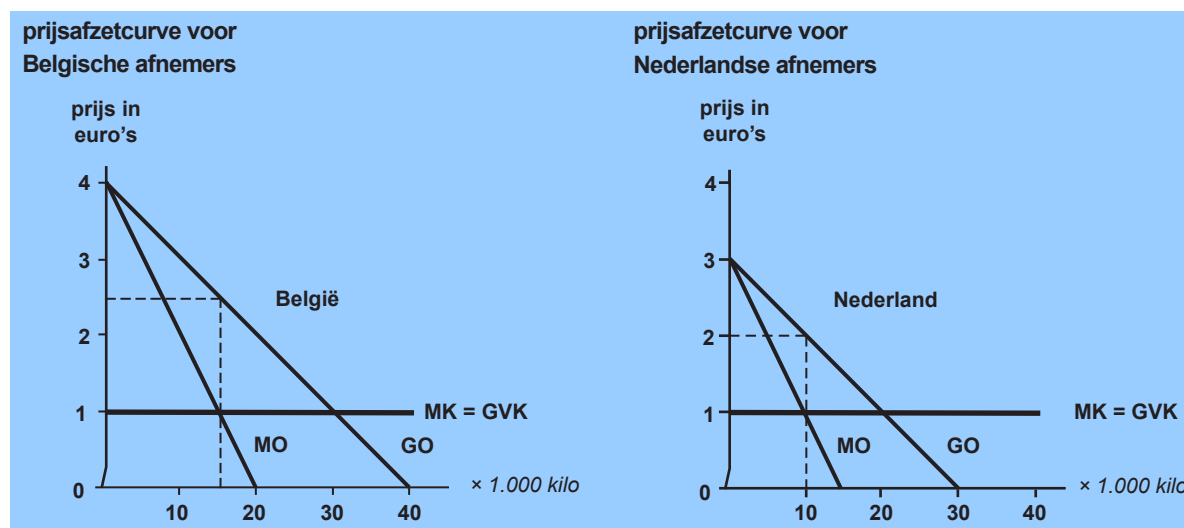
Bron: de Volkskrant (2004)

Ook de bekende 65+-kaart is een voorbeeld van prijsdiscriminatie. Op vertoon van deze kaart krijgen 65-plussers korting op allerlei activiteiten. De reden van prijsdiscriminatie met deze kaart is anders dan hierboven. We hebben hier te maken met een andere doelgroep, die veelal minder geld te besteden heeft. Je kunt ook zeggen dat van deze groep de 'betalingsbereidheid' anders is. Om deze groep, en dat geldt ook voor jongeren en studenten, toch te kunnen trekken, bieden veel instellingen een korting.

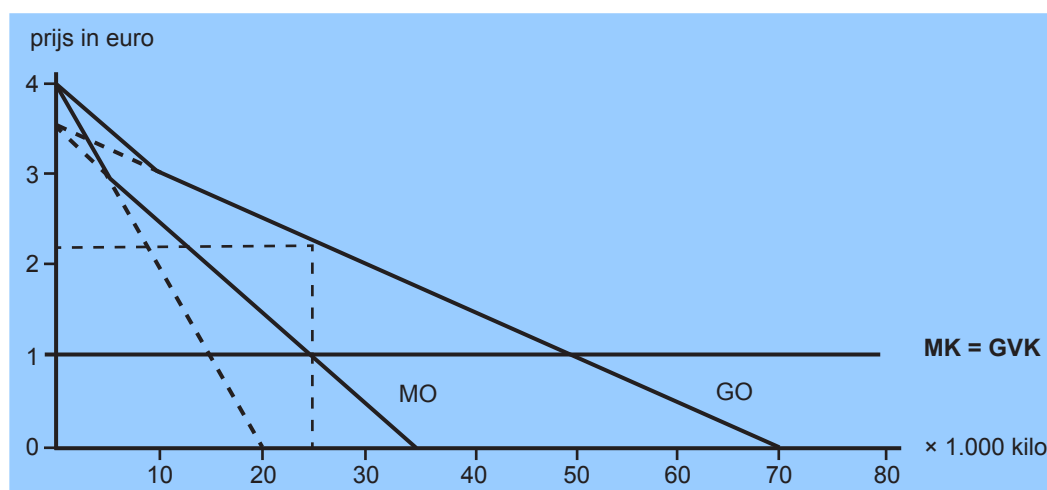
Hiermee zijn we beland bij de *tweede belangrijke reden voor prijsdiscriminatie*. Uiteindelijk zal door prijsdiscriminatie de omzet en de winst van de producent toenemen. Om met succes prijsdiscriminatie te kunnen toepassen moeten de ‘deelmarkten’ duidelijk van elkaar te scheiden zijn. In de hierboven genoemde gevallen is dat inderdaad mogelijk. Het tijdstip op de dag, de leeftijd van de doelgroep of de landsgrenzen kunnen een scheidingsgrens zijn.

Getallenvoorbeeld: twee landen, één afzetmarkt

Een producent van verse voorgebakken patat (een prijszetter) levert aan Belgische en Nederlandse horecaondernemers. De prijsafzetcurve (GO-lijn) is voor beide landen verschillend. In de figuren hieronder zijn de kosten- en opbrengstsituatie voor beide landen getekend. Hierbij geldt dat de prijs luidt in euro's en de hoeveelheid per duizend kilo per maand.

Wanneer de producent beide landen als één afzetmarkt beschouwt, zal hij de twee vraagcurven bij elkaar optellen en ontstaat de volgende collectieve vraaglijn van de totale afzetmarkt, waarin je één knik herkent.

De productie kenmerkt zich door constante meeropbrengsten. De gemiddelde variabele kosten zijn € 1 per kilo.

Wanneer de producent dus beide landen als één afzetgebied beschouwt en tegelijkertijd naar maximale winst streeft, zal hij 25.000 kilo produceren en verkopen (MO = MK). De prijs die hij dan rekent, bedraagt € 2,25. Zijn totale maandelijkse opbrengst is: € 2,25 × 25.000 = € 56.250.

Indien hij beide landen echter afzonderlijk beschouwt, zal hij in België 15.000 kilo verkopen tegen een prijs van € 2,50 en in Nederland 10.000 kilo tegen een prijs van € 2 (ga dit zelf na met behulp van de 'MO = MK'-regel).

In dat geval bedraagt zijn totale opbrengst € 57.500.

Berekening: $€ 2,50 \times 15.000 + € 2 \times 10.000 = € 57.500$

Merk op dat de producent in beide situaties 25.000 kilo verkoopt, maar dat zijn opbrengst (bij gelijkblijvende kosten) hoger is als hij de prijsdiscriminatie toepast.

Je kunt dus concluderen dat prijsdiscriminatie de totale winst doet toenemen, maar dat het alleen mogelijk is als je de deelmarkten van elkaar kunt scheiden en de doelgroepen op beide deelmarkten elk een andere vraagcurve hebben.

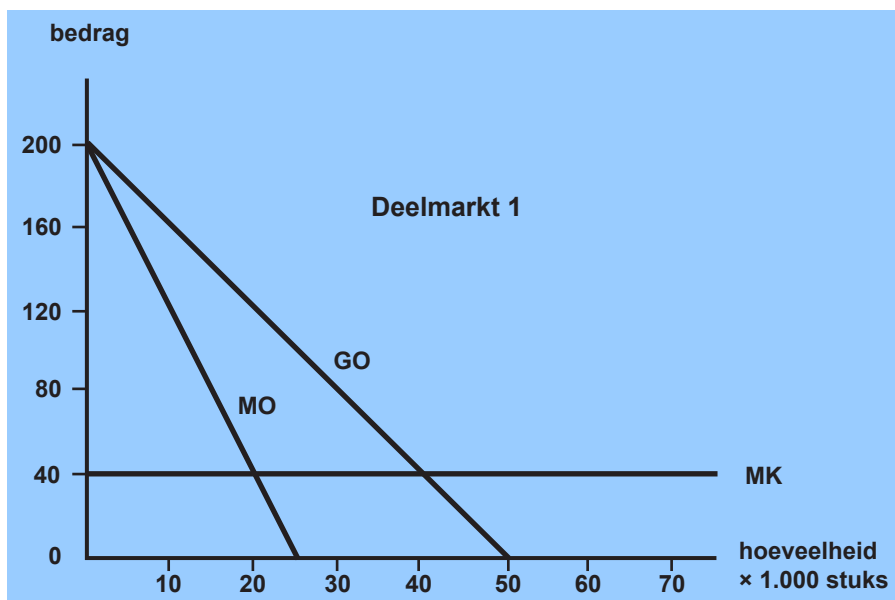
Vragen en opdrachten bij 4.10

- 34** Een monopolist verkoopt zijn product op twee gescheiden deelmarkten. De totale constante kosten bedragen € 2.000.000 per jaar en de variabele kosten bedragen bij elke productieomvang € 40 per eenheid. In de uitgangssituatie is de prijs op de beide deelmarkten € 100 per eenheid. Op deelmarkt 1 is de afzet 25.000 eenheden en op deelmarkt 2 is de afzet 20.000 eenheden.
- a** Bereken de totale winst van deze monopolist in de uitgangssituatie op de beide deelmarkten tezamen.

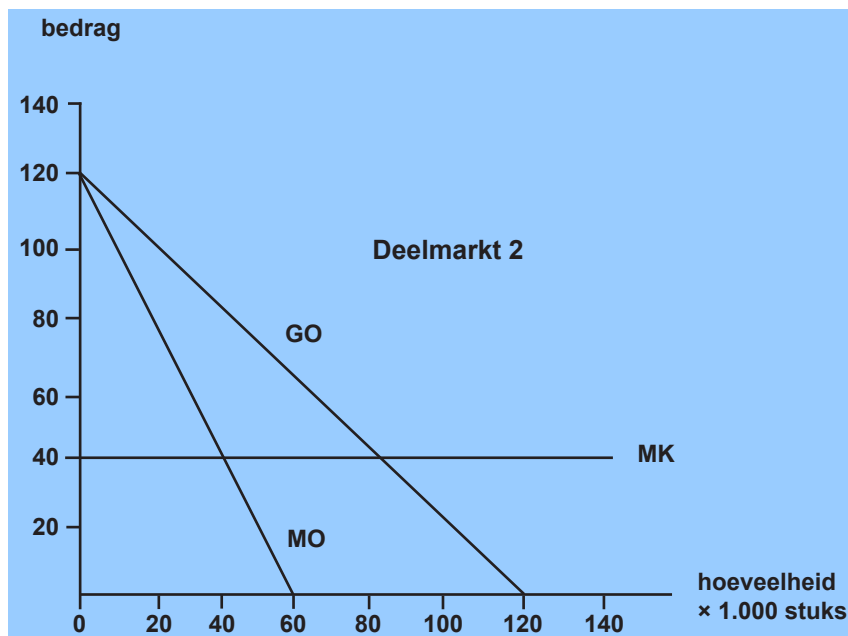
De ondernemer denkt zijn winst te kunnen vergroten door op beide deelmarkten verschillende prijzen vast te stellen. Hij laat daarom een marktonderzoek verrichten naar het verband tussen de prijs en de afzet op de beide deelmarkten.

In de hieronder getekende grafieken is dit verband weergegeven.

Voor deelmarkt 1 zijn bovendien de marginale kosten (MK) en de marginale opbrengsten (MO) getekend.

- b** Verklaar waarom de marginale kosten hier gelijk zijn aan de gemiddelde variabele kosten.
- c** Leg uit dat de monopolist in de uitgangssituatie op deelmarkt 1 een *maximale totale opbrengst* heeft.

- d Leid uit de grafiek voor deelmarkt 2 de prijs af waarbij de monopolist op deze deelmarkt een maximale totale winst heeft. Geef die prijs aan met P.
- e Bereken de maximale totale winst voor de monopolist op de beide deelmarkten samen.
- f Het streven naar maximale winst betekent op deelmarkt 1 een prijsverhoging en op deelmarkt 2 een prijsverlaging. Leg uit, door MO met MK te vergelijken, waarom op deelmarkt 1 de prijs wordt verhoogd om de maximale totale winst te verkrijgen.

35 Fantasia Air

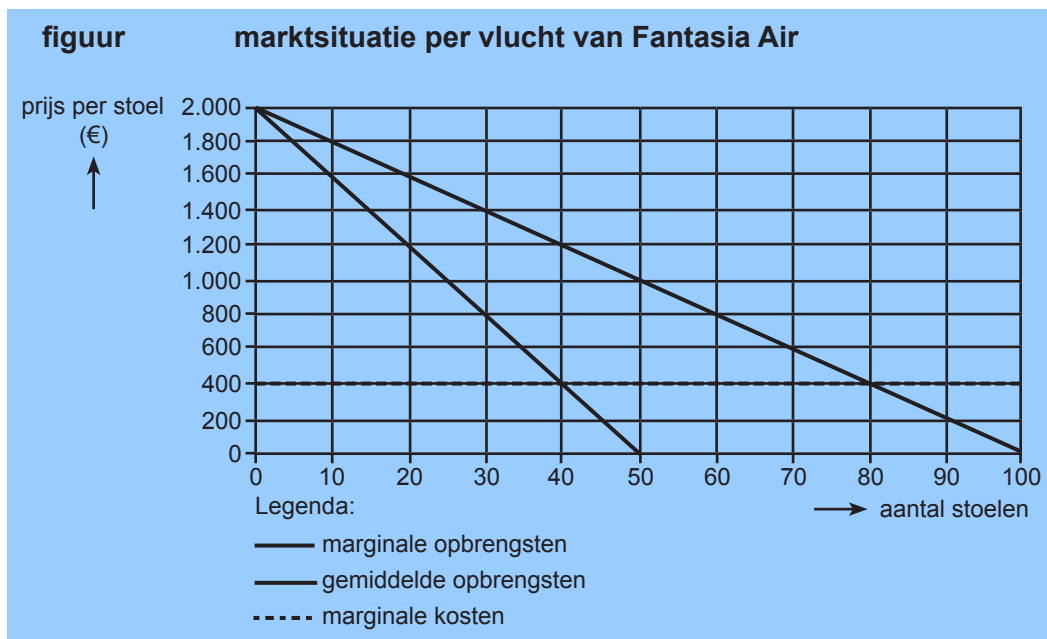
Fantasia Air is een luchtvaartmaatschappij die alleen vliegt vanaf de luchthaven van de hoofdstad van Fantasië. De luchthaven is eigendom van de overheid van Fantasië. Fantasia Air heeft het alleenrecht op de vluchten naar de hoofdstad van een land aan de andere kant van de oceaan. De luchtvaartmaatschappij streeft naar maximale totale winst.

De uitgangssituatie op de markt voor deze vluchten is weergegeven in de figuur op de volgende pagina. Fantasia Air verkoopt alleen retourvluchten tegen een door de overheid vastgestelde eenheidsprijs van € 1.000 per stoel per klant. De overheid overweegt het monopolierecht op te heffen en concurrentie toe te staan op deze markt. Dan verdwijnt ook de vastgestelde prijs.

Marktonderzoek heeft aangetoond dat toeristen en zakenmensen gebruik maken van deze vlucht. De zakenmensen zijn bereid meer te betalen dan de huidige prijs als ze zonder overnachting weer terug kunnen vliegen. De toeristen willen juist minder betalen en Fantasia Air verwacht mogelijke concurrentie van prijsvechters die zeer goedkope vluchten voor toeristen zullen aanbieden. De betalingsbereidheid van de beide groepen klanten is weergegeven in de tabel op de volgende pagina.

Fantasia Air overweegt twee verschillende prijzen te gaan rekenen, om daarmee zijn totale winst te vergroten: een lage prijs van € 200 en een hoge prijs boven de € 1.000. De maatschappij weet vooraf niet welke klant toerist of zakenman/vrouw is.

tabel gemiddelde betalingsbereidheid per klantgroep op deze vlucht

groep	gemiddelde betalingsbereidheid	voorwaarde
toeristen	€ 200 per stoel	een of meerdere overnachtingen tussen heen- en terugvlucht
zakenmensen	€ 1.800 per stoel	geen verplichting tot overnachting
zakenmensen	€ 700 per stoel	wel verplichting tot overnachting

- a Levert de door de overheid vastgestelde prijs Fantasia Air maximale totale winst op? Verklaar je antwoord met behulp van de figuur.

De marketingmanager van Fantasia Air komt met de volgende oplossing voor het probleem van de vaststelling van de hoge prijs: 'Om de zakenmensen te laten kiezen voor de dure stoelen moet het voordeel van de lage prijs ten opzichte van de hoge prijs minder groot zijn dan het verschil in betalingsbereidheid tussen wel of geen verplichte overnachting.'

- b Leg uit waarom Fantasia Air niet in staat zal zijn om de zakenmensen een prijs van € 1.800 te laten betalen voor een vlucht zonder verplichte overnachting.
- c Leg uit dat de marketingmanager zal adviseren de hoge prijs voor deze vlucht vast te stellen op een bedrag net onder de € 1.300.

Als de overheid van Fantasië haar voornemens uitvoert, mogen ook andere luchtvaartmaatschappijen deze vlucht gaan aanbieden. Door de opheffing van het alleenrecht kunnen de marginale kosten van Fantasia Air veranderen en zal naar verwachting de gemiddelde prijs voor deze vlucht veranderen. De overheid geeft opdracht tot het schrijven van een rapportage op basis waarvan zij kan beoordelen wat de mogelijke gevolgen zijn van het afschaffen van het alleenrecht en van het afschaffen van de prijsvaststelling door de overheid.

- d Schrijf deze rapportage voor de overheid. Beschrijf daarbij de volgende effecten:

- een effect waardoor de omvang van het consumentensurplus afneemt;
- een effect waardoor de omvang van het consumentensurplus toeneemt;
- een effect waardoor de hoogte van de marginale kosten afneemt;
- een effect waardoor de hoogte van de marginale kosten toeneemt.

De rapportage moet passen in de gegeven context. Gebruik ongeveer 75 woorden.

- 36** In Oranjeland heeft de nationale telefoonmaatschappij KPO als staatsbedrijf het monopolie op het telefoonverkeer.
 Deze maatschappij, KPO, kent de volgende prijsafzetfunctie: $P = -1/3 \cdot Q + 20$
 De kostenfunctie luidt: $TK = 4Q + 180.000.000$
 $Q =$ de afzet in miljoenen telefoontikken en $P =$ de prijs per eenheid in (euro)centen.
- a** Bereken prijs en productieomvang waarbij KPO maximale winst behaalt.
b Bereken de omvang van de maximale winst van KPO in euro's.
c Bereken de maximale winst van KPO als percentage van de omzet van KPO.

De werkelijke winst van KPO is echter nog groter aangezien de maatschappij prijsdiscriminatie toepast. KPO brengt voor telefoneren overdag verschillende prijzen in rekening aan zakelijke en particuliere gebruikers.

- d** Is het aanbieden van een abonnement naast prepaid-bellen een vorm van prijsdiscriminatie? Licht je antwoord toe.

De particuliere gebruikers (deelmarkt 1) hebben als collectieve vraagfunctie:

$Q_1 = 28 - 2P_1$ en de zakelijke gebruikers (deelmarkt 2): $Q_2 = 32 - P_2$.

- e** Bepaal de prijselasticiteit van de gevraagde hoeveelheid voor beide deelmarkten bij een prijs van 12 cent.
f Beargumenteer waarom in dit geval aan de voorwaarden voor het kunnen toepassen van prijsdiscriminatie is voldaan.
g Schrijf de prijsafzetfuncties van beide deelmarkten in de vorm $P = - \dots Q + \dots$
h Bereken de maximale winst die KPO via prijsdiscriminatie kan behalen.

Bestudeer nu de Checklist achter in het boek (pagina 303) om te zien wat je in dit hoofdstuk hebt geleerd.

Markt – toetreding en marktstructuur: Spel / Experiment 4.1

‘Popgroep De Bank na jaren weer bij elkaar’

De Friese popgroep ‘De Bank’ is sinds kort weer bij elkaar. Vooral in de jaren negentig had deze popgroep grote successen in Nederland. Interne strubbelingen zorgden ervoor dat de groep uit elkaar viel en de muzikanten ieder hun eigen weg gingen.

Alle ruzies zijn inmiddels bijgelegd en de eerste optredens zijn alweer gegeven. Tot nu toe alleen maar volle zalen en een dolenthousiast publiek.

Nog dit jaar zal een concert worden gegeven in Ahoy Rotterdam.

De directie vraagt zich af hoe ze het best de kaartverkoop kan regelen en vraagt jou daarover advies. Je kunt gebruik maken van eerdere onderzoeken, waaruit de koopbereidheid van de fans is vastgelegd.

Aan jou wordt gevraagd een aantal scenario’s door te rekenen en daarna gericht de directie van advies te voorzien.

‘Markt – toetreding en marktstructuur: Spel / Experiment 4.2

‘Oligopolistische afhankelijkheid’

Bij dit spel/experiment ga je samen met een aantal andere leerlingen een product verkopen.

Natuurlijk is het de bedoeling dat je zo veel mogelijk verdient. Maar net zoals in de echte wereld ben je niet snel de enige aanbieder. Naast jouw team zijn er andere teams die hetzelfde product willen verkopen. En deze teams kunnen lastige concurrenten voor je worden.

Maar misschien kun je wel samenwerken of zelfs een ander team overnemen.

5 Concept 4 Ruilen over de tijd

5.1 Inleiding – een leven lang financieel plannen

In bovenstaand plaatje zie je hoe men vroeger de levensloop van mensen zag. Het leven – vanaf de geboorte tot het moment van overlijden – kent verschillende fasen. Elke fase heeft zijn eigen kenmerken. Als je 15 of 16 jaar bent, weet je eigenlijk dat je straks een rijbewijs wilt hebben. Je weet ook dat dit geld kost en dat je dat nu nog niet hebt. Misschien denk je nog niet na over die ‘verre’ toekomst. En is die scooter volgend jaar een belangrijker levensdoel voor jou. Zo zul je in de toekomst veel financiële beslissingen moeten nemen. Deze beslissingen horen bij belangrijke veranderingen in je leven. Dan gaat het over studeren of gaan werken, je eerste baan, of je wel of niet gaat samenwonen, een huis huren of kopen. Later denk je aan eventuele kinderen, bent bang voor ontslag, misschien loopt je relatie stuk en ga je scheiden. Uiteindelijk stop je met werken en ga je met pensioen. Dan lever je een stukje inkomen in. En het eindigt met de enige zekerheid die we hebben en dat is ons overlijden. En ook dat kost geld; veel geld zelfs. De volgende fasen doorlopen de meeste mensen.

- *De fase van studeren.* Je moet je inschrijven bij de Informatie Beheer Groep, studiefinanciering regelen als je daarvoor in aanmerking komt. Je moet een kamer zoeken, als je niet thuis blijft wonen. En wat kost dat allemaal? Toch blijken deze opofferingen in de studietijd zich later volop terug te verdienen. Het hogere inkomen dat je dankzij de studie kunt bereiken, maakt het terug betalen van in de studietijd geleend geld gemakkelijk.
- *De fase van het verrichten van arbeid.* Ga je in loondienst werken of wil je liever een eigen bedrijf oprichten? Sluit jij je aan bij een vakbond?
- *De fase van een woning zoeken.* De woning kost geld, maar de inrichting daarvan ook. Je moet zorgen voor verzekeringen en ook de verhuizing naar de woning kost geld.
- *De fase samenwonen/trouwen.* Een relatie aangaan en dan besluiten samen verder te gaan heeft vergaande gevolgen. Door het sluiten van een huwelijk of het sluiten van een samenlevings-overeenkomst ben je samen eigenaar geworden van jullie bezit. Tenzij je een huwelijk sluit op basis van huwelijkse voorwaarden. Een huwelijk heeft ook gevolgen voor je inkomen, uitkering of pensioen.

- *De fase met opgroeiende kinderen.* Dat is misschien wel de meest ingrijpende fase in een mensenleven, omdat kinderen je hele leven doen veranderen. Kinderen brengen niet alleen veel vreugde met zich mee, maar ook veel zorg en kosten. Je moet niet alleen zorgen dat je voor de toekomst financiële middelen ter beschikking hebt om te voeden en te kleden, maar ook om ze te laten studeren. Ook moet je ze leren zelf met geld om te gaan.
- *De fase van je pensioen.* Vanaf je 65^e (in 2020 66^e) stop je weer met werken. Op dat moment ontvang je AOW en een eventueel zelf gespaard aanvullend pensioen.
- De laatste grote verandering in een mensenleven is *het overlijden*. De begrafenis of crematie moeten nabestaanden regelen. Een testament dat op een eerder moment in het leven was gemaakt, maakt de wil van de overledene duidelijk. De notaris regelt in samenwerking met de familie de erfenis.

Vragen en opdrachten bij 5.1

1 Sparen voor de kleine

Tegenwoordig kunt u door de bomen het bos niet meer zien, al die verschillende spaarplannen en -vormen en hoe zit het met de fiscus?

De ene aanbieder geeft een knuffel weg, de ander een boom, aanbieders gaan ver om u en uw kleintje binnen te halen. Het is echter wel belangrijk om eens na te denken over een goed spaarplan voor de kleine dreumes, immers studeren kost geld ... en u hoopt toch uiteindelijk dat uw kleintje later kiest voor een goede opleiding?

Ieder kind heeft zo zijn eigen interesse of belangstelling. Voor de ontplooiing hiervan bestaan legio mogelijkheden. Uiteraard heeft iedere opleiding zijn eigen prijskaartje. Maar wat uw kind ook gaat studeren, u zult schrikken van de bedragen!

Want studeren kost een hoop geld en de overheid betaalt steeds minder mee. Wat gaat het straks kosten als uw kind in de collegebanken zit? Studeren is namelijk meer dan alleen de studie. Kosten zoals op kamers wonen, studentenleven, nevenactiviteiten, enz. komen daar ook nog eens bij. Voor een hbo- of universitaire opleiding kunt u nu al snel denken aan zo'n € 37.000 en een mbo-studie ook al gauw aan € 14.000. Dat zijn natuurlijk enorme bedragen. Kinderen kosten u vandaag de dag handen vol geld. Het is daarom verstandig om uzelf al in een vroeg stadium voor te bereiden op de kosten van kleding, een scooter, studie of een rijbewijs.

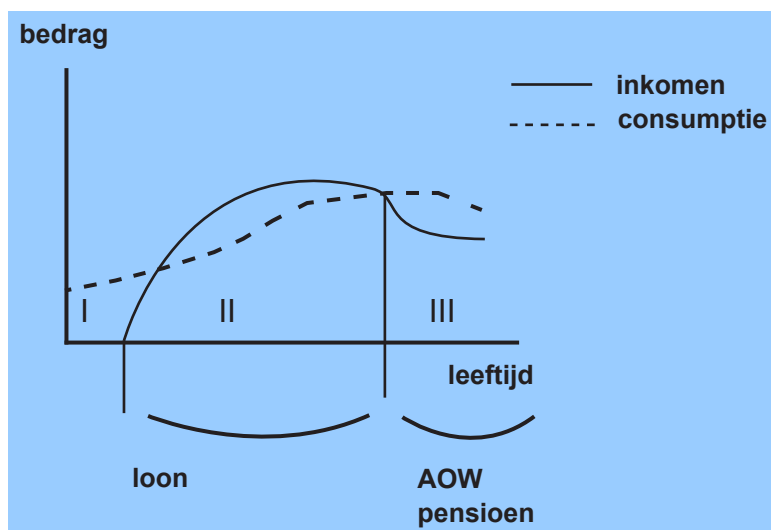
Iedere aanbieder van spaarvormen heeft zijn eigen voorwaarden en beperkingen, lees deze goed alvorens u een spaarplan kiest. Is het geld bijvoorbeeld vervroegd opneembaar en bent u dan een boete verschuldigd? Is het gespaarde bedrag uitsluitend te gebruiken voor studie of kunt u ook doorsparen voor een eigen woning voor het kind? Allemaal vragen die van belang zijn bij het afsluiten van een spaarrekening voor uw kind.

Dus open niet klakkeloos een rekening of spaarplan bij uw eigen bank, maar ga goed op zoek. De kans is namelijk groot dat u elders meer rendement krijgt.

Bron: 'Kindje op komst'

- Hoeveel moeten ouders per maand opzij leggen als ze in vijftien jaar € 30.000 willen sparen voor de studie van hun kind (ervan uitgaande dat ze geen rente ontvangen)?
 - Stel je opa stort direct na je geboorte eenmalig € 5.000 op een spaarrekening. De rente wordt telkens op je verjaardag bijgeschreven (rente op rente) en bedraagt steeds 5%. Over welk bedrag kun je beschikken op je achttiende verjaardag?
 - Waarom nemen veel studenten een bijbaantje?
- Bestudeer de figuur op de volgende pagina. Daarin staat de gemiddelde hoogte van de consumptie en het inkomen van een mens weergegeven. Daarbij is het leven gemakshalve in drie levensfasen ingedeeld.
 - Welke drie levensfasen worden hier bedoeld?

- b In levensfase I is een mens van anderen afhankelijk. Leg uit hoe je dat in de grafiek kunt herkennen.
- c In levensfase III is een mens ook weer van anderen afhankelijk. Leg uit waarom.
- d Hoe zou je ervoor kunnen zorgen dat je in fase III minder afhankelijk bent van anderen?

5.2 Wat bedoelen economen met voorraadgrootheden en stroomgrootheden?

Jongeren hebben geld, maar sparen doen ze niet

Veel jongeren kunnen moeilijk met geld omgaan. Ze komen niet rond, sparen alleen als ze geld over hebben en ze lenen zonder zich af te vragen of en wanneer ze kunnen aflossen. Reden genoeg tot zorg, vindt het Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (Nibud) na een onderzoek onder jongeren tussen de 15 en 25 jaar.

‘Wij zien dat jongeren behoorlijk veel geld hebben’, zegt Gabriëlle Bettonville, woordvoester van het Nibud. ‘Daar ligt het niet aan. Maar de kennis en het inzicht ontbreken om bewuste keuzes te maken.’

Jongeren zelf zien dat anders. ‘In mijn omgeving doet iedereen het eigenlijk wel netjes’, zegt Rick Mooij (22). Zelf studeert en werkt hij. De 600 euro die hij te besteden heeft, is aan het eind van de maand wel op. ‘Heel soms leen ik een tientje van een vriend, maar verder niet. Ik ken wel mensen die lenen van de Informatie Beheer Groep (die studiebeurzen en -leningen verstrekt), maar dat is geen ramp. Dat hoef je pas over vijftien jaar terug te betalen.’

Eerder constateerde Nibud dat jongeren steeds vaker schulden hebben. De verantwoordelijkheid voor de financiële opvoeding legt het voor een groot deel bij de ouders. Uit het onderzoek blijkt dat zo’n 80 procent van de jongeren thuis wel een bepaalde mate van bewustzijn meekrijgt van de waarde van geld. ‘Ze leren thuis dat je verstandig met geld om moet springen, maar niet hoe je dat doet’, zegt Bettonville.

Maar leeftijd vindt ze geen excuus voor het onverantwoorde financiële gedrag van sommige jongeren. ‘Natuurlijk leer je gaandeweg. Maar vanaf je 18^e ben je financieel verantwoordelijk.’

Het onderzoek wijst uit dat juist naarmate jongeren meer verantwoordelijkheden krijgen, ze meer moeite hebben om rond te komen. De helft van de jongeren tussen de 22 en 25 jaar zegt geld te lenen bij de bank.

Het Nibud vindt dat de overheid voor betere voorlichting moet zorgen. ‘De overheid laat steeds meer over aan de eigen verantwoordelijkheid van de burger’, zegt Bettonville. ‘Maak daarom geldzaken een vast onderdeel van het onderwijs.’

Bron: de Volkskrant (24 april 2008)

De hoeveelheid (voorraad) geld die je hebt, is een **voorraadgrootheid**. Dat is meestal bij lange na niet genoeg om je verlangens te vervullen. Je zult meestal nog wat bij moeten sparen door meer

geld te verdienen. Op het moment dat je dan een grote aanschaf gaat doen, is jouw hoeveelheid geld misschien toereikend. Tussen beide momenten is jouw geldhoeveelheid toegenomen. Deze toename is een zogenaamde **stroomgrootheid**. Een voorraadgrootheid heeft dus betrekking op een *moment* en een stroomgrootheid op een *periode*.

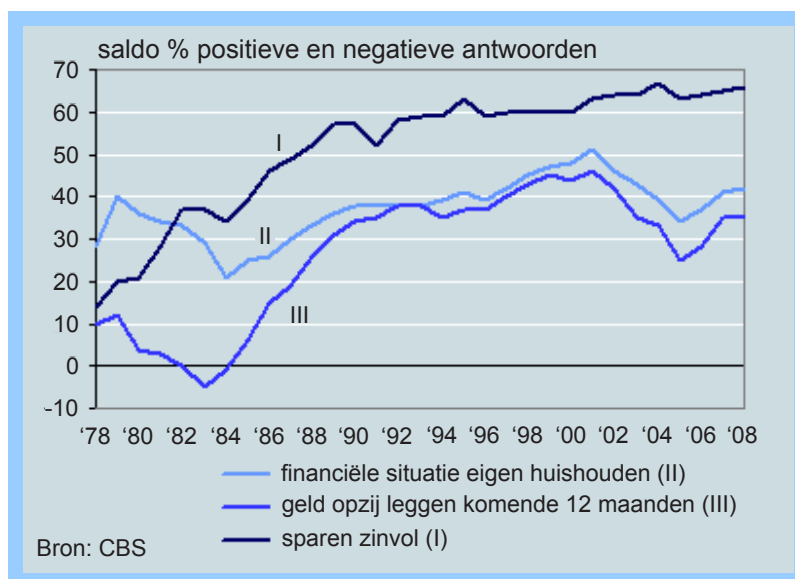
Voorbeelden van *voorraad*grootheden zijn:

- de grootte van de beroepsbevolking op 1 januari 2011;
- de grootte van de productiecapaciteit op een bepaald moment;
- de hoeveelheid spaargeld op je spaarrekening op 31 december 2011;
- de overheidsschuld in 2011.

Voorbeelden van *stroom*grootheden zijn:

- de toename van de beroepsbevolking in 2011;
- de verandering van de productiecapaciteit als gevolg van een investering;
- de afname van je spaargeld in 2011;
- de inkomsten en uitgaven van de overheid in 2011.

Je hebt waarschijnlijk wel begrepen dat je – naarmate je ouder wordt – steeds meer financiële middelen nodig hebt. Zodra je zelfstandig gaat wonen, heb je meer geld nodig. Als je een huis wilt kopen, zul je een hypothecaire lening moeten afsluiten. Het zou prettig zijn als je tegen die tijd al een spaarpotje hebt, dat je kunt gebruiken voor de aanschaf van een huis of de inrichting daarvan. Een hoge hypothecaire lening betekent vele jaren lang hoge rente- en aflossingsverlichtingen. En dat geld kun je niet aan andere gezinsuitgaven besteden. Uit onderstaande figuur blijkt dat steeds meer mensen sparen zinvol vinden. Maar volgens het bericht uit *de Volkskrant* doen jongeren dat te weinig. Terwijl dat in de levensloop van een mens bij uitstek de periode is om te sparen. Juist omdat in die periode de ouders de meeste kosten betalen.

Resultaten doorlopende enquête spaargedrag (1978-2008)

Mensen blijken in de praktijk de meest uiteenlopende motieven te hebben om te sparen.

Hieronder noemen we er een aantal.

Mensen sparen bijvoorbeeld om:

- 1) een aanvullend pensioen te krijgen, wanneer zij de 65 (straks 66) jaar hebben bereikt;
- 2) kinderen later te kunnen helpen;
- 3) rente of dividend te ontvangen;

- 4) onvoorziene uitgaven te kunnen doen;
- 5) hoge kosten in de toekomst te kunnen betalen;
- 6) een huis of geld aan kinderen te kunnen nalaten;
- 7) een eigen bedrijf te kunnen opzetten;
- 8) een tweede huis of caravan te kunnen kopen;
- 9) luxe goederen te kunnen kopen.

Sparen is eigenlijk niets anders dan huidige koopkracht naar de toekomst verschuiven.

Dat is kort gezegd wat we bedoelen met ‘ruilen over de tijd’.

Mensen brengen niet al hun spaargeld naar de bank. Een klein deel daarvan laten ze achter.

Mensen doen dat vanuit de volgende motieven. Stel je ziet een goede beleggingsmogelijkheid, maar je hebt al je geld al belegd. Dan gaat deze mogelijkheid aan je neus voorbij. Tenzij je nog wat geld achter de hand hebt. Dit motief noemde de bekende econoom J. M. Keynes het **speculatiemotief**. Daarnaast kende hij ook nog het **voorzorgsmotief**. Misschien heb je op heel korte termijn wel geld nodig. Dan is het handig, als je dat bij de hand hebt.

Vragen en opdrachten bij 5.2

- 3 Bestudeer de figuur op de vorige pagina. De cijfers in de grafiek zijn saldi van het percentage positieve en het percentage negatieve antwoorden”.
 - a Hoeveel procent van de ondervraagden vond in 2008 sparen zinvol (hoeveel ondervraagden gaven een positief antwoord)?
 - b Geef een verklaring waarom meer mensen in 2007 en 2008 geld opzij legden.
 - c Kun je zeggen dat in 2007 meer geld werd gespaard dan in 2005?
- 4 In de paragraaf staan 9 spaarmotieven. Welke daarvan hebben te maken met de verschuiving van koopkracht/consumptie over de tijd (van nu naar later)?
- 5 Om het succes van een onderneming te kunnen bepalen, kun je gebruik maken van de balans en de resultatenrekening van dat bedrijf. De balans geeft op een overzichtelijke manier inzicht in de bezittingen, de schulden en het eigen vermogen van het bedrijf op een bepaald moment. De resultatenrekening geeft een schematisch overzicht van de inkomsten en uitgaven gedurende een periode en de in die periode behaalde winst (of het verlies) .
 - a Wat voor soort grootheden tref je aan op een balans? Motiveer je antwoord.
 - b Wat voor soort grootheden tref je aan op een resultatenrekening? Motiveer je antwoord.

5.3 Lenen of sparen?

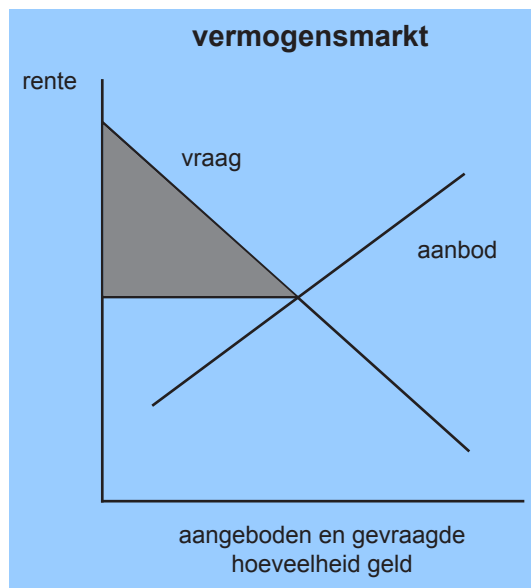

Het gegeven dat je geld (koopkracht) tijdelijk opzij kunt zetten en er dan ook nog iets mee kunt verdienen, maakt duidelijk dat je *geld als een economisch goed* kunt zien. Je kunt geld sparen voor de toekomst, maar je kunt ook al een voorschot nemen op die toekomst door geld te lenen, waardoor jij je koopkracht op

dat moment vergroot. Kortetermijndenkers lenen te gemakkelijk en vergeten dat zij dit geld in de toekomst weer moeten terugbetalen aan de geldverstrekkers (banken), met rente! Dat kan hen dan later in financiële problemen brengen. Tegenwoordig moet elke kredietverstrekker de consument waarschuwen dat geld lenen ook geld kost. Net als bij elk ander economisch goed heeft geld ook een prijs. Bij een lage prijs van geld is het aantrekkelijk om geld te lenen en bij een hoge prijs juist om te sparen. Geldleners zijn vragers en geldsparenders zijn aanbieders. De prijs van het geld noemt je rente. In feite heb je dus op de geld- en kapitaalmarkten te maken met een abstract marktconcept, waarover we bij het concept ‘markten’ al veel hebben gezegd.

Geld kun je voor kortere of langere tijd lenen of opzij zetten. Economen spreken over de **geldmarkt** als het de handel in geld betreft, dat de debiteur (lener) binnen twee jaar weer terugbetaalt. Is die periode langer, zoals bij een hypothecaire lening, dan spreken zij over de **kapitaalmarkt**. De geld- en kapitaalmarkt samen vormen de **vermogensmarkt**.

In onderstaande grafiek is een grafische weergave van de vermogensmarkt getekend. De vermogensmarkt komt heel dicht in de buurt van de marktform 'volkomen concurrentie'. Er zijn veel vragers en aanbieders en geld is een homogeen product. Ook is de markt behoorlijk transparant. Iedereen betaalt door de marktwerking een gelijke rente. Maar ook hier geldt dat sommigen bereid waren om meer rente te betalen, dan zij hoeven te betalen. Deze hoge betalingsbereidheid levert hen dan ook in deze situatie een surplus op. Zie de grafiek hieronder.

Mensen die gemakkelijk geld uitgeven en verlangen naar een hoge levensstandaard zullen eerder een hogere rente betalen, dan mensen die daar minder naar verlangen. Deze laatste groep zal naar verwachting ook meer sparen en zelfs sparen tegen een lagere rente. Voor hen geldt dan ook een soort van 'producentensurplus' (niet getekend in de grafiek).

Ook op de vermogensmarkt komen we zogenaamde **opofferingskosten** tegen. Als je geld spaart, kun je dat niet uitgeven. Je offert zoals gezegd tijdelijk koopkracht op. Maar ook als je niet spaart, heb je te maken met opofferingskosten. In dat geval loop je namelijk jaarlijkse rente-inkomsten mis.

Wat zijn úw leningwensen?

- € 20.000 lenen? € 168 per maand**

Mensen met een koopwoning kunnen bij Fritsia Financieringen lenen tegen een extra laag tarief. U kunt het leenbedrag voor diverse doelen gebruiken.

[Vrijblijvende offerte](#)
[Meer informatie](#)
- Extra geld vanaf 5,50%**

Heeft u behoefte aan extra financiële ruimte? Soms kunt u wel wat geld achter de hand gebruiken. Dan kunt u een Doorlopend Krediet afsluiten tegen een zeer lage rente.

[Vrijblijvende offerte](#)
[Meer informatie](#)
- Auto, boot of caravan vanaf 6,30%**

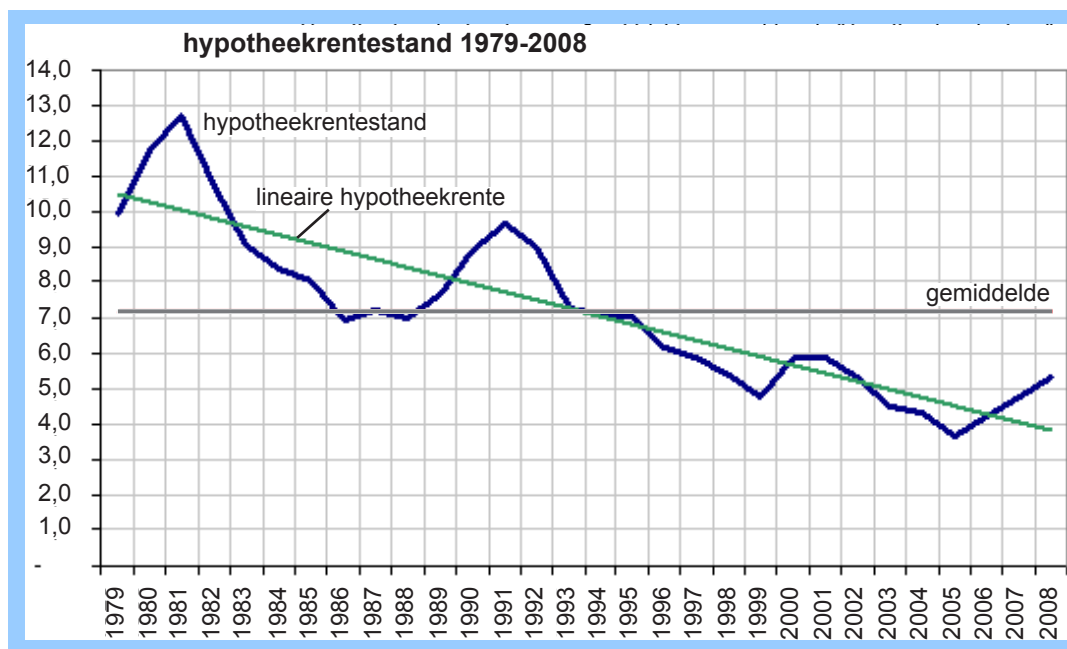
Heeft u eenmalig een groot bedrag nodig voor de aanschaf van bijvoorbeeld een auto, boot of caravan? Leen dit bedrag tegen een vaste lage rente met een vaste looptijd.

[Vrijblijvende offerte](#)
[Meer informatie](#)
- Bestaande lening oversluiten**

Heeft u al een dure lening of winkelkrediet? U kunt uw bestaande lening(en) gratis oversluiten naar een nieuwe, voordelige lening. Zo kunt u flink wat geld besparen!

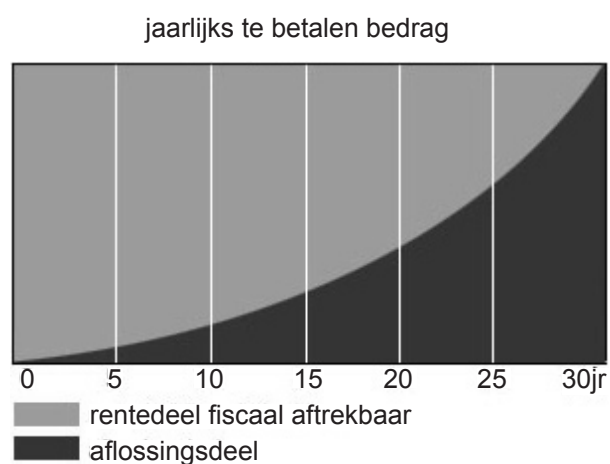
[Vrijblijvende offerte](#)
[Meer informatie](#)

Als je een geldlening afsluit, moet je langere tijd rente- en aflossing betalen. Neem nu de advertentie op de vorige pagina over lenen. Je kunt € 20.000 lenen voor € 168 per maand. De looptijd bedraagt 20 jaar (dat staat niet in de advertentie, maar moet je wel weten als je een lening afsluit). Dit betekent $(20 \text{ jaar} \times 12 \text{ maanden} \times € 168 =) € 40.320$ terug betalen. Je kunt nu dus voor € 20.000 euro besteden, maar moet daarvoor in de toekomst € 40.320 (het dubbele!) opzij leggen. 20 jaar is een lange tijd en er zullen nog veel zaken komen, waarvoor je geld wilt lenen: de studie van de kinderen, het groot onderhoud aan je huis, enz. Maar ondertussen blijf je ook voor oude schulden betalen. De kans is groot dat je dan aan het einde van elke maand rood komt te staan op je betaalrekening. Of in het ergste geval doorlopend rood staat. En roodstand bij een bank is duur. Dat kost je ongeveer 15 % rente op jaarbasis. De rentestand is de laatste jaren vrij laag. Dat is niet altijd zo geweest, zoals blijkt uit de onderstaande grafiek.

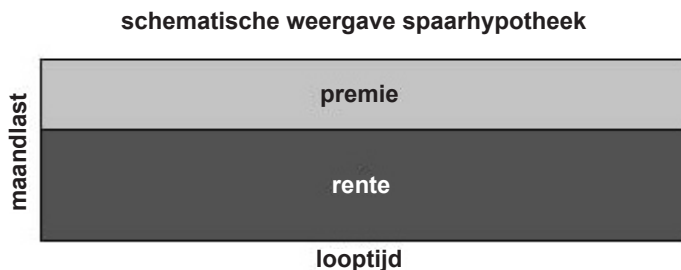

Vragen en opdrachten bij 5.3

- 6 Als je een huis koopt en daarvoor een hypothecaire lening wilt afsluiten, heb je verschillende mogelijkheden. Eén van de mogelijkheden is de zogenaamde annuïteitenhypothec. Je betaalt dan maandelijks of jaarlijks hetzelfde bedrag gedurende de hele looptijd van de afbetaling. In het begin betaal je bijna uitsluitend rente en een klein aflossingsdeel, maar naarmate je meer aflost, daalt dit rentebedrag en stijgt het aflossingsbedrag.

- a Leg uit waarom deze hypotheekvorm vooral in de eerste 20 jaar aantrekkelijk is.
- b Voor welke groep mensen is deze vorm geschikt?
De laatste jaren is de spaarhypotheek een gewilde hypotheekvorm.
In het schema hieronder zie je hoe een spaarhypotheek werkt.

- c Beschrijf in je eigen woorden de werking van een spaarhypotheek.
 - d Leg de volgende stelling uit: *Geld lenen kan heel veel geld kosten.*
- 7 De besparingen zijn een belangrijke economische grootheid.
De besparingen hebben op verschillende manieren invloed op de economie.
- a Wat verstaan economen onder sparen?

Een daling van de spaarquote, het deel van het nationaal inkomen dat we sparen, kan op korte termijn leiden tot een stijging van de productie.

- b Geef daarvoor de verklaring.
- Op langere termijn echter is een daling van de besparingen nadelig voor de economische groei.
- c Geef daarvoor de verklaring.
- De omvang van de besparingen zijn onder andere afhankelijk van de inflatie (verwachtingen).
- d Wordt sparen aantrekkelijker of onaantrekkelijker bij toenemende inflatie?
Verklaar je antwoord.

8 *Uit een krant:*

Steeds meer Nederlanders beleggen in aandelen

Een van de verrassingen van de afgelopen jaren is dat Nederlanders massaal in aandelen zijn gaan beleggen. Tegenwoordig belegt 20 procent van de Nederlanders in aandelen. In 1960 was dat nog maar 5 procent. Het beleggen in aandelen is mede populair geworden door de beperkte resultaten die met spaarrekeningen behaald konden worden. Niet alleen particulieren hebben de aandelen ontdekt. Ook banken en levensverzekeringsmaatschappijen beleggen de hun toevertrouwde gelden steeds meer in aandelen. In 1960 telde de Nederlandse bevolking 11,5 miljoen mensen; eind jaren negentig 15,5 miljoen.

- a Bereken de procentuele toename van het aantal Nederlanders dat in aandelen belegt.
- Financiële instellingen hebben drie functies: verzorgen van het betalingsverkeer, verlenen van krediet, beheer van vermogen.
- b Welke van deze drie functies is in het krantenbericht aan de orde?
- Levensverzekeringsmaatschappijen zijn institutionele beleggers.
- c Noem een ander voorbeeld van een institutionele belegger.
- In de klas ontstaat een discussie over de vraag welke conclusie met betrekking tot de rente op spaartegoeden uit het krantenbericht getrokken mag worden.
- d Welke conclusies zo je hieruit kunnen trekken? Motiveer je antwoord?

5.4 Wie zijn er actief op de vermogensmarkt?

Op de vraag wie actief zijn op de vermogensmarkt kun je als antwoord geven: vrijwel iedereen. Je kunt de marktpartijen op de vermogensmarkt in vier groepen verdelen, te weten:

- 1) particulieren (gezinnen en bedrijven);
- 2) banken (De Nederlandsche Bank en de particuliere banken);
- 3) het Rijk;
- 4) de lagere overheden (gemeenten en provincies).

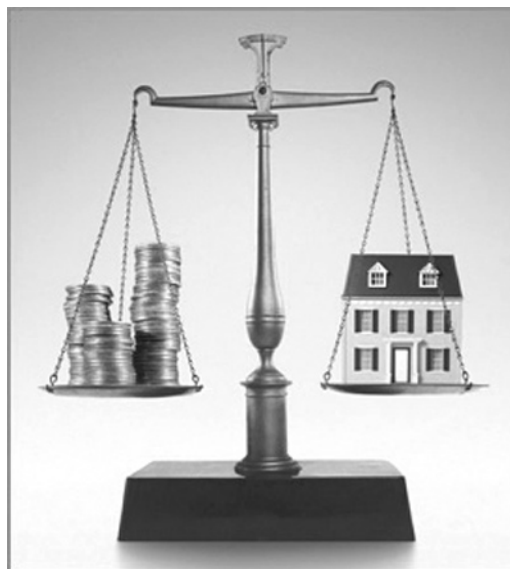
Elke vertegenwoordiger uit één van deze groepen kan zowel vrager als aanbieder zijn. Banken lenen ons geld, maar ze lenen ook bij elkaar. De grens tussen **kredietgever** en **kredietnemer** is niet altijd scherp te trekken. Hierboven las je al dat marktpartijen vermogen voor kortere of langere tijd kunnen (uit)lenen.

Voorbeelden van **kortlopend vermogen** zijn bijvoorbeeld een groot deel van het spaargeld, dat mensen weer snel opnemen. Geld dat je een korte periode vastzet, noem je een **termijndeposito**. Voordeel van het voor korte tijd vastzetten, is dat de bank de garantie heeft dit geld langer te kunnen gebruiken en daarvoor heeft de bank een iets hogere rente over. Als je dus weet dat je jouw geld een tijdje niet nodig hebt, kun je het beter storten op een depositorekening dan op een gewone spaarrekening. Als je het geld langere tijd kunt missen, zijn obligaties een goed spaaralternatief. Een **obligatie** is een schuldbewijs waarin staat hoeveel geld jij daarvoor hebt betaald (uitgeleend), welke rente jij elk jaar daarover ontvangt en wanneer je het geleende geld in één keer weer terug krijgt.

Als jij in de toekomst een huis gaat kopen, heb je daar waarschijnlijk zelf niet voldoende middelen voor. Gebruikelijk is dat je dan een **hypothecaire lening** afsluit bij een bank. Een **hypotheek** is een recht op het pand. Dat recht geef je aan de bank, als zekerheid voor het geval je jouw verplichtingen niet meer kunt nakomen. De bank verkoopt dan jouw huis.

Jij bent dus de *hypothekgever* en de bank *hypotheknemer*. Dat is misschien wat verwarrend, maar onthoud: de hypotheek is dus niet het geldbedrag. Met het begrip hypothecaire lening bedoelen we dan juist wel het geldbedrag.

Voor iedereen die bij een bank een hypothecaire lening wil afsluiten, gelden dezelfde voorwaarden. Die voorwaarden zijn openbaar en kun je vaak al van tevoren op internet nalezen. Je spreekt dan over de **openbare kapitaalmarkt**.

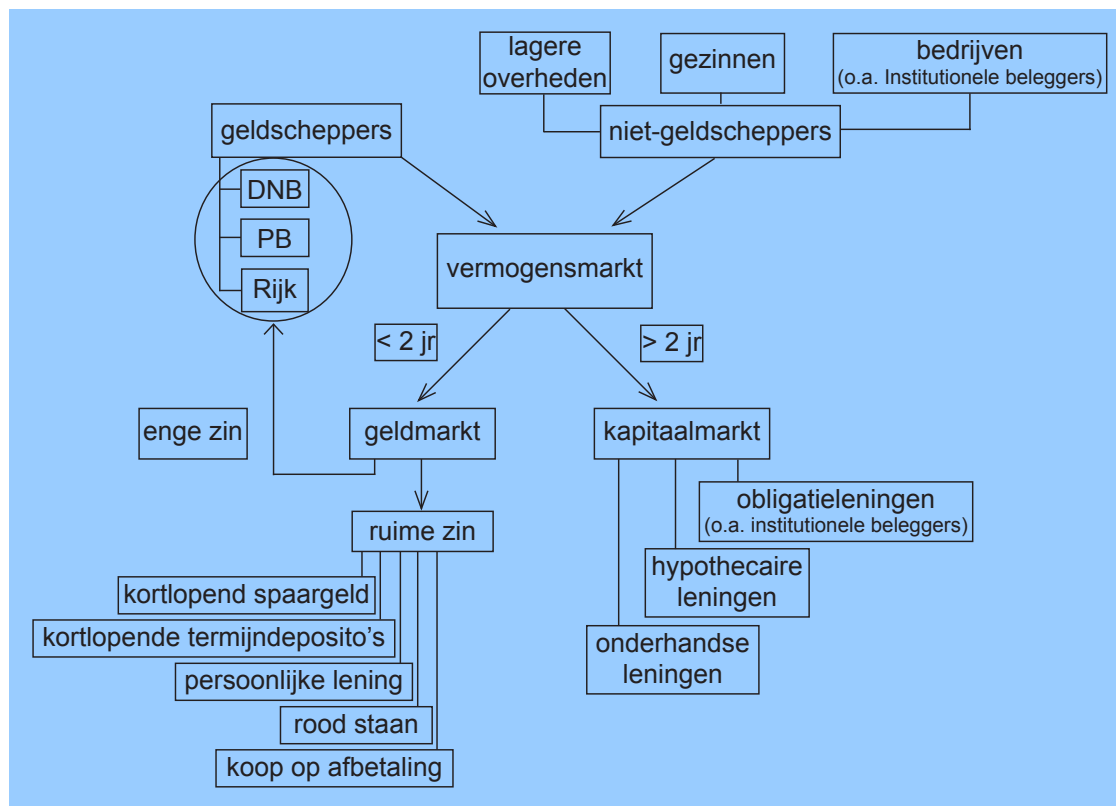
Een andere langlopende lening is de zogenaamde **onderhandse lening**. Het woord zegt het al: het is een lening waarbij kredietgever en kredietnemer onderhandelen over de voorwaarden, zoals de hoogte van de rente en de looptijd. De overheid sluit dit soort leningen vaak bij pensioenfondsen. De overheid heeft veel geld nodig en pensioenfondsen hebben veel geld te beleggen.

Pensioenfondsen en levensverzekeringen hebben als hoofdtaak de ontvangen premies op een betrouwbare wijze te beleggen, zodat het vermogen groeit, om daar later de uitkeringen van te kunnen betalen. Deze leningen vinden plaats op de **onderhandse kapitaalmarkt**.

We noemen dit soort bedrijven ook wel **institutionele beleggers**.

De vragers en aanbieders op de vermogensmarkt kun je grofweg in twee groepen indelen: de geldscheppers en de niet-geldscheppers. Geldscheppers zijn de centrale bank (Europese Centrale Bank en De Nederlandse Bank), de particuliere banken (PB) en het Rijk. Achtereenvolgens zijn deze partijen betrokken bij de schepping van bankbiljetten (DNB/ECB), giraal geld (PB) en munten (het Rijk).

Handel in geld – kortlopend vermogen – tussen geldscheppers onderling vindt plaats op de **geldmarkt in enge zin**. Alle overige kortlopende transacties op de **geldmarkt in ruime zin**. In het schema van de vermogensmarkt hieronder en in de tabel is bovenstaande informatie nog eens samengevat.

marktpartijen		geldmarkt
vragers	aanbieder	
geldschepper	geldschepper	enge zin ruime zin ruime zin ruime zin
geldschepper	niet-geldschepper	
niet-geldschepper	geldschepper	
niet-geldschepper	niet-geldschepper	

Op de vermogensmarkt vindt de handel in geld/kapitaal plaats. De prijs die op deze markt tot stand komt noem je **de rente**.

Stel dat je € 10.000 wilt sparen. Je koopt daarvoor een obligatie met een looptijd van 10 jaar tegen 7%. Jaarlijks ontvang je dan € 700 en na 10 jaar krijg je € 10.700. In die tien jaar heb je dan bij elkaar ($10 \times € 700 =$) € 7.000 aan rente ontvangen. De 7% rente noem je de **nominale rente**. Dat wil niet zeggen dat je na een jaar 7% meer kunt kopen, dan wanneer je het geld direct had uitgegeven. Na een jaar heb je dus € 10.700. Maar je moet ook rekening houden met de inflatie.

Stel nu dat de prijzen 2,5% zijn gestegen. Na een jaar heb je dan € 10.700.

Wat je een jaar eerder voor € 10.000 kon kopen, kost nu € 10.250 ($= 10.000 \times 1,025$).

Je kunt dus niet voor 7% meer kopen, maar voor 4,39%.

$$\text{Berekening: } \frac{10.700 - 10.250}{10.250} \times 100\% = 4,39\%$$

Deze 4,39% noem je de **reële rente**. Dat is de koopkracht van het rentebedrag.

Vragen en opdrachten bij 5.4

- 9** Laura heeft vijf jaar geleden staatsobligaties gekocht met een gezamenlijke nominale waarde van € 30.000. Deze obligaties leveren haar jaarlijks 4% op. De huidige rente bij de bank bedraagt 5%. Laura gaat trouwen en heeft het geld nodig voor haar trouwerij. Jij besluit deze obligaties te kopen. Het maakt jou niet uit of je jouw geld op de bank zet of in deze staatsobligaties belegt. Je wilt alleen maar een zo hoog mogelijke rente ontvangen.
- a** Welk bedrag wil je maximaal betalen voor de staatsobligaties? Voor de eenvoud veronderstellen we dat de resterende looptijd in deze opgave geen rol speelt.
- b** Wat is dan blijkbaar de huidige koers van deze vijf jaar oude staatsobligaties?
- c** Wanneer kan Laura winst maken op haar obligaties?
- 10** In het begin van deze eeuw was er in Europa sprake van een ongunstige economische ontwikkeling. Er had nauwelijks stijging van de koopkracht plaatsgevonden. En ook was er een afnemend vertrouwen van de consumenten in de economie. De ECB kan een rentebeleid voeren met het oog op deze economische ontwikkeling.
- a** Leg uit hoe een renteverlaging de economie positief kan beïnvloeden.
- Een renteverandering heeft invloed op de woningmarkt. In Nederland worden hypothecaire leningen meestal voor een langere tijd vastgelegd.
- b** Behoren hypothecaire leningen tot de geldmarkt of de kapitaalmarkt? Verklaar je antwoord.
- c** De rente op hypothecaire leningen daalde tot onder de 7%. Welke invloed kan een rentedaling hebben op de prijs van koopwoningen? Verklaar je antwoord.
- In die periode bleek dat de kredietverlening door banken sterk toenam.
- d** Leg uit dat toenemende kredietverlening kan wijzen op een verslechterende economie.
- Stel dat de nominale rente in het land daalde, terwijl de reële nauwelijks veranderde.
- e** Onder welke voorwaarde blijft de reële rente gelijk als de nominale rente daalt?

11

Lening bij de IB-Groep

Naast de *basisbeurs* kunnen studenten ook gebruik maken van de mogelijkheid van een aanvullende lening. Dit betreft een speciale leenregeling voor studenten waarmee zij extra financiële ruimte kunnen creëren. Bij de IB-Groep (Informatie Beheer Groep) kan naast de basisbeurs afhankelijk van de woonsituatie (uitwonend of thuiswonend) en afhankelijk van het inkomen van de ouders maximaal € 819,40 per maand worden geleend.

Voordelen van lenen bij de IB-Groep

Naast de *basisbeurs* en de eventuele *aanvullende beurs*, kan zonder veel eisen extra worden bijgeleend. De rente die de IB-Groep hanteert is bijzonder laag, rond de 4% (in 2007: 3,7%). Dit betekent een verschil van bijna 10% in vergelijking met *rood staan op een studentenrekening*. Een ander voordeel van lenen bij de IB-groep zelf is dat gewacht mag worden met terugbetalen tot na de studie en dat de aflossingsbedragen dan worden bepaald aan de hand van je inkomen. Dit betekent dat indien je als student niet meteen na je studie een goede baan kunt vinden, je niet meteen geconfronteerd wordt met hoge aflossingsbedragen voor de studentenlening.

Nadelen van lenen bij de IB-Groep

Het belangrijkste nadeel van lenen bij de IB-Groep is dat er alleen een maandelijks bedrag kan worden geleend, maximaal ongeveer € 800 euro. In de praktijk kan dit problemen geven, omdat je bij een grote onverwachte uitgave meerdere maanden achter elkaar moet lenen om dit bedrag bij elkaar te krijgen. Om een bedrag van € 5000 euro te lenen, is meer dan een half jaar nodig. Indien je als student snel een groot bedrag wil lenen, kan de IB-Groep hier geen oplossing voor bieden en is rood staan op de studentenrekening of een *studentenlening* bij de bank een betere oplossing.

Bron: www.lenenstudent.nl

- a Wat is het grote voordeel voor een student om bij de IB-Groep geld te lenen?
- b Waarom zou een student zoveel geld kunnen lenen?

Student Jan Krediet leent gedurende vier jaar het maximale bedrag.

- c Hoeveel heeft hij dan geleend?
Stel dat te betalen rente (4 %) steeds wordt berekend over de schuld op het eind van het jaar en dat deze renteschuld steeds bij het geleende geld wordt opgeteld. Over dit rentebedrag hoeft Jan niet weer rente te betalen.
- d Wat is zijn schuld na afloop van de vier jaar, uitgaande van het maximale leenbedrag?
Welk probleem kan Jan in de toekomst ervaren?

Een handige economiestudent leent bij de IB-Groep het maximale bedrag, terwijl hij geheel wordt onderhouden door zijn ouders. Hij gaat met het geleende bedrag beleggen op de aandelenbeurs.

- e Welk voordeel denkt de student te behalen?
 - f Welk risico loopt hij?
- 12 Stel je hebt € 5.000 en je belegt dit op de volgende wijzen. Bereken in elk van die gevallen hoeveel rente je uiteindelijk hebt ontvangen (in hele euro's).
- a Je zet dit geld voor 4 jaar vast tegen een rente van 3,5 %.
 - b Je zet dit geld voor 3 jaar vast tegen een rente van 6 %.
 - c Je zet dit geld voor 6 jaar vast tegen een rente van 7,5 %.

13 Kom in actie tegen woekerpolis!

Lees de tekst hieronder en beantwoord daarna de volgende vragen.

Miljoenen mensen in Nederland – dus waarschijnlijk ook u – hebben een beleggingsverzekering. Recent is bekend geworden dat een groot deel van de premie die u betaalt – gemiddeld 40 %! – helemaal niet wordt belegd, maar door de verzekeringsmaatschappij als kosten wordt ingehouden. Hierdoor is het mogelijk dat het geld dat u straks nodig heeft om uw hypotheek af te lossen of uw pensioen aan te vullen, er niet (meer) is.

Intussen spreken we nu ook wel van de woekerpolisaffaire. Grote groepen mensen zijn hierdoor gedupeerd.

Nederlandse verzekeraars hebben sinds begin jaren '90 naar schatting circa 6,5 miljoen beleggingsverzekeringen verkocht. Circa 4,1 miljoen huishoudens hebben één of meer van deze producten. In 2006 is er door polishouder gezamenlijk circa € 16 miljard(!) aan premie betaald op beleggingsverzekeringen. De verzekeringen waren in de jaren '90 zeer populair vanwege de fiscale voordelen en het gunstige beursklimaat in die jaren. Hierdoor konden verzekeraars hun klanten in offertes en brochures hoge rendementen en uitkeringen voorspiegelen.

Bron: www.woekerpolisclaim.nl

- a Wat wordt bedoeld met de term 'woekerpolis'?

- b Wie verkochten deze polissen?
- c Waarom kochten zoveel mensen een (woeker)polis, ze hadden hun geld toch ook gewoon op de bank kunnen zetten?
- d Waarom is er hier sprake van misleiding door de aanbieder?
- e Geef aan wat bedoeld wordt met de zin: 'resultaten uit het verleden bieden geen garantie voor de toekomst'.

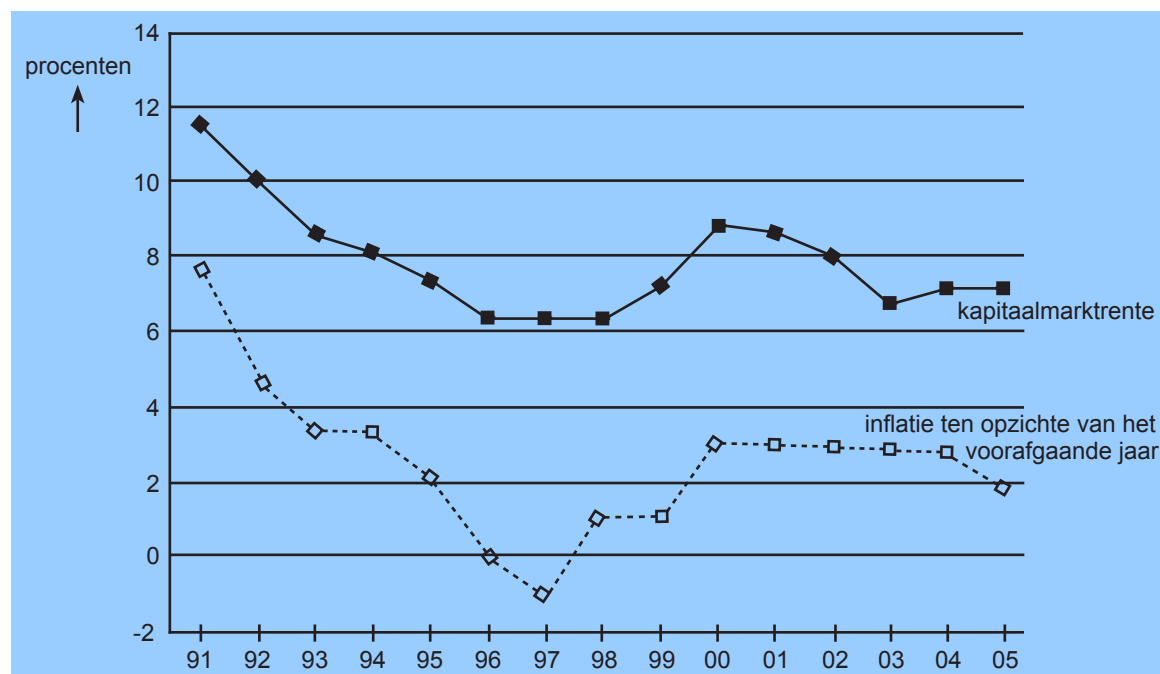

- 14 De situatie op de vermogensmarkt en de ontwikkeling van de inflatie hebben invloed op de rentestand. Omgekeerd heeft de rentestand invloed op de inflatie en de vermogensmarkt. De vermogensmarkt kan worden opgedeeld in de geldmarkt en de kapitaalmarkt. Een voorbeeld van een vermogenstitel die op de kapitaalmarkt wordt verhandeld, is een hypotheecaire lening.
- a Waarop is het onderscheid tussen de geldmarkt en de kapitaalmarkt gebaseerd?
 - b Noem twee andere voorbeelden van vermogenstitels die op de vermogensmarkt worden verhandeld.

Het rentepercentage is niet van alle hypotheecaire leningen hetzelfde. De hoogte van het rentepercentage is onder andere afhankelijk van de termijn waarvoor het rentepercentage is vastgelegd. Deze rentevaste periode is van sommige hypotheecaire leningen zelfs 20 jaar.

- c Is het rentepercentage van hypotheecaire leningen in het algemeen hoger of lager naarmate de rentevaste termijn langer is? Verklaar je antwoord.

In de figuur is de ontwikkeling weergegeven van de kapitaalmarktrente en de inflatie van een land in de periode 1991-2005.

Uit de figuur kan worden afgeleid dat de kapitaalmarktrente en de inflatie met elkaar in verband staan.

- d Is de reële kapitaalmarktrente in 1997 ten opzichte van 1996 gestegen, gedaald of gelijk gebleven? Verklaar je antwoord met behulp van de figuur.

5.5 Is inflatie hetzelfde als geldontwaarding?

Hoe hoger de **inflatie** (prijsstijging), des te lager de reële rente. De bereidheid van mensen om koopkracht van nu te ruilen voor koopkracht in de toekomst neemt af, naarmate de inflatie toeneemt. Een hoge inflatie maakt de ruilwaarde van het geld in de toekomst minder. Geld lenen is echter wel interessant geworden, omdat de ruilwaarde van het 'nu' geleende geld dan groter is dan het in de toekomst zal zijn. En ook het te betalen rentebedrag krijgt een steeds kleinere ruilwaarde naarmate de inflatie verder stijgt. Let op! De daling van de ruilwaarde van het geld is het gevolg van prijsstijgingen. Inflatie is dus niet hetzelfde als **geldontwaarding**, maar geldontwaarding is het gevolg van inflatie.

Voorbeeld: In de uitgangssituatie koop je voor € 100 tien dvd's van elk € 10. In onderstaande tabel zie je wat je kunt doen met die € 100 als we de prijzen van de dvd's laten stijgen.

prijs	index prijs	aantal dvd's	index hoeveelheid	bedrag
10	100	10	100	100
20	200	5	50	100
25	250	4	40	100
50	500	2	20	100

Bij een prijs van € 25 per dvd bedraagt de prijsindex 250. De oorspronkelijke prijs (de basis) heeft de index 100. Het verschil tussen de prijsindex van 250 en de basiswaarde daarvan (altijd 100) is gelijk aan de grootte van de procentuele prijsverandering. Bij een prijs van € 25 is de prijsstijging 150%. Jouw koopkracht (de waarde van het geld) is afgenomen van 10 naar 4 dvd's. Dat is een daling met 60%. Ook dit is het verschil tussen de hoeveelheidsindex van 40 en de basis daarvan (100). Tussen de waarde van het geld en de prijsstijging geldt onderstaande formule. Controleer deze formule maar met het getallenvoorbeeld in de tabel.

$$\text{index waarde geld} = \frac{100}{\text{index prijspeil}} \times 100$$

Een indexcijfer is een verhoudingsgetal waarmee je de waarde van een grootheid vergelijkt met de waarde van diezelfde grootheid in een uitgangssituatie. De uitgangssituatie noem je ook wel *de basis*. Het indexcijfer van de nominale waarde van het inkomen bereken je dan met de formule:

$$\text{indexcijfer nominaal inkomen} = \frac{\text{nieuwe inkomen (lopende periode)}}{\text{oude inkomen (basis periode)}} \times 100$$

Stel dat de waarde van dit indexcijfer 101,9 bedraagt, dan kun je ook zeggen dat het inkomen met 1,9 procent gestegen is ten opzichte van de basis. Kortom: de procentuele verandering is gelijk aan het indexcijfer min 100.

Voor de berekening van *koopkrachtplaatjes* kun je onderstaande formule gebruiken. Koopkracht noem je ook wel het **reële inkomen**. Omdat je koopkracht stijgt als je inkomen toeneemt, staat het nominale inkomen in de teller (boven de streep). Je koopkracht daalt als het prijspeil stijgt. Daarom staat prijspeil in de noemer (onder de streep).

$$\text{index reëel inkomen} = \frac{\text{index nominaal inkomen}}{\text{index prijspeil}} \times 100 = \frac{105}{103} \times 100 = 101,9$$

De reden dat we koopkrachtplaatjes vaak in indexcijfers uitdrukken, is dat grootheden als koopkracht en prijspeil niet in een maateenheid zijn uit te drukken.

Hyperinflatie

Als geld zijn ruilwaarde te snel kwijt raakt, verliezen mensen hun vertrouwen in het geld en gaan ze weer manieren zoeken om op andere wijze te handelen. In het extreemste geval door bijvoorbeeld het ouderwetse ruilen van goederen. Economen spreken dan van een **hyperinflatie**. Dit kan betekenen dat de prijzen tienduizenden procenten in één jaar stijgen.

Hyperinflatie Zimbabwe houdt aan

(Gepubliceerd op 2 januari 2008; bijgewerkt op 15 januari 2009)

HARARE. Voor de banken in Zimbabwe stonden maandag lange rijen. Mensen kwamen massaal hun bankbiljetten van 200 duizend dollar (tegen de huidige koers iets minder dan 5,50 euro) omwisselen. Die zouden op 1 januari hun waarde verliezen. De regering wil met de invoering van nieuwe biljetten de torenhoge inflatie beteugelen en het tekort aan contant geld bestrijden. Gideon Gono, directeur van de Zimbabwaanse centrale bank, maakte maandag op een persconferentie bekend dat de banken niet genoeg nieuwe bankbiljetten in kas hadden. Volgens hem was deze logistieke tegenvaller het gevolg van hevige regenval. Gono kondigde daarom aan dat de biljetten van 200 duizend dollar voorlopig een geldig betaalmiddel blijven. Veel inwoners van Zimbabwe zijn het vertrouwen in de monetaire autoriteiten van het land kwijtgeraakt. Voorlopig dieptepunt is het feit dat geldautomaten zaterdag nog biljetten uitbraakten die maandag waardeloos zouden worden.

De inflatie in het Afrikaanse land is dit jaar volgens het laatste officiële cijfer opgelopen tot 8.000 procent. Het Internationaal Monetair Fonds (IMF) waarschuwde deze zomer voor een inflatie van mogelijk 100.000 procent aan het eind van het jaar. De centrale bank schrapte vorig jaar drie nullen van de nationale munteenheid, maar moest eerder deze maand erkennen dat die inmiddels weer terug zijn.

Bron: de Volkskrant

Het bekende schoolvoorbeeld uit de geschiedenisboekjes met betrekking tot hyperinflatie is natuurlijk het Duitsland van voor de Tweede Wereldoorlog. Maar de laatste 20 jaar kent de geschiedenis nog meer voorbeelden dan alleen Zimbabwe uit het krantenartikel hierboven.

Andere voorbeelden zijn:

Joegoslavië/Servië

Dit land presenteerde in 2000 trots de nieuwste dinar. Tijdens het uiteenvallen van Joegoslavië begin jaren negentig werd de oude dinar waardeloos als gevolg van hyperinflatie. In 1993 kwamen er biljetten met een waarde van 500 miljard dinar in omloop, het hoogste getal ooit afgedrukt op een bankbiljet.

De hyperinflatie bereikte een piek in de winter van 1993, toen de prijzen elke zestien uur verdubbelden.

Angola (Afrika)

De centrale bank van Angola heeft ongeveer 20 jaar geleden een nieuwe munt ingevoerd, omdat de oude kwanza praktisch waardeloos was geworden. Een miljoen oude kwanza werd net zoveel waard als één nieuwe kwanza. De invoering van het nieuwe geld in Angola maakte het doen van boodschappen wat gemakkelijker. Voor de invoering van de nieuwe munt had iemand een zak bankbiljetten nodig om een stuk zeep of een kop thee te kopen. Angola kampte al jaren met hyperinflatie. De te vervangen kwanza was pas vier jaar oud.

Tenslotte noemen we nog Zaïre (tegenwoordig weer Congo), Argentinië en Rusland.

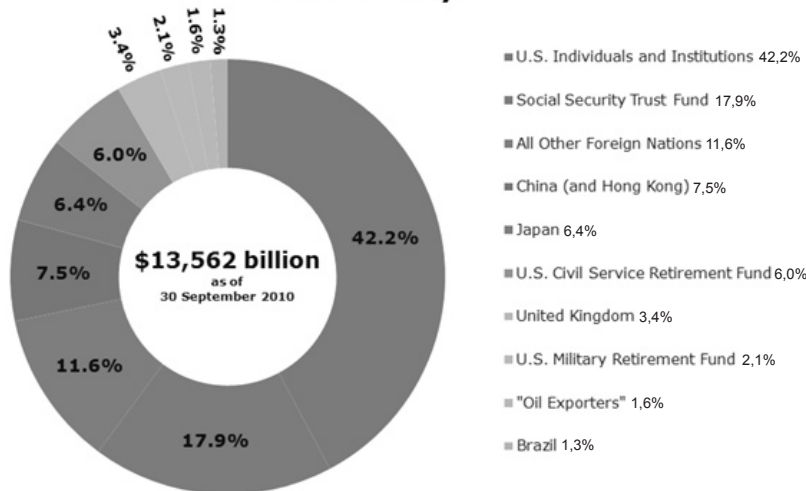
De belangrijkste oorzaak van hyperinflatie is dat een overheid veel te veel geld bijdruckt om ambtenaren te kunnen betalen, de aankoop van wapens te financieren en degelijke.

Een land met een grote schuld is een potentiële kandidaat voor hyperinflatie.

Veel mensen maken zich ook zorgen om de toekomst van de VS. Dit land heeft in de afgelopen 10 jaar de geldhoeveelheid zien verveelvoudigen. De schuld van de Amerikaanse overheid is opgelopen tot het extreem hoge bedrag van 13.745.255.368.358 dollar op 17-11-2010. In woorden: *13 biljoen 745 miljard 255 miljoen 368 duizend en 358 dollar*. Bij een geschatte bevolkingsomvang van 306.905.636 inwoners is dat een schuld van ruim 40.000 dollar per inwoner en maar liefst 120.000 dollar per belastingbetaler.

To Whom Does the U.S. Government Owe Money?

Source: U.S. Treasury Department

© Political Calculations 2011

Sinds 28 september 2007 is de staatsschuld van de VS *daagelijks* met gemiddeld 3,91 miljard dollar toegenomen. Wanneer gaat Amerika dit terugbetalen? Steeds meer mensen denken dat dit onmogelijk is en daardoor verdwijnt langzaam maar zeker het vertrouwen in de dollar. Zowel **intern** (ruilwaarde) als **extern** (wisselkoers). Geïnteresseerd in de actuele schuldpositie van de VS? Kijk dan op (zie ook de foto): www.usdebtclock.org.

De schuld van een overheid kun je heel goed vergelijken met een particuliere schuld. Een tekort van de overheid kun je beschouwen als een vorm van **uitgestelde belastingbetaling**. En daarmee als een soort 'ruilen over de tijd'. De overheidsuitgaven en -inkomsten zijn stroomgrootheden, waarbij de stroom uitgaven groter is dan de stroom inkomsten.

Het gevolg daarvan is dat er een overheidsschuld ontstaat (voorraadgrootheid). Een land probeert in ieder geval de structurele uitgaven, zoals de salarissen en het onderhoud van ministeries via lopende inkomsten te financieren. Voor beperkte incidentele uitgaven zoals investeringen in wegen en andere infrastructuur mag de overheid dan geld lenen. Je mag namelijk van toekomstige generaties verwachten dat zij ook meebetalen aan wegen, tunnels, dijken, bruggen en dergelijke, omdat zij daar zelf ook nut van hebben.

Vragen en opdrachten bij 5.5

15 Goedkoop geld en inflatie in Europa

Iemand heeft ooit gezegd: 'Geld is altijd schaars. En als het niet schaars meer is, dan is het geen geld meer.' De afgelopen dagen is het geld heel wat minder schaars geworden in Europa. Hoe lang is ons geld nog geld? En wat is het alternatief?

Vorige donderdag verlaagde de Europese Centrale Bank de rente met nog eens een half procent, tot 1,5%. Heel wat commentatoren verwachten dat het gauw naar de één procent zal dalen. Het geld in Europa wordt met andere woorden kunstmatig goedkoper gemaakt, waardoor banken het makkelijker krijgen om leningen uit te schrijven – leningen die uit het niets (zonder dekking van gespaard kapitaal) worden gecreëerd.

Het onvermijdelijke gevolg is een nog sterkere stijging van de geldhoeveelheid in de economie. Meer inflatie dus.

Daarnaast stimuleren ook allerlei overheidsherstelprogramma's, die de geldhoeveelheid ook doen groeien, de inflatie, waarbij de staatsschuld eveneens sterk oploopt. In IJsland is de inflatie al opgelopen tot 17%.

Bron: weblog van Tuur Demeester, 8 maart 2009 (www.rothbard.be)

- a Waarom zijn 'leningen uit het niets' een groot risico op inflatie?

De overheid pompt massaal geld in de economie om de krediet- en economische crisis te bestrijden.

- b Welk probleem werpt dit op termijn op?

Om de schulden te kunnen betalen, kan een overheid in de verleiding komen om geld bij te drukken.

- c Leg uit waarom dit voor de schuldenaar voordelig is.

Een klassiek wapen om de economische crisis te bestrijden, is het verlagen van de rente.

In Engeland is de rente al gedaald tot 0,5%.

Het pond is bijna gratis geworden.

- d Leg uit hoe een renteverlaging de crisis kan bestrijden.

Als een renteverlaging niet meer werkt, is geld bijdrukken een oplossing. Het grote gevaar is hyperinflatie.

- e Waarom is hyperinflatie de doodsteek voor het geld?

- f Leg uit welk gevolg dat kan hebben op het nationaal product van een land.

- 16 Bereken de geldontwaarding indien de prijzen met:

- a 10% stijgen;
b 100% stijgen;
c 1000% stijgen.

- 17 Lees onderstaande tekst en beantwoord dan de volgende vragen.

Bankbiljet en cartoon uit Weimar (Duitsland) 1922-1923

Uit een krant:

Eigen huis: een goudmijn

In Nederland is het kopen van een huis met een hypothecaire lening vaak financieel aantrekkelijk. Dat komt onder andere doordat hypotheekrente een aftrekpost is bij de inkomstenbelasting. Door het in Nederland gehanteerde progressieve stelsel van inkomstenbelasting kan de netto-rentelast dalen als het inkomen stijgt. De netto-rentelast is de rentelast na aftrek van belastingvoordeel.

Ook inflatie kan huiseigenaren met een hypothecaire lening voordelen opleveren.

Het rentepercentage van de lening ligt een aantal jaren vast, terwijl het inkomen wordt aangepast aan de inflatie. De reële rente kan zelfs negatief zijn. Gemiddeld genomen houdt de stijging van de prijs van koopwoningen gelijke tred met de inflatie.

- a Zal het aandeel van de bruto-rentelasten in het inkomen van huiseigenaren met een hypothecaire lening bij inflatie – uitgaande van het krantenbericht – toenemen, afnemen of gelijk blijven? Citeer de zin waaruit dat blijkt.
- b Leg uit dat de netto-rentelasten voor huiseigenaren met een hypothecaire lening – uitgaande van het krantenbericht – kunnen dalen als het inkomen stijgt.
- c In welk geval is er sprake van een negatieve reële rente?

Jansen heeft een huis waarvan op 1 januari 2007 de waarde € 200.000 bedroeg. De inflatie bedraagt 2,4% per jaar.

- d Bereken de waarde van het huis van Jansen op 1 januari 2010 als die waarde gelijke tred houdt met de inflatie.
- e Leg uit dat inflatie – uitgaande van het krantenbericht – de huiseigenaar met een hypothecaire lening een vermogensgroei oplevert.

5.6 Hoe berekent het CBS de inflatie?

Inflatie is prijsstijging. Door inflatie kun je voor eenzelfde hoeveelheid geld minder kopen. Het gevolg van inflatie is daarom **geldontwaarding**. Inflatie is nadelig voor een land.

In de volgende paragraaf zullen we dieper ingaan op de oorzaken en gevolgen van inflatie.

Voor iedereen is inflatie nadelig. Dat geldt voor zowel producenten als consumenten.

In deze paragraaf kijken we echter vooral naar het belang van de consumenten. We definiëren hier inflatie als de mate waarin de kosten van het levensonderhoud van de gezinnen stijgen.

Onderzoek naar de mate van inflatie doet het **Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)**. Dat onderzoek bestaat uit een aantal stappen. In de eerste plaats moet het CBS onderzoeken waaraan consumenten hun geld uitgeven. Dat noem je het **consumptiepatroon**.

Het onderzoek naar dat consumptiepatroon heet het **budgetonderzoek**. Zo blijken de Nederlanders in 2006 van elke 100.000 euro er 10.950 (zie de tabel in deze paragraaf) aan voedingsmiddelen en alcoholvrije dranken te hebben besteed.

Het CBS onderscheidt 14 hoofdcategorieën, waaraan Nederlanders geld uitgeven. De vermelde cijfers zijn uiteraard gemiddelden. Aan kleding en schoeisel gaven we in 2006 jaarlijks van elke 100.000 euro er 5.087 aan kleding en schoeisel uit. Dat is 5,1%. Maar niet elke Nederlander geeft dus 5,1% van zijn of haar inkomen aan kleding uit.

Om de inflatie (stijging van de kosten voor het levensonderhoud) te berekenen, ga je als volgt te werk. Van deze 14 categorieën maak je 14 denkbeeldige winkelwagentjes met in elk wagentje de goederen van die betreffende categorie.

Elk jaar ga je met dat wagentje langs de kassa en vergelijkt de prijs daarvan met die van vorige jaren. Dan zal meestal blijken dat alles iets duurder is geworden.

De prijzen in de basisperiode stel je gelijk aan 100. Over 2008 blijken de prijzen van kleding en schoeisel maar 1,6% duurder te zijn dan in 2006 (prijsindex = 101,6).

Communicatie en recreatie en cultuur zijn categorieën die zelfs in prijs zijn gedaald.

In de tabel hieronder staat een overzicht van de wegingsfactoren en de prijsveranderingen van de 14 bestedingscategorieën.

Consumentenprijsindex voor alle huishoudens in 2008 (2006 = 100)		
<i>Categorie</i>	<i>wegingsfactor</i>	<i>prijsindex</i>
1 Voedingsmiddelen en alcoholvrije dranken	11,0	106,7
2 Alcoholhoudende dranken en tabak	2,9	106,8
3 Kleding en schoeisel	5,1	101,6
4 Huisvesting, water en energie	24,4	104,7
5 Stoffering, huishoudelijke apparaten	6,4	103,3
6 Gezondheid	1,3	101,6
7 Vervoer	10,7	105,7
8 Communicatie	3,9	93,2
9 Recreatie en cultuur	10,8	98,1
10 Onderwijs	0,1	100,8
11 Horeca	4,8	107,9
12 Diverse goederen en diensten	10,9	106,8
13 Consumptiegebonden belastingen	3,3	107,2
14 Consumptie in het buitenland	4,4	107,3
Totaal	100	104,1
<i>Bron: CBS 2009</i>		

Het lijkt nu zo simpel om voor het gemiddelde prijsindexcijfer de afzonderlijke prijsindexcijfers op te tellen en te delen door 14 (het aantal categorieën). Dat is echter fout. ‘Alcoholhoudende dranken en tabak’ is bijvoorbeeld 6,8% duurder geworden. Toch zal de gemiddelde Nederlander daar niet echt wakker van liggen. Die geeft maar 2,9% van zijn inkomen aan deze categorie uit.

De prijsstijging van ‘Huisvesting, water en energie’ is voor de Nederlander veel zorgwekkender. De prijsstijging is al aan de hoge kant met 4,7%, terwijl de Nederlander maar liefst 24,4% van zijn inkomen aan deze categorie besteedt.

Vergelijk het maar met een repetitie en een schriftelijke overhoring. Ook daar zit een wegingsverschil tussen. Een repetitie telt bijvoorbeeld drie keer, terwijl het SO maar één keer telt.

Zo telt ‘Alcoholhoudende dranken en tabak’ hier maar 2,9 keer, terwijl ‘Huisvesting, water en energie’ maar liefst 24,4 keer telt.

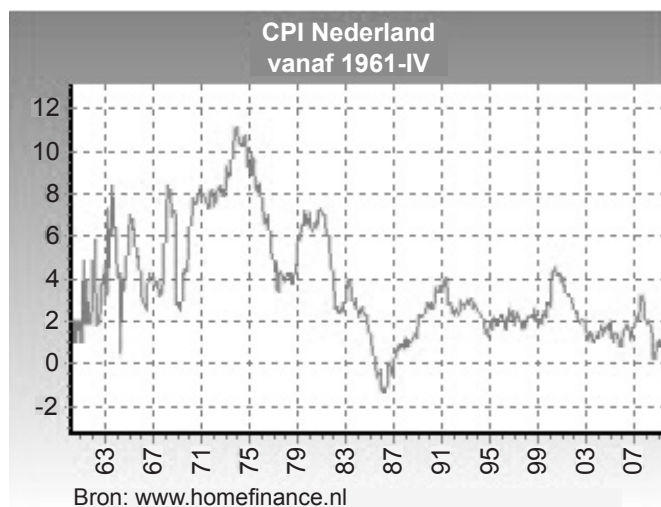
De **consumentenprijsindex** (CPI) is dus een gewogen gemiddelde van de afzonderlijke prijsindexcijfers, waarbij het consumptiepatroon als wegingsfactor dienst doet.

De CPI bedraagt voor 2008 dus 104,1 (2006 = 100). Dit betekent dat de kosten van levensonderhoud in 2008 gemiddeld 4,1% hoger liggen dan in 2006. Zie de berekening op de volgende pagina.

	Wegings- coëfficiënt	2007	2008	2008				2009			
				april	okt.	nov.	dec.	jan.	febr.	maart	april*
0 Totaal bestedingen	100 000	101,61	104,14	104,20	104,95	104,57	103,81	104,08	104,81	105,86	106,10
1 Voedingsmiddelen en alcoholvrije dranken	10 950	101,03	106,72	106,23	107,71	107,83	108,23	108,65	109,24	109,45	109,39
Voedingsmiddelen	10 069	100,92	106,70	106,22	107,65	107,75	108,22	108,68	109,35	109,54	109,46
Brood en graanproducten	2 086	102,03	108,61	107,73	110,03	110,36	110,54	109,99	110,59	110,82	111,46
Vlees	2 165	99,56	102,75	101,15	105,01	105,42	105,95	105,16	105,04	105,48	105,91
Vis, schaal- en schelpdieren	390	100,52	104,90	103,74	106,09	106,84	106,81	105,87	104,89	105,94	105,39
Melk, kaas en eieren	1 356	102,46	116,66	116,23	117,81	118,04	117,89	117,28	117,20	116,82	117,21
Olief en vetten	207	102,89	115,88	113,15	118,66	119,88	119,79	118,92	118,37	118,75	119,42
Fruut	765	100,77	108,62	109,40	107,73	105,21	105,27	106,25	108,47	110,26	110,13
Groenten en aardappelen	1 176	103,16	105,04	107,50	103,13	103,40	106,15	113,42	116,31	114,51	110,37
Suiker, zoetwaren en ijs	849	98,68	102,59	101,29	104,56	104,37	104,46	103,85	104,91	105,87	106,59
Overige voedingsmiddelen	1 076	99,04	100,40	99,95	100,90	101,47	101,56	101,44	101,56	101,92	102,76
Alcoholvrije dranken	882	102,34	106,97	106,35	108,43	108,72	108,39	108,25	108,02	108,48	108,64
Koffie, thee en cacao	298	97,31	102,60	103,23	103,07	104,13	103,69	103,87	103,70	104,33	104,14
Mineraalwater, frisdranken en sappen	584	104,99	109,18	107,82	111,21	111,05	110,79	110,47	110,21	110,58	110,93
2 Alcoholhoudende dranken en tabak	2 944	101,89	106,79	105,63	106,58	112,15	113,59	114,07	114,45	115,48	115,88
Alcoholhoudende dranken	1 111	101,44	105,21	104,38	105,99	106,62	106,87	108,05	109,00	108,96	109,25
Tabak	1 833	102,20	107,89	106,51	106,98	116,00	118,28	118,28	118,28	120,03	120,50
3 Kleding en schoeisel	5 087	101,23	101,57	110,95	106,85	105,47	97,30	86,16	93,12	110,92	111,78
Kleding en kledingstoffen	4 248	101,34	101,34	110,57	106,58	105,35	97,32	85,41	92,93	111,03	111,65
Schoeisel en schoenreparaties	839	100,67	102,62	112,72	108,08	106,01	97,19	89,92	94,08	110,34	112,40
4 Huisvesting, water en energie	24 385	102,58	104,74	103,43	106,18	106,11	105,99	107,61	107,59	107,46	107,18
Werkelijke huur	6 204	102,02	103,70	102,71	104,69	104,69	104,69	104,69	104,69	104,69	104,69
Toegerekende huur eigen woning	10 042	102,02	103,70	102,71	104,70	104,70	104,70	104,70	104,70	104,70	104,70
Onderhoud en reparatie van de woning	1 570	104,60	108,21	108,65	109,16	108,48	107,08	106,05	106,28	106,78	106,30
Watervoorziening en overige diensten i.v.m. de woning	1 284	101,29	104,05	103,23	104,87	104,87	104,85	105,30	105,31	105,32	105,32
Energie	5 285	104,11	107,29	104,20	110,55	110,40	110,28	118,26	118,06	117,31	116,08
5 Stoffering, huishoudelijke apparaten	6 435	101,18	103,34	103,06	104,07	104,20	104,38	104,47	105,15	105,67	105,95
Meubelen en vloerbedekking	2 747	101,30	104,32	104,17	105,14	105,31	105,73	105,21	105,65	105,98	106,26
Huishoudtextiel	497	100,97	103,33	103,20	103,85	104,11	104,03	102,98	103,85	103,98	104,86
Huishoudelijke apparatuur incl. reparatie	791	98,72	96,42	96,62	96,55	96,12	96,09	96,37	97,80	99,26	100,19
Vaat- en glaswerk en huishoudelijke artikelen	566	102,32	105,24	105,65	105,57	105,30	106,88	107,70	108,61	109,99	110,35
Gereedschappen en werktuigen voor huis en tuin	350	102,01	103,75	103,83	104,49	104,28	103,16	103,44	103,78	104,36	102,53
Dagelijks woningonderhoud	1 484	101,60	104,24	103,08	105,31	105,86	105,58	106,74	107,37	107,48	107,66
6 Gezondheid	1 291	101,23	101,57	102,00	101,69	101,61	101,57	101,69	101,57	101,73	102,07
7 Vervoer	10 756	101,76	105,72	106,43	104,58	100,95	98,71	99,83	101,78	101,73	102,96
Aankoop voertuigen	2 988	101,09	100,31	100,43	100,41	100,45	100,51	100,04	100,16	100,24	100,51
Gebruik van privé-voertuigen, w.o. autobrandstoffen	5 968	102,38	108,13	109,37	105,80	100,13	96,35	98,37	100,45	100,30	101,67
Vervoersdiensten	1 799	100,72	106,38	106,23	107,35	104,72	104,07	104,68	109,33	109,40	111,80
8 Communicatie	3 944	97,23	93,22	93,41	92,37	92,24	91,95	92,63	92,70	92,47	92,58
9 Recreatie en cultuur	10 760	99,33	98,01	97,73	98,25	98,45	98,38	98,22	98,12	97,99	97,93
Audio en video, computers en software	2 048	87,95	78,04	79,60	75,09	74,92	73,50	72,78	72,00	71,31	71,20
Duurzame goederen voor recreatie en cultuur	493	102,22	103,76	103,37	104,74	104,76	104,77	105,28	105,60	105,31	105,31
Spelartikelen, bloemen, planten en huisdieren	2 027	102,04	101,57	101,17	102,14	101,17	102,41	102,37	103,31	101,84	100,20
Recreatieve en culturele dienstverlening	2 769	103,05	107,15	106,88	106,68	108,56	108,56	109,77	109,56	109,78	110,69
Boeken, kranten, tijdschriften en schrijfwaren	1 742	101,11	98,76	97,70	99,51	102,05	101,52	99,81	99,57	101,32	101,67
Pakketreizen	1 680	102,31	104,40	102,39	106,28	106,28	107,02	107,02	107,02	107,02	107,02
10 Onderwijs	110	98,60	100,78	99,85	101,54	101,98	101,98	101,59	101,23	101,47	101,44
11 Hotels, cafés en restaurants	4 751	103,51	107,88	107,32	108,83	108,30	108,90	108,89	110,34	110,05	111,93
Restaurants, cafés en kantines	4 342	103,40	107,83	107,25	108,83	109,22	109,32	110,10	110,70	110,84	111,39
Accommodatie	410	104,44	108,79	108,44	109,20	98,97	104,86	96,81	106,96	102,21	117,61
12 Diverse goederen en diensten	10 922	102,91	106,80	106,48	107,37	107,48	107,03	108,77	109,17	109,22	109,45
Lichaamsverzorging	2 300	102,26	104,60	104,34	105,01	105,39	105,13	106,10	106,66	106,77	106,72
Artikelen voor persoonlijk gebruik, n.e.g.	820	103,60	107,66	107,78	109,11	109,39	108,89	108,56	108,80	110,12	110,43
Sociale bescherming	1 386	102,59	105,98	105,78	106,26	106,26	106,26	107,07	107,07	107,07	107,07
Verzekering	3 322	102,17	107,39	107,09	107,89	107,89	107,29	109,83	110,66	110,87	111,06
Financiële diensten	1 059	105,22	109,45	109,25	109,76	109,76	109,76	111,36	111,22	110,43	110,53
Andere diensten n.e.g.	2 036	103,93	107,40	106,64	108,30	108,34	107,36	110,26	110,35	110,04	110,85
13 Consumptiegebonden belastingen en overheidsd.	3 281	102,87	107,18	107,47	107,72	107,72	107,72	111,10	111,10	111,10	111,43
Consumptiegebonden belastingen	2 562	102,51	107,47	107,94	107,94	107,94	107,94	111,91	111,91	111,91	112,33
Overheidsdiensten, w.o. college- en lesgeld VO	718	104,13	106,08	105,69	106,86	106,86	106,86	108,14	108,14	108,14	108,14
14 Consumptie in het buitenland	4 384	102,32	107,26	106,37	108,50	107,09	104,82	104,56	102,98	104,38	103,86

Berekening: $(11,0 \times 106,7 + 2,9 \times 106,8 + 5,1 \times 101,6 \dots + 3,3 \times 107,2 + 4,4 \times 107,3) / 100 = 104,1$

De CPI geeft het prijsniveau in de lopende periode weer ten opzichte van de basisperiode. De uitgaven van huishoudens kunnen in de loop van de tijd veranderen, bijvoorbeeld doordat er nieuwe producten op de markt komen of omdat de samenstelling van de bevolking anders wordt. Ook een verandering in het welvaartsniveau kan een ander consumptiepatroon tot gevolg hebben. Wanneer het winkelmandje van de CPI niet meer aansluit bij het werkelijke bestedingspatroon van de consument, kiest het CBS een recenter basisjaar. Dat heet een

basisverlegging. Bij de consumentenprijsindex was het gebruikelijk om elke vijf jaar het basisjaar te wijzigen. Vanaf 2010 onderzoekt het CBS jaarlijks het consumptiegedrag van de consumenten.

Vragen en opdrachten bij 5.6

18 Lees eerst de tekst hieronder en beantwoord dan de volgende vragen.

In een land zijn in september de prijzen volgens voorlopige cijfers 27% gestegen ten opzichte van de voorafgaande maand. Dat heeft het Centraal Bureau voor de Statistiek van dat land bekendgemaakt. Het is het hoogste inflatiecijfer op maandbasis sinds februari 2002. De waardedaling van het geld lijkt niet te stoppen. In augustus waren de prijzen met 15% gestegen, in juli met nog maar met 0,2%. Volgens een rapport van het ministerie van Financiën zou de inflatie op twaalfmaandbasis in december kunnen stijgen tot 210%.

- a Waarom betekent een inflatie van 27% niet dat het leven in dit land voor elke consument 27% duurder is geworden?
- b Wat betekent een inflatie van 27% dan wel?
- c Bereken met hoeveel procent de prijzen in de maanden augustus en september samen zijn gestegen. Geef je antwoord in één decimaal nauwkeurig.

Een hoge inflatie gaat meestal gepaard met een hoge rente. Toch kan de reële rente voor spaarders negatief zijn.

- d Noem een reden waarom een hoge inflatie meestal gepaard gaat met een hoge rente. Gebruik in je antwoord in elk geval de woorden spaarders en vergoeding.
- e Wat kun je opmerken over de inflatie als de reële rente negatief is?
- f Leg uit waarom een negatieve reële rente op lange termijn ongunstig kan zijn voor de economische groei.

19 Van een land zijn de volgende gegevens bekend:

consumentenprijsindex met basisjaar 2004

2006	119,1
2010	123,9

In 2006 bedroeg van een modaal gezin het inkomen € 20.000 per jaar.

In 2010 was dat inkomen gestegen tot € 24.500 per jaar.

- a Bereken de stijging van het prijspeil in de periode 2006-2010.
- b Bereken hoeveel procent dit gezin in de periode 2006-2010 er *nominaal* op vooruit is gegaan.
- c Bereken hoeveel procent dit gezin in de periode 2006-2010 er *reëel* op vooruit is gegaan.

Van tijd tot tijd verlegt men het basisjaar.

- d Leg uit waarom men dit doet.

20 De horeca krijgt de rekening gepresenteerd

In 2002 krijgt de horeca veel kritiek op haar prijsbeleid. Terwijl de consumentenprijsindex (CPI) dat jaar met 3,6% stijgt ten opzichte van 2001, gaat de prijsstijging in de horeca daar ver bovenuit. Voor een deel is dit terug te voeren op sterk gestegen arbeidskosten in de horeca. Ook is het een reactie op twee opeenvolgende jaren van afnemende winstgevendheid. Het publiek denkt dat de horeca de invoering van de euro aangreep om de prijzen fors te verhogen.

consumentenprijsindex (CPI) in 2002		
	wegingsfactor	prijsindex (2001 = 100)
horeca	5,521
overige	94,479	103,4

- a Bereken de prijsindex 2002 voor de horeca, zoals die in de eerste tabel moet staan. Terwijl het volume van de totale consumptieve bestedingen in 2002 stijgt, daalt het volume van de bestedingen van consumenten in de horeca. Het bedrijf Horeca en Catering verklaart dat deze volumedaling wordt veroorzaakt door de teruglopende economische groei. Een econoom trekt deze verklaring in twijfel en zegt: 'De horeca krijgt gewoon de rekening gepresenteerd van haar eigen prijsbeleid.'
- b Citeer het fragment uit de tekst, dat de econoom kan gebruiken als argument *tegen* de verklaring van het bedrijf.

(Vwo totaalvak 2004-II-1, bewerkt)

21 De CPI gewogen

Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) meet de inflatie in Nederland door middel van de consumentenprijsindex (CPI). De CPI wordt berekend met behulp van wegingsfactoren en partiële prijsindexcijfers, zoals in een sterk vereenvoudigde versie voor 2001 is weergegeven in tabel 1. In tabel 2 staan voor de jaren 2002, 2003 en 2004 de CPI en de indexcijfers voor het nominale inkomen van een gemiddeld huishouden.

tabel 1 consumentenprijsindexcijfer 2001 (2000 = 100)		
uitgavengroep	wegingsfactor	prijsindexcijfer
voeding, dranken, kleding en schoeisel	25,0	105,4
huisvesting, vervoer en communicatie	44,6	104,0
recreatie, cultuur en overige	103,4
totaal CPI	100,0

tabel 2			
(2000 = 100)	2002	2003	2004
CPI	107,6	110,7	113,0
nominaal inkomen gemiddeld huishouden	112,9	115,0	116,0

De CPI kan gezien worden als een benadering van een index van de kosten van het levensonderhoud. Dat de CPI geen exacte maat is voor de index van de kosten van het levensonderhoud, heeft onder andere te maken met het bestaan van een substitutie-effect en een kwaliteitseffect.

Het substitutie-effect ontstaat doordat in geval van prijsstijging de consument overstapt op een relatief goedkoper product. Het kwaliteitseffect ontstaat doordat de prijzen van sommige goederen weinig stijgen terwijl de kwaliteit wel sterk verbetert. Computers en mobiele telefoons zijn voorbeelden van dergelijke goederen. Het CBS voert nu bij de berekening van de CPI aanpassingen uit die zo goed mogelijk corrigeren voor deze twee effecten.

- a Bereken de CPI voor 2001.
- b Bereken met hoeveel procent de koopkracht van een gemiddeld huishouden in 2003 verandert ten opzichte van 2002.

- c Leg aan de hand van het kwaliteitseffect uit waarom inflatie op basis van een niet-gecorrigeerd CPI hoger zou uitvallen dan de werkelijke stijging van de kosten van levensonderhoud. Bij de bepaling van de CPI was het vóór 2005 gebruikelijk elke vijf jaar een nieuw budgetonderzoek uit te voeren en het basisjaar te verleggen. In 2005 spreekt het CBS het voornemen uit dit elk jaar te doen.
- d Leg uit dat door een jaarlijks budgetonderzoek het minder noodzakelijk wordt de CPI te corrigeren voor het substitutie-effect.

(Vwo 2009-I-7)

5.7 Wat zijn de oorzaken en gevolgen van inflatie?

Inflatie is over het algemeen slecht voor een economie. Toch zijn er ook mensen die baat kunnen hebben bij inflatie. Hieronder zullen we aantal winnaars en verliezers bij inflatie noemen.

Winnaars zijn:

- Huizenbezitters. De huizenbezitter betaalt ongeveer 6% rente. Door de inflatie daalt de reële waarde van de hypotheekschuld, die daardoor steeds gemakkelijker is af te lossen. Omdat de huizenbezitter ook de rente mag aftrekken van de belasting, betaalt hij eigenlijk maar 3% - 3,5% rente. Trouwens niet alleen huizenbezitters hebben voordeel bij inflatie. Iedereen die krediet heeft gekregen ziet de reële waarde van dat bedrag afnemen.
- De overheid ontvangt meer belasting. Op elk product heeft de overheid btw. Door de hogere prijzen stijgt ook het btw-bedrag. 19% over 120 euro is namelijk meer dan 19% over 100 euro. Als gevolg van de hogere belastingopbrengst kan de overheid ook gemakkelijker de staatsschuld terugbetalen.
- De werknemers hebben door de inflatie een sterke troef in handen om hogere lonen te eisen. Zij zullen deze eis eventueel met stakingsdreiging uitoefenen. Er bestaat een goede kans dat ze daarin zullen slagen.

Verliezers zijn:

- De spaarders. De rente op een doorsnee spaarrekening bedraagt momenteel nauwelijks meer dan de inflatie. Als je jouw geld op een spaarrekening zet, kun je er bijna niets mee verdienen. Als de inflatie hoger is dan de rente die je ontvangt, raak je zelfs geld 'kwijt'.
- De Nederlandse bedrijven. De hierboven beschreven ontwikkeling dat de lonen gaan stijgen, is nadelig voor de bedrijven. Daardoor zullen zij hun prijzen moeten verhogen, wat slecht is voor de (internationale) concurrentiepositie. Hun productie neemt af en hun winstgevendheid daalt (in het gunstigste geval).

Oorzaken en gevolgen van inflatie (prijsstijging) zijn niet altijd eenvoudig apart van elkaar te behandelen. Inflatie kan bepaalde gevolgen hebben, die op hun beurt weer oorzaak kunnen zijn van de inflatie zelf. Aan het eind van deze paragraaf zal je dat duidelijk zijn.

Economen onderscheiden grofweg twee soorten van inflatie. Dat is in de eerste plaats inflatie die ontstaat wanneer de kosten van de productie stijgen. Deze gestegen productiekosten wentelt de producent dan zo veel mogelijk af in de verkoopprijs, dus op de koper.

Voorbeelden van eventuele kostenstijgingen zijn een:

- stijging van de rente;
- stijging van de loonkosten;
- stijging van de grondstofprijzen;
- btw- of accijnsverhoging;
- stijging van de importprijzen;
- daling van de wisselkoers.

In al deze gevallen spreek je van **kosteninflatie**.

Inflatie kan ook optreden indien de vraag naar goederen en diensten het aanbod overtreft.

Producenten krijgen dan een machtspositie en leveren bij wijze van spreken aan de hoogste bidder. Deze inflatie ontstaat in een conjuncturele situatie waarin de economie sterk groeit, in een hoogconjunctuur. Omdat de hoge bestedingen de oorzaak zijn van deze vorm van inflatie, noem je dit ook wel **bestedingsinflatie**. De hoogte van de bestedingen hangt af van de gezinsconsumptie, de bedrijfsinvesteringen, de overheidsbestedingen, de export en de import (zie het samenvattend schema verderop in deze paragraaf).

Een effectieve manier om bestedingsinflatie te bestrijden, is het beperken van de geldhoeveelheid. Volgens de *Verkeersvergelijking van Fisher* ($M \times V = P \times T$) neemt de vraag naar goederen en diensten dan af.

Inflatie en inflatieverwachtingen hebben invloed op de prijzen van goederen. Die blijven stijgen. Als je toch iets nodig hebt, kun je dat maar het beste zo snel mogelijk kopen, voor het weer duurder is. Inflatie vermindert daardoor de spaarzin en bevordert de kooplust. Daar staat wel tegenover dat als je inkomen niet evenredig meegroeit, je koopkracht door inflatie vermindert. Dit betekent juist weer dat je minder kunt kopen.

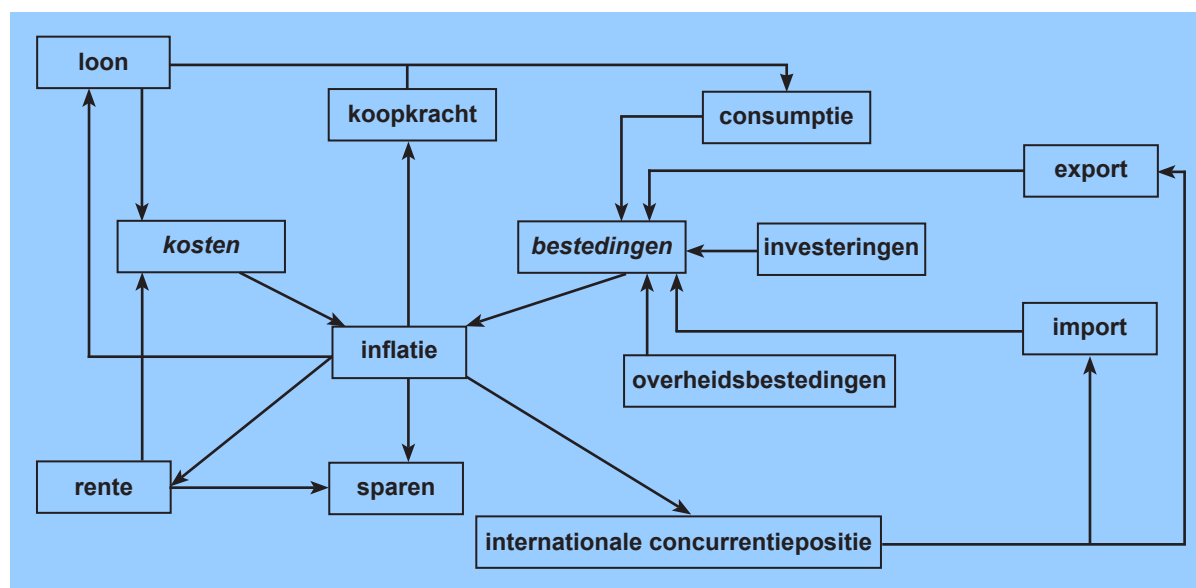
Ook zullen vakbonden hogere lonen eisen om de gestegen kosten van levensonderhoud te compenseren. Deze loonsverhoging noem je **prijscompensatie**. Dat leidt weer tot hogere kosten voor bedrijven, die deze weer afwentelen op de kopers van hun producten.

Als dit proces zich steeds herhaalt, spreek je van een **loon-prijsspiraal**.

De hogere prijzen verslechteren de concurrentiepositie, wat gevolgen heeft voor de export en de import. Minder export en meer import betekenen in de praktijk ook minder werkgelegenheid.

Een bijzonder economisch verschijnsel is **stagflatie**. Dan treedt inflatie tegelijk op met een stagnerende economie. Dat was in de jaren '70 van de vorige eeuw het geval. Hoge looneisen maakten de Nederlandse concurrentiepositie zwak, waardoor de economische groei afnam, terwijl de prijzen als gevolg van deze loonstijging sterk stegen.

Met onderstaande figuur vatten we het bovenstaande nog eens samen in een economisch model. Een economisch model is een vereenvoudiging van de werkelijkheid, waarmee we op een betrekkelijk eenvoudige wijze een lang verhaal kunnen samenvatten.

Figuur: oorzaken en gevolgen van inflatie

Vragen en opdrachten bij 5.7

22

Uit een krant (augustus 2000):
Economie op volle toeren wakkert inflatie aan
 In de eerste vijf maanden van 2000 is de consumentenprijsindex (CPI), de maatstaf voor de inflatie in Nederland, flink gestegen. Voor 2001 wordt zelfs een verdere toename van de inflatie verwacht. Oorzaak hiervan is de belastingherziening: de directe belastingen (zoals de loonbelasting en de winstbelasting) worden verlaagd en de indirecte belastingen (btw en milieubelastingen) worden verhoogd. Daarnaast wordt verwacht dat door de krapte op de arbeidsmarkt de loonstijging in 2001 hoger zal gaan uitvallen dan in 2000.

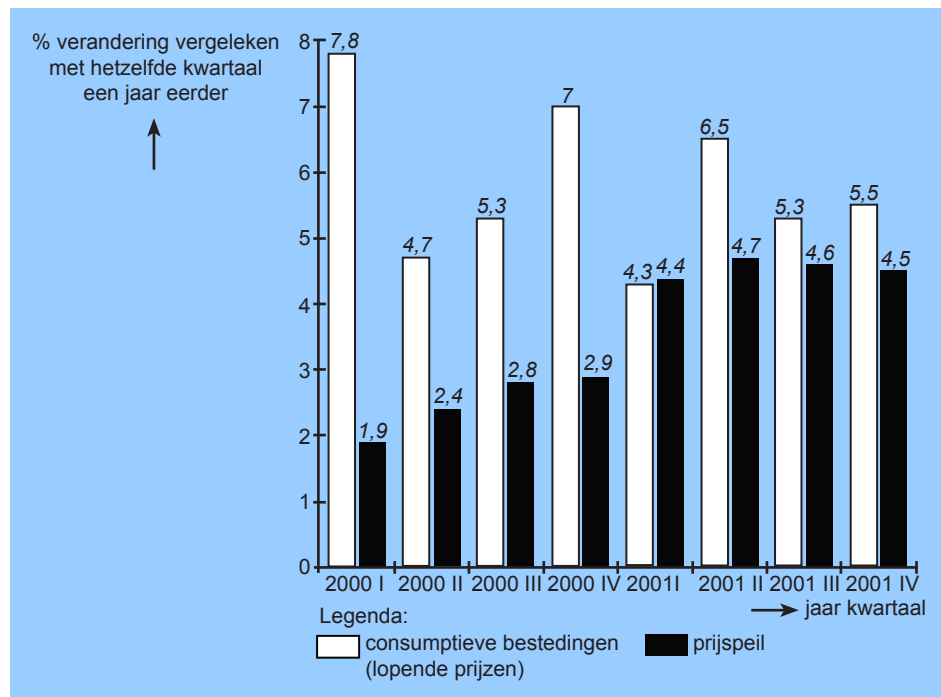
Voor 2001 wordt gehoopt op een koersontwikkeling van de euro ten opzichte van de dollar die de inflatie afremt.

- a Leg uit dat een verlaging van de directe belastingen tot bestedingsinflatie kan leiden.
- b Leg uit dat een krappe arbeidsmarkt tot extra loonstijgingen kan leiden.
- c Werd gehoopt op een daling of op een stijging van de koers van de euro in 2001? Verklaar je antwoord.

(Havo totaalvak 2002-II-8)

23 Stagflatie

In 2001 groeide de Nederlandse economie aanzienlijk minder hard dan in 2000 en dreigde er zelfs een recessie. Desondanks steeg het prijsniveau in 2001 aanzienlijk sneller dan in 2000. De inflatie in Nederland lag daarmee hoger dan in de overige landen van de Europese Unie. Deze combinatie van stagnerende economische groei en oplopende inflatie wordt door economen aangeduid met de term stagflatie. De stagflatie werd weerspiegeld in de ontwikkeling van het volume van de consumptieve bestedingen.

- Waarom kun je in de figuur zien dat de Nederlandse economie in 2001 minder hard groeide dan in 2000?
- Op welke wijze beïnvloedt een oplopende inflatie de export van Nederlandse exportbedrijven?
- Waarom zal een oplopende inflatie de import doen toenemen?
- Bereken de gemiddelde prijsstijging in 2001 ten opzichte van 2000.
- In welke jaren daalden de consumptieve bestedingen? Verklaar je antwoord.

5.8 Is het kopen van een huis een goede belegging?

Als je voor de beslissing staat om een huis te huren of te kopen, zul je een aantal dingen moeten afwegen. Bij huur betaal je elke maand de prijs van dat huis. Die prijs noem je huur. Het huis zal normaal gesproken nooit in jouw bezit komen. Het geld dat je aan huur betaalt, is 'weggegooid' geld, hoor je mensen wel eens zeggen. Maar huren heeft wel degelijk een aantal voordelen. Je hoeft je geen zorgen te maken over groot onderhoud. Dat betaalt de huisbaas. Je bent veel mobieler, je kunt bij wijze van spreken van de ene op de andere dag verhuizen, en tenslotte zijn de woonlasten volstrekt voorspelbaar.

Als je geen vast inkomen of vermogen hebt, zit er trouwens meestal niets anders op dan te huren.

Heb je echter een vaste baan en mogelijk al wat gespaard, dan is het nuttig te overwegen om een huis te kopen. Je betaalt altijd ongeveer 9% meer dan de koopprijs. Je noemt die extra kosten de zogenaamde ‘kosten koper’ (k.k.). Die extra kosten hoop je uiteindelijk terug te verdienen, doordat je huis in waarde stijgt. Ben je van plan om maar kort op een bepaalde plaats te blijven wonen, dan kun je beter huren. Tenzij je ervan uitgaat dat de prijzen al binnen een paar jaar flink gaan stijgen. In dat geval is kopen van een huis zeker een goede belegging.

De grote voordelen van kopen zijn:

- 1) Je bent bezig met een vorm van vermogensopbouw (sparen).
- 2) Kopen is vaak goedkoper dan huren, mede doordat de betaalde rente aftrekbaar is van de belasting.
- 3) Je kunt gemakkelijker gewenste veranderingen aanbrengen aan het huis, het is namelijk jouw eigendom.

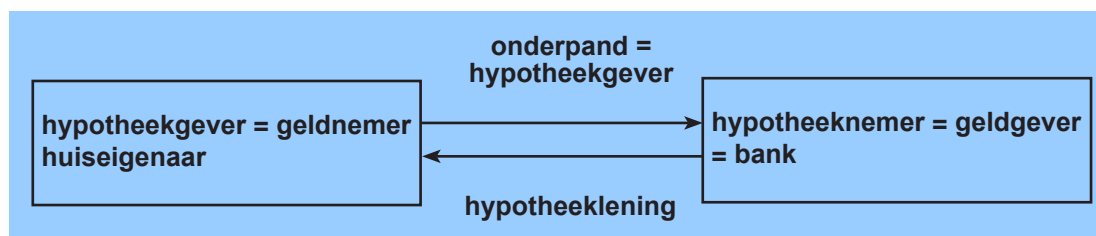
Het kopen van een huis is wel wat anders dan het kopen van een brood. Er komen veel belangrijke zaken om de hoek kijken. Veel daarvan kunnen we niet zelf en daarom is één van de eerste overwegingen al de vraag of je wel of geen makelaar in de arm neemt. Tot 2007 was er meestal één makelaar – namelijk die van de verkoper – in het spel, die met de kopers contact had. Sinds het begin van de kredietcrisis en de malaise op de huizenmarkt schakelen steeds meer mensen aankoopmakelaars in, om op die manier nog wat meer van de prijs af te dingen.

Andere zaken die bij de aankoop van een huis belangrijk zijn:

- 1) Hoeveel budget heb ik tot mijn beschikking?
- 2) Voor hoeveel bewoners moet het huis geschikt zijn?
- 3) Wanneer en hoe vaak kan ik het gevonden huis bezichtigen?
- 4) Laat ik het huis keuren, voordat ik een openingsbod doe?
- 5) Op welke wijze ga ik onderhandelen over de prijs?
- 6) Hoe lang heb ik bedenktijd als ik een ‘optie’ op het huis neem?
- 7) Wanneer teken ik een voorlopig koopcontract?
- 8) Welke notaris wil ik voor het ‘passeren’ van het definitieve koopcontract?
- 9) Bij welke bank wil ik geld lenen?
- 10) Moet ik dan eerst het huis laten taxeren?
- 11) Welke hypotheekvorm wil ik?

Als je bij een bank geld leent voor een huis, gaat het om zeer hoge bedragen. De bank wil zekerheid dat ze dit geld ook terugkrijgt en daarom geef jij het eigendomsrecht op dit huis aan de bank als onderpand. We noemden dat al eerder en dit recht heet de **hypotheek**.

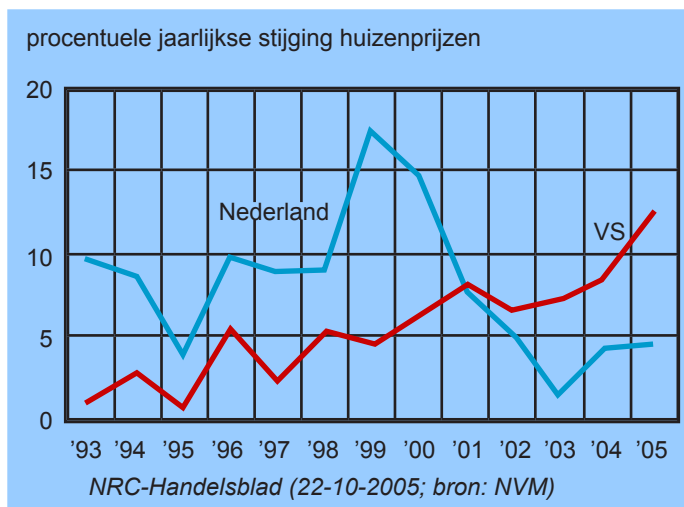
Schematisch kun je het als volgt voorstellen:

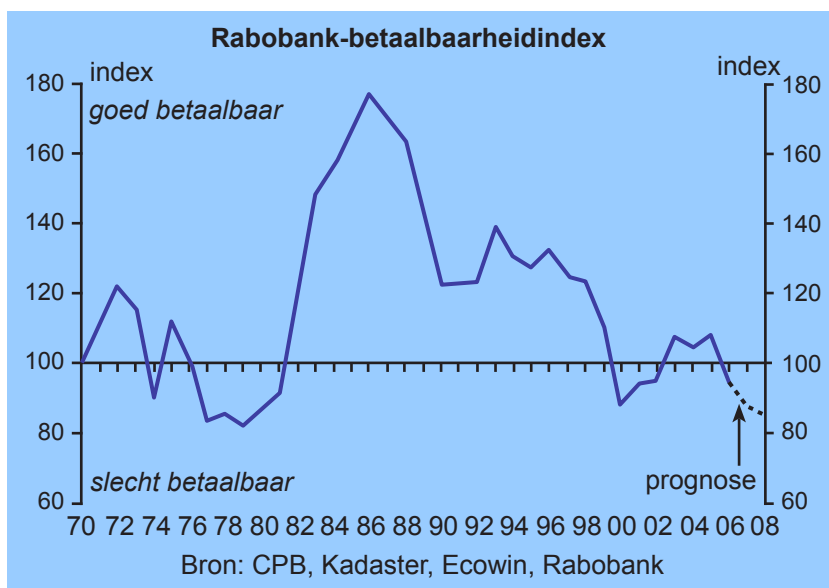
De waarde van de gekochte woning is een voorraadgrootheid. Je inkomen, waarmee je aflossings- en renteverplichtingen moet voldoen, is een stroomgrootheid. Door inflatie daalt de koopkracht en stijgen meestal de lonen dankzij de prijscompensatie. Prijscompensatie is een loonstijging, waarmee werknemers de stijgende kosten van het levensonderhoud kunnen compenseren.

Maar ook de huizenprijzen zullen net als de prijzen van andere goederen stijgen. Als dat gebeurt, neemt de waarde van je woning toe. Als de huizenprijzen snel stijgen is de aankoop van je woning een zeer nuttige zaak geweest.

Zoals je in de figuur hiernaast ziet, zijn de huizenprijzen vooral rond de eeuwwisseling extreem gestegen. De lonen gingen hier niet gelijk mee op. In Nederland daalde de groei van de prijs. In de VS bleef de 'zeepbel' doorgroeien, totdat deze uit elkaar spatte. Mensen konden hun verplichtingen niet meer nakomen en moesten hun huis noodgedwongen verkopen. Omdat de verkoop door de bank gebeurde en deze het huis snel kwijt wilde, ontvingen mensen een veel lager bedrag dan zij hadden geleend. Je noemt de opbrengst van een huis bij gedwongen verkoop ook wel de **executiewaarde** van een huis. Deze ligt meestal zo'n 25% onder de marktwaarde. Als je geld leent voor een huis en je moet meer lenen dan 75% van de koopprijs, dan moet je voor dat 'meer' ook vaak een 'tophypotheek' nemen. Daarvan is de rente ook wat hoger.

Zolang de hypotheekrente laag blijft, kunnen mensen ook duurdere huizen blijven kopen. Als de rente echter gaat stijgen, komen mensen in de problemen wanneer zij de hypotheek opnieuw moeten financieren als de rentevaste termijn afloopt. Deze termijn kan oplopen tot 20 jaar. Vanaf 2005-2006 is de hypotheekrente weer gaan stijgen. Dankzij het feit dat tegenwoordig bijna altijd beide partners een baan hebben, waren lange tijd de hoge huizenprijzen op te brengen. Als mensen hun baan kwijtraken, ontstaan de problemen. De grens lijkt bereikt te zijn, zo blijkt uit onderstaande figuur. Huizen zijn bijna niet meer betaalbaar.

Vragen en opdrachten bij 5.8

- 24 Bekijk onderstaande advertentie van SNS-bank.

Leg uit waarom het in veel gevallen onverstandig is om te beleggen met het doel de opbrengst van deze beleggingen later te gebruiken voor de aflossing van je hypothecaire schuld.

- 25 'Executiewaarde' klinkt eng. Toch is het belangrijk om te weten wat de executiewaarde van een woning is voor je hypothecaire lening. Het bepaalt namelijk voor een groot deel de hoogte van het bedrag dat je kunt lenen voor een woning.

- a Leg deze stelling uit.

In sommige landen kun je een hypothecaire lening afsluiten voor maximaal de executiewaarde. Je moet dan met een flink bedrag aan eigen geld over de brug komen.

- b Wat is hiervan het voordeel?

In de praktijk levert bij gedwongen verkoop een huis de verkoper zelfs minder op dan de executiewaarde.

- c Verklaar waarom?

In Nederland is het gebruikelijk om tot 125% van de executiewaarde te lenen. Je moet dan wel aan bepaalde voorwaarden voldoen.

- d Noem twee mogelijke voorwaarden.

- 26 Wie verstrekken hypotheek?

27 Huis te koop

De prijs van koopwoningen in een land wordt door verschillende factoren beïnvloed. In de figuur op de volgende pagina wordt een overzicht gegeven van vier van deze factoren. De getallen naast de pijlen geven aan hoe sterk het betreffende verband is (ceteris-paribus). Zo leidt een stijging van de werkloosheid met 1 procentpunt tot een daling van de gemiddelde verkoopprijs van koopwoningen met 0,73% (pijl 3).

Onderstaande tabel geeft een overzicht van de ontwikkeling van de in bovenstaande figuur weergegeven factoren.

	2004	2005
hypotheekrente	5,9%	5,3%
werkloosheid	2%	3%
beursindex	380	380
aantal aangeboden koopwoningen	357.370	371.330
aantal verkochte koopwoningen	337.140	355.680

- Verklaar het door pijl 1 weergegeven verband.
- Leg uit hoe een toename van de werkloosheid kan leiden tot een daling van de gemiddelde verkoopprijs van koopwoningen, zowel via de vraagkant als via de aanbodkant van de markt voor koopwoningen.
- Bereken op basis van de gegevens de gemiddelde verkoopprijs van een koopwoning in 2005.

Verder onderzoek laat zien dat in de hoofdstad van dit land de sterkte van de beschreven verbanden afwijkt van de rest van dit land. In dit onderzoek wordt gesteld: 'Omdat in de hoofdstad de aanwezigheid van relatief veel bedrijven de arbeidsmarkt flexibeler maakt dan in de rest van het land, ligt voor de hoofdstad het getal dat de sterkte weergeeft van het verband bij pijl 3 dichter bij nul.'

- Verklaar deze stelling.

(Vwo 2008-I-6)

5.9 Werken aan je pensioen?

Een andere belangrijke keuze die een mens moet maken is de vraag of je tijdens je arbeidzaam leven een pensioenvoorziening voor de toekomst moet regelen. Dat is in feite een keuze tussen consumeren nu en consumeren straks. Als je ervan uitgaat dat je de 65-jarige leeftijd niet haalt of dat er nog genoeg tijd is tussen nu en dat moment, leg je niets opzij voor deze toekomst.

Maar de meeste mensen bereiken gelukkig wel deze leeftijd en willen daarna ook nog gewoon leven. Mensen die tijdens het werkzame deel van het leven daarvoor gespaard hadden, kunnen dan gewoon leuke dingen blijven doen. In Nederland kennen we twee soorten van ‘oudedagsvoorziening’. Dat is de AOW en een pensioenuitkering.

De AOW (Algemene Ouderdoms Wet) is een collectieve regeling, die de overheid uit collectieve lasten (belastingen en sociale premies) betaalt. Iedereen heeft na zijn 65^e (vanaf 2020 66^e) recht op deze AOW-uitkering. Dit betreft een vast bedrag dat voor iedereen gelijk is. Je kunt de AOW zien als een soort **basispensioen**. De AOW zelf is geen vetpot. Daarom hebben de meeste werknemers via hun werkgever (al of niet verplicht) een particuliere pensioenregeling afgesloten. Dit is een aanvullend pensioen en de hoogte daarvan is afhankelijk van de hoogte van het salaris dat iemand gedurende zijn of haar arbeidzame leven ontving. In hoofdstuk 9 (concept 6) komen we op deze pensioenvoorzieningen uitgebreider terug.

Als de hoogte van de pensioenuitkering jaarlijks gelijke tred houdt met de stijging van de kosten van het levensonderhoud, dan noem je de uitkering **waardevast**. Stijgt de uitkering in gelijke mate als de lonen, dan heet die **welvaartsvast**.

Een andere manier om koopkracht van nu om te ruilen in koopkracht voor de toekomst is het afsluiten van een **levensverzekering**. De levensverzekering kun je ook gebruiken om een hypothecaire lening af te lossen. Als de hypotheekgever namelijk komt te overlijden, dan kunnen de nabestaanden met de uitkering van deze verzekering het huis bij de bank afbetalen. En ook als de hypotheekgever niet overlijdt, krijgt hij aan het einde van de looptijd een som geld uitgekeerd, waarmee hij alsnog het huis (grotendeels) kan afbetalen.

Vragen en opdrachten bij 5.9

28 Lees onderstaande tekst:

Drees junior zei het al: de AOW wordt onhoudbaar

Al een kleine 25 jaar geleden voorzag een commissie onder leiding van oud-minister Willem Drees junior problemen met de AOW. Deze oudedagsvoorziening zou niet houdbaar zijn als steeds minder werkenden de uitkering voor steeds meer ouderen op zouden moeten brengen. Het kabinet wilde een paar jaar geleden beginnen wat te doen aan het AOW-probleem door een overschot op de begroting te creëren, een spaarpotje voor de zwaardere tijden. Nu dat niet meer lukt, komt de verhoging van de AOW-gerechtigde leeftijd, waar Drees midden jaren tachtig al voor pleitte, alsnog op de politieke agenda. Een verhoging met een maand per jaar vanaf 2011 zorgt ervoor dat iemand die in 1964 geboren is uiteindelijk op zijn 67^e recht op AOW krijgt. De overheidsfinanciën zouden er met een dergelijke maatregel opeens veel gezonder uitzien. Na 2011 komt geld vrij, dat nu in de projecties voor het begrotingsbeleid nog naar de AOW gaat. Dat geld kan al eerder worden ingezet, zo wordt in het kabinet gedacht. En zo krijgt Drees door omstandigheden, die ook hij niet kon voorzien, alsnog gelijk.

Bron: Trouw (13-02-2009)

- a** Vertel in eigen bewoordingen waarom er een ‘AOW-probleem’ bestaat.
- b** Leg uit welke oplossing politici en economen voor dit probleem zien.

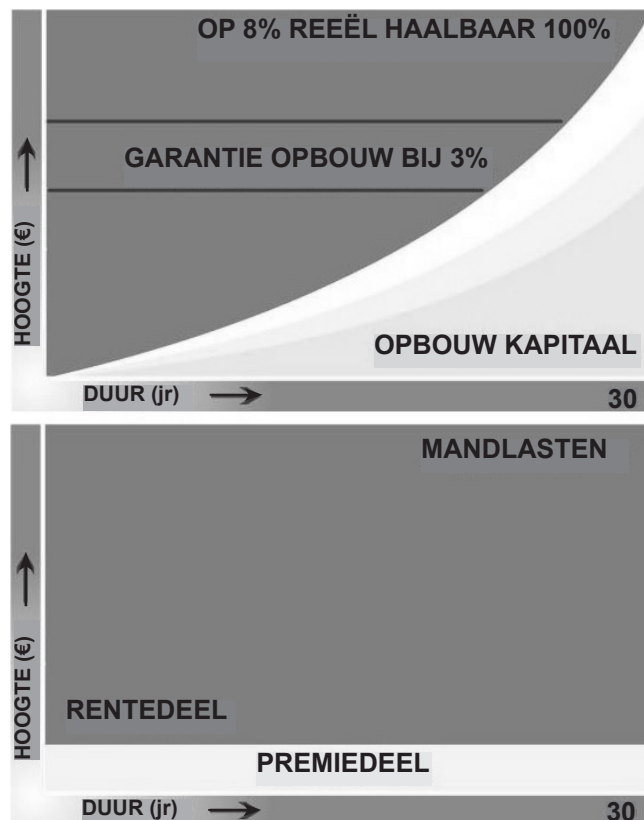
- 29** Vul de ontbrekende woorden in en maak op die manier een goed lopende tekst, waarmee je duidelijk kunt maken, hoe een levensverzekering werkt bij het afsluiten van een hypothecaire lening op basis van die levensverzekering. Kies daarbij uit de woorden, die onder de tekst staan genoemd.

Het principe van de hypotheek op basis van een levensverzekering is dat u niets ... (1) ... Aan deze hypotheekvorm is namelijk een zogenoemde ... (2) ... verzekering gekoppeld, die uitkeert als u in ... (3) ... bent op de einddatum van de hypotheek of als u ... (4) ... vóór die datum. Gedurende de hele ... (5) ... betaalt u rente over de volle ... (6) ... De premie voor de verzekering bestaat uit een spaarpremie en een ... (7) ... Met de eerste bouwt u een spaarkapitaal op waarmee u aan het ... (8) ... van de looptijd de hypotheek aflost. Ervan uitgaande dat u het volledige overlijdensrisico heeft gedekt, zorgt de risicopremie ervoor dat uw ... (9) ..., mocht u onverhoopt eerder komen te overlijden, niet met een ... (10) ... blijven zitten. Als u aan een levenhypotheek begint, moet u er vrij zeker van zijn dat u in een ... (11) ... wilt blijven wonen en dat de gekozen verzekeraar de juiste is. ... (12) ... naar een andere verzekeraar en een andere ... (13) ... is namelijk vrijwel altijd ongunstig.

Te kiezen woorden: overlijdt, hypothecaire lening, overstappen, schuld, hypotheekvorm, gemengde, looptijd, risicopremie, einde, aflost, nabestaanden, leven, koopwoning.

- 30 Bedenk een voordeel van het afsluiten van een hypothecaire lening op basis van een levensverzekering.

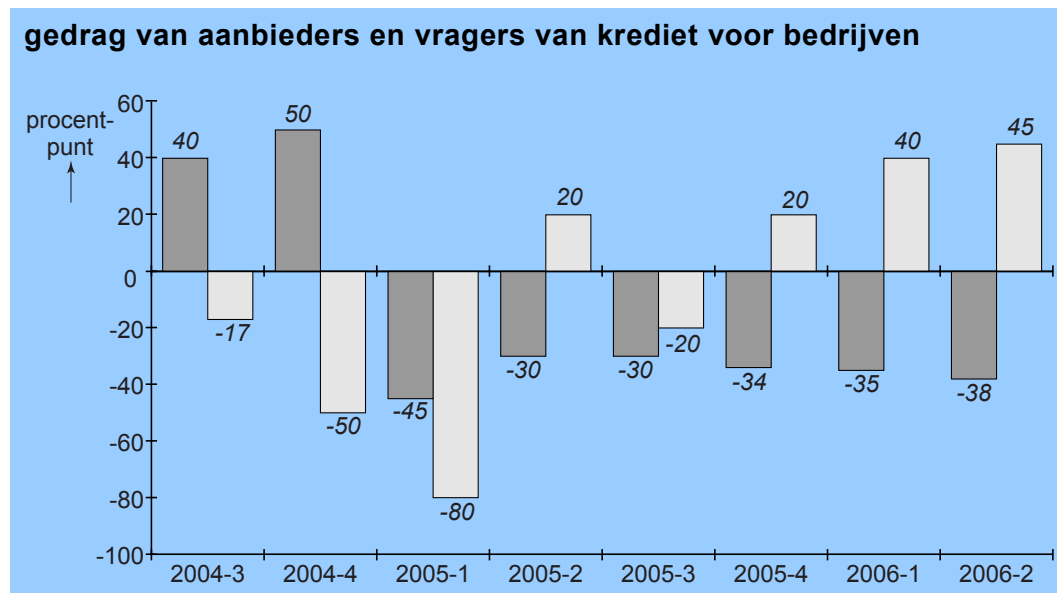

Extra vragen en opgaven bij hoofdstuk 5

31 Kredietgemak dient het bedrijf

In de loop van 2005 is de markt voor kredietverlening aan bedrijven veranderd. Hieraan liggen zowel ontwikkelingen aan de aanbodkant als aan de vraagkant van de vermogensmarkt ten grondslag. Concurrentieoverwegingen en dalende inflatie beïnvloeden het gedrag van de kredietaanbieders terwijl de opgaande conjunctuur het gedrag van de kredietvragers verandert.

In de onderstaande figuur is dit gedrag per kwartaal weergegeven.

Aantal procentpunten dat het verschil aangeeft tussen het percentage aanbieders dat de voorwaarden voor kredietverlening aanscherpt (+) en dat versoepelt (-), waarbij de waarden kunnen variëren van +100 (alle aanbieders scherpen aan) tot -100 (alle aanbieders versoepelen).

Aantal procentpunten dat het verschil aangeeft tussen het percentage bedrijven dat meer krediet vraagt (+) en dat minder krediet vraagt (-), waarbij de waarden kunnen variëren tussen +100 (alle bedrijven vragen meer krediet) en -100 (alle bedrijven vragen minder krediet).

Aanvullende informatie:

- Tot de kredietvoorwaarden behoren onder andere de aflossingstermijn, het al dan niet verstrekken van een onderpand en de hoogte van de rente.
- In 2005-3 houdt 20% van de aanbieders van krediet de voorwaarden constant.

- Leg uit hoe dalende inflatie kan leiden tot versoepeling van de voorwaarden van aanbieders van krediet.
- Toon aan dat 55% van de aanbieders de voorwaarden voor kredietverlening in 2005-3 versoepelt.
- Geef een conjuncturele verklaring voor de ontwikkeling van het gedrag van de vragers van krediet na 2005-3.

Uit een prognose van de centrale bank: 'Gelet op het gedrag van zowel de vragers als van de aanbieders van krediet, verwacht de bank voor de periode na 2005-3 geen verandering van de hoogte van de rente.'

- Verklaar de prognose van de centrale bank met behulp van de figuur.

(Vwo 2009-I-6)

32 Centrale Bank in de markt

In een land richt de Centrale Bank (CB) zich op prijsstabiliteit. Een inflatie van maximaal 2,5% per jaar wordt in dat kader aanvaardbaar geacht. De CB maakt gebruik van de volgende twee instrumenten:

- Het beïnvloeden van de rentestand door het veranderen van het rentetarief waartegen de algemene banken lenen bij de CB.
- Het voeren van een openmarktpolitiek waarbij kortlopende waardepapieren verhandeld worden tussen de algemene banken en de CB.

a Welke van de hierboven genoemde instrumenten richt zich op de geldmarkt in enge zin?

De CB presenteert haar jaarverslag 2005. Daarin staan onder andere de volgende gegevens van dit land.

	2005			
	eerste kwartaal	tweede kwartaal	derde kwartaal	vierde kwartaal
	<i>% veranderingen t.o.v. hetzelfde kwartaal 2004</i>			
reëel bruto binnenlands product	0,6	0,1	0,1	0,3
consumentenprijsindex	2,6	3,2	2,7	2,2
primaire liquiditeiten	4,1	4,3	4,8	5,3

In een commentaar op bovenstaande tabel in het jaarverslag doet de president van de CB onderstaande uitspraken.

Uitspraak 1: De groei van de primaire liquiditeiten is te hoog in verhouding tot de groei van de behoefte aan primaire liquiditeiten vanwege transacties.

Uitspraak 2: De groei van de primaire liquiditeiten kunnen we, vanwege de hoge wisselkoers van onze munt, beter tegengaan door het verkopen van waardepapieren in het kader van openmarktpolitiek dan door een renteverhoging.

- b Geef op basis van de tabel een verklaring voor uitspraak 1.
- c Leg uit hoe de verkoop van waardepapieren door de CB de groei van de primaire liquiditeiten kan afremmen.
- d Leg uit waarom renteverhoging in een situatie waarin de CB geen hogere wisselkoers van de munt wil, ongewenst kan zijn.

(Vwo 2006-II-7)

33 Levensloop

In een vwo-klas is gediscussieerd over het onderwerp 'financiële levensloop' en over de verschijnselen 'ruilen over de tijd' en 'menselijk kapitaal'. Diana vond dat zo interessant dat ze geprobeerd heeft haar eigen verwachte financiële levensloop schematisch in beeld te brengen (zie de grafiek op de volgende pagina).

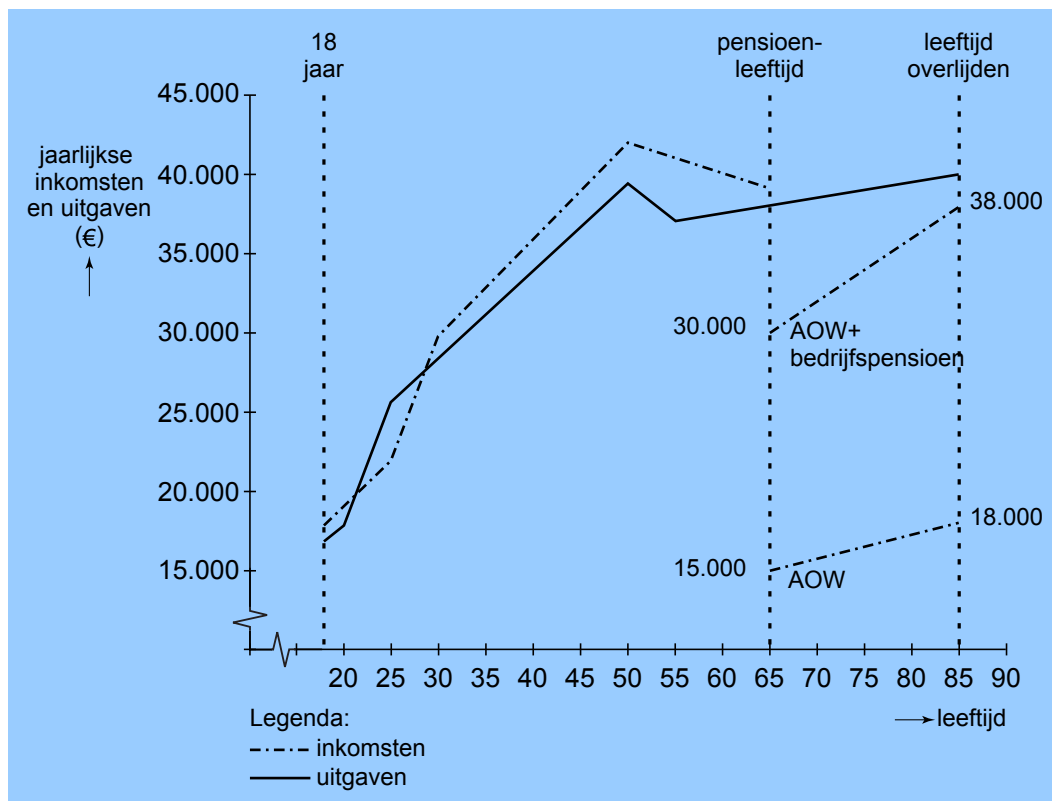
Voor het tekenen van de grafiek heeft Diana veel veronderstellingen moeten maken. Enkele daarvan staan hieronder:

- Ze gaat na haar vwo-opleiding op haar 18de werken en blijft dat doen tot aan haar pensioen.
- Bovenop de AOW ontvangt zij bedrijfspensioen van haar voormalige werkgever(s).
- Omdat de grafiek ergens moet eindigen, neemt ze aan dat ze 85 jaar wordt.
- Het gaat om haar netto-inkomsten per jaar (na afdracht van pensioen- en AOW-premie) en de uitgaven die daarvan betaald moeten worden.

Diana is bij het tekenen van de grafiek de nodige problemen tegengekomen. Zo heeft ze zich bijvoorbeeld afgevraagd of ze – om tot een beter beeld te komen – ook voorraadgrootheden zou moeten opnemen. En of ze uit zou moeten gaan van een waardevast of misschien zelfs wel van een welvaartsvast pensioen.

Daarbij rees dan weer de vraag van welke inflatie- en inkomensontwikkeling ze zou moeten uitgaan.

- a Leg uit hoe in de grafiek het verschijnsel 'ruilen over de tijd' tot uitdrukking komt.

- Diana heeft in de grafiek uitsluitend stroomgrootheden opgenomen.
- b** Welke voorraadgroothed had zij op basis van de gegevens in de grafiek kunnen opnemen? Verklaar je antwoord.
- Stel dat Diana zou zijn uitgegaan van een jaarlijkse inflatie van 1,75% gedurende de gehele levensloop en een gemiddelde landelijke inkomensstijging van 2,25% per jaar.
- c** Bereken of haar bedrijfspensioen dan waardevast genoemd kan worden.
- d** Leg uit waarom het in het kader van de gehele levensloop van belang is of een pensioen waardevast of welvaartsvast is.

Diana overweegt vervolgens niet direct vanaf haar 18de te gaan werken maar na haar vwo-opleiding eerst een studie bedrijfskunde te gaan volgen. Die studie duurt een jaar of vijf en ze verwacht die zeker met succes af te ronden. Diana vraagt zich af hoe de gevolgen van die beslissing in de grafiek tot uitdrukking moeten worden gebracht.

- e** Beschrijf vier wijzigingen die Diana in de grafiek zou kunnen aanbrengen, twee wijzigingen vóór het bereiken van de pensioenleeftijd en twee wijzigingen daarna. Betrek daarbij in beide gevallen zowel de inkomsten als de uitgaven. De wijzigingen moeten passen in de gegeven context. Gebruik ongeveer 75 woorden.

(Vwo pilotexamen 2010-I-6)

Bestudeer nu de Checklist achter in het boek (pagina 303) om te zien wat je in dit hoofdstuk hebt geleerd.

Ruilen over tijd: Spel / Experiment 5.1

'Tender-spel'

OVERHEID EN PENSIOENFONDSEN

Staat haalt 4 miljard euro op met driejarige lening

De Nederlandse staat heeft 4 miljard euro opgehaald met de veiling van een driejarige staatslening.

Dat maakt het agentschap van het ministerie van Financiën dinsdag bekend.

Het gemiddelde rendement op de staatslening met een coupon van 4% bedroeg 2,939%.

De lening heeft een looptijd tot januari 2011.

Vooraf was de omvang van de emissie geraamd op EUR 2,5 miljard tot EUR 4,5 miljard.

Bron: RTLZ.nl

De overheid moet elk jaar een flink bedrag lenen op de kapitaalmarkt. In dit spel gaat het om een totaalbedrag van 50 miljard euro. De overheid treedt hierbij dus op als vrager op de kapitaalmarkt. Aanbieders van geld zijn in dit spel de grote pensioenmaatschappijen.

Pensioenmaatschappijen bewaren en beleggen grote bedragen. De bedragen worden ingelegd door werknemers en werkgevers, met als doel de werknemers na hun pensioen een aanvulling te geven op de AOW-uitkering.

De doelstelling van de overheid is het benodigde bedrag tegen een zo laag mogelijke rente te lenen. De pensioenmaatschappijen hebben andere belangen. Zij willen op een veilige manier een zo hoog mogelijk rendement maken op hun geld. Dit kunnen ze doen door bijvoorbeeld geld uit te lenen aan banken of grote bedrijven, aandelen te kopen op de beurs, te beleggen in grondstoffondsen, enz.

In dit spel wordt ervan uit gegaan dat de pensioenfondsen door de toezichthouder (in ons geval De Nederlandse Bank) worden verplicht een gedeelte van het beschikbare bedrag op een zeer veilige manier te beleggen. Hiervoor kunnen zij kiezen het geld uit te lenen aan de overheid. Daarnaast kan het ook nog via een andere weg, maar die levert de pensioenfondsen maar heel weinig rendement op.

Jij gaat met je team spelen als overheid of als één van de pensioenfondsen. Steeds probeer je tot het economisch meest gunstige resultaat te komen.

Ruilen over tijd: Spel / Experiment 5.2

‘Sparen en lenen’

Bij dit experiment gaat het over sparen en beleggen. Ook gaat het over investeren en lenen. De ene keer ben jij degene die geld nodig heeft voor een investeringsproject (een bedrijf).

Een andere keer speel je een gezin met wat spaargeld. Wat is jouw risicoprofiel? Ofwel ben je bereid extra risico te lopen voor wat extra rendement? Of ben je een voorzichtig type en kies je voor zekerheid.

Ook de banken spelen een belangrijke rol in dit experiment.

Dit is echter maar een greep uit de opleidingen die zijn onderzocht. Op de site zelf kun je het totaaloverzicht lezen. Zoals je ook kunt zien is de **baankans** echter niet voor elk opleidingsgebied even groot. Arbeid is een heterogeen product en daarom alleen al kun je van de arbeidsmarkt niet zeggen dat er een perfecte mededinging is. Er is dus geen sprake van volkomen concurrentie. De arbeidsmarkt lijkt daardoor eerder op een monopolistisch concurrerende markt. Nu kent ook de monopolistisch concurrerende markt veel marktwerking, vanwege het grote aantal aanbieders (werknemers) en vragers (werkgevers).

In de praktijk zien we zelfs dat werknemers zich organiseren in **vakbonden**. In feite betekent dit dat er nog maar een paar grote aanbieders overblijven. Aanbieders die onderhandelen namens hun achterban – de leden. Het gevolg is dat de arbeidsmarkt steeds meer kenmerken vertoont van een oligopolie. Tenslotte kom je ook het kenmerk van vrije toetreding en uittreding op de arbeidsmarkt niet tegen. Ook dat is een kenmerk van een perfect werkend marktmechanisme.

Met de **arbeidsmarkt** bedoelen we dus een *abstracte* markt. Op een gewone weekmarkt zie je de kopers en verkopers handelen en zijn de te verhandelen producten daadwerkelijk aanwezig. Op de arbeidsmarkt is dat wat lastiger. Toch spelen op de arbeidsmarkt dezelfde factoren een rol. Ook hier heb je vragers en aanbieders. En ook op de arbeidsmarkt komt een prijs tot stand: **het loon**.

Economen noemen het *aanbod op de arbeidsmarkt* ook wel de beroepsbevolking.

Gezinshuishoudingen bieden daarbij arbeid aan. De *grootte* van de beroepsbevolking hangt onder andere af van de hoogte van het loon, het jaarlijkse geboortesaldo (aantal geboorten min aantal overledenen) en het migratiesaldo (het aantal emigranten min het aantal immigranten). De *samenstelling* van de beroepsbevolking verandert ook door factoren als vergrijzing en migratie.

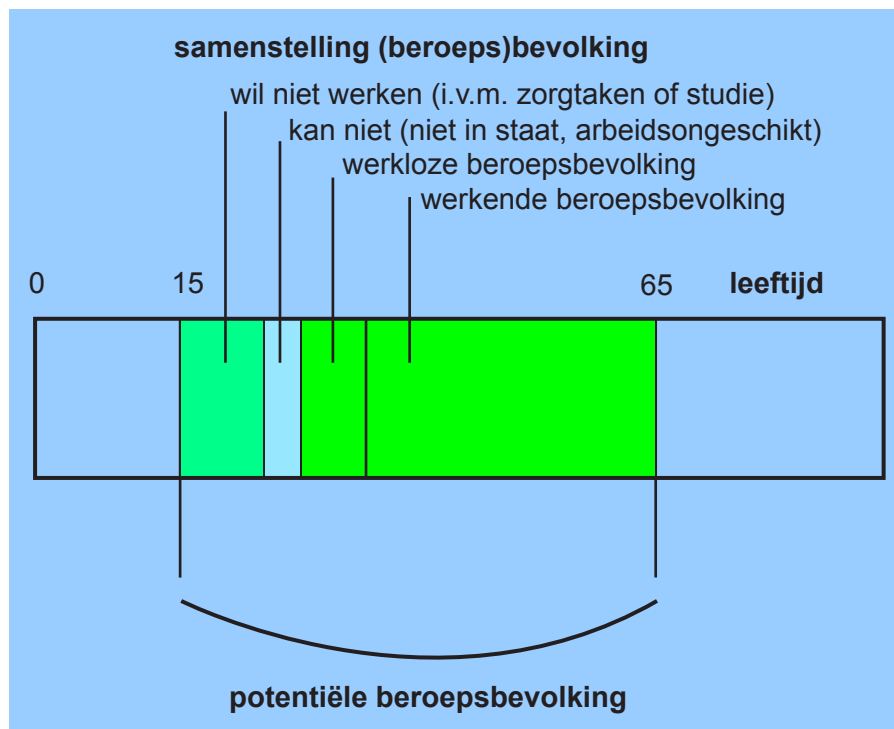
Economen rekenen iedereen tot de **beroepsbevolking** die tussen 15 en 65 jaar oud is en die bereid is en in staat is minimaal 12 uur per week in loondienst of als zelfstandige te werken. De beroepsbevolking bestaat uit een werkzaam deel, ook wel **arbeidsvolume** genoemd en een werkloos deel (geregistreerde werkloosheid). De totale bevolking tussen de 15 en 65 jaar noem je de **potentiële beroepsbevolking**, of ook wel de **beroepsgeschikte bevolking**.

Schematisch ziet het bovenstaande er uit als op de volgende pagina.

Maar ook wetgeving heeft invloed op de *omvang en samenstelling* van de beroepsbevolking. Denk maar aan zaken zoals de leerplicht, pensioenleeftijd, regelingen voor vervroegde uittreding en de hoogte van het minimumloon. Zelfs de belastingtarieven spelen hierbij ook een rol. Hoge belastingtarieven maken werken minder aantrekkelijk en dat leidt tot een daling van het aanbod op de arbeidsmarkt en daarmee tot een verkleining van de beroepsbevolking.

Baankans van een aantal opleidingen	
Tandheelkunde	93,10
Technische Aardwetenschappen	100
Fiscale Economie	100
Maritieme Techniek	95
Optometrie	80
Econometrie en Operationele Research	86,96
Fiscaal Recht	97,18
Lerarenopleiding gebarentaal	93,33
Bedrijfswiskunde en Informatica	100
Humanistiek	93,55
Farmacie	88,10
Bedrijfskunde (particulier)	93,75
Universitaire lerarenopleidingen talen	100
Accountancy	84,62
Internationale Bedrijfskunde	92,50
Technische Informatica	89,01
Netwerk Infrastructuur Design	89,29
Bedrijfskundige informatica	83,98
Technische Bedrijfskunde	94

Bron: Studiekeuze123.nl

De omvang en samenstelling van de beroepsbevolking hangt ook af van allerlei maatschappelijke opvattingen/ontwikkelingen. Je kunt dan denken aan zaken zoals:

- De verdeling tussen betaald en onbetaald werk.
- De mogelijkheid van kinderopvang, die mede de verdeling tussen deeltijdwerk en voltijdwerk beïnvloedt. De mogelijkheid van **deeltijdwerk** hangt weer sterk af van de wijze waarop bedrijven het arbeidsproces organiseren.
- Eventuele flexibele werktijden.
- En de mogelijke aanpassingen voor bepaalde minder-valide werknemers.

De mate van deeltijdwerk kan per land verschillen. Economen meten de mate van deeltijdwerk door middel van de **p/a-ratio**, dit is de werkgelegenheid in personen gedeeld door de werkgelegenheid in arbeidsjaren. Die in personen is groter dan in arbeidsjaren!

Bron: BNR Nieuwsradio

Bedrijven produceren in beginsel datgene waar kopers naar vragen. Dit betekent dat uiteindelijk de koper, bijvoorbeeld de consument, bepaalt wat bedrijven produceren en dus ook hoeveel productiemiddelen, zoals arbeid, zij daarvoor nodig hebben.

Het zijn niet alleen de gezinnen die bij bedrijven vraag naar goederen en diensten uitoefenen. Bedrijven doen dat ook zelf op het moment dat zij goederen kopen (investeren). En ook de overheid besteedt geld aan goederen en diensten die bedrijven voortbrengen. Ten slotte besteden ook buitenlanders veel geld bij onze bedrijven. Deze bestedingen noem je export.

Alle bestedingen bij onze bedrijven samen noemen economen de totale bestedingen. Omdat bedrijven aan deze vraag willen voldoen, zal de productie stijgen bij een toenemende vraag, maar dalen bij een afnemende vraag.

Uiteindelijk zijn het dus deze bestedingen die de vraag naar arbeid (werkgelegenheid) bepalen. Als de arbeidsmarkt efficiënt zou werken, zouden vraag en aanbod aan elkaar gelijk zijn. Als er werkloosheid voorkomt, is het aanbod van arbeid groter dan de vraag. In de Nederlandse praktijk is dat inderdaad het geval. De arbeidsmarkt werkt dus niet efficiënt.

Vragen en opdrachten bij 6.2

- 1a** Economen maken onderscheid tussen de afhankelijke en de zelfstandige beroepsbevolking. Leg uit wat het verschil tussen beide begrippen is.
- b** Dat de arbeidsmarkt geen perfect werkend marktmechanisme kent, kun je deels verklaren door het overheidsingrijpen. Geef een voorbeeld van overheidsingrijpen, waardoor het marktmechanisme niet meer werkt en werkloosheid doet ontstaan.
- 2** Leg uit waarom de volgende zaken de grootte en de samenstelling van de beroepsbevolking beïnvloeden:
- a** de hoogte van het minimumloon;
 - b** de belastingtarieven;
 - c** emigratie en immigratie;
 - d** de mogelijkheid van kinderopvang.
- 3** Van een land zijn over de werkgelegenheid de volgende cijfers bekend:

werkgelegenheid, kwartaalcijfers x 1.000				
	2003 3 ^e kw.	2004 1 ^e kw.	2004 2 ^e kw.	2004 3 ^e kw.
aantal banen van werknemers	7.469	7.368	7.363	7.360
arbeidsvolume in arbeidsjaren	5.691	5.613	5.632	5.593

- a** De toenemende emancipatie heeft er toe geleid dat steeds meer mensen in deeltijd zijn gaan werken. Geef een verklaring voor deze ontwikkeling.
- b** Toon met een berekening aan dat in de periode 2003 (3e kw.) - 2004 (3e kw.) mensen meer in deeltijd zijn gaan werken.
- 4** Het gevoerde beleid in Oranjeland heeft invloed gehad op de werkgelegenheid. In onderstaande de tabel staan daarover enkele gegevens.

gemiddelde jaarlijkse groei in %		
	1983-1992	1993-2006
werkgelegenheid in uren	-1,6	0,9
werkgelegenheid in personen	-0,8	1,4

Uit de tabel blijkt dat de ontwikkeling van de werkgelegenheid in personen verschilt van de ontwikkeling van de werkgelegenheid in uren.

- a** Leg uit dat verkorting van de werkweek een verklaring kan zijn voor dit verschil in de periode 1983-1992.

Stel dat er 6 miljoen personen in 2004 aan het werk zijn en dat er gemiddeld 1.500 uur per persoon per jaar is gewerkt. Veronderstel verder dat de gemiddelde groeicijfers voor de periode 1993-2006 in de tabel ook gelden voor 2005.

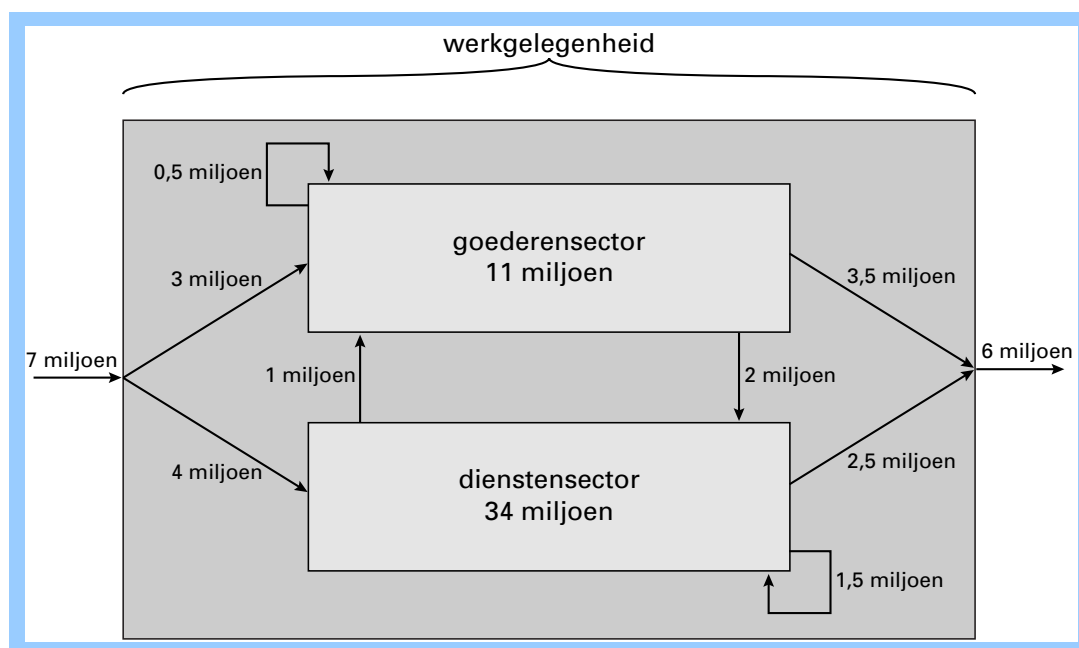
- b** Bereken hoeveel uur er dan per werkende gemiddeld in 2005 is gewerkt (in ten minste één decimaal nauwkeurig).
- 5** Peter en Marije geven allebei een ander antwoord op de vraag van de leraar: 'welk verband bestaat er tussen de hoogte van het loon en de werkgelegenheid?'
 Marije: een hoger loon is slecht voor de werkgelegenheid.
 Peter: een hoger loon is goed voor de werkgelegenheid.

Hun antwoord is goed gemotiveerd en de leraar rekt het antwoord van beiden goed.

- a** Geef het antwoord dat Marije gegeven zou kunnen hebben.
b Geef het antwoord dat Peter gegeven zou kunnen hebben.

6 Werkgelegenheid continu in beweging

In elk land vinden er voortdurend veranderingen in de werkgelegenheid plaats. Deze veranderingen zijn per economische sector verschillend. Het onderscheid tussen economische sectoren kan worden gemaakt op grond van producten die bedrijven voortbrengen. Door veranderende productieprocessen kunnen er verschuivingen in de werkgelegenheid plaatsvinden. Een verandering van baan kan binnen een sector plaatsvinden, maar ook door van de ene naar de andere sector over te stappen. In de figuur hieronder is de ontwikkeling van de werkgelegenheid in een land weergegeven. Voor de eenvoud zijn slechts twee sectoren onderscheiden: de goederensector en de dienstensector.

Toelichting bij de figuur:

Alle getallen betreffen aantallen personen.

De getallen binnen de sectoren betreffen aantallen personen in 2000.

De pijlen betreffen veranderingen tussen 2000 en 2005.

Er wordt van uitgegaan dat in deze periode niemand meer dan één keer van baan is veranderd.

- a** Leg uit hoe uit de figuur blijkt dat de totale werkgelegenheid in de periode 2000-2005 is toegenomen.
b Bereken hoeveel personen in de periode 2000-2005 van baan zijn veranderd.
c Bereken de werkgelegenheid in de goederensector in 2005.

(Havo totaalvak 2001-II-1)

In de jaren negentig is de werkgelegenheid in Nederland spectaculair gestegen en is de werkloosheid tot een laag niveau gedaald. Een toename van de werkgelegenheid hoeft niet altijd gepaard te gaan met een afname van de werkloosheid.

- a Onder welke voorwaarde zal een toename van de werkgelegenheid in personen niet gepaard gaan met een afname van de werkloosheid in personen?

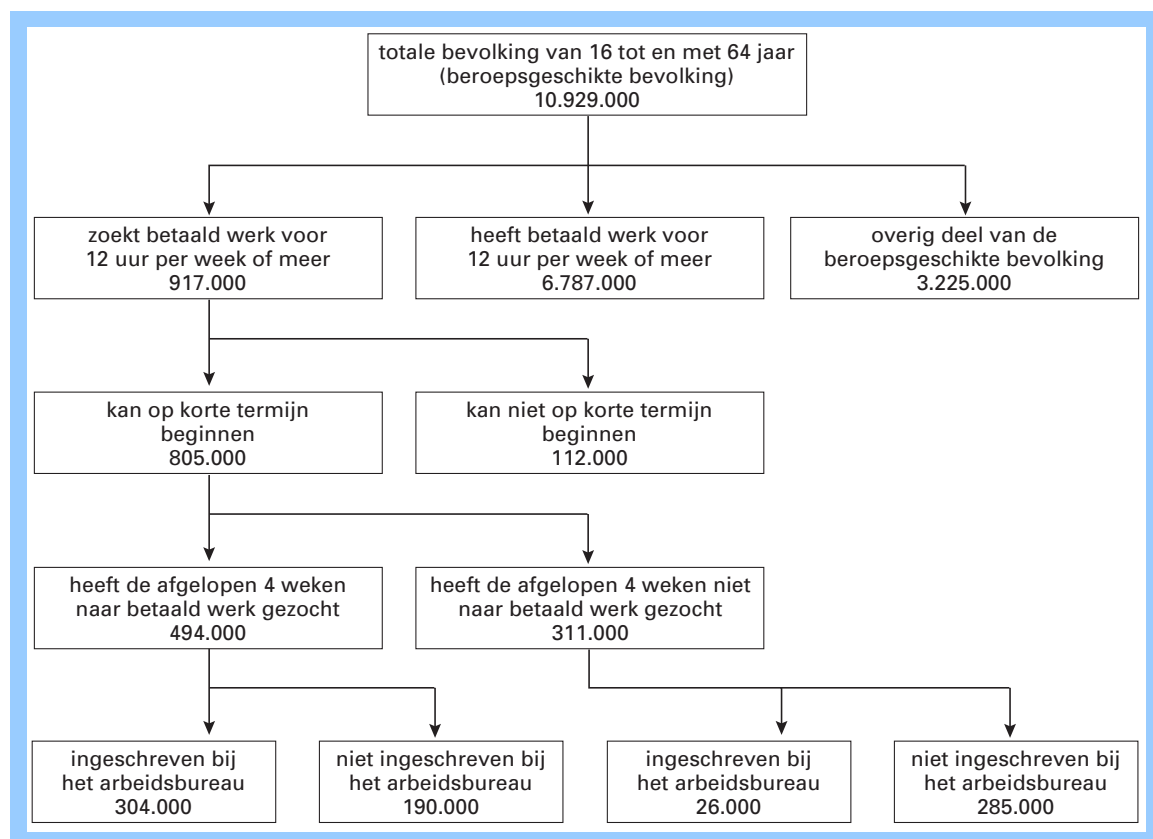
De afname van de werkloosheid in Nederland wordt toegeschreven aan de hoogconjunctuur. De afnemende werkloosheid kan de hoogconjunctuur versterken.

- b Leg uit dat hoogconjunctuur gepaard kan gaan met afnemende werkloosheid.
c Leg uit dat afnemende werkloosheid de hoogconjunctuur kan versterken.

- 7 De omvang van de werkgelegenheid en die van de werkloosheid kunnen volgens verschillende definities worden gemeten. Elke definitie levert een ander resultaat op. In onderstaande figuur zijn enkele gegevens met betrekking tot werkgelegenheid en werkloosheid in Nederland in beeld gebracht.

Volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) bedraagt de werkloosheid in Nederland 304.000 personen.

- a Aan welke criteria moet iemand volgens de figuur voldoen om door het CBS als werkloze te worden meegeteld?

Een econoom hanteert vrijwel dezelfde werkloosheidsdefinitie als het CBS: hij vindt het alleen niet van belang of werkzoekenden zijn ingeschreven bij het arbeidsbureau.

- b Bereken met behulp van de figuur hoe groot de beroepsbevolking zal zijn volgens deze econoom.

Een minister hanteert blijkbaar een andere werkloosheidsdefinitie dan het CBS, als hij verzucht: 'Ruim zeseneenhalf miljoen mensen werken en ruim vier miljoen mensen zitten werkloos thuis. Daar kunnen wij geen genoeg mee nemen!'

- c Geef aan de hand van de figuur aan hoe deze minister op een werkloosheid van ruim vier miljoen kan komen. Zie de figuur op de vorige pagina.

(Vwo 2000-I-4)

6.3 Hoe meet je de werkloosheid en de werkgelegenheid?

Hogere WW-premie voor werkgevers bij veel kortlopende contracten

Werkgevers in de culturele sector, de agrarische sector, de bouw, het schildersbedrijf en de horeca krijgen per 1 januari 2006 te maken met variabele WW-premies. Als er bij een werkgever veel mensen met kortdurende contracten werken, dan stijgt de WW-premie die deze werkgever moet betalen. Dit moet ertoe leiden dat werkgevers arbeidscontracten met een langere looptijd afsluiten en seizoenswerkloosheid wordt voorkomen.

Dit staat in een ministeriële regeling van minister De Geus van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. De Sociaal-Economische Raad (SER) heeft op 29 juni 2005 geadviseerd om variabele premies voor de wachtgeldfondsen in te voeren. De minister heeft ook de hoogte van de verschillende variabele premies voor de sectoren bekendgemaakt.

De Geus heeft de premies gebaseerd op een advies van de Stichting van de Arbeid hierover. Het kabinet verwacht dat de lagere WW-premie bij langdurige contracten er toe zal leiden dat werkgevers meer dan nu zullen proberen om het werk beter over het hele jaar te verspreiden en zo continuïteit in de werkzaamheden aan te brengen. Dit moet leiden tot een beperking van de terugkerende instroom in de WW als gevolg van seizoenwerkloosheid, aldus het kabinet. In de betreffende sectoren komt nu nog veel seizoens- of andere regelmatig terugkerende werkloosheid voor.

Bron: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2006)

Omdat niet iedereen die werkt een voltijd baan heeft, is de **werkgelegenheid** in personen groter dan in arbeidsjaren. Bij het bepalen van de **werkloosheid** kun je ook onderscheid maken tussen werkloosheid *in personen* en werkloosheid *in arbeidsjaren*. Hoewel in personen misschien meer tot de verbeelding spreekt, kiest het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) toch meestal voor het meten van de werkloosheid in arbeidsjaren. Het zou bijvoorbeeld kunnen zijn dat de werkloosheid in personen daalt, terwijl die in arbeidsjaren stijgt. Dan moet je toch concluderen dat de werkloosheid toeneemt.

De werkgelegenheid (de vraag naar arbeid) hangt af van de grootte van de **bestedingen**. Omdat deze bestedingen gedurende het jaar kunnen veranderen als gevolg van seizoensinvloeden, rekenen we werkloosheidscijfers vaak om naar zogenaamde **seizoengecorrigeerde werkloosheidscijfers**. In een laagseizoen is de werkloosheid hoger dan in een hoogseizoen. Maar als je seizoengecorrigeerde cijfers gebruikt, zul je het seizoenpatroon niet meer herkennen. De seizoengecorrigeerde cijfers zijn beter geschikt om een beeld te krijgen van de ontwikkeling van de werkgelegenheid of werkloosheid. Eigenlijk hebben we nu een eerste vorm van werkloosheid genoemd, namelijk **seizoenwerkloosheid**.

Daarnaast kennen we nog een aantal andere vormen van werkloosheid. Voor de bestrijding van werkloosheid is het uiterst belangrijk te weten met welke vorm van werkloosheid je te maken hebt. In de tabel op de volgende pagina staat de werkloosheid in Nederland (gecorrigeerd voor seizoensinvloeden). Het driemaandsgemiddelde laat het seizoenpatroon zien. Bij de seizoengecorrigeerde cijfers zie je een keurig op- of aflopende reeks (de 'trend').

Je spreekt van werkloosheid als de beroepsbevolking (het aanbod van arbeid) groter is dan de werkgelegenheid (de vraag naar arbeid). In grote lijnen splitsen we de werkloosheid dan in conjunctuurwerkloosheid en structuurwerkloosheid. Bij **conjunctuurwerkloosheid** zijn er nog altijd arbeidsplaatsen beschikbaar, maar die blijven onbezet, omdat de tekortschietende vraag naar goederen en diensten de bedrijven niet op volle toeren laat draaien. Een deel van de productiecapaciteit blijft dan onbenut.

Als bedrijven hun capaciteit wel volledig gebruiken en er zijn dan nog steeds werklozen, dan noem je deze categorie **structureel werkloos**.

In de praktijk kunnen conjunctuur- en structuurwerkloosheid naast elkaar voorkomen.

Zelfs als economen zeggen dat er geen werkloosheid is, zijn er mensen werkloos. Als een bedrijf failliet gaat, kost het de ontslagen werknemers moeite om een nieuwe baan te vinden. En ook voor werkgevers geldt dat zij moeite moeten doen om nieuwe werknemers te vinden als één van hun werknemers arbeidsongeschikt raakt, overlijdt of een andere baan vindt en ontslag neemt.

De werkloosheid die ontstaat omdat de arbeidsmarkt blijkbaar niet volkomen doorzichtig (transparant) is, noem je **frietiewerkloosheid**. Wanneer het werkloosheidspercentage minder dan 1 % is, zeggen we dat er geen werkloosheid is. Alle voorkomende werkloosheid is dan frietiewerkloosheid.

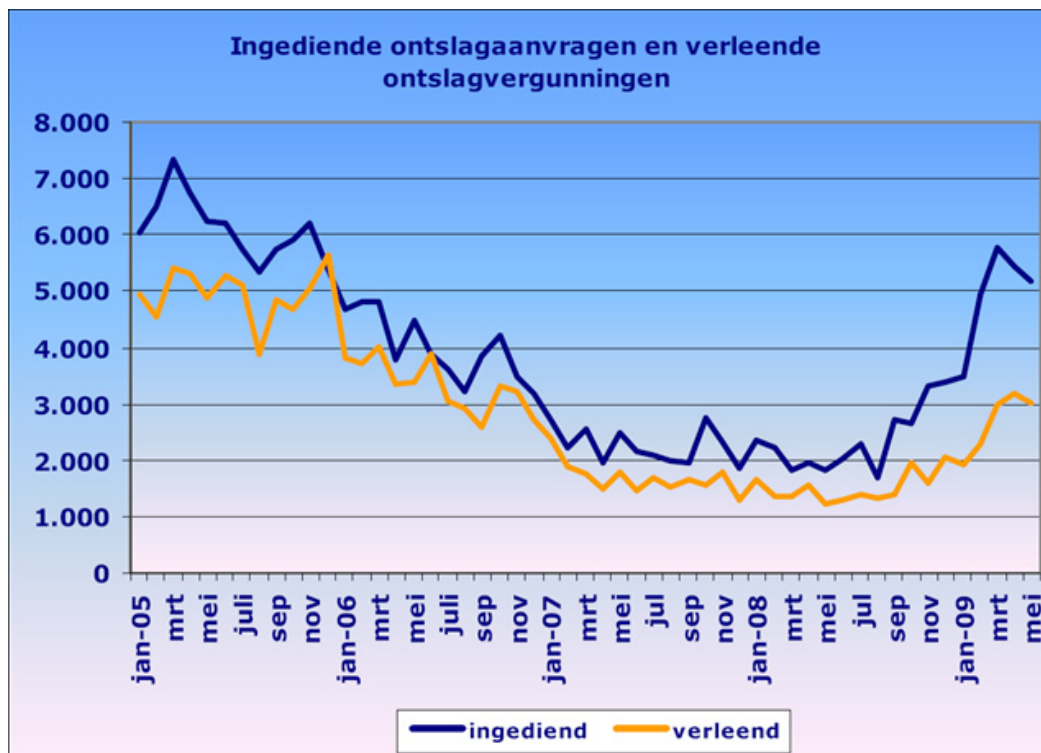
Als je werkloos bent en werk zoekt, kun je contact leggen met een werkcoach van het UWV-WERKbedrijf. Als je een uitkering wilt aanvragen, moet je eerst ingeschreven staan bij het WERKbedrijf.

Vanaf 1 januari 2009 is het Centrum voor Werk en Inkomen (CWI) onderdeel van het Uitvoeringsorgaan Werknemersverzekeringen (UWV). Handig, omdat je nu zowel voor werk, als uitkeringszaken bij één loket terecht kunt.

Alle bij het WERKbedrijf ingeschreven werklozen behoren tot de zogenaamde **geregisteerde werkloosheid**. Er zijn ook verborgen werklozen. Dat zijn mensen die wel op zoek zijn naar een baan, maar zich niet hebben laten inschrijven. Bijvoorbeeld omdat zij zichzelf geen kans geven op de arbeidsmarkt. Dit heet het **ontmoedigingseffect**. Een ontmoedigingseffect treedt ook op bij een verslechtering van de arbeidsvoorwaarden. Nemen de kansen echter toe, dan zal men zich sneller laten inschrijven, het zogenaamde **aanzuigeffect**.

Er bestaat ook **verborgen werkgelegenheid**. Daaronder vallen alle mensen die wel werk hebben, dat echter niet geregistreerd is. Geregistreerd werk wil zeggen dat het bekend is bij de belastingdienst. Geregisteerde arbeid vindt plaats in de **formele sector**. Verborgen werkgelegenheid bestaat dus uit zwart en illegaal werk of uit vrijwilligerswerk. Verborgen werkgelegenheid behoort tot de zogenaamde **informele sector**, daaronder vallen de activiteiten die niet bekend zijn bij de belastingdienst. Hierbij kun je denken aan zwart werk en aan vrijwilligerswerk.

	niet-seizoengecorrigeerd		seizoen-gecorrigeerd	
	% van de beroepsbevolking	totaal	jaar-mutatie	totaal
3- maands-gemiddelden	%	× 1000		
2009				
mei-juli	4,9	386	78	371
april-juni	4,8	373	63	371
maart-mei	4,6	358	45	352
feb.-april	4,6	360	35	343
jan-maart	4,4	341	5	322
dec.-feb.	4,1	314	-7	311
2008				
nov.-jan.	3,9	298	-10	307
okt.-dec.	3,7	285	-16	302
sep-nov.	3,6	280	-26	294
aug.-okt.	3,6	276	-31	294
juli-sept.	3,7	284	-44	289
juni-aug.	3,8	294	-48	292
mei-juli	4,0	308	-55	293
april-juni	4,0	310	-36	307
maart-mei	4,1	313	-41	307
febr.-april	4,2	326	-49	309
jan.-maart	4,4	336	-65	318
dec.-feb.	4,2	321	-63	319
2007				
nov.-jan.	4,0	308	-66	317
okt.-dec.	4,0	301	-76	318
sep-nov.	4,0	306	-84	320
aug.-okt.	4,0	307	-83	324
juli-sept.	4,3	328	-79	324
juni-aug.	4,4	342	-59	339
mei-juli	4,7	363	-53	349

Bron: UWV-Werkbedrijf (2009)

Vragen en opdrachten bij 6.3

- 8 Lees het artikel 'Hogere WW-premie voor werkgevers bij veel kortlopende contracten' en beantwoord daarna onderstaande vragen.
- Waarom zouden veel werkgevers kortlopende contracten willen afsluiten?
 - Noem een belangrijk kenmerk van de in de tekst genoemde sectoren waar dit soort contracten veel worden afgesloten.
 - Op welke wijze wil de regering variabele WW-premies instellen?
 - Welk doel wil de regering met deze maatregel bewerkstelligen? Licht je antwoord toe.

9 Banenloosherstel

In de Verenigde Staten van Amerika (VS) was er na de eeuwwisseling sprake van 'jobless recovery': na een recessie herstelde de economie zich, maar de arbeidsvraag nam niet toe. In de figuren 1 tot en met 4 op de volgende pagina staan enkele gegevens met betrekking tot de economie van de VS.

Zie de figuren op de volgende pagina.

Een Amerikaanse econoom stelt dat op basis van figuur 3 in combinatie met figuur 4 kan worden afgeleid dat er sprake was van 'jobless recovery'. Verder concludeert deze econoom op basis van de figuren 1 en 2: 'Vanaf 2001 is de werkloosheid in personen in de VS gedaald.'

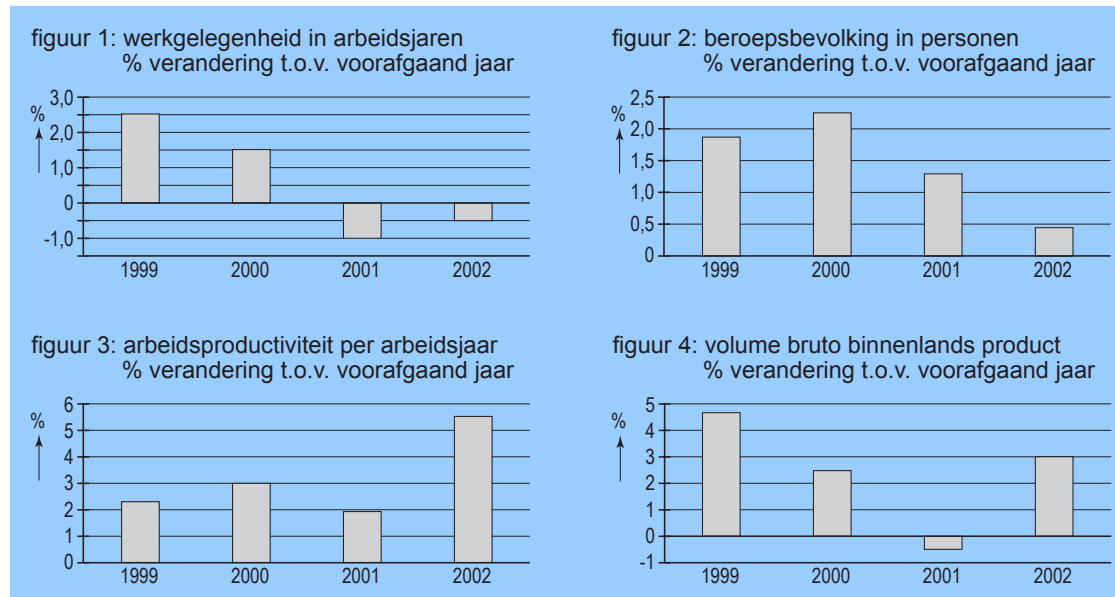
- Leg uit dat uit de combinatie van figuur 3 en figuur 4 'jobless recovery' is af te leiden.
- Noem een *andere* combinatie van twee figuren, te kiezen uit de figuren 1 tot en met 4, waaruit afgeleid kan worden dat het verschijnsel van 'jobless recovery' zich voordeed.
- Onder welke voorwaarde is de conclusie van de econoom juist? Verklaar je antwoord.

Dezelfde econoom voorspelde dat deze 'jobless recovery' via een beperking van de groei van de looninkomens zou leiden tot een hernieuwde recessie.

- Geef op basis van figuur 4 een argument *tegen* deze voorspelling.

(Vwo 2008-I-2)

Figuren bij vraag 9:

10 Arbeidsintensief experiment

In 1999 besloot de Europese Commissie tot een experiment waarbij de btw voor bepaalde arbeidsintensieve dienstverlening werd verlaagd. In Nederland is in het kader van dit experiment voor een aantal branches onderzoek gedaan naar het effect op de werkgelegenheid van een btw-verlaging. Voor een aantal diensten werd in de jaren 2000, 2001 en 2002 het btw-tarief van 17,5% verlaagd naar 6%.

Voor twee branches zijn enkele gegevens uit dit onderzoek weergegeven in onderstaande tabel.

	kapper	fietshersteller
doorberekening btw-verlaging ¹⁾	100%	80%
prijselasticiteit van de afzet	-0,75	-0,91
afzetelasticiteit van de werkgelegenheid in arbeidsjaren ²⁾	0,9	0,7

- 1) De mate waarin een kapper / fietshersteller de verlaging van het btw-tarief doorberekent in de verkoopprijs (100% = volledige doorberekening).
- 2) De mate waarin de werkgelegenheid in arbeidsjaren reageert op afzetveranderingen.

De werkgelegenheid *in personen* bleek in de onderzochte periode nauwelijks te reageren op de afzetveranderingen, wat volgens de onderzoekers veroorzaakt werd doordat de personen/ arbeidsjaren verhouding (*p/a*-ratio) in beide branches bij aanvang van het experiment hoger was dan het landelijke gemiddelde.

Na het onderzoek werden onder andere de volgende twee conclusies getrokken:

- 1) Op de markt voor diensten van kappers is er meer concurrentie dan op de markt voor diensten van fietsherstellers.
- 2) In beide branches is in de periode 2000-2002 de arbeidsproductiviteit per arbeidsjaar gestegen.

- a Leg uit dat er bij deze btw-verlaging inverdieneffecten kunnen optreden. (Door deze inverdieneffecten verbetert de schatkist weer enigszins.)
- b Geef, op basis van bovenstaande tabel, een argument voor conclusie 1.
- c Toon met een berekening aan, op basis van bovenstaande tabel, dat de werkgelegenheid in arbeidsjaren in de branche van fietsherstellers met 5% toeneemt door de btw-verlaging.

- d Leg uit dat de relatief hoge p/a-ratio er toe geleid kan hebben dat de werkgelegenheid in personen, ondanks de btw-verlaging, nauwelijks toenam.

(Vwo 2007-I-5)

11 Investeren en werkgelegenheid

In de landen van de Europese Unie (EU) ontwikkelen de investeringen en de werkgelegenheid zich nogal uiteenlopend. De verschillen tussen Nederland en de EU illustreren dat (zie onderstaande tabel). De komende jaren wordt een aanhoudende groei van de bestedingen en de productie verwacht. Een politicus stelt voor dat de EU maatregelen neemt om die groei gepaard te laten gaan met een forse groei van de werkgelegenheid. Een adviseur oppert twee mogelijke maatregelen om dat te bereiken: een verlaging van de belasting op bedrijfswinst of een verlenging van de bedrijfstijd.

	Nederland	Europese Unie
	gemiddelde % verandering over de afgelopen drie jaar	
nationaal product (volume)	2,2	1,5
consumptie (volume)	2,3	1,6
investeringen (volume)	1,3	-0,2
werkgelegenheid (arbeidsjaren)	1,5	-0,5
bevolking (personen)	0,9	0,2

- a Is volgens de tabel de arbeidsproductiviteit in Nederland meer of minder gestegen dan die in de EU? Verklaar je antwoord met behulp van een berekening.
- b Leg uit dat een stijging van de arbeidsproductiviteit zowel een positieve als een negatieve invloed op de werkgelegenheid kan hebben.

De politicus is van mening dat verlenging van de bedrijfstijd tot meer werkgelegenheid leidt dan verlaging van de belasting op bedrijfswinst.

- c Geef voor deze mening een verklaring. Betrek in je antwoord beide maatregelen.

(Vwo deelvak 2004-II-6)

Extra opgaven

12 Seizoensperikelen

Het nationale product van een Caribisch eiland wordt vrijwel geheel bepaald door het toerisme uit de Verenigde Staten van Amerika en de Europese Unie. De natuurlijke omstandigheden zijn uitstekend voor mensen die zon, zee en strand zoeken.

Hoewel deze omstandigheden zich gedurende het hele jaar voordoen, is er toch sprake van sterke seizoensfluctuaties in de werkgelegenheid. De werkloosheid op dit eiland is echter vrijwel stabiel. Onderstaande tabel laat dat zien.

Geregistreeerde werkgelegenheid en werkloosheid op 4 peildata in 2006				
	31 maart	30 juni	30 september	31 december
Werkgelegenheid (personen)	86.272	56.175	53.315	83.080
Werkloosheid (personen)	12.340	12.345	12.320	12.330
Seizoensindex werkgelegenheid	160	105	100	155
Geen seizoensinvloed = 100)				

- a Geef een verklaring voor het seizoenspatroon in de werkgelegenheid van dit eiland.

- b** Bereken hoeveel personen in het tweede kwartaal van 2006 onder invloed van het seizoen werk kwijtraken.
- c** Geef een verklaring voor het feit dat de geregistreerde werkloosheid stabiel blijft, terwijl veel mensen werk kwijtraken.

(Vwo deelvak 2002-II-8, aangepast)

13 Achter de schermen van de groei

In de tabellen hieronder staat een zevental gegevens over de economische ontwikkeling van Nederland in de laatste drie decennia van de vorige eeuw.

		1971	1980	1981	1990	1991	2000
1	beroepsbevolking (<i>× 1.000 personen</i>)	5.139	5.437	5.481	6.013	6.096	7.495
2	werkgelegenheid (<i>× 1.000 personen</i>)	5.072	5.243	5.174	5.594	5.696	7.240
3	werkgelegenheid (<i>× 1.000 arbeidsjaren</i>)	4.831	4.916	4.850	5.203	5.273	6.512
4	werkloze beroepsbevolking (%)	...	3,6	5,6	7,0	6,6	3,4
5	reële arbeidsproductiviteit per arbeidsjaar (1970=100)	103,5	135,4	137,8	170,0	171,3	197,0
	<i>gemiddelde % verandering per jaar</i>	1971 – 1980		1981 – 1990		1991 – 2000	
6	reëel nationaal product	2,9		2,2		2,7	
7	reële loonkosten per arbeidsjaar	3,1		-0,1		0,8	

- a** Bereken het percentage voor de werkloze beroepsbevolking in 1971.
- b** Laat zien, met een vergelijking van de gegevens in de regels 2 en 3, welke ontwikkeling de stijging van de werkloze beroepsbevolking in de periode 1981-1990 heeft afgeremd.

Terugkijkend op de laatste drie decennia van de vorige eeuw trekt een econoom in 2001 een aantal conclusies. Daarbij betreft hij ook de loonmatiging die hij omschrijft als de situatie waarbij een beperkte loonstijging leidt tot een daling van de reële loonkosten per eenheid product.

Conclusie 1:

In de periode 1971-1980 werd de economische groei vooral veroorzaakt door een groei van de arbeidsproductiviteit en nauwelijks door een groei van het arbeidsvolume.

Conclusie 2:

In de periode 1981-1990 was er sprake van loonmatiging.

Conclusie 3:

In het laatste decennium van de vorige eeuw was de forse banengroei de motor achter de economische groei.

- c** Is conclusie 1 juist? Verklaar je antwoord met een berekening op basis van de eerste tabel.
- d** Geef de onderbouwing voor conclusie 2, door gegevens uit de tabellen te combineren.
- e** Leg uit op welke manier een forse banengroei zowel oorzaak als gevolg kan zijn van economische groei.

(Vwo totaalvak 2004-I-1)

14 Meer vrouwen aan de slag

Een econome stelt dat bij de door haar verwachte aanhoudende economische groei, een toename van de participatiegraad noodzakelijk is om te voorkomen dat in de toekomst de internationale concurrentiepositie van Nederland verslechtert.

De regering wil de arbeidsparticipatie daarom vergroten, onder andere door meer vrouwen aan het arbeidsproces te laten deelnemen. Men verwacht dat vooral een grotere toestroom van gehuwde vrouwen naar de arbeidsmarkt invloed zal hebben op het aantal personen per arbeidsjaar (de p/a-ratio).

bevolking en arbeidsmarkt in Nederland in 2001	
totale bevolking (personen)	16.040.000
beroepsgeschikte bevolking (personen) ¹⁾	10.864.000
beroepsbevolking (personen)	7.543.000
werkgelegenheid (arbeidsjaren)	5.796.000
p/a-ratio	1,26
bruto-participatiegraad ^{2) 3)}	69,4
netto-participatiegraad ^{2) 4)}

¹⁾ alle personen van 15 tot en met 64 jaar
²⁾ procenten van de beroepsgeschikte bevolking
³⁾ bruto-participatiegraad heeft betrekking op de beroepsbevolking
⁴⁾ netto-participatiegraad heeft betrekking op de werkgelegenheid

- Waaruit bestaat het verschil tussen de bruto-participatie en de netto-participatie?
- Bereken de netto-participatiegraad in 2001.
- Zal de p/a-ratio in Nederland door een toenemende arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen stijgen of dalen? Verklaar je antwoord.
- Geef een verklaring voor de stelling van de econome.

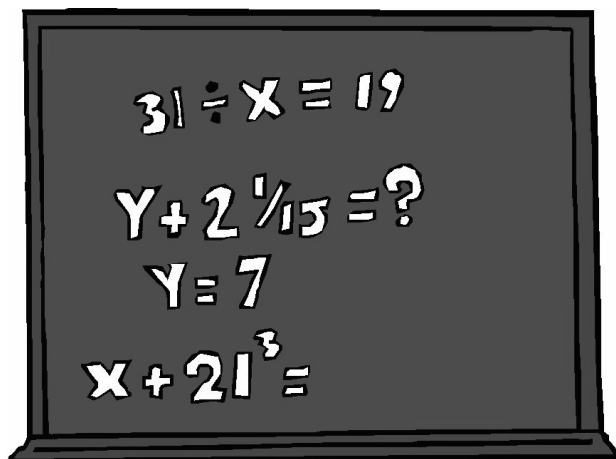
(Vwo deelvak 2003-I-8)

Bestudeer nu de Checklist achter in het boek (pagina 303) om te zien wat je in dit hoofdstuk hebt geleerd.

Markt – de arbeidsmarkt: Spel / Experiment 6.1

‘Wie helpt de conciërge?’

Het schooljaar zit er bijna op. Nog een paar toetsen maken, een weekje wachten op de lerarenvergaderingen, rapport ophalen en klaar!

Je hebt echter één probleem: je geld is bijna op en dat is een hele slechte start van de vakantie. Daarnaast liggen de baantjes niet voor het oprapen.

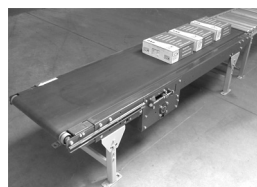
De conciërge van je school biedt uitkomst. Hij zoekt voor de laatste schoolweek een hulp. Die hulp moet allerlei klusjes opknappen, zoals boeken kaffen, trappen kauwgomvrij maken, oud papier opruimen, enz.

Maar jij bent niet de enige die het baantje graag heeft: je medeleerlingen zijn ook aanbieders op deze arbeidsmarkt.

Markt – de arbeidsmarkt: Spel / Experiment 6.2

‘Ontwerp de nieuwe inpaklijn’

Nieuwe inpaklijn Greenfresh: elke gewenste verpakking voor kruiden

Met het oog op de toekomst, marktontwikkelingen en de toenemende vraag van de klanten naar voorverpakte kruiden, komt er bij Greenfresh op korte termijn een inpaklijn bij. De kruiden die wij importeren en laten telen in Colombia, Israel, Spanje en Nederland, worden in een volledig geconditioneerde ruimte ingepakt. Hiermee kunnen wij snel veel volume produceren in (bijna) elke gewenste verpakking. Standaard is er nu de hersluitbare ZipLock-verpakking.

Bron: agf.nl

In dit spel/experiment komen we meerdere partijen tegen. Het bedrijf dat op zoek is naar een nieuwe inpaklijn, kun je zien als ‘de klant’. Deze klant wil een constructie laten bedenken, ontwerpen en maken, waarmee de nieuwe inpakmachine naadloos aansluit bij de bestaande sorteerlijn.

Het is een lastige klus. De klant wil de opdracht geven aan een leverancier van tuinbouwmachines: Tons Engineering bv. De eigenaar van deze onderneming (Ton zelf) heeft voor deze klus niet de juiste persoon in huis, maar kent wel een kleine zelfstandige zonder personeel (zzp-er), die de klus voor hem zou kunnen klaren. Het is in beider belang dat de klus goed wordt uitgevoerd, want een tevreden klant zorgt ook weer voor vervolgoopdrachten. Maar het maken van goede afspraken tussen Ton en de zzp-er valt nog niet mee.

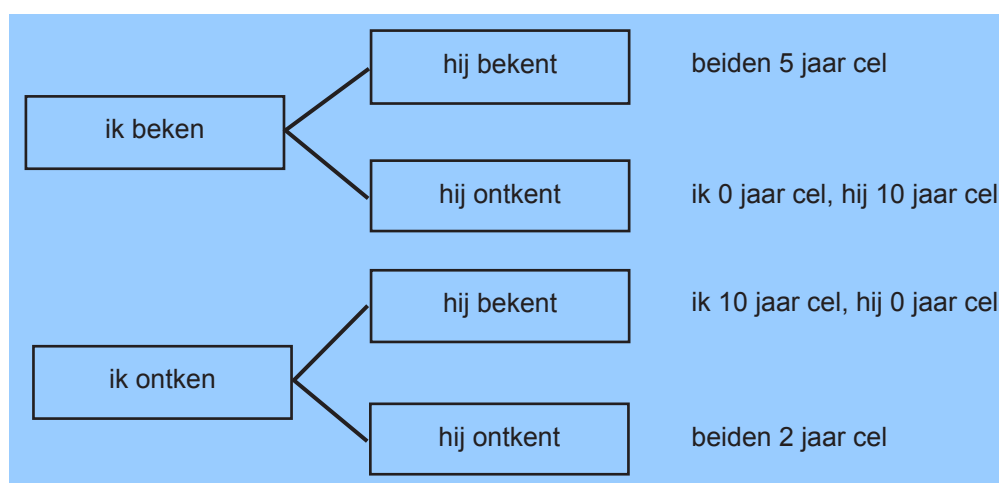
Probeer het maar eens!

7 Concept 5-1 Samenwerken en onderhandelen deel 1

7.1 Samenwerken

Na een lange criminele carrière pakt de politie jullie eindelijk op. De politie verdenkt jullie van een reeks meesterkraken. Niet ten onrechte, maar ze hebben geen direct bewijs dat jullie die inbraken hebben gepleegd. Zij hebben alleen bij jou en je maat thuis een aantal – bij één van de inbraken gestolen – waardepapieren aangetroffen. In feite kunnen ze jullie alleen maar het bezit van gestolen goederen in de schoenen schuiven en daar staat 2 jaar gevangenisstraf op. Dat weet de politie en met behulp van een goede advocaat zullen jullie niet erg lang in de gevangenis hoeven te blijven. Daarom hebben ze jou gevraagd om tegen je maat te getuigen. In ruil voor een bekentenis krijg je vrijspraak in de situatie dat je maat blijft ontkennen. Deze krijgt dan 10 jaar cel. Je weet eigenlijk wel zeker, dat ze jouw maat hetzelfde voorstel hebben gedaan. Als jullie beide bekennen krijgen jullie allebei 5 jaar cel. Je staat voor een dilemma. Een dilemma dat je met onderstaande boomstructuur kunt weergeven.

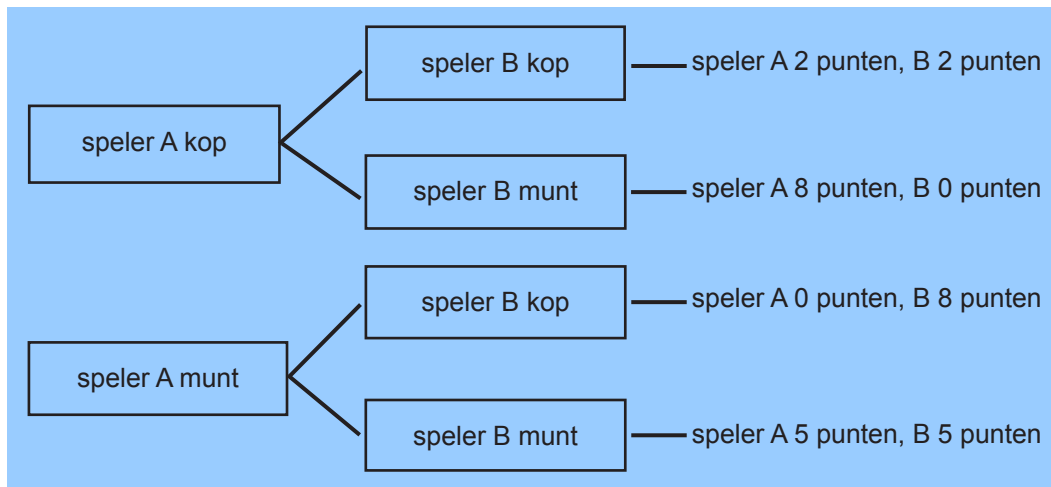

Afhankelijk van mijn gedrag en dat van mijn maat zijn er vier mogelijke gevolgen denkbaar. Wat voor mij het beste is, is dat niet voor mijn maat en omgekeerd. De keuze die je maakt, baseer je waarschijnlijk op de opbrengst (gevangenisstraf) en het vertrouwen in je maat. Als dat laatste niet groot is, zul je waarschijnlijk bekennen. Heb je veel vertrouwen in je maat, dan is de kans groot dat je ontkent.

In de maatschappij kom je allerlei variaties op dit thema tegen. Steeds weer draait het om opbrengst en vertrouwen. In feite komt het dan neer op meewerking of tegenwerking. In al die situaties blijkt dat als mensen alleen maar kijken naar eigenbelang het totale collectieve belang sterk afneemt en daarmee ook hun eigen belang. In feite is het gevangenendilemma, ook wel *prisoners dilemma* genoemd, een spel waarbij je moet zoeken naar de beste oplossing en daar heb je vaak de ander voor nodig.

Speel met een klasgenoot het volgende spel. Beide nemen een munt en de bedoeling is dat je de munt neerlegt met of 'kop' boven of 'munt' boven. Wat je boven legt, kies je heel bewust. Het is dus geen tossen, wat je bij een voetbalwedstrijd doet om te bepalen wie aan welke zijde begint. In de volgende tabel staan de vier mogelijke opties en hoeveel punten je in die situatie kunt verdienen. Als je allebei kop neerlegt, ontvangen jullie beide 2 punten. Leggen jullie allebei munt boven, dan ontvangen jullie allebei 5 punten. Legt één van jullie munt boven en de ander kop, dan krijgt de muntlegger 0 punten en de koplegger 8 punten.

In een boomstructuur ziet dat er als volgt uit:

Speel het spel zonder overleg 10 keer en tel de behaalde punten op. Wie de meeste punten heeft, is de winnaar.

De opdracht wordt anders als we jullie vragen hoe je samen de meeste punten kunt behalen. In dat geval zouden jullie waarschijnlijk na overleg en onderhandelen steeds munt neerleggen. Jullie kunnen dan per ronde 10 punten scoren. Dat levert een totaal op van 100 punten. Je moet dan wel afzien van een maximale individuele score die 8 punten opleverde. De ander heeft dan namelijk niets.

De samenwerking zal leiden tot meer welvaart zolang het vertrouwen blijft bestaan dat de ander steeds munt blijft neerleggen. Zodra één van de actoren (betrokkenen) kop neerlegt, zal de ander dat ook gaan doen en waarschijnlijk blijven doen. De maximale score daalt dan van 10 punten per ronde naar vier punten.

Het gevangenendilemma kan een spel zijn met een positieve opbrengst. Tenminste als beide gevangenen ontkennen. De samenleving waarin we leven is één groot gevangenendilemma. Als iedereen het spel meespeelt, is de opbrengst – het rendement – het grootst. Natuurlijk zullen er altijd mensen zijn die verlies leiden. Net als in de natuur een afgedwaald kudde-dier het slachtoffer kan worden van een leeuw. De leeuwen zijn in ons geval de mensen die het spel niet meespelen. Het gevangenendilemma maakt duidelijk waarom samenwerking tussen individuen voor de maatschappij als geheel beter is, dan wanneer de individuen alleen naar hun eigen belang kijken. Na het maken van de onderstaande vragen zul je zeker begrijpen waarom.

Prisoners' dilemma		prisoner B	
		confess	remain silent
prisoner A	confess	5 years, 5 years	0 year, 20 years
	remain silent	20 years, 0 year	1 year, 1 year

Robert Axelrod (foto) bestudeerde het gevangenendilemma grondig en publiceerde in 1984 zijn boek *The Evolution of Cooperation*, waarin hij het heeft over het ontstaan van samenwerking. Hij gaat er in dit boek vanuit dat ieder wezen egoïstisch is, maar dat samenwerking in sommige gevallen ook voor een individu beter kan zijn.

De uitkomst van het gevangenendilemma hebben we hierboven in een boomdiagram weergegeven. Maar je kunt dat ook met behulp van een matrix doen. Dan ziet de uitkomst van het ‘spel’ er als volgt uit:

		Gevangene 2	
		Niet bekennen	Bekennen
Gevangene 1	Niet bekennen	(2 jaar, 2 jaar)	(10 jaar, 0 jaar)
	Bekennen	(0 jaar, 10 jaar)	(5 jaar, 5 jaar)

Gevangene 1 noem je in deze matrix de **rijspeler**.

Gevangene 2 noem je de **kolomspeler**.

Van elk coördinatenpunt is de eerste waarde de opbrengst van de rijspeler.

De tweede waarde is de opbrengst van de kolomspeler.

Vragen en opdrachten bij 7.1

1 Biologische productie

De situatie in de Nederlandse varkenshouderij is problematisch vanwege het dierenleed, de grote mestoverschotten en ammoniakvervuiling. Een oplossing daarvoor kun je zoeken in een meer bewuste productie. We noemen dat biologische agrarische bedrijfsvoering. Zeker niet te verwarren met de bio-industrie, die juist de veroorzaker is van veel van deze ellende.

Het is belangrijk dat de varkenshouders toegeven dat verandering en omschakeling noodzakelijk zijn. Het gevolg is echter minder verdiensten voor wie een alternatief zoekt en veel moeite doet om een nieuwe investering winstgevend te maken. Een aantal varkenshouders zou kunnen besluiten gewoon op de oude voet door te gaan en proberen winst te maken als de conjunctuur gunstig is en de verliezen te beperken als de prijzen laag zijn. Uiteindelijk schiet je er in absolute zin weinig mee op.

Deze laatste groep weet van zichzelf dat ze onverschillig zijn voor het dierenwelzijn en de natuur. Zij laten de noodzakelijke veranderingen naar biologische landbouw met de bijbehorende risico's aan anderen over en gaan ondertussen zelf door met hun 'bio-industrie'.

Als niet alle varkensboeren veranderen, zullen de problemen niet verdwijnen. Als alle varkensboeren veranderen kost hen dat allemaal extra geld. Maar door deze samenwerking voorkom je de onrechtvaardigheden, waarbij enkelen onevenredig rijk worden en andere veel kosten moeten maken. Per saldo is de samenleving als geheel er bij gebaat als het milieu minder schade leidt.

Leg aan de hand van dit voorbeeld het *prisoners dilemma* uit.

2 Gezondheidszorg

In ons land leven mensen die hier illegaal gekomen zijn uit andere landen. De redenen daarvoor kunnen heel verschillend zijn. Ze hebben allemaal echter één ding gemeen. Illegalen hebben geen zorgverzekering afgesloten en hebben dus geen recht op gezondheidszorg. Mensen met een zorgverzekering hebben dat wel. Maar wat als illegalen in ons land leiden aan open tbc, een gevaarlijke en besmettelijke longziekte. Het is voor de individuele hulpverlener of instelling het voordeligst om hen niet te behandelen, maar dat levert gezondheidsrisico's op voor de samenleving als geheel. En op den duur dus heel veel extra zorgkosten.

Dus misschien is het dan toch maar beter om hen te behandelen, ook al hebben zij geen premies betaald.

Leg aan de hand van dit voorbeeld het gevangenendilemma uit.

3 Belasting betalen

Niemand vindt het betalen van belasting en sociale premies leuk. Elke euro die je daaraan besteedt, kun je niet meer zelf uitgeven. Er zijn dan ook mensen die deze betalingen ontduiken. Mensen die braaf betalen, doen zichzelf uiteraard tekort en belonen daarmee indirect de negatieve spelers die geen belasting en premies betalen. Als je zelf ook gaat ontduiken, beloon je in ieder geval niet meer de asociale spelers, de ontduikers, maar helpt wel mee de maatschappij verder te verzwakken, met alle gevolgen van dien.

De samenleving is gebaat bij zoveel mogelijk betalende, omdat daarmee het draagvlak voor de sociale zekerheid het grootst is. Ook betekenen minder ontduiking en minder fraude uiteindelijk lagere belastingen en premies.

Leg aan de hand van dit voorbeeld het gevangenendilemma uit.

4 Tour de France: wie ligt aan kop?

Tijdens een rit van de Tour de France liggen twee renners uit verschillende ploegen drie minuten voor op het peloton. De ritzege levert de ploeg als geheel € 75.000 op. Daarnaast zit er behalve de eer ook een leuk financieel voordeeltje (€ 10.000) in voor de winnaar. Ze zijn allebei gebaat bij een overwinning, maar daarom wel gedwongen tot samenwerking. En die samenwerking levert problemen op. Wie rijdt er bijvoorbeeld voorop?

Leg uit waarom dit probleem een goed voorbeeld is van het *prisoners dilemma*.

5 Lees onderstaand bericht: bouwfraude (uit een verhoorverslag)

De hele aannemerswereld wist van het vooroverleg. Het was verboden en toch deden veel bedrijven er aan mee. Tijdens een voorvergadering spraken de aannemers een prijs af, die ze zouden noemen in hun offertes aan met name overheidsinstanties om orders te krijgen. Stel de gemeente wil een nieuwe school bouwen. De reële prijs ramen de aannemers op 6 miljoen euro. Dan spreken ze bijvoorbeeld af dat ze allemaal een prijs offereer die hoger ligt. Eén van de aannemers krijgt de 'klus' en biedt als laagste van allemaal een offerteprijs van € 7,5 miljoen. De gemeente geeft deze aannemer uiteraard, als zijnde de goedkoopste, de opdracht de school te bouwen. De extra winst, 1,5 miljoen euro verdeelden de aannemers onder elkaar.

Bij de volgende aanbestedingsopdracht kreeg een ander de opdracht en ook hier betaalden het Rijk of de gemeenten te veel. En ook dan verdeelden de aannemers de extra winst onderling.

Deze praktijken hebben de belastingbetalers veel geld gekost. Hoewel verboden sinds 1992 liet men het oogluikend toe. Vanaf 1998 was het echter officieel verboden en dus illegaal. Een aantal bedrijven wilde wel stoppen met deze illegale praktijken, maar voor hen ontstond er nu een *prisoners dilemma*.

Leg uit hoe dat deze bedrijven dit dilemma dan hebben ervaren.

- 6 'Snel rijk!' of 'meer kans op carrière!'. Bijna iedereen die e-mail gebruikt, ontvangt regelmatig dit soort weinig verheffende boodschappen.

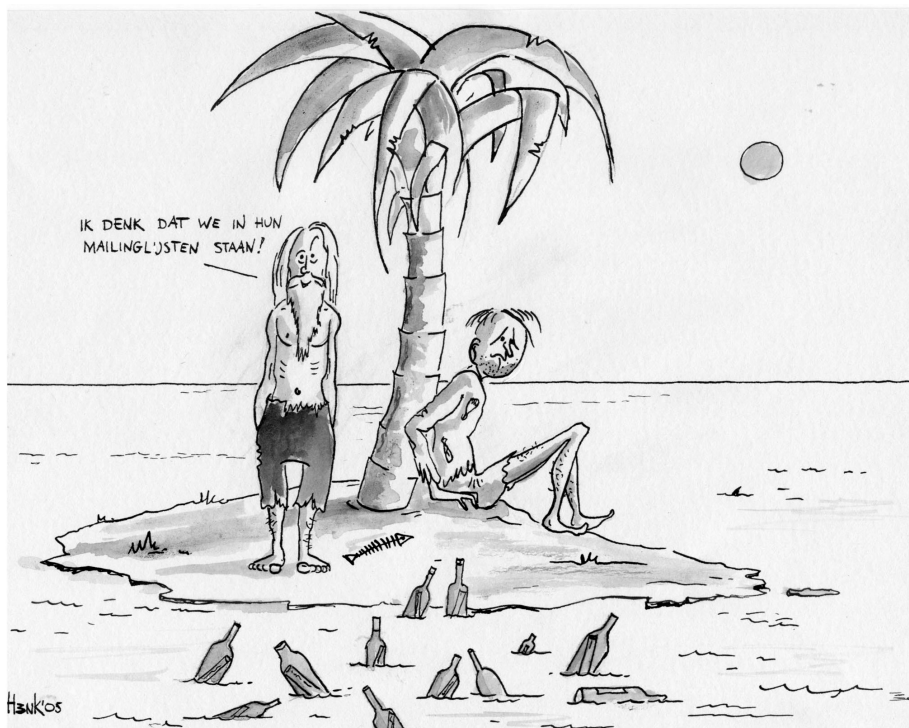
Het Europese Parlement (EP) moet beslissen of het rondsturen van ongevraagde junkmail wordt verboden. Het lijkt een spannende strijd te worden. Voorstanders van spam hebben, in de parlementaire commissie die de wetgeving voorbereid, al een meerderheid georganiseerd voor een wettelijke legitimering in plaats van een verbod!

Als het Parlement daarmee instemt, vrezen de tegenstanders van spam dat e-mail binnenkort nauwelijks meer bruikbaar is als communicatiemiddel. Volgens de voorstanders zet een verbod het Europese bedrijfsleven op achterstand ten opzichte van hun niet-Europese collega's.

Als het EP spam vandaag officieel legitimeert door er randvoorwaarden aan te stellen, is het niet onmogelijk dat de trend om spam te versturen verder doorzet onder reguliere bedrijven.

Er zou een *prisoners dilemma* ontstaan: veel bedrijven zullen per saldo meer last hebben van de groeiende hoeveelheid spam die zij van anderen ontvangen, dan dat zij voordeel behalen van hun eigen spam.

- a Verklaar de angst van de tegenstanders van spam.
- b Leg uit dat bij een verbod de concurrentiepositie van de Europese bedrijven verslechtert.
- c Leg uit dat hier sprake is van een *prisoners dilemma*.

7.2 Speltheorie

Coca-Cola en Pepsi-Cola beheersen de markt voor coladranken. Laten we aannemen dat zij de enige aanbieders zijn. Er is dan sprake van een duopolie (een oligopolie met twee aanbieders). Stel dat de ondernemingen geen geld besteden aan reclame. In dat geval zouden zij elk precies 50% van de markt voor hun rekening nemen. De winst van beide ondernemingen zou in dit geval voor elk 6 miljard dollar bedragen. In de tabel is deze situatie rechtsonder weergegeven. Als Coca-Cola wel reclame zou maken en Pepsi niet, zou Coca-Cola een deel van de Pepsi-klanten naar zich toe trekken. Die reclamecampagne zou weliswaar kosten met zich mee brengen, maar de extra omzet die Coca-Cola daardoor krijgt compenseert die kosten ruimschoots. Voor Pepsi zien de zaken er dan minder fraai uit. Het omzetverlies dat het concern lijdt, drukt het bedrijfsresultaat. In de tabel zien we dit rechtsboven. Dat zal Pepsi dus niet op zich laten zitten. Pepsi zal ook een reclamecampagne starten. Met als resultaat dat de markt weer precies verdeeld wordt over de twee concurrenten. Maar het verschil is dat beide nu reclamekosten hebben, waardoor de winst lager uitpakt dan in het geval de twee colafabrikanten geen reclame zouden maken (elk \$ 5 miljard, linksboven in de tabel). Het besluitvormingsproces leidt onvermijdelijk tot de uitkomst waarbij de twee elkaar te lijf gaan met reclame. Tenzij de twee om de tafel gaan zitten en een kartelafpraak maken waarbij ze beloven af te zien van reclame.

Bron: NRC.nl (Jan Pleus)

		Pepsi Cola besluit tot:			
		reclame		geen reclame	
Coca-Cola besluit tot:	reclame		winst Pepsi \$5 mld		winst Pepsi \$4 mld
		winst Coca \$5 mld		winst Coca \$7 mld	
	geen reclame		winst Pepsi \$5 mld		winst Pepsi \$6 mld
		winst Coca \$4 mld		winst Coca \$6 mld	

De Nobelprijs voor economie is in 2005 toegekend aan Arthur Schelling (VS) en aan Robert Aumann (VS). Zij kregen de prijs voor hun werk op het gebied van **speltheorie**. De speltheorie bestudeert het gedrag van mensen, ondernemingen of landen in strategische situaties. Met **strategische situaties** worden situaties bedoeld waarin elke betrokkene (actor) bij het bedenken van zijn plan rekening moet houden met de mogelijke reacties van zijn tegenstanders.

De basisgrondslag voor de speltheorie werd gelegd door Oscar Morgenstern (1902-1977) en John von Neumann (1903-1957) met de publicatie van hun boek *Theory of Games and Economic Behaviour* in 1944.

Speltheorie past men veel toe bij wetenschappen als economie, wiskunde, sociologie en politologie.

Het *prisoners dilemma* is een traditioneel en overbekend voorbeeld uit de speltheorie. Meerdere spelers spelen een spel. De spelers willen een zo hoog mogelijk resultaat behalen. Je zou dat de **uitbetaling** of opbrengst kunnen noemen. De opbrengst kan zowel positief als negatief zijn.

Een zo kort mogelijke gevangenisstraf uit het voorbeeld in de vorige paragraaf was daar de optimale uitbetaling. Als speler kies je voor een bepaalde **strategie**. Met strategie bedoelen we de keuze-mogelijkheid die de speler kiest.

Een voorbeeld: hoog water

Tijdens een periode van hoogwater ben jij samen met vele anderen hard bezig met het versterken van de dijken. Ieder op een eigen post. Als één van de dijkwerkers in het heetst van de strijd besluit te vluchten, zal dat geen invloed hebben op het eindresultaat. De vluchter is blij dat hij niet is verdrongen. Als alle andere werkers weglopen en jij alleen op je post blijft, zal de dijk zeker doorbreken. De anderen redden zichzelf en jij verdrinkt. Als iedereen echter op zijn of haar post blijft, zal de dijk standhouden.

	De anderen blijven werken	De anderen lopen weg
Jij blijft werken	De dijk houdt stand	Jij verdrinkt, de dijk stort in
Jij loopt weg	De dijk houdt stand	De dijk stort in

Het zal duidelijk zijn dat de strategie (keuze) die de ‘spelers’ maken, sterk afhankelijk is van de mate waarin zij elkaar vertrouwen. Bij soldaten in gevechtssituaties, bijvoorbeeld bij vredesmissies, speelt ditzelfde dilemma eveneens een rol.

Bij het spelen van een spel doen we een aantal veronderstellingen. De spelers nemen logische en beredeneerde beslissingen, ze hebben een goed geheugen en weten wat de gevolgen kunnen zijn bij bepaalde strategieën voor zichzelf of voor de anderen. Ten slotte proberen zij ieder een zo hoog mogelijk resultaat te bereiken.

In het voorbeeld van de gevangenen zijn er vier mogelijke verschillende uitkomsten. Het voorbeeld van de dijkwerkers levert drie uitkomsten op. Van de strategieën en de uitkomsten kunnen we vaak een **boomdiagram** maken. Het spel eindigt dan aan één van de vertakte eindpunten met de daarbij horende uitkomst. Een tweetal boomdiagrammen zagen we al in paragraaf 7.1. Zowel bij het gevangendilemma als bij het kop-of-munt-spel nemen de spelers gelijktijdig een strategische beslissing. In de speltheorie spreek je dan van **simultane spelen**. Een ander kenmerk van simultane spelen is dat de spelers de strategie van de ander meestal niet kennen.

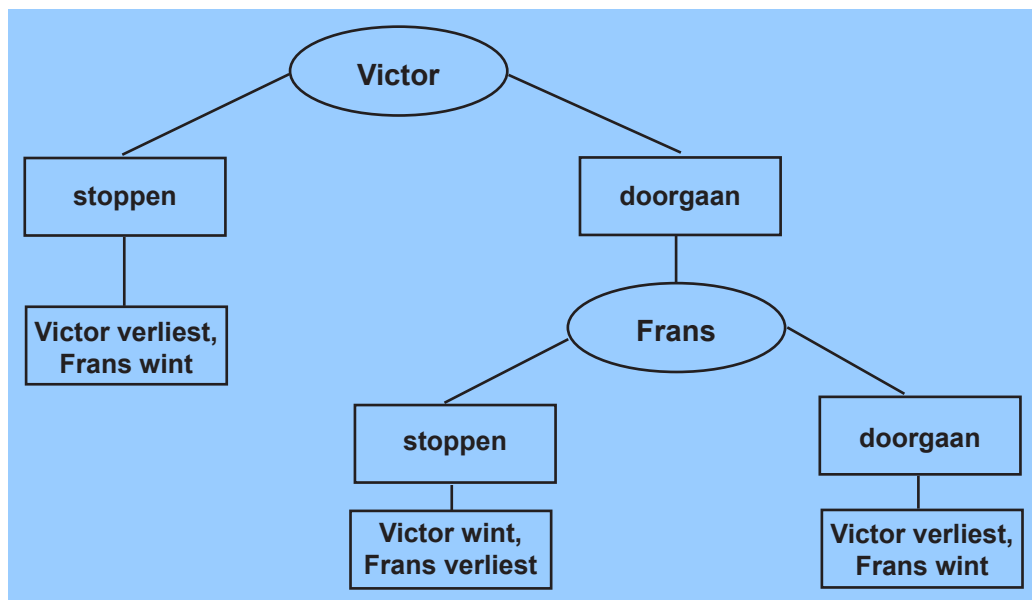
Naast simultane spelen onderscheiden we nog **sequentiële spelen**, ook wel **dynamische spelen** genoemd. Bij deze laatste groep nemen de spelers na elkaar een besluit. Het damspel en het schaakspel zijn bekende voorbeelden van dit soort spelen. Ook het bekende onderhandelen over de prijs van een woning is daarvan een mooi voorbeeld.

Bij deze sequentiële spelen beschikken beide spelers in veel gevallen over dezelfde informatie. Maar dat is niet altijd het geval, zoals bij het pokerspel. De strategische aanpak van de spelers kan echter verschillen.

Een voorbeeld: pokeren

Twee leerlingen uit de klas spelen een spelletje poker. Ze kennen alleen hun eigen kaarten. Ze moeten nu beslissen of ze stoppen of dat ze doorgaan. Victor heeft slechte kaarten. Als hij stopt, heeft hij sowieso verloren. Als hij ‘bluft’ en doorgaat en Frans stopt, dan heeft hij gewonnen. Maar als Frans de kaarten wil zien, heeft hij zeker verloren. Zie het volgende boomdiagram.

Het pokerspel is een dynamisch (sequentieel) spel, *waarbij tijd een belangrijke rol speelt*, omdat de spelers de beslissingen op meerdere momenten nemen. Bij het pokerspel beschikken de spelers echter niet over dezelfde informatie. Zij weten niet van elkaar welke kaarten zij in hun hand hebben. Hier is sprake van ongelijke informatie, ook wel **asymmetrische informatie** genoemd.

Een voorbeeld: *navigatie op het mobieltje*

Bij simultane spelen kun je soms een schatting (laten) maken van het eindresultaat. Twee telecombedrijven 'Network' en 'Belco' denken na over de vraag of zij een navigatiesysteem zullen aanbieden aan klanten die bij hen een mobiel Internetabonnement afnemen. Zij moeten daarvoor behoorlijk investeren. Een onderzoeksbureau komt in opdracht van bedrijf Network tot onderstaande uitkomsten, waarbij de getallen in miljoenen euro's luiden. Het eerste getal van een coördinatenpunt is de extra winst van Network (rijspeler), het tweede die van Belco (kolomspeler).

		Belco	
		Niet investeren	Wel investeren
Network	Niet investeren	(0,0)	(-20,30)
	Wel investeren	(-80,0)	(15,20)

Belco zal altijd investeren in het navigatiesysteem. Niet investeren betekent geen extra winst maken. Wel investeren levert altijd winst op. Wel investeren is voor Belco dan ook een zogenaamde **dominante strategie**. Daarmee bedoelen we een strategie die een beter resultaat oplevert dan alle andere strategieën, ongeacht de strategiekeuze van de tegenspeler. Omdat Network weet wat de dominante strategie van Belco is, zal ook Network investeren in het navigatiesysteem op de mobiel. Daarbij loopt Network natuurlijk wel een risico. Door omstandigheden gedwongen zou Belco kunnen besluiten toch dit systeem niet verder te ontwikkelen. In dat geval levert de nieuwe situatie Network een strop op van 80 miljoen.

*Spelregel 1 voor simultane spelen:
als je een dominante strategie hebt, gebruik deze dan.*

Het kan gebeuren dat in een spel geen van beide spelers een dominante strategie bezit. In dat geval ga je op zoek naar **gedomineerde strategieën** bij één of bij beide spelers. Een gedomineerde strategie is een strategie die een slechter resultaat oplevert dan alle andere strategieën.

Dominante strategieën zijn eerder uitzondering dan regel. In de praktijk komt het vaker voor dat beide partijen gedomineerde strategieën hebben. Via het wegstrepen van gedomineerde strategieën kan dan toch een ‘evenwicht’ gevonden worden.

Spelregel 2 voor simultane spelen: elimineer alle gedomineerde strategieën.

Bij zowel simultane als sequentiële (dynamische) spelen proberen we een **evenwicht** (de optimale situatie) te vinden. Dat bereik je op het moment dat alle spelers hun uiterste best doen. In termen van strategie zou je kunnen zeggen dat ze volledig achter de door hen genomen beslissingen staan.

Een goede speler kijkt niet alleen naar zijn eigen keuzes, maar houdt ook de tegenspeler en diens mogelijke keuzes goed in de gaten. Dit verschijnsel kun je goed herkennen bij het schaakspel en damspel. Je kunt bij het schaken de dame van de tegenstander veroveren, maar als dit betekent dat je even later schaakmat staat, heb je toch geen juiste keuze gemaakt.

De zoektocht naar dominante en gedomineerde strategieën (het toepassen van de spelregels 1 en 2) kan een strategie opleveren met een evenwichtoplossing. Het spelevenwicht dat zodoende gevonden wordt (dat kunnen er meerdere zijn) is een situatie, waarin de strategie van elke speler de beste uitkomst oplevert gegeven de strategie van de ander. In zo’n situatie heeft geen van beide spelers een prikkel om hun strategiekeuze te wijzigen. Een dergelijke evenwichtssituatie is genoemd naar John Nash en noemen we daarom een **Nash-evenwicht**.

Ook in de werkelijkheid van alle dag bestaan Nash-evenwichten zonder dat we ons dat realiseren. Een heel eenvoudig voorbeeld daarvan vinden we in het verkeer. Iedere verkeersdeelnemer heeft in theorie de keuze uit twee strategieën (uit te voeren acties), te weten links rijden of rechts rijden. In onderstaande tabel zijn de voorkeuren van de verkeersdeelnemers weergegeven. Het lijkt overbodig de voorkeuren toe te lichten. Je zult er de voorkeur aan geven om links te rijden als ook alle anderen links rijden.

	De ander rijdt links	De ander rijdt rechts
Jij rijdt links	(1,1)	(0,0)
Jij rijdt rechts	(0,0)	(1,1)

Uit de tabel kun je opmaken dat er twee Nash-evenwichten zijn. Iedereen rijdt aan de linkerkant van de weg of iedereen rijdt aan de rechterkant. In werkelijkheid kun je beide Nash-evenwichten dan ook tegen kunnen komen. In Engeland rijdt iedereen links en in Nederland rijdt iedereen rechts.

Het onderzoeken van alle mogelijke speluitkomsten om vast te kunnen stellen of er sprake is van een Nash-evenwicht kost veel tijd als het aantal te onderzoeken uitkomsten erg groot is. Een snellere manier om Nash-evenwichten te vinden is de **methode van de ‘best response’**. De methode werkt als volgt: je stelt, bij elke strategiekeuze van de andere partij, vast wat jouw beste actie is (dit kunnen er meerdere zijn). Vervolgens markeer je deze uitkomst met, bijvoorbeeld, een ster. De beste respons geven die acties, die je het meeste opleveren. Wat je nu voor één speler hebt gedaan, ga je herhalen voor de andere speler. De uitkomsten die voor beide partijen een ster opleveren, zijn Nash-evenwichten. Een voorbeeld:

		Speler 2		
		D	E	F
Speler 1	A	(1, 2*)	(2*, 1)	(1*, 0)
	B	(2*, 1*)	(0, 1*)	(0, 0)
	C	(0, 1)	(0, 0)	(1*, 2*)

We beginnen met speler 1.

We moeten de beste keuze van speler 1 op de acties van speler 2 zien te vinden.

- Als speler 2 actie D kiest, dan is het beste keuze van speler 1 actie B (2 is de hoogste uitkomst in deze kolom). De uitkomst van speler 1 wordt gemarkeerd met een ster.
- Als speler 2 actie E kiest, dan is het beste antwoord van speler 1 actie A (2 is de hoogste uitkomst in deze kolom), enz.
- Als speler 2 actie F kiest, dan is het beste antwoord van speler 1 actie A of actie C.
- Als speler 1 actie A kiest, dan is het beste antwoord van speler 2 actie D (2 is de hoogste uitkomst in deze rij).
- Als speler 1 actie B kiest, dan is het beste antwoord van speler 2 actie D of E.
- Als speler 1 actie C kiest, dan is het beste antwoord van speler 2 actie F.

Als er zowel een ster bij de uitkomst van speler 1 staat als bij de uitkomst van speler 2, dan wijst dit naar de acties die voor beide spelers de beste zijn. In dit geval leveren (B, D) en (C, F) het beste resultaat. Deze speluitkomsten zijn beide Nash-evenwichten.

In alle tot nu toe besproken ‘spelsituaties’ mogen de spelers geen afspraken met elkaar maken (**niet-coöperatieve speltheorie**). Hoewel dat in veel gevallen voor hen wel beter zou zijn. Lees onderstaand voorbeeld maar eens door.

In augustus vond er aan de oevers van het Flevomeer een muzikfestival plaats. Het terrein had een lengte van 600 meter. Twee cateringbedrijven kregen het recht om tijdens dit festival hun producten te verkopen. Voor de bezoekers zou de meest prettige opstelling zijn als iedere verkoper op eenderde van het terrein ging staan. Dus bij 200 en bij 400 meter. De bezoekers kunnen dan altijd binnen een straal van 200 meter hun consumpties halen.

Wat kun je in de praktijk zien gebeuren?

Eén van de aanbieders kruipt iets naar het midden in de hoop daardoor wat meer klanten te kunnen bereiken.

Dat ziet de ander, die dat dan ook doet. Als zij op deze wijze blijven proberen hun marktaandeel te vergroten, zullen ze uiteindelijk allebei in het midden van het terrein terechtkomen. Niet klantvriendelijk en waarschijnlijk gaat het ook ten koste van hun omzet.

Hier hebben we te maken met een mooi voorbeeld van een Nash-evenwicht. Beide cateraars zitten nu in het midden. Geen van beide wil daarvan afwijken, omdat zij bang zijn dat de ander dan een groter marktaandeel behaalt. Het is economisch verstandig voor beide cateraars om zichzelf te

verplichten tot de vaste stek op eenderde van het terrein. Economen noemen dat **zelfbinding**. Of dat ook daadwerkelijk lukt, hangt af van een aantal factoren. De belangrijkste daarvan is vertrouwen. En of je een andere speler **vertrouwen** geeft, hangt weer af van zijn of haar **reputatie**.

Een bijzonder voorbeeld van het niet-coöperatieve spel zijn veilingen. Op veilingen kunnen allerlei soorten producten van eigenaar wisselen. Dat varieert van groenten en fruit tot antiek en allerlei verzamelobjecten. Je kunt drie soorten veilingen onderscheiden. Op elk van deze drie zul je als speler een bepaalde strategie volgen. De drie soorten zijn:

- 1) *de traditionele veiling*. Kopers bieden dan tegen elkaar op en de hoogstbiedende krijgt het geveilde artikel.
- 2) *de Nederlandse veiling*. De verkoper begint in te zetten op een relatief hoge prijs en de prijs zakt langzaam. Degene die het eerste 'mijn' roept, wordt de eigenaar. Dit systeem zag je vroeger veel op veilingen. Tegenwoordig is op veel plaatsen de veilingklok afgeschaft.
- 3) *de gesloten-bod veiling*. Iedereen doet gelijktijdig een bod in een gesloten envelop. Degene die het hoogste bod doet, wordt de nieuwe eigenaar.

Naast de hierboven besproken niet-coöperatieve speltheorie, kun je ook nog de **coöperatieve speltheorie** onderscheiden. Kenmerkend voor deze vorm is dat de spelers wel afspraken met elkaar mogen maken. Door **coalities** te vormen kunnen ze dan een zo hoog mogelijk resultaat bereiken. Coalities ontstaan uit een deel van de aanwezige spelers. De bedoeling van de coalitiegenoten is dat de coalitie hen een zo hoog mogelijke opbrengst oplevert. Het doel van de spelers is niet het zoeken naar een evenwicht in de te maken strategische keuzes, maar juist het vormen van de coalitie. Nu begrijp je ook waarom mensen politiek soms als een spelletje zien. Het is in feite ook niets anders dan een spel, een serieus spel. De meeste politieke coalities zijn gericht op het behalen van een meerderheid om zo het land of de gemeente te kunnen besturen.

Vragen en opdrachten bij 7.2

7a Bestudeer nog eens het *prisoners dilemma* uit paragraaf 7.1 en leg uit welke strategie van de gevangenen als dominant kan worden omschreven.

In Nederland klinkt de roep om 'eerlijke' chocolade rond 5 december steeds luider. Eerlijke chocolade is gemaakt van cacao-bonen, waarvoor de boeren een eerlijke prijs hebben ontvangen. Bedrijven als de Hema en het Kruidvat overwegen om deze eerlijke chocolade (E) te gaan verkopen in plaats van de bestaande soort (B). De beslissing van de Hema heeft invloed op het resultaat van het Kruidvat en omgekeerd. In onderstaande tabel zie je het resultaat van hun keuzes vermeld. De getallen zijn de winst in miljoenen euro's; het eerste getal behoort steeds bij de Hema.

		Kruidvat	
		E	B
Hema	E	(40,50)	(80,20)
	B	(30,100)	(70,60)

- b** Leg uit dat voor beide bedrijven de keuze voor eerlijke chocolade een dominante keuze is.
- c** Waarom zouden beide bedrijven kiezen voor eerlijke chocolade, want ze maken allebei meer winst met de bestaande situatie (70, 60)?
- d** Is hier sprake van een Nash-evenwicht? Motiveer je antwoord.

- 8 In Engeland bestaat een populair spelprogramma dat *Golden Balls* heet. Twee spelers proberen een zo hoog mogelijk jackpot te verdienen. Het bedrag kan oplopen tot meer dan £ 100.000. Zij moeten dat proberen te verdelen. Alle overleg is daarbij toegestaan.

Beide spelers hebben twee gouden ballen. Op de ene staat 'split' en op de ander 'steal'. Als ze beiden de splitbal tonen, krijgt ieder de helft van de jackpot. Als één van hen de splitbal toont en de ander de stealbal, krijgt degene met de stealbal alles en hij of zij met de splitbal niets. Maar als ze allebei de stealbal tonen, krijgen ze allebei niets.

- a Leg uit waarom hier sprake is van een *prisoners dilemma*.
 b Bij welke keuze zou je kunnen spreken van zelfbinding?
 c In welke situatie zal er geen sprake zijn van zelfbinding?
 d Als de spelers elkaar niet vertrouwen, wat zou dan de dominante strategie zijn? Motiveer je antwoord.

- 9 Bekijk de onderstaande resultaten van een bepaald spel.

		Speler 2	
		A	B
Speler 1	A	(12,12)	(4,3)
	B	(-30,8)	(2,3)

- a Herken je hier dominante strategieën?
 b Is hier sprake van een Nash-evenwicht?

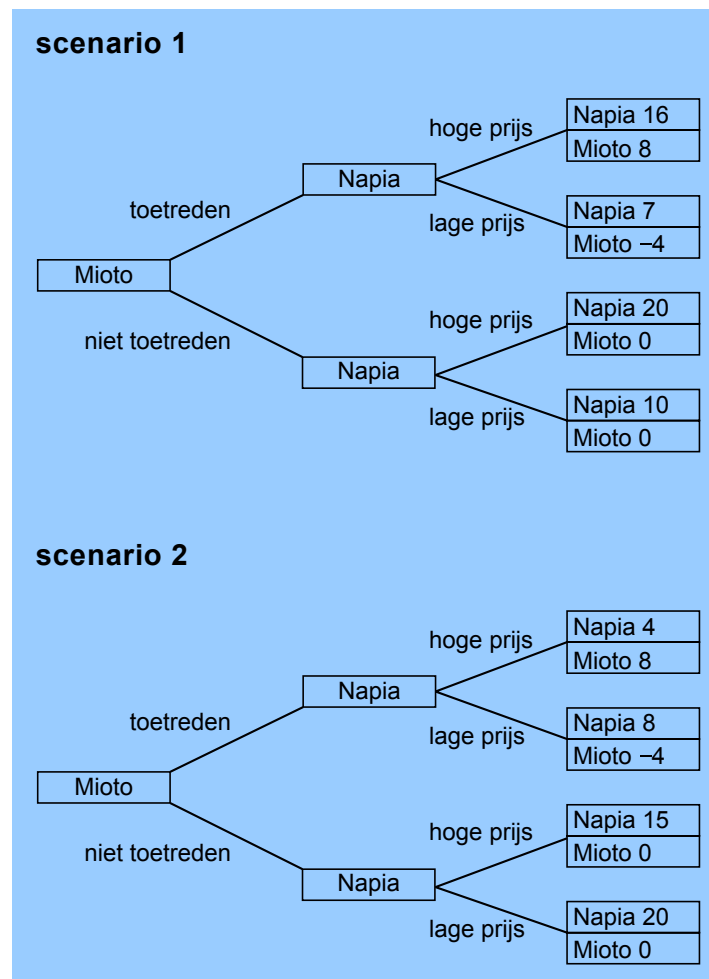
- 10 Vijf leerlingen moeten 47 knikkers verdelen. Zij zijn echte homo-economici. Zij willen zo veel mogelijk hebben en aan de anderen van het groepje hebben ze volkomen maling. Ieder van hen wil een zo groot mogelijk aantal knikkers hebben. Eén van hen (eerlijk door loting aangewezen) doet een verdelingsvoorstel. Als dit door de meerderheid van de rest (50 + 1) wordt aangenomen, is het spel afgelopen. Zo niet, dan komt de eerste verdeler buitenspel te staan en valt af. Dan blijven er nog vier over en nu probeert een tweede speler (ook aangewezen door loting) met een voorstel te komen. Welke uitkomsten kun je waarnemen?

11 Kaartlezen is een kunst

Stel je de volgende situatie voor: de ontwikkelkosten van digitale kaarten (plattegronden) zijn erg hoog, zodat er sprake is van aanzienlijke schaalvoordelen bij een groeiende productie. Op de Europese markt heeft Napia een monopoliepositie op het gebied van digitale kaarten voor mobiele navigatieapparaten, die voornamelijk gebruikt worden door automobilisten. De ICT-onderneming Mito overweegt een poging te doen een plaats op deze markt te veroveren. Mito ontwikkelt digitale kaarten die niet alleen in de auto gebruikt kunnen worden, maar ook door bijvoorbeeld wandelaars. Napia laat via de media doorschemeren de toetreding van Mito met een scherpe prijsstelling te zullen frustreren. Mito neemt daarom contact op met de Europese commissaris voor de mededinging (ECM) en vraagt haar Napia tot de orde te roepen en concurrentie op de Europese markt mogelijk te maken.

De ECM vraagt haar marktanalist om advies en die publiceert de volgende twee scenario's. Elk scenario is gebaseerd op een andere betalingsbereidheid. In beide scenario's zet Mioto de eerste stap en kiest Napia daarna een prijsbeleid.

De bedragen hebben betrekking op de winst in miljarden euro's.

- Leg uit dat in scenario 1 de betalingsbereidheid van de consument groter is dan in scenario 2.
- Leg uit dat in scenario 1 naast Napia nog ruimte op de markt is voor Mioto.
- Leg uit dat Mioto op basis van de winstgegevens zal toetreden als scenario 1 actueel is, maar niet als scenario 2 actueel is.
- In welk van beide scenario's is het dreigement van Napia om Mioto uit de markt te prijzen geloofwaardig? Verklaar je antwoord.

De ECM stelt aan haar marktanalist de vraag welke argumenten er zouden kunnen zijn vóór en tegen toetreding van Mioto tot de Europese markt voor digitale kaarten.

- Schrijf het antwoord van de marktanalist. Geef daarbij twee argumenten vóór en twee argumenten tegen de toetreding. Licht elk argument toe. De argumenten moeten passen in de gegeven context. Gebruik ongeveer 75 woorden.

(Vwo pilotexamen 2010-I-5)

12 Dubbelspel

In een bepaald land bewaakt toezichthouder TTD de concurrentieverhoudingen op de markt voor mobiele telefonie. In dit land bieden slechts twee bedrijven (bedrijf a en bedrijf b) mobiele telefonie aan. Een klant van bedrijf a betaalt aan bedrijf a een tarief per minuut.

Als die klant belt naar een klant van bedrijf b, brengt bedrijf b voor het gebruik van het netwerk een tarief per minuut in rekening aan bedrijf a. Bij bedrijf b gebeurt hetzelfde.

TTD hanteert onderstaand model om de kosten en de opbrengsten van beide bedrijven te beschrijven. De gegeven bedragen gelden in de uitgangssituatie.

opbrengsten	$TO_a = M_a \times 20 + M_{ab} \times 4$ $TO_b = M_b \times 21 + M_{ba} \times 5$
kosten	$TK_a = M_a \times 3,5 + M_{ba} \times 5 + 800$ $TK_b = M_b \times 4,5 + M_{ab} \times 4 + 600$
afzet	$M_a = -30 \times P_a + 20 \times P_b + 300$ $M_b = -35 \times P_b + 25 \times P_a + 315$

TO_a = totale opbrengst van bedrijf a.

TO_b = totale opbrengst van bedrijf b.

M_a = aantal minuten dat bedrijf a eigen klanten in rekening brengt.

M_b = aantal minuten dat bedrijf b eigen klanten in rekening brengt.

M_{ab} = aantal minuten dat bedrijf a in rekening brengt aan bedrijf b.

M_{ba} = aantal minuten dat bedrijf b in rekening brengt aan bedrijf a.

TK_a = totale kosten van bedrijf a.

TK_b = totale kosten van bedrijf b.

P_a = tarief per minuut dat bedrijf a eigen klanten in rekening brengt.

P_b = tarief per minuut dat bedrijf b eigen klanten in rekening brengt.

Bedrijf b heeft bekend gemaakt het tarief dat bedrijf a moet betalen voor het gebruik van het netwerk, te willen verhogen tot 7.

TTD heeft vernomen dat als reactie daarop bedrijf a overweegt het desbetreffende tarief te verhogen tot 6.

TTD veronderstelt dat beide bedrijven die kostenverhogingen doorberekenen in de tarieven voor hun eigen klanten. TTD vreest een tariefloorlog ten koste van de consument. Om de gevolgen daarvan in kaart te brengen, heeft TTD onderstaande matrix samengesteld.

		winst bedrijf b	
		bij tarief 5	bij tarief 7
winst bedrijf a	bij tarief 4	1.212	830
	bij tarief 6	1.379	1.145
		688	970
		285	523

TTD besluit op basis van deze matrix in te grijpen en vraagt zich nu af op welke manier dat zou moeten plaatsvinden. TTD denkt onder andere aan het instellen van een maximumtarief voor het gebruik van elkaars netwerk. Ook wordt overwogen de partijen te informeren over de verwachte negatieve uitkomsten van een tariefloorlog en een beroep te doen op zelf-regulering. Er wordt een brainstormsessie gehouden om van beide opties argumenten vóór en tegen in kaart te brengen.

In de uitgangssituatie bedraagt M_b 80, M_{ab} 48 en M_{ba} 32.

- a** Laat met een berekening zien dat de totale winst van bedrijf a in de uitgangssituatie 1.212 bedraagt.

Als beide bedrijven de tarieven die ze elkaar in rekening brengen verhogen, neemt de gezamenlijke winst van beide bedrijven af.

- b** Geef daarvoor een verklaring op basis van het model.

- c Leg uit hoe de TTD uitgaande van de matrix tot de conclusie kan komen dat ingrijpen noodzakelijk is met het oog op het handhaven van de concurrentieverhoudingen.
- d Beschrijf bij beide opties (maximumtarief en zelfregulering) een argument vóór en een argument tegen. De argumenten moeten passen in de gegeven context. Gebruik ongeveer 75 woorden.

(Vwo pilotexamen 2010-II-2)

- 13 Jij en een vriend hadden een jaar geleden allebei dezelfde telefoon aangeschaft. Omdat beide telefoons het niet meer doen, willen jullie een nieuwe telefoon kopen. Van jouw telefoon doet de accu het niet meer en bij de telefoon van jouw vriend is de accu-oplader kapot. Voor een complete set zou je op 'Marktplaats.nl' nog zeker 20 euro kunnen ontvangen.
 - a Wat zouden jullie samen kunnen besluiten?
 - b Is hier sprake van een coöperatief spel of van een niet-coöperatief spel? Licht je antwoord toe.
- 14 Na 15 jaar een bedrijf in auto-onderdelen te hebben gehad, gaat de eigenaar Jan Rap failliet. Het totale vermogen dat resteert bedraagt € 300.000. Er zijn drie grote schuldeisers die nog geld van Rap tegoed hebben. De eerste heeft nog een vordering van € 150.000, de tweede van € 200.000 en de derde heeft nog een vordering van € 250.000. Op welke wijze moet deze € 300.000 worden verdeeld onder de schuldeisers?
 - a Wat zouden de drie schuldeisers samen kunnen besluiten?
 - b Is hier sprake van een coöperatief spel of van een niet-coöperatief spel? Licht je antwoord toe.

7.3 Het *prisoners dilemma* en collectieve goederen

SP komt met initiatiefwet tegen woekerhandel sport- en concertkaartjes

De Socialistische Partij dient een initiatiefwet in tegen het met winst doorverkopen van kaartjes voor sportwedstrijden en concerten. De woekerhandel is Tweede-Kamerlid Arda Gerkens al jaren een doorn in het oog, maar het kabinet wil tot nu toe niet ingrijpen. 'Ticketbureaus kopen zoveel mogelijk kaartjes van belangrijke wedstrijden en populaire concerten op. Zo scheppen ze zelf mede de schaarste die hen in staat stelt woekerprijzen te vragen. Jaarlijks worden vele tienduizenden mensen benadeeld door deze woekerhandel. Daar wil ik een einde aan maken.'

'Internet heeft de handel een stuk gemakkelijker gemaakt,' constateert Gerkens. 'Iedere keer wanneer er een groot concert of belangrijke sportwedstrijd in de voorverkoop gaat, kun je de klok erop gelijk zetten: handelaren gaan er met de beste kaartjes vandoor en binnen het uur staan ze op internet voor soms de tienvoudige prijs.' De SP wil dat het verboden wordt om kaartjes voor culturele en sportieve evenementen door te verkopen voor een hoger bedrag dan de originele verkoopprijs. 'Het gaat mij daarbij niet om een enkel kaartje dat iemand misschien over heeft, het gaat mij er om de structurele en massale woekerhandel een halt toe te roepen.' De vorige minister van Economische Zaken zei dat het gewoon gaat om het principe van vraag en aanbod, maar Gerkens ziet dat anders. 'De kaartjes zijn een schaars goed, dan is regulering geoorloofd. Bovendien hebben we het hier over culturele evenementen en sportwedstrijden. Die moeten voor zoveel mogelijk mensen bereikbaar blijven, niet alleen voor de hoogste bidders. Veel podia, concertzalen, topsporters en sporthallen krijgen subsidie om de cultuur en sport bereikbaar te houden. Mensen die deze woekerwinsten maken, werpen juist weer drempels op. Onze initiatiefwet maakt daar een einde aan.'

Bron: SP.nl (27-03-2007)

Moet de overheid ingrijpen in situaties zoals in het artikel hierboven beschreven? Kaartjes voor concerten en sportwedstrijden zijn zogenaamde individuele goederen.

Kenmerkend voor individuele goederen is dat het marktmechanisme vraag en aanbod stuurt. Individuele goederen zijn dan ook goederen waarbij de koper zelf de beslissing heeft genomen om deze aan te schaffen en er ook zelf de gebruiker van is. Kort gezegd: bij **individuele goederen** zijn de beslisser, de betaler en de gebruiker dezelfde persoon. In hoeverre moet de overheid in dit marktmechanisme ingrijpen? Hier is sprake van een *prisoners dilemma*. Soms is de uitkomst van dit dilemma helder.

Als een bedrijf om kosten te besparen en lage prijzen te kunnen rekenen afval wil dumpen in de polder, begrijpt iedereen dat de overheid dit strafbaar stelt. Dit individuele belang weegt niet op tegen het nadeel voor het collectieve belang. De financiële gevolgen van het dumpen komen niet ten laste van de producent of de koper van diens product, maar van de belastingbetaler, die de schoonmaakkosten mag financieren. Economen noemen deze financiële gevolgen van productie, die niet in de prijs zijn verrekend, ook wel externe effecten. In dit geval spreek je over **negatieve externe effecten**, omdat de productie achteraf nog extra kosten met zich meebrengt.

Illegaal afval dumpen

Volgens bewoners blijkt het nogal eens voor te komen dat mensen van buiten de gemeente Wieringen hier hun grof huisvuil komen dumpen. Uiteraard is dit niet de bedoeling en behoort men afval in zijn eigen gemeente aan te bieden. Het kan zo zijn dat er bijvoorbeeld chemisch afval bij zit en dit moet, wegens milieueisen, apart aangeboden worden.

Hierdoor kan de gemeente met extra hoge kosten worden opgezadeld. *En dit wordt dan weer doorberekend aan de consument* (u dus). Daarom vragen wij uw medewerking. Als u iets verdachts ziet of u ziet iemand die u bijvoorbeeld niet kent en diegene gooit grof vuil neer, noteer dan eventueel het kenteken van de auto. Met deze gegevens kan de politie of gemeente navraag gaan doen en eventueel verbaliseren.

Bron: RTV Zuiderzee (4 augustus 2009)

Maar nu weer terug naar de woekerprijzen van de kaartjes en het voorstel van de Socialistische Partij. Is het een goed idee van de SP om deze hoge prijzen te verbieden? Ook deze hoge prijzen zijn een gevolg van het marktmechanisme. De hoge prijzen zouden niet eerlijk zijn voor de minder bedeelden in de samenleving, die zo'n hoge prijs niet kunnen betalen. Maar het nadeel van een te lage prijs is dat niet iedereen een kaartje kan bemachtigen. Hoewel de maatregel eerlijk lijkt, benadeelt deze de echte fans, die bereid zijn een hoge prijs te betalen en nu niet naar het concert kunnen. Zij hebben immers een veel hogere betalingsbereidheid. Door een verbod op hogere prijzen, ontnem je deze echte fans de mogelijkheid om alsnog via de zwarte markt een kaartje te kopen. Door de zwarte markt daalt wel hun consumentensurplus ten opzichte van de uitgangsprijs, maar ze hebben wel een kaartje. Door het verbod blijft de prijs te laag, waardoor ook anderen (niet-fans) misschien wel naar het concert willen.

Door dit wetsvoorstel maakt de overheid een individueel goed opeens tot iets waar niet alleen artiesten, fans en organisatie bij betrokken zijn, maar nu ook parlement, politie en justitie. De verwachting is dat veel mensen zich niet aan deze wet zullen houden. Moet de overheid om die reden dan geen maatregelen nemen? Veel mensen houden zich namelijk ook niet aan de milieuwetten en toch zijn deze in het leven geroepen en probeert de overheid deze te handhaven.

In het geval van concerten en voetbalwedstrijden is de slechtste oplossing de oplossing die het mensen onmogelijk maakt naar het concert of de wedstrijd te komen. Linksom of rechtsom, echte fans zullen altijd dubbel en dwars betalen. In de huidige situatie betalen ze een hoge prijs en zijn ze erbij. Met het wetsvoorstel betalen ze een veel hogere prijs, namelijk door er niet bij te kunnen zijn. We noemen deze kosten ook wel **opofferingskosten**.

In het voorgaande is beschreven hoe een *prisoners dilemma* ontstaat bij de werking van het marktmechanisme. Maar wat als het marktmechanisme nu juist niet werkt, met als gevolg een gebrek aan veiligheid?

Veiligheid scheppen wij door de aanwezigheid van politie en leger. Maar ook zaken als straatverlichting en dijken verhogen onze veiligheid. Maar wie schaft deze zaken aan. Iedereen mag dan misschien hopen dat zijn buurman een straatlantaarn voor zijn huis plaatst, om daarvan mee te profiteren. Maar als iedereen dit ‘meeliftgedrag’ vertoont, komen deze voor een samenleving belangrijke zaken nooit tot stand. Het gevolg is waarschijnlijk meer criminaliteit op straat.

Omdat aan criminaliteit altijd een kostenplaatje hangt dat slachtoffers mogen betalen, kun je dit **meeliftgedrag** zien als een negatief extern effect. Om dit te voorkomen heeft de overheid het geweldmonopolie naar zich toegetrokken.

Het soort goederen waarvan hier sprake is (leger, politie, straatverlichting), noem je **collectieve goederen**. Dat zijn goederen, waarvan de overheid bepaalt of ze er komen, die de belastingbetaler betaalt en waar iedereen gebruik van mag maken. Je kunt dus niemand van het gebruik van collectieve goederen uitsluiten. Beslisser, betaler en gebruiker zijn bij collectieve goederen dus drie gescheiden groepen.

Economen onderscheiden ook nog zogenaamde **gemeenschappelijke goederen**, waarvan je ook niemand kunt uitsluiten, maar waarbij mensen wel een rivaliserend gedrag vertonen. Denk maar aan de overbevissing in zee. De vis zou je kunnen beschouwen als een gemeenschappelijk goed. Overeenkomst tussen collectieve goederen en gemeenschappelijke goederen is dat je niemand van het gebruik kunt uitsluiten. Dat kun je wel bij individuele goederen. Een bijzonder voorbeeld van individuele goederen vormen de **clubgoederen**. Dat zijn goederen waarvoor je een marktconforme prijs betaalt, maar waarvan meer mensen gebruik kunnen maken. Je kunt bijvoorbeeld denken aan zaken zoals kabeltelevisie en satellietnavigatie.

Hierboven spraken we over meeliftgedrag. Je herkent dit meeliftgedrag ook bij de belastingbetaler. Je hebt belastingplichtigen die trouw betalen wat zij volgens de wet zijn verschuldigd. Je hebt er ook die proberen daar onderuit te komen, door de belastingafdracht te ontwijken (legaal) of te ontduiken (illegaal). Omdat niemand zelf collectieve goederen wil aanschaffen, doet de overheid dat. Maar de kosten daarvan verhaalt zij op de belastingbetaler, die wettelijk verplicht is daaraan te voldoen. In dit geval kun je ook wel spreken over **collectieve dwang**.

Maar collectieve dwang neemt de prikkels weg om de rechtstaat van juiste en betrouwbare informatie te voorzien. Als de overheid je dwingt belasting te betalen, prikkelt juist dat om je inkomen geheim te houden. Dit dwingt de overheid tot onderhandelingen met de burgers (*prisoners dilemma*). Zij zullen moeten accepteren dat de overheid ook in hun belang handelt en dat zij daaraan moeten bijdragen.

Andere voorbeelden van collectieve dwang zien we optreden in de sociale zekerheid en bij de pensioenvoorziening. Werknemers en werkgevers moeten sociale premies betalen en vaak betaalt een werknemer verplicht aan zijn pensioenvoorziening voor de toekomst.

In veel gevallen is de overheid betrokken bij het voortbrengen van bepaalde zaken. De betrokkenheid kan ook op financieel terrein liggen. Toch hoeven dat niet altijd collectieve goederen zijn. In dit verband kun je denken aan

openbaar-vervoerbedrijven, zwembaden, musea en dergelijke. Wanneer je als burger van dergelijke voorzieningen gebruik maakt, betaal je er wel degelijk een prijs voor. Dit soort goederen noem je ook wel **semi- of quasi collectieve goederen**. De financieringswijze van deze goederen staat bekend als het **profijtbeginnel**. De gebruiker betaalt. Dit in tegenstelling tot het **draagkrachtbeginnel**, dat kenmerkend is voor ons belastingstelsel. Dit laatste komt neer op het uitgangspunt: de sterkste schouders dragen de zwaarste lasten.

Vragen en opdrachten bij 7.3

- 15 Lees onderstaand artikel en leg uit waarom je hier kunt spreken over positieve externe effecten.

Buurtenergie: gewoon uit de buurt

De energie van de boer een paar kilometer verderop is een serieuze optie voor buurt-energie. Koeienmest kan eenvoudig worden omgezet in biogas, een prima brandstof om energie mee te produceren. Maar er zit ook energie in rivierslib, in de grond en in groenafval. Zoveel energiebronnen dichtbij, betekent dat steeds meer huishoudens duurzaam kunnen stoken.

Als u 's winters de verwarming aan heeft staan, dan zorgt u er natuurlijk voor dat die warmte binnen blijft. Bij bedrijven is dat anders. Bij veel industriële processen ontstaat warmte. En die restwarmte gaat bijna altijd verloren. Dat is zonde, want met de warmte uit bedrijfsprocessen kunnen gemakkelijk tal van woningen in de buurt worden verwarmd. Een mooi voorbeeld van buurtenergie. Welke verborgen energiebronnen zitten er bij u om de hoek?

Bron: duurzaamnieuws.nl

- 16 **Goed samenwerken is je eigen verantwoordelijkheid**

Het studenten in groepjes laten werken aan ontwerpproblemen, een veelgebruikte vorm van Ontwerpgericht Onderwijs (OGO), heeft veel nieuwe kansen en mogelijkheden gebracht, maar ook nieuwe problemen. Het meeliften van studenten op het resultaat van de hele groep is er één van. Van alle kanten wordt gekeken naar oplossingen hiervoor. Er wordt vanuit gegaan dat studenten elkaar aanspreken op dit soort gedrag, maar de praktijk is vaak anders. 'Klikken is geen goede eigenschap en je wilt geen sfeer krijgen waarin je elkaar verraadt.'

Bedenk oplossingen voor dit meeliftgedrag bij studenten/leerlingen.

- 17 Leg uit of er in onderstaande artikelen sprake is van collectieve dwang.

Art. 1 Zorgverzekering

Een zorgverzekering en aanvullende verzekering dekken de kosten voor geneeskundige zorg. Het hebben van een basisverzekering is wettelijk verplicht. De overheid stelt de inhoud van het basispakket vast. Voor behandelingen die buiten het basispakket vallen, kunnen mensen zich aanvullend verzekeren. Dat is niet verplicht. Aanvullende verzekeringen kunnen per verzekeraar verschillen voor wat betreft het verzekerde pakket en de premie. De overheid bemoeit zich niet met aanvullende verzekeringen.

Art. 2 Levensloopregeling

De staatssecretaris zei met nadruk dat de nieuwe levensloopregeling een 'aanvulling' wordt op bestaande collectieve regelingen als pensioenen. Hij hechtte sterk aan het individuele karakter van de levensloopregeling: mensen moeten er zelf voor sparen en mogen ook zelf beslissen wanneer zij gebruik maken van de verlofregeling.

De staatssecretaris zegde toe dat er collectieve elementen kunnen komen in de opbouw van de levensloopregeling, zoals een bijdrage van werkgevers aan werknemers die voor zo'n regeling sparen. Maar hij zette nadrukkelijk een streep bij de uitvoering. Op dat punt zal geen sprake zijn van collectieve dwang, maar van individuele vrijheid van keuze. Leijnse meende dat er een mengvorm mogelijk is, bijvoorbeeld door het al flexibele pensioen in de levensloopregeling in te bouwen.

Art. 3 Algemeen-verbindendverklaring

Indien een bedrijfstak-cao is afgesloten kan deze op verzoek van een werkgever of van een werkgevers- of werknemersorganisatie die bij die overeenkomst partij zijn, algemeen verbindend worden verklaard. Dit betekent dat de cao in beginsel van toepassing wordt op alle werkgevers en werknemers die in de betreffende bedrijfstak actief zijn en onder de betreffende bedrijfstak-cao vallen. Het verzoek tot algemeen verbindend verklaring moet voldoen aan specifieke vereisten. De criteria waaraan het verzoek wordt getoetst zijn te vinden in het zogeheten 'toetsingskader'. Belanghebbenden kunnen tegen het verzoek bedenkingen indienen. Indien het verzoek tot algemeen verbindend verklaring wordt goedgekeurd, wordt daarvan mededeling gedaan in de Staatscourant. Tevens wordt van de algemeen verbindend verklaring aantekening gemaakt in een register.

- 18** Om in de menselijke behoeften te kunnen voorzien, moeten er goederen worden geproduceerd. De economie is de wetenschap die het keuzeprobleem bestudeert, dat ontstaat bij de voortbrenging van goederen.
- a** Waardoor ontstaat het keuzeprobleem?
- In onze economie onderscheid je drie soorten goederen: individuele goederen, collectieve goederen en quasi-collectieve goederen. Voorbeelden van collectieve goederen zijn openbaar bestuur en defensie.
- b** Geef een voorbeeld van een quasi-collectief goed.
- c** Wat is het verschil tussen een quasi-collectief goed en een collectief goed?
- d** En wat is de overeenkomst tussen beide?
- Bij individuele goederen bepaalt het marktmechanisme welke goederen er worden aangeboden en gevraagd, in welke hoeveelheden en tegen welke prijs.
- e** Leg uit hoe het marktmechanisme ervoor zorgt dat de vraag naar en het aanbod van goederen met elkaar in evenwicht worden gebracht.
- f** Leg uit hoe in Nederland wordt bepaald hoeveel er van een collectief goed wordt aangeboden.
- 19** De Nederlandse overheid levert de gemeenschap onder meer collectieve goederen en quasi-collectieve goederen.
- a** Wat is de belangrijkste bron waaruit de productie van collectieve goederen door de overheid wordt gefinancierd?
- b** Noem twee redenen waarom de overheid goederen zoals sport en cultuur zo belangrijk vindt, dat zij deze subsidieert.
- c** Verklaar waarom toepassing van het profijtbeginsel bij collectieve goederen niet mogelijk is.

Een ruimere toepassing van het profijtbeginsel bij quasi-collectieve goederen kan leiden tot een geringere vraag naar die goederen en op den duur zelfs tot aantasting van het voorzieningsniveau.

- d Verklaar waarom een ruimere toepassing van het profijtbeginsel er toe kan leiden dat minder quasi-collectieve goederen gevraagd gaan worden.
- e Verklaar waarom een ruimere toepassing van dit beginsel op den duur kan leiden tot een verminderd aanbod van quasi-collectieve goederen.
- f Verklaar waarom een ruimere toepassing van het profijtbeginsel stimulerend kan werken op de marktsector.

- 20 Het autoverkeer in Nederland neemt nog steeds toe. Mede om enkele verkeersknelpunten op te heffen besluit de overheid om de BPM-belasting op motorrijtuigen te verhogen. De regering heeft gezegd dat zij het profijtbeginsel op grotere schaal wil toepassen. Veel mensen hadden daarom een verhoging van de benzineaccijns begrijpelijker gevonden dan een verhoging van de BPM-belasting.
- a Geef voor de opvatting van deze mensen een verklaring.
 - b Leg uit dat de overheid besloot, om de benzineaccijns niet te verhogen met het oog op het buitenland.

In het verleden werden vrijwel alle infrastructurele voorzieningen (wegen, bruggen, tunnels en dergelijke) in ons land door de overheid gefinancierd. Steeds vaker overweegt de regering de exploitatie daarvan over te laten aan particuliere investeerders. We noemen dat privatiseren.

- c Noem twee redenen voor de overheid om de exploitatie van infrastructurele voorzieningen niet aan particuliere bedrijven over te laten.
- d Leg uit dat de belastingen kunnen dalen als het verzorgen van infrastructurele voorzieningen voor een deel door particuliere investeerders (privatisering) wordt gefinancierd.
- e Een tegenstander zegt dat de lasten van de burger niet zullen dalen door deze privatisering, maar dat er verschuiving daarvan plaatsvindt. Leg deze stelling uit.

7.4 Zelfbinding en flexibiliteit

Een samenleving zonder overheid is overgeleverd aan het recht van de sterkste. Veel mensen zijn namelijk uitsluitend uit op eigen gewin. Niet meer lettend op schadelijke gevolgen voor de medemens, het milieu en de maatschappij. De samenleving zal dan verworden tot een grote anarchie en wanorde. Het is dan ook heel begrijpelijk dat de overheid de schadelijke gevolgen van deze 'vrijheid' probeert te beperken. Bij de schadelijke gevolgen noemden wij al de gevolgen van het milieu. Maar er zijn meer voorbeelden te bedenken. Zonder overheid geen minimumloon, geen wet op de kinderarbeid, geen sociale voorzieningen, geen bescherming van materieel en geestelijk eigendom.

Het nadelige gevolg van overheidsingrijpen is vaak een afname van de efficiëntie. We zagen dat in extreme vorm voorkomen in de tweede helft van de 20^e eeuw in de voormalige communistische landen. Daar ging de overheidsbemoediging zover dat de overheid zelf wilde bepalen wie, wat, waar,

hoe, hoeveel en tegen welke prijs zou moeten produceren. Zo'n economisch stelsel noem je een **centraal geleide economie**. De daarbij behorende bureaucratie legde een land vaak totaal lam. Het communisme heeft de laatste 30 jaar in Europa zijn betekenis verloren. De centraal geleide economie is weinig flexibel. Dit in tegenstelling tot haar tegenpool: het **marktmechanisme**. Maar daarbij leidt juist het ontbreken van overheidsinvloed tot ongewenste sociale, maatschappelijke en economische gevolgen. Hierdoor ontstaat voor de overheid een dilemma. Een dilemma waarin we de oorspronkelijke verschillen tussen politiek links en politiek rechts weerspiegeld zien. Moet de overheid ingrijpen en daarmee de flexibiliteit van de samenleving beperken of moet de overheid zichzelf juist **inbinden** en daarmee de flexibiliteit van de samenleving verhogen?

De overheid kan veel van haar doelstellingen bereiken als zij haar ingrijpen zoveel mogelijk doet in samenwerking met de aanwezige gezinnen en bedrijven. Deze laatsten moeten het nut gaan leren inzien van de beperking van de individuele vrijheden. En hiermee zijn we in feite weer terug bij het *prisoners dilemma*. Met dit verschil dat nu de overheid de gevangenen bij het maken van hun keuzes begeleidt.

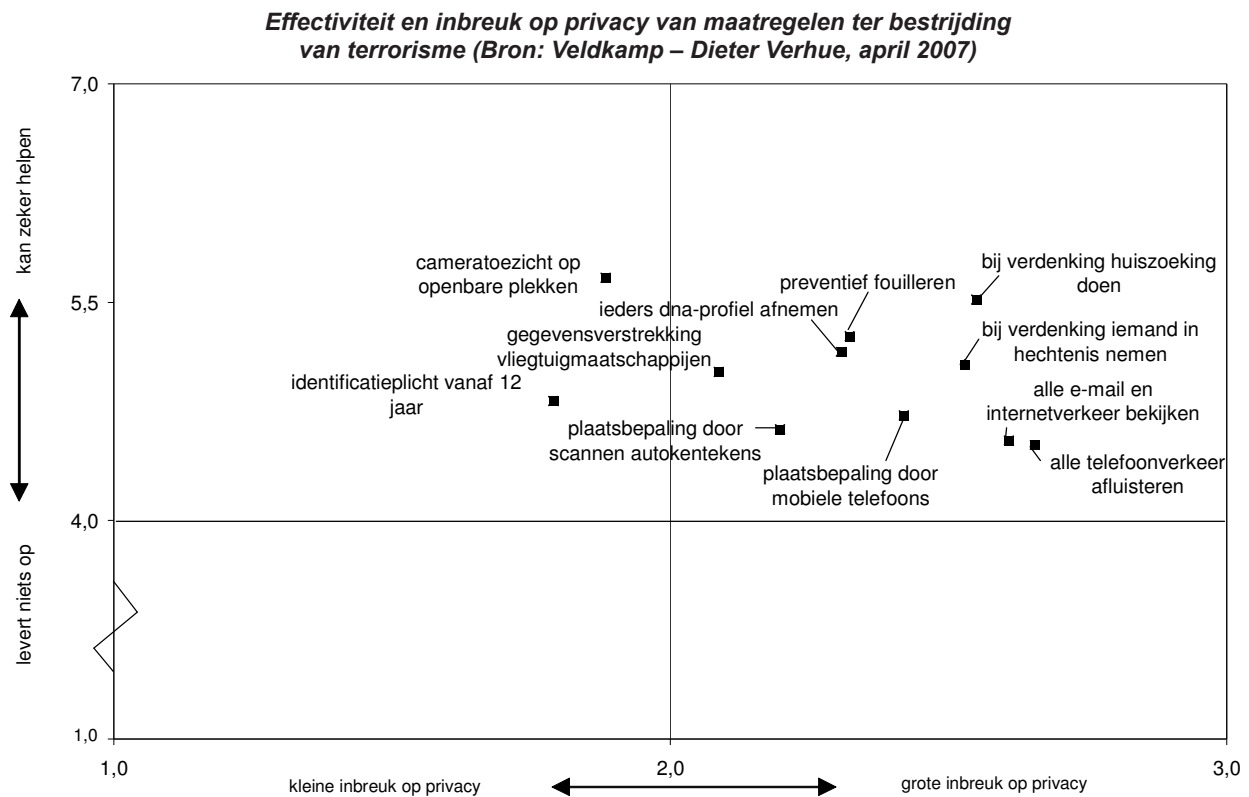
Voorbeelden van zaken waar zelfbinding van de overheid verdwijnt zijn:

- 1) De bescherming van private eigendomsrechten en een daarbij horend juridisch systeem.
De overheid hecht veel waarde aan contracten, zoals arbeidscontracten en koopcontracten. Het is namelijk belangrijk dat mensen hun verplichtingen nakomen. Daarmee is dit overheidsingrijpen gelegitimeerd.
- 2) De overheid moet niet te veel willen ingrijpen in het leven van mensen. De privacy staat hoog in het vaandel. Daarin moet ze zichzelf beperken. Maar ze wil ook, in het belang van de samenleving, belastingfraude en uitkeringsfraude tegengaan. Daarvoor heeft zij juist informatie over de burgers nodig.
- 3) Ook wil de overheid het geweldsmonopolie blijven behouden. Daarmee wil zij namelijk voorkomen dat iedereen zelf een pistool koopt om zichzelf en het eigen bezit te beschermen tegen anderen. En om die reden accepteren de meeste mensen dit beperken van de flexibiliteit.
- 4) In haar strijd tegen het terrorisme neemt de overheid ook vrijheidbeperkende maatregelen. Daar kun je verschillend over denken. Belangrijk is in ieder geval dat de overheid kan uitleggen waarom zij bepaalde maatregelen neemt en dat mensen dit dan begrijpen.

In het schema op de volgende pagina staat een aantal maatregelen en ook wat de mensen daarvan vinden in het kader van de privacy en de effectiviteit (bron: 'Nationaal Vrijheidsonderzoek', Dieter Verhue, april 2007). Of mensen de politieke en economische interventie door de overheid accepteren, hangt dus in grote mate af van de **democratische legitimering**. Een tweede belangrijke pijler voor maatschappelijk acceptatie van het overheidsingrijpen is gebaseerd op **vertrouwen**.

(Als gevangene X het idee heeft dat zijn medegevangene Y hem steeds verraadt, zal deze ook Y gaan verraden.) De burgers moeten hun overheid dus kunnen vertrouwen. Een belangrijk hulpmiddel daarbij is dat de beslissende en uitvoerende macht gescheiden is van de rechterlijke macht. Deze laatste moet onafhankelijk zijn. De burger moet de overheid die zich niet bindt en dus ingrijpt in de vrijheid van mensen, indien nodig, kunnen aanspreken. Of dat nu via de rechter of via de nationale

ombudsman gebeurd, is dan niet zo belangrijk. In Nederland kunnen sinds 1977 de burgers bij de Raad van State in beroep gaan tegen beslissingen van de overheid.

Ook wordt de Nederlandse overheid ingeperkt door de Europese Unie en de wetgeving van de Europese Unie. Maar wie bindt dan weer deze Europese wetgeving in het belang van de Europese burger in?

Tot slot van deze paragraaf nog een aspect van zelfbinding, namelijk in de particuliere sector. Je kunt zelfbinding ook in de particuliere sector tegenkomen. Het kan voor een mens voordelig zijn om zich te binden aan afspraken en samenwerking met anderen. Als je een bedrijf begint, kun je dat alleen doen, maar ook met anderen samen. Bij het oprichten van een maatschap of een vennootschap onder firma (vof) leg je jezelf dan ook bepaalde verplichtingen op. Uiteindelijk is het doel van deze **zelfbinding** het bereiken van een hoger gezamenlijk rendement en – ook niet onbelangrijk – het hebben van een stabiele op continuïteit (voortbestaan) gerichte samenwerking. Ook hier geldt dat zelfbinding geloofwaardig moet zijn voor de partner(s). *Vertrouwen* en *reputaties* beïnvloeden in sterke mate de geloofwaardigheid.

De laatste jaren vindt er regelmatig een heftige prijzenoorlog plaats tussen supermarkten (zie het artikel op de volgende pagina). Supermarkten opereren op een **oligopolistische markt**. Dit betekent dat er betrekkelijk weinig aanbieders zijn, die elkaar goed in de gaten houden. Normaal gesproken leidt concurrentie er toe dat aanbieders scherpe prijzen zullen hanteren om de klant te trekken. Maar op een oligopolistische markt kan dat betekenen dat de prijsverlaging van de ene concurrent aanleiding is voor een andere concurrent om ook de prijzen te verlagen, wat uiteindelijk kan leiden tot een **prijzenoorlog**. Op korte termijn is dat in het voordeel van de consument, maar het is niet in het belang van de producenten.

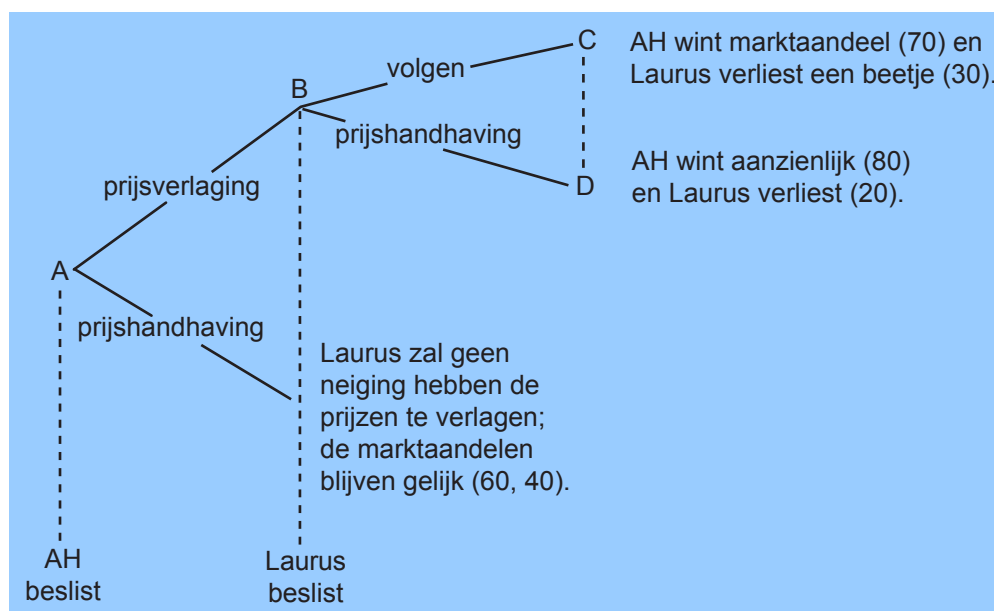
Laten we de supermarktoorlog nu eens bekijken vanuit de speltheorie. Voor de eenvoud beperken we ons tot twee belangrijke spelers op de markt, namelijk Albert Heijn en Laurus, en noteren de

resultaten (payoff) in marktaandeel. We veronderstellen daarbij dat de totale markt wordt verdeeld tussen deze twee spelers; zie de resultatenmatrix hieronder.

		Laurus	
		volgen	prijs-handhaving
Albert Heijn	prijs-verlaging	70 , 30	80 , 20
	prijs-handhaving	60, 40	60 , 40

Aangezien Albert Heijn de prijsverlaging begint, heeft Laurus de keuze uit ‘volgen’ en ‘prijs-handhaving’. Uit de resultatenmatrix blijkt dat beide supermarktconcerns een dominante strategie hebben, namelijk ‘prijsverlaging’ of ‘volgen’.

De supermarktoorlog is feitelijk een sequentieel spel: er is een speler die begint (hier Albert Heijn), waarna de ander (hier Laurus) reageert. In onderstaande spelboom is nogmaals dezelfde spelsituatie weergegeven.

Eind 2003 zijn de spelers aanbeland in punt C. In de jaren daarna heeft Albert Heijn nog een aantal keren de strategie van prijsverlagingen ingezet.

Bij het voeren van een prijzenoorlog of het bemoeilijken van toetreding tot een markt speelt zelfbinding een grote rol. Wanneer bijvoorbeeld een kleine prijsvechter de markt wil betreden, kunnen bestaande grote partijen signalen afgeven. Met deze signalen geven zij aan dat ze tot het uiterste zullen gaan om concurrenten af te schrikken.

Reputaties hebben invloed op het verloop en de uitkomst van het spel, zeker als het gaat om een herhaald spel, waar ook ‘afstraffing’ een rol kan gaan spelen.

Prijzenoorlogen zullen minder snel ontstaan in een markt waar een of meerdere ondernemingen een reputatie hebben opgebouwd dat zij prijsverlagingen van concurrenten hardnekkig zullen bevechten.

Supermarkten maken zich op voor een nieuwe prijsenslag

De Nederlandse supermarkten beginnen deze week opnieuw met agressieve prijencampagnes. In het eerste halfjaar schermden de supers al met diverse acties om de gunst van de consument. Maar na de zomervakantie is de prijsenslag weer flink toegenomen.

Traditioneel komen de supermarkten na de zomervakantie met allerlei acties. 'Het vakantiegeld is op, consumenten gaan dan weer extra op de kleintjes letten', aldus Rutte van *uwsupermarkt.nl*.

Maar volgens de kenner zet Schuitema de zaak nu wel zeer op scherp. De uitbater van de C1000-winkels gooit met ingang van maandag honderd producten in de aanbieding voor de prijs van 1 euro.

Andere supermarktketens blijven niet achter. *Jumbo* heeft zeventig producten gedurende vier weken in prijs verlaagd. De actie in de 124 Jumbo-winkels loopt nog tot 9 september.

Super de Boer begint volgende week met een promotionele actie onder de noemer 'Super-toetaweken'. De ruim driehonderd vestigingen van de supermarktketen bieden dan gedurende drie weken vijftig producten aan voor 'afgeronde prijzen'. Die producten zijn dan voor hele of halve euro's te koop. De actie loopt naast de aanbiedingen voor honderden A-merken die al blijvend in prijs zijn verlaagd. Super de Boer 'boort de prijzen de grond in', stunt de keten op de eigen website.

Verder begint marktleider *Albert Heijn* weer drie weken lang met zijn zogeheten 'hamsterweken'.

Consumenten krijgen dan bij de aankoop van een product een tweede gratis. De actie geldt elke week voor vijftig andere producten. Ook loopt bij AH nog steeds de 'laagste-actieprijsgarantie'. Als klanten bepaalde aanbiedingen tijdens de actieperiode in de folder van een andere supermarkt goedkoper aantreffen, krijgen ze op vertoon van de papieren folder van die andere supermarkt het aankoopbedrag terug en een gratis appeltaartje.

'Dat kan Albert Heijn nog heel wat geld gaan kosten, nu C1000 honderd producten voor 1 euro wegdoet', voorspelt Rutte. 'Supermarkten komen na de vakantieperiode altijd met aanbiedingen, maar je ziet dat de boel toch aan het verscherpen is. De winkelketens zijn als de dood om klanten te verliezen', legt de supermarktspecialist uit.

Bron: RTL Z (18 augustus 2009)

Oligopolistische bedrijven zoals supermarkten moeten *zichzelf binden* om niet in de verleiding te komen de prijzen te verlagen met het doel hun marktaandeel te verhogen. De gevolgen zijn meestal een prijzenoorlog, waarbij je in feite alleen maar verliezers hebt.

Oligopolisten proberen hun marktaandeel daarom eerder te verhogen met leuke alternatieve acties zoals: voetbalplaatjes, koopzegels, bloemenzegels, airmiles, servieszegels, zegels voor sieraden, enz. Kortom, door middel van een veel creatievere vorm van marketing (verkooptechniek).

Vragen en opdrachten bij 7.4

21 De prijs van stilte

In diverse Europese landen staat de positie van luchthavens ter discussie. Dit is vooral het gevolg van externe effecten van het luchtverkeer op de welvaart in ruime zin. Om de argumenten in deze discussie te kunnen afwegen, pleit een econoom er voor deze externe effecten in euro's uit te drukken. Dit geldt onder andere voor de verstoring van de stilte die het gevolg is van geluidshinder door het luchtverkeer en die niet tot uitdrukking komt in de prijs van het luchtverkeer.

Eén van de manieren om de prijs van stilte in bewoond gebied te bepalen, is het meten van 'waardeverlies' van koopwoningen in de gebieden met geluidshinder. Om dit waardeverlies te bepalen, wordt in een aantal geluidszones rond een luchthaven de prijs van koopwoningen vergeleken met de prijs van vergelijkbare koopwoningen direct buiten deze geluidszones.

- a Leg uit waarom stilte in de geluidszones rond een luchthaven een schaars goed is.

Een onderzoek naar de prijs van stilte rond de luchthaven Botenberg levert enkele resultaten op, zoals deze zijn weergegeven in onderstaande tabellen 1 en 2. Het gebied rond de luchthaven is onderverdeeld in vijf geluidszones.

tabel 1

geluidszone ¹⁾	1	2	3	4	5
oppervlakte zone in m ² (× miljoen)	52	31	28	24	1
% oppervlakte gebruikt voor percelen van koopwoningen	2,6	2,1	2,3	0,2	0,7
waardeverlies koopwoningen in miljoenen euro's	29,3	30,5	60,5	9,8	1,5
prijs van stilte in euro's per m ² perceel koopwoning

¹⁾ 1 = laagste geluidshinder / 5 = hoogste geluidshinder

tabel 2

	x € miljard
waarde negatieve externe effecten	
– stilte voor het voor woningen gebruikte oppervlak	0,132
– stilte voor de rest van het oppervlak	6
– andere negatieve externe effecten
waarde positieve externe effecten	0,6
winst luchthaven Botenberg	0,8
toegevoegde waarde van luchthaven Botenberg	5
toegevoegde waarde van de toeleveranciers	2,3

- b Laat met een berekening, op basis van tabel 1, zien dat de prijs van stilte (in euro's per m² perceel koopwoning) in geluidszone 5 hoger is dan in geluidszone 3.
- c Leg uit dat er in het geval van geluidshinder rond Botenberg sprake is van een negatief extern effect. Verwerk beide vetgedrukte woorden afzonderlijk in de uitleg.

De regering dreigt de luchthaven te sluiten zodra de negatieve externe effecten groter zijn dan de positieve externe effecten. Dit betekent dat de directie van de luchthaven haar doelstellingen moet aanpassen.

- d Leg uit dat hier sprake is van zelfbinding.
- e Kun je een overheidsmaatregel, zoals de sluiting van Botenberg, in een vrijemarkteconomie tegenkomen? Motiveer je antwoord.

- f Bereken welke waarde de andere negatieve externe effecten (tabel 2) minimaal moeten hebben indien sluiting van Botenberg zou leiden tot een stijging van de welvaart in ruime zin.
(Vwo 2007-I, aangepast)
- 22 Lees onderstaand artikel en beantwoord daarna de onderstaande vragen.

BDO neemt oligopolie grote accountants onder de loep

Grote ondernemingen hebben te weinig keuze bij de uitvoering van de accountantscontrole. Er is sprake van een oligopolie van *The Big Four*, waaronder KPMG en Deloitte. Dit stelt accountantskantoor BDO CampsObers in zijn jaarverslag over 2007. BDO constateert een toenemende ongerustheid bij investeerders, ondernemers en internationale toezicht-houders over de dominante positie van de *The Big Four*. Er is een beperkte marktwerking en de tarieven worden hoger als gevolg daarvan. *The Big Four* werpen tegen dat het bedrijfsleven deze situatie zelf in de hand heeft gewerkt door steeds maar weer te kiezen voor de zekerheid en reputatie van een groot accountantskantoor.

Bron: Het Financieele Dagblad (06-05-2008)

- a Waarop heeft in dit artikel de term 'oligopolie' betrekking?
- b Verklaar de beperkte marktwerking op de markt voor accountantscontrole.
- c Het bedrijfsleven heeft de situatie zelf in de hand gewerkt. Dit was het gevolg van een *prisoners dilemma*. Leg het dilemma uit aan de hand van dit voorbeeld.
- 23 Lees onderstaand artikel en beantwoord daarna de vragen.

De benzine wordt duur betaald

Benzine is nergens duurder dan in Nederland. Hoe komt dat zo? De kale brandstofprijs, d.w.z. zonder accijns en btw, ligt in ons land ongeveer 8 eurocent hoger dan in de rest van Europa. Daarbij komt dat langs de snelwegen de gemiddelde prijs 8 cent hoger ligt dan buiten de snelwegen.

De huidige topman van Akzo Nobel, Hans Wijers heeft, toen hij minister van Economische Zaken was (1994-1998) onderzoek laten doen naar de vraag of er sprake was van een kartel tussen de benzinemaatschappijen. Deze hebben dit altijd ontkend. Men heeft toen en ook bij later onderzoek nooit hard kunnen maken dat van een kartel sprake is. Om voor meer concurrentie te zorgen werd een veilingstelsel ingevoerd voor de locaties langs de snelwegen. De bedoeling is dat nieuwkomers hierdoor tot de markt kunnen toetreden. In de praktijk blijken het steeds weer de bestaande grote vier (Shell, Esso, BP en Texaco) te zijn die op de veilingen als kopers uit de bus komen.

Opnieuw vraagt nu een aantal partijen om onderzoek. Maar we mogen verwachten dat het de NMa weer niet zal lukken hard te maken dat er een benzinekartel bestaat. Het is hoogst eigenaardig dat de mededingingsautoriteit door de jaren heen blijft zoeken naar een niet bestaand kartel. Een kartel is een overeenkomst tussen partijen. Als die partijen het een beetje slim aanpakken is zo'n overeenkomst niet aan te tonen. Volgens mij ligt het veel eenvoudiger. Er is geen kartel, maar er is sprake van wat we noemen 'onderling afgestemde feitelijke gedragingen'. Ook die zijn volgens artikel 6 van de Mededingingswet verboden. Ook daartegen kan de NMa optreden. Shell verhoogt zijn prijs met 1 cent en de andere maatschappijen nemen dit waar en volgen. Shell is prijsleider in het benzine-oligopolie. Het moet toch niet zo moeilijk zijn dit prijsleiderschap en het volgzzaam gedrag van de anderen vast te stellen door een tijdje de prijsveranderingen bij een aantal pompen

bij te houden. Dat dit niet gebeurt, geeft te denken. Je zou je kunnen voorstellen dat Shell c.s. zo groot zijn dat zij onze regering kunnen bewegen ze met rust te laten. Bijvoorbeeld door te dreigen met vertrek van het hoofdkantoor uit Nederland.
Bron: www.volkskrant.nl; auteur: econoom Rolf Schöndorff (20-08-2008)

- a Waarom bestond er vermoeden dat er in Nederland sprake kon zijn van kartelvorming op de benzinemarkt?
- b Leg uit dat de term die Schöndorff gebruikt ('onderling afgestemde feitelijke gedragingen') te maken kan hebben met *zelfbinding* van de vier maatschappijen.
- c Op welke wijze kan Shell zijn machtspositie gebruiken in de onderhandelingen met de Nederlandse overheid?
- d Wat is volgens jou, na lezing van dit artikel, de reden van de hoge benzineprijzen in ons land?

7.5 Onderhandelen

Je zult begrijpen dat de uitkomst van onderhandelingen in veel gevallen sterk afhangt van de **macht** van de onderhandelaars. Onderhandelen is een spel, waarbij het mes vaak op de tafel ligt en dat de onderhandelaars op het scherpst van de snede voeren. Er zijn zelfs spellen in de handel, waarmee je jouw onderhandelingstechniek kunt verbeteren.

De ene persoon vindt dat onderhandelen een kwestie is van een **win-winsituatie** creëren, terwijl een ander van mening is dat je de tegenpartij aan de andere kant van de onderhandelingstafel totaal 'van tafel moet vegen'. De zogenaamde 'the winner takes it all'-strategie.

Bij economische onderhandelingen gaat het meestal over de verdeling van het consumentensurplus en het producentensurplus, waarbij de partijen uiteraard een zo groot mogelijk aandeel van dit totale surplus willen hebben. Een monopolist kan een hogere prijs vragen, omdat er geen direct alternatief voor dat product is. Een monopolist verkrijgt daardoor een relatief groot deel van het surplus.

Een onderhandelende partij zal ook meer resultaat behalen als deze de tegenpartij goed kent. Een verkoper die de betalingsbereidheid van de kopers goed kent, kan hier zijn voordeel mee doen. Kopers op hun beurt, die de kostprijs van het product en de winstmarge van het bedrijf kennen, eveneens. **Goede informatie** over de markt en je 'tegenstander' maakt je onderhandelingspositie sterker. Andere belangrijke factoren die een onderhandelingspositie sterker maken zijn, naast **marktmacht** en goede **informatie**, **vertrouwen**, **creativiteit**, **reputatie** en **naamsbekendheid**.

Arbeidsrelaties zijn vaak langdurig. Het extra loon dat een werknemer ergens anders kan verdienen is meestal lager dan de kosten die de werkgever moet maken om nieuw personeel te vinden en op te leiden. Daarom zal de werkgever de werknemer ook willen behouden. Dit surplus is de reden/basis voor langdurige arbeidsrelaties en tevreden werknemers en werkgevers.

Als de loononderhandelingen per bedrijf gevoerd worden, ontstaat een voorbeeld van een machtsprobleem. Bedrijven willen voorkomen dat hun personeel een te sterke machtspositie krijgt. Dat krijgen zij als zij veel specifieke bedrijfsinformatie bezitten of veel sectorale kennis hebben, waardoor zij zeer geliefd zijn bij andere bedrijven. Deze werknemers zouden een te groot beslag op het surplus kunnen leggen. Werkgevers zullen daarom vaak minder opleidingsmogelijkheden aanbieden, dan maatschappelijk of bedrijfseconomisch gewenst is. Dit probleem kun je voorkomen als loononderhandelingen buiten het bedrijf plaatsvinden door vertegenwoordigers van de partijen.

Iedereen weet dan van te voren de mate van de loonontwikkeling. We komen daar in de volgende paragraaf op terug. Voor het zittend personeel bepaalt niet het marktmechanisme het loonniveau, maar de loonschalen of cao-schalen, die het resultaat zijn van cao-onderhandelingen.

Bedrijven maken kosten. Een deel van die kosten verdienen zij terug, maar we onderscheiden ook kosten, die de producent niet meer in de prijs doorberekent. Dat zijn de zogenaamde **verzonken kosten**. Verzonken kosten zijn al gemaakte kosten, die je niet meer hoeft terug te verdienen. Het zijn meestal de kosten die gemaakt zijn voor een investering. De rails van het spoorwegennet liggen er al. Je hoeft als bestaande railvervoerder deze kosten nu niet meer in de prijs van je product door te berekenen. Een nieuwe toetreders die een eigen railnet moet aanleggen, zou daarmee zulke hoge kosten moeten betalen, dat hij nooit zal kunnen toetreden tot de markt. Daarmee kan een bedrijf de verzonken kosten gebruiken om concurrenten buiten de deur te houden.

Bedrijven met speciaal aangelegde netwerken kenmerken zich door deze zogenaamde verzonken kosten. Denk hierbij maar telecommunicatie-, gas-, water- en elektriciteitsbedrijven. De verzonken kosten ontmoedigen toetreders. De bestaande bedrijven krijgen daardoor een monopoliepositie. Dat leidt tot hogere prijzen en minder noodzaak tot innoverende maatregelen. Om de concurrentie op deze markten te bevorderen, heeft de Nederlandse overheid de oorspronkelijke bedrijfsvoering opgesplitst in eenheden. Neem als voorbeeld de elektriciteitsmarkt. De kabels van dit netwerk liggen al in de grond. Eén bedrijf beheert deze infrastructuur, maar moet elke aanbieder van elektriciteit toelaten op dit netwerk. Daarom kun je tegenwoordig bij verschillende leveranciers je elektriciteit inkopen, terwijl al deze stroom via hetzelfde netwerk bij de afnemers komt.

Zodra deze verzonken kosten een rol gaan spelen bij onderhandelingen, kan dat het onderhandelingsresultaat sterk beïnvloeden. Hieronder zullen we daarvan twee voorbeelden geven.

Voorbeeld 1: Vergunningen UMTS-frequenties

Een aantal jaren geleden verkocht de Nederlandse overheid via een veiling (bij opbod) vijf vergunningen voor UMTS-frequenties. UMTS of Universal Mobile Telecommunications System kun je zien als de opvolger voor GSM/GPRS.

Elke aanbieder van mobiele telefonie, mobiel internet en mobiel video heeft daarvoor één vergunning nodig. Het aanleggen van het voor deze dienstverlening vereiste netwerk kost nieuwe aanbieders enige miljarden euro's, maar voor bestaande aanbieders van mobiele telefonie (GSM) liggen deze kosten aanzienlijk lager. Zij hebben dat netwerk immers al.

De veiling van UMTS-frequenties bracht, gemeten naar opbrengst per inwoner, erg weinig op voor de overheid. De overheid stelde vijf vergunningen beschikbaar en in ons land waren ook vijf aanbieders op dit terrein actief. Deze vijf hoefden niet bang te zijn voor buitenlandse aanbieders, omdat het aanleggen van een netwerk veel geld kost.

De vijf beschikten al over een bestaand netwerk. Zij hadden deze kosten al eerder gemaakt (verzonken kosten). Bij de veiling boden zij dan ook niet al te hoog. Hoewel de geboden prijs aan de lage kant was, boden nieuwe buitenlandse aanbieders niet hoger, omdat zij wel enorme investeringen zouden moeten doen.

Kortom: de frequenties kwamen in handen van de vijf bestaande aanbieders, die hun verzonken kosten hadden ingezet bij deze onderhandelingen.

Een UMTS-mast: verzonken kosten

Voorbeeld 2: Hogere vergoeding voor privéklinieken

Aanvankelijk stelde het ministerie geen voorwaarden aan de exploitatie van privéklinieken. Dit vanuit de gedachte dat alleen de honoraria van de specialisten werden vergoed en dat de kosten dus beperkt zouden blijven.

Dit was een doorn in het oog van de privéklinieken, die terecht opmerkten dat de bestaande ziekenhuizen de beschikking hebben over allerlei (specialistische) medische apparatuur, die zij moeten aanschaffen en in de prijs moeten doorrekenen. Daardoor hadden zij een slechte concurrentiepositie. Het argument van deze verzonken kosten van de bestaande ziekenhuizen gebruikten de privéklinieken als argument voor de rechter om dezelfde vergoeding te krijgen als reguliere ziekenhuizen. Nadat de rechter deze eis als terecht had gevonnist, zouden de kosten voor de gezondheidszorg de pan uit rijzen. Daarom wilde het ministerie het aantal privéklinieken aan banden leggen door middel van een vergunningstelsel. De veertig centra die nu erkend zijn, krijgen voorlopig een vergoeding die maximaal gelijk is aan de landelijk uniforme neventarieven, zoals die voor de ziekenhuizen zijn vastgesteld. Zelfstandige behandelcentra mogen wel lagere, maar geen hogere vergoedingen vragen dan deze neventarieven.

Bron: www.medischcontact.nl

× Gemeente Amsterdam

× **Nooit | Zuidlijn**

metrolijn (Noord-Zuidlijn). In een kwartier van Amsterdam Noord, helemaal naar de andere kant van de stad, Amsterdam Zuid, de Noord-Zuidlijn moet het gaan realiseren. Met 200.000 reizigers per dag snel, veilig, en comfortabel dwars door de binnenstad. De metrolijn krijgt acht stations. De kosten van de lijn waren in 2004 echter geraamd op 1,4 miljard euro. Door allerlei tegenslagen zijn deze kostenramingen inmiddels bijgesteld tot 3,1 miljard euro (2009) en dat is nog geen garantie dat de kosten niet verder zullen oplopen. Inmiddels gaan er stemmen op om de aanleg van de lijn maar te stoppen. Maar omdat dit zonde is van al het geld dat er al is ingestoken (verzonken kosten) moet de gemeente Amsterdam met behulp van de centrale overheid verder. Het *point of no return* is namelijk gepasseerd.

Soms vormen verzonken kosten ook een dilemma bij de vraag of je een project moet voortzetten of misschien wel moet stoppen, omdat de kosten daarvan de pan uit rijzen. Een mooi voorbeeld daarvan is de aanleg van de nieuwe Amsterdamse

Een bijzonder probleem bij het bestaan van verzonken kosten vormt het zogenaamde berovingsprobleem. We zullen dit toelichten met een voorbeeld uit de 'Wealth of Education'.

Een steenrijke dame liet een prachtig huis bouwen in Louisiana met alle grandeur die bij dat soort huizen past. Het huis had grote zuilen en brede trappen en ze wilde ook een uniek gietijzeren toegangshek. Ze liet dat speciaal voor haar huis maken en ontwerpen door een plaatselijke gieterij. Toen het hek af was, schrok ze, zo afschuwelijk vond ze het. Ze zei tegen de smid dat ze het hek nooit meer wilde zien en verscheurde de rekening van 1.400 dollar (voor die tijd een vermogen). De smid nam het hek terug, maar wist niet wat hij er mee moest doen. Voor hem had het nu alleen nog maar schrootwaarde. Het zette het hek op zijn terrein en bood het te koop aan voor 190 dollar. De rijke dame hoorde via via dat het hek voor 190 dollar te koop stond. Zij liet één van haar personeelsleden het hek kopen voor dat bedrag. Sinds die tijd vormt het hek de toegangspoort tot haar landgoed.

Het verhaal is een voorbeeld van een **berovingsprobleem**, een dynamisch probleem, waarbij specifieke investeringen moeten worden gedaan voorafgaand aan het sluiten van een transactie, zoals het ontwerpen van een hek. De kern van het probleem is dat contracten niet alles kunnen dekken en dat er investeringen gedaan worden die alleen (of voornamelijk) binnen de transactie waarde bezitten en niet daarbuiten.

Bedrijven bundelen bijvoorbeeld de krachten voor onderzoek en moeten daarvoor investeren in apparatuur die buiten deze samenwerking waardeloos is. Deze specifieke investeringen leveren de bedrijven veel op als beide zich volop inzetten. Als een van beide partijen zich niet echt inzet en zijn geld en tijd liever aan andere zaken besteedt, wordt de tegenpartij benadeeld. Omdat speler A verwacht dat speler B zijn afspraken niet nakomt, verricht speler A zelf ook minder investeringen. De kosten van deze samenwerking zijn inmiddels verzonken en de benadeelde partij kan geen kant op met zijn investeringen.

In de literatuur spreekt men van een berovingsprobleem omdat de partij die gedwongen is de verslechterde condities, zoals opgelegd door de andere partij, over te nemen, in feite wordt beroofd.

Vragen en opdrachten bij 7.5

24 Lees het voorbeeld van de vergunningen UMTS-frequenties nog eens en beantwoord dan de volgende vragen:

- a** Het beperkte aantal aanbieders en de aard van het product zijn twee redenen waarom er op de markt voor UMTS géén sprake zal zijn van volkomen concurrentie. Van welke marktform was er sprake op de markt waar vergunningen voor UMTS-frequenties in Nederland aangeboden werden?
- b** Noem, op basis van bovenstaande gegevens, nog een derde reden waarom er op de markt voor UMTS geen sprake zal zijn van volkomen concurrentie. Licht je antwoord toe. In de discussie na afloop van de veiling stonden twee beweringen centraal:

Bewering 1:

- De lage opbrengst van de veiling voor de overheid is te wijten aan het samengaan van twee factoren: de relatief hoge investeringskosten voor *nieuwe* aanbieders en het feit dat de overheid besloot het aantal te veilen vergunningen vast te stellen op vijf.

Bewering 2:

- De prijs per eenheid UMTS zal in Nederland lager worden dan in andere landen, omdat de lage opbrengst van de veiling leidt tot (relatief) lage constante kosten voor de aanbieders.

- c** Verklaar bewering 1 op basis van de gegevens over mobiele telefonie.
- d** Leg uit waarom bewering 2 *niet juist* hoeft te zijn.

25 Te huur: 'gratis' schoolboeken!

In een land is Boekhuur monopolist op de markt van schoolboekenverhuur. Dit bedrijf levert huurboeken aan veel middelbare scholen. De andere scholen kopen de boekenpakketten rechtstreeks bij uitgeverijen. Alle scholen krijgen van de overheid een vergoeding van € 210 per leerling per schooljaar. De scholen stellen de boekenpakketten gratis ter beschikking aan de leerlingen. Elke leerling ontvangt per schooljaar één boekenpakket.

De directie van Scholengemeenschap Avantis moet kiezen: de boekenpakketten zelf kopen of de boekenpakketten huren bij Boekhuur. De directie stelt de volgende twee eisen.

De kosten per leerling:

- 1) moeten zo laag mogelijk zijn;
- 2) mogen niet hoger worden dan de vergoeding per leerling die de overheid aan de school verstrekt.

Gebruik bron 1.

- a Welke keuze zal Avantis maken: kopen of huren? Onderbouw je antwoord met een berekening en houd rekening met de twee eisen.

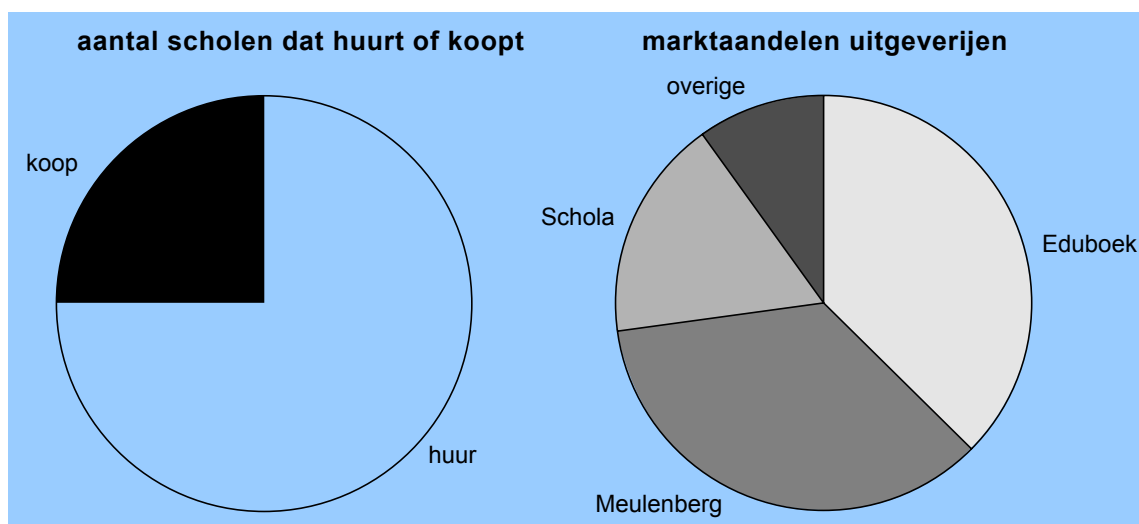
bron 1 Avantis: schoolboeken kopen of huren?

	kosten koopboeken	kosten huurboeken
variabel	€ 100 per pakket per schooljaar	€ per pakket per schooljaar ¹⁾
vast	€ 120.000 per schooljaar	niet van toepassing
aantal leerlingen	1.000	

noot 1) Boekhuur rekent met een kostprijs van € 170 per pakket per schooljaar en een winstmarge van 20%

Boekhuur wil zijn winst vergroten door een verlaging van zijn inkoopprijs. Boekhuur gaat daarom in onderhandeling met de drie grootste uitgeverijen. Edubook, Meulenberg en Schola stellen dat Boekhuur de oude prijs moet betalen. Zowel Boekhuur als de drie grote uitgeverijen samen menen een sterke uitgangspositie te hebben en gaan met vertrouwen de prijsonderhandelingen in.

bron 2 kenmerken van de markt voor schoolboeken (middelbare scholen)

Gebruik bron 2 bij beantwoording van de vragen b en c.

- b Geef een argument voor Boekhuur om zich sterk te voelen in de prijsonderhandelingen met de uitgeverijen.
 c Geef een argument voor de drie grootste uitgeverijen samen om zich sterk te voelen in de prijsonderhandelingen met Boekhuur.

bron 3 prijsconcurrentie en winstverwachtingen

		Rent-A-Book	
		€ 204	€ 195
Boekhuur	€ 204	34, 34	19, 42
	€ 195	42, 19	31, 31

- De bedragen zonder €-teken geven de winst in miljoenen euro's weer bij de gegeven prijsverhoudingen.
- De prijzen gelden per schoolboekenpakket.
- In elke cel is als eerste het winstbedrag van Boekhuur vermeld en als tweede het winstbedrag van Rent-A-Book.

Edubook wil minder afhankelijk zijn van Boekhuur en start een eigen verhuurbedrijf voor boekenpakketten: Rent-A-Book (RAB). RAB gaat met Boekhuur concurreren op de markt voor schoolboekenverhuur. RAB overweegt twee prijsalternatieven, zoals te zien is in bron 19. Boekhuur is van de plannen op de hoogte en heroverweegt zijn prijsbeleid. Zowel Boekhuur als RAB streven naar een zo hoog mogelijke winst.

Gebruik bron 3 bij de vragen d en e.

- d** Welke prijs per pakket zal Boekhuur vragen nu RAB ook boekenpakketten verhuurt? Verklaar je antwoord.
- e** Leg uit dat in de gegeven situatie Boekhuur en RAB hun winst zouden kunnen vergroten door het maken van een prijsafpraak.

(Havo pilotexamen 2009-I-6)

- 26** Bij vraag 15 las je in het artikel over de brandstofprijzen dat de vergunningen, die via veilingen werden verstrekt om een benzinstation aan de rijksweg te mogen openen, steeds terecht kwamen bij de grote vier maatschappijen: Shell, BP, Texaco en Esso. Leg uit hoe je dit kunt verklaren met behulp van de verzonken kosten.

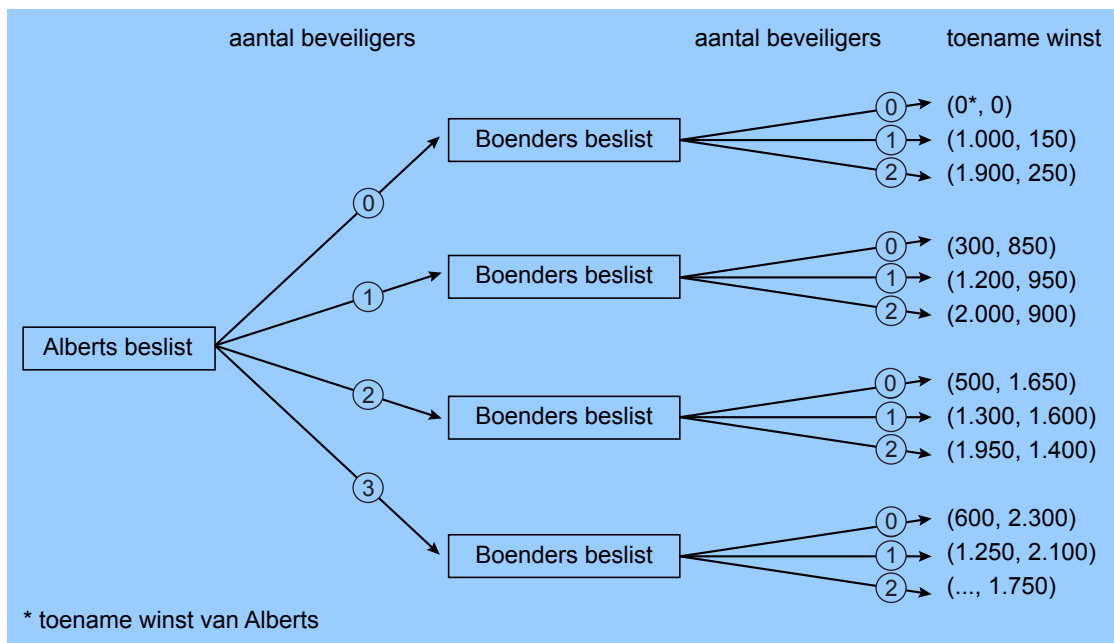
27 Een boom op het plein

Rond een plein zijn drie winkels gevestigd. Soms wordt er 's nachts in deze winkels ingebroken. Een beveiligingsbedrijf speelt hierop in en heeft de drie winkeliers een offerte gestuurd voor het bewaken van het plein gedurende de nacht. Beveiliging kan worden ingehuurd voor € 700,- per maand per beveiligiger. De beveiligiger bewaakt, ongeacht welke winkelier hem heeft ingehuurd, het gehele plein.

Een van de winkeliers, Alberts, heeft een inschatting gemaakt van het bedrag dat de winkeliers per maand zouden besparen op de kosten van de inbraak, indien het plein 's nachts bewaakt zou worden. Hij gaat ervan uit dat de twee andere winkeliers dezelfde inschatting maken. In de tabel die hij heeft gemaakt, wordt de marginale kostenbesparing weergegeven bij de inzet van steeds één beveiligiger extra.

bij de inzet van de	marginale kostenbesparing Alberts	marginale kostenbesparing Boenders	marginale kostenbesparing Carant
1ste beveiligiger	1.000	850	200
2de beveiligiger	900	800	150
3de beveiligiger	800	650	100
4de beveiligiger	650	500	0
5de beveiligiger	500	350	0
6de beveiligiger	300	150	0

Alberts wil als eerste een beslissing nemen en verwacht dat Boenders daarna beslist. Dit levert de volgende beslissingsboom op waarbij de beslissingen van Carant niet zijn weergegeven. Zie de figuur op de volgende pagina.

De drie winkeliers in deze opgave beschikken ten aanzien van deze beslissing over dezelfde informatie.

- Leg aan de hand van de tabel uit waarom de beslissingen van Carant niet in de beslissingsboom zijn weergegeven.
- Bereken de, in de beslissingsboom ontbrekende, toename van de winst van Alberts.
- Leg met behulp van de beslissingsboom uit welk aantal beveiligers Alberts respectievelijk Boenders zal inhuren.

Alberts besluit met zijn collega Boenders te overleggen en pakt de tabel en de beslissingsboom erbij. Boenders is het eens met de gegevens, maar geeft aan zich door de voortdurende inbraken zo onveilig te voelen dat hij één beveiligers zal inhuren, ongeacht wat Alberts daarna beslist.

Het toegenomen gevoel van veiligheid van Boenders komt niet in de cijfers tot uitdrukking.

- Geef een voordeel dat Alberts van de beslissing van Boenders heeft. Gebruik hierbij de begrippen zelfbinding en reputatieschade.

Alberts realiseert zich dat een afspraak tussen de drie betrokken winkeliers over collectieve beveiliging van het plein wel eens tot een veel beter resultaat zou kunnen leiden. Hij stelt voor om vijf beveiligers in te huren en de kosten te verdelen over de drie winkeliers naar rato van hun marginale kostenbesparing.

- Geef de onderbouwing van dit voorstel op basis van de volgende aspecten:

- de omvang van de gezamenlijke winst;
- asymmetrische informatie;
- free rider-gedrag (= meelifersgedrag).

De onderbouwing moet passen in de gegeven context. Gebruik ongeveer 75 woorden.

(Vwo pilotexamen 2010-II-5)

Bestudeer nu de Checklist achter in het boek (pagina 303) om te zien wat je in dit hoofdstuk hebt geleerd.

Samenwerken en onderhandelen: Spel/Experiment 7.1

'Het gevangenenprobleem'

In paragraaf 7.1 ben je het gevangenenprobleem al tegengekomen.

Het gevangenenprobleem is een probleem dat we op tal van terreinen in de samenleving tegenkomen. Dus niet alleen bij de ondervraging van twee gevangenen.

We zien het probleem ook bij allerlei markten en situaties. Voorbeelden hiervan zijn concurrentiestrategieën tussen fabrikanten of winkeliers, handelsoorlogen tussen landen en bij een wapenwedloop.

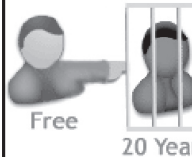

Het spel wordt gespeeld met tweetallen (dus één tegen één).

Vooraf weet je niet wat je tegenspeler gaat doen / beslissen en je moet tegelijk (simultaan) je beslissing duidelijk maken.

Het gevangenenprobleem is erg belangrijk in de economische theorie.

Probeer je er door middel van dit spel/experiment in te verdiepen en het je eigen te maken.

Succes!

		Henry	
		Not Guilty	Guilty
Dave	Not Guilty	 3 Months	 Free 20 Years
	Guilty	 Free 20 Years	 5 Years

"The way I see it, Russia thinks we think they think we're not willing to go to war."

8 Concept 5-2 Samenwerken en onderhandelen deel 2

8.1 Het arbeidsvoorwaardenoverleg

Het arbeidsvoorwaardenoverleg vindt in Nederland op drie verschillende niveaus plaats, te weten op landelijk niveau (*macro*), op bedrijfstak niveau (*meso*) en op bedrijfsniveau (*micro*). We zullen de drie verschillende niveaus apart bespreken en samenvatten in een schema.

Op landelijk niveau zijn drie partijen betrokken bij het **arbeidsvoorwaardenoverleg**. Dat zijn de werkgevers en werknemers vertegenwoordigd door hun overkoepelende organisaties, de centrales genoemd en de overheid. De overheid heeft meer een bemiddelende rol. Bij het overleg is zij zelf geen partij.

Voorbeelden van **werkgeverscentrales** zijn de VNO (Vereniging van Nederlandse Ondernemingen) en het NCW (Nederlands Christelijk Werkgeversverbond). De meest bekende **werknemerscentrales** zijn de FNV (Federatie Nederlandse vakbeweging) en het CNV (Christelijk Nationaal Vakverbond).

Dit landelijke overleg vindt plaats in de **Stichting van de Arbeid**. Dit is een overlegorgaan voor werkgevers en werknemers. Over het algemeen functioneert dit overlegorgaan goed en leidt daarmee tot sociale rust op de arbeidsmarkt. Het is de basis voor het bekende Nederlandse *poldermodel*. De sociale partners proberen met elkaar in de Stichting van de Arbeid de marges voor de cao-onderhandelingen te bepalen. Als beide partijen tot een overeenkomst komen, dan noemt men die overeenkomst een **Centraal Akkoord**.

Op een lager niveau vinden de eigenlijke onderhandelingen tussen werkgevers en werknemers plaats. Dit zijn de **cao-onderhandelingen**. Cao staat voor Collectieve Arbeidsovereenkomst. Het zijn werkgeversorganisaties en werknemersvakbonden die dit overleg voeren met in hun achterhoofd de marges die in het Centraal Akkoord zijn vastgelegd.

Voorbeelden van **vakbonden** zijn de industriebond FNV, de industriebond CNV, de hout- en bouwbond FNV, de hout- en bouwbond CNV, enz.

Voorbeelden van **werkgeversverenigingen** zijn de AWWN (Algemene Werkgevers Vereniging in Nederland) en de LTO (Landelijke Tuinbouw Organisatie).

Cao-onderhandelingen vinden per bedrijfstak plaats.

Ook zijn er grote ondernemingen die hun eigen cao afsluiten met de vakbonden. In een cao staan de afspraken met betrekking tot de **primaire arbeidsvoorwaarden**.

Je moet dan voornamelijk denken aan de hoogte van het loon en pensioenregelingen. Cao-lonen noemt men ook wel **contractlonen**. Maar ook over belangrijke secundaire arbeidsvoorwaarden vindt overleg plaats tijdens de cao-onderhandelingen.

Tot de secundaire voorwaarden horen onder andere: vakantiebetalingen, kinderopvangmaatregelen, scholingsmogelijkheden, reisvergoedingen en eventuele arbeidstijdverkorting.

In principe gelden de gemaakte afspraken uitsluitend voor de werkgevers en werknemers die lid zijn van de onderhandelende organisaties.

Tot 2004 was het heel gebruikelijk dat de minister van Sociale Zaken de afgesloten cao's **algemeen verbindend verklaarde**. Dit betekent dat ook niet aangesloten werkgevers zich aan de cao-afspraken dienen te houden en dat niet georganiseerde werknemers ook profiteren van de onderhandelingsresultaten van de georganiseerde werknemers. Hier is ook weer sprake van 'meeliften' of 'free riding'. Deze laatste groep betaalt immers geen contributie voor een vakbondslidmaatschap, maar ontvangt wel de resultaten van het loonoverleg.

Zowel werkgevers als werknemers kunnen de algemeen verbindend verklaring aanvragen bij het ministerie van Sociale Zaken. Tegenwoordig ontmoet je steeds meer weerstand voor het algemeen verbindend verklaren.

Het door het Centraal Bureau voor de Statistiek berekende consumentenprijsindexcijfer (cpi) levert een belangrijke bijdrage in het arbeidsvoorwaardenoverleg tussen werkgevers en werknemers. We noemen deze twee groepen ook wel de **sociale partners**. Het cpi is uitgangspunt voor de loon-onderhandelingen. Een loonstijging die precies even groot is als de cpi noem je **prijscompensatie**. Deze loonstijging compenseert de gestegen kosten van het levensonderhoud, zodat je koopkracht gelijk blijft. Is je loonstijging groter, dan nodig is voor de prijscompensatie, dan noem je het deel dat leidt tot een koopkrachtverbetering een **initiële loonstijging**.

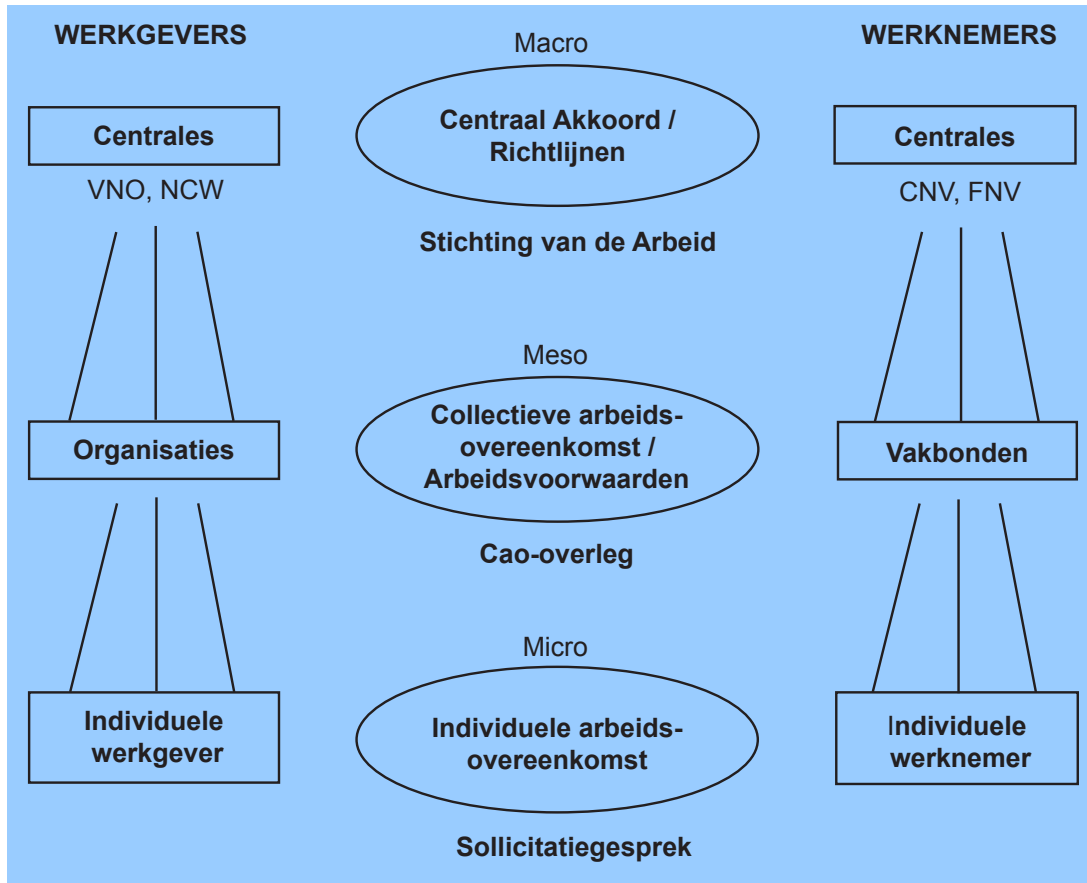
Er zijn ook andere redenen voor een loonstijging. Denk maar aan promotie, overwerk, een leeftijdsperiodiek en een bonus. In dergelijke situaties noem je de loonsverhogingen **incidentele loonstijgingen**.

Vakbonden richten hun looneisen vaak op de zogenaamde **loonruimte**. Dit is de som van de prijsstijging van de producten en de stijging van de arbeidsproductiviteit van het personeel. Beide ontwikkelingen leveren de producent meer geld op en daar willen de vakbonden ook van profiteren.

Op het onderste niveau (micro) bevinden zich de onderhandelingen tussen individuele werkgevers en werknemers. Deze onderhandelingen kun je het sollicitatiegesprek noemen. Als je bent aangenomen, krijg je een individuele arbeidsovereenkomst (arbeidscontract). Ook daarin kunnen werkgever en werknemer nog aanvullende afspraken opnemen. Maar bij elke individuele arbeidsovereenkomst moet de werkgever, als deze is aangesloten bij een cao-partner, een collectieve arbeidsovereenkomst aan zijn personeel verstrekken.

Er bestaan ook bonden die niet onder een vakcentrale vallen. Je noemt deze bonden daarom **categoriale bonden**. Het betreft hier meestal beroepsgroepen die vanuit hun vak een bepaalde mate van onafhankelijkheid wensen. Voorbeelden daarvan zijn de LSV (Landelijke Specialisten Vereniging), de broederschap van notarissen, de vereniging van verkeersvliegers, makelaars, huisartsen, leraren en dergelijke.

Het arbeidsvoorwaardenoverleg in een schema samengevat

Vragen en opdrachten bij 8.1

- 1 Machtsposities en belangentegenstellingen spelen bij de cao-onderhandelingen een grote rol.
 - a Leg uit hoe vakbonden een krappe arbeidsmarkt bij deze onderhandelingen betrekken.
 - b Leg uit hoe werkgevers de internationale concurrentiepositie bij deze onderhandelingen kunnen betrekken.

2 Loon naar werken

Leraar Jansen maakte in 2002 op zijn school promotie waardoor zijn salaris op jaarbasis volgens de cao voor 2002 steeg van € 40.000 naar € 45.000. In de cao voor 2003 is bepaald dat alle onderwijssalarissen op jaarbasis met 5% worden verhoogd. Tijdens de cao-onderhandelingen speelden onder andere de gegevens in onderstaande tabel een rol.

	2001	2002	2003
consumentenprijsindex (cpi)	116,2	122,1	125,7
onderwijsvacatures (in % van het aantal voltijdbanen in het onderwijs)	1,4	1,5	1,7

- a Bereken met hoeveel procent het salaris van Jansen in 2003 zou zijn gestegen als dit uitsluitend zou zijn aangepast aan de inflatie in 2003.
- b Met welke salarisontwikkeling heeft Jansen in de jaren 2002 en 2003 te maken gehad? Kies één van de onderstaande antwoorden:
 - alleen met prijscompensatie;
 - alleen met prijscompensatie en incidenteel;

- alleen met incidenteel en initieel;
- met prijscompensatie en incidenteel en initieel.

Hieronder staan twee uitspraken over de onderwijsvacatures:

Uitspraak 1: Op basis van de tabel kan worden geconcludeerd dat het aantal vacatures in het onderwijs in de jaren 2001-2003 is toegenomen.

Uitspraak 2: De ontwikkeling van de onderwijsvacatures zal voor de onderwijsvakbonden aanleiding zijn geweest hun looneisen voor 2003 te matigen.

- c Geef voor elke uitspraak aan of deze juist of onjuist is.

(Havo deelvak 2003-I-5)

3 Winstmarge industrie onder druk?

De industrievakbonden stellen bij het arbeidsvoorwaardenoverleg voor een komend jaar een looneis van 3%. Deze looneis is onder andere gebaseerd op de volgende gegevens:

- Stijging van de kosten van levensonderhoud 2,25 %.
- Stijging van de arbeidsproductiviteit in de industrie 1,75 %.
- Stijging van de verkoopprijzen in de industrie 1,40 %.

De industriewerkgevers vinden de looneis te hoog en willen niet verder gaan dan behoud van koopkracht. Ze pleiten voor een gematigde loonontwikkeling omdat de winstmarge (= winst per product) toch al onder druk zou staan. Daarbij verwijzen ze naar een rapport over de Nederlandse economie waarin de volgende ontwikkelingen worden gesignaleerd:

- De arbeidsproductiviteitsgroei in de Nederlandse industrie blijft achter bij het landelijke gemiddelde.
- De arbeidsproductiviteitsgroei in de Nederlandse industrie blijft achter bij die in de industrie in het buitenland.
- Door de sterke economische groei in de Verenigde Staten van Amerika stijgt de koers van de Amerikaanse dollar ten opzichte van de euro.

- a Is het in de tekst genoemde arbeidsvoorwaardenoverleg gericht op het bereiken van een cao of op het bereiken van een Centraal Akkoord? Licht je antwoord toe.

- b In het rapport over de Nederlandse economie worden drie ontwikkelingen gesignaleerd. Kies één van deze drie ontwikkelingen en beschrijf hoe daardoor de winstmarge in de Nederlandse industrie onder druk kan komen te staan.

- c Met hoeveel procent zullen de lonen in de industrie stijgen als de werkgevers hun zin krijgen?

- d Zal het inwilligen van de looneis van de vakbonden leiden tot een lagere winstmarge in de Nederlandse industrie?

Verklaar je antwoord met een berekening aan de hand van de verstrekte gegevens.

(Vwo deelvak 2001-I-3)

4 Cao-overleg: loon of werk?

Bij de cao-onderhandelingen voor een komend jaar in de industrie wordt uitgegaan van de volgende prognose:

- Inflatie 2,3 %.
- Stijging arbeidsproductiviteit in de industrie 1,8 %.
- Stijging van de verkoopprijs in de industrie 1,5 %.
- Aandeel van de loonkosten in de verkoopprijs in de industrie 75,0 %.

De vakbondsleiders hebben het niet gemakkelijk. Zij staan voor het dilemma: meer loon of meer werk? Voor de achterban is een reële loonstijging belangrijk, maar een sterke loonstijging kan ten koste gaan van de bedrijfswinsten en de werkgelegenheid. Uiteindelijk wordt besloten tot een looneis van 3,5 %.

Bij een loonstijging wordt onderscheid gemaakt tussen prijscompensatie, initiële loonstijging en incidentele loonstijging.

- a Is er bij een stijging van het cao-loon met 3,5 % in de gegeven situatie sprake van een initiële loonstijging? Licht je antwoord toe.

De werkgevers vinden een stijging van het cao-loon met 3,5 % te fors. Zij stellen dat door een dergelijke loonstijging de winstmarge in de industrie zal dalen.

- b Toon met een berekening aan dat de loonkosten per product bij de gegeven loonstijging met 1,67 % toenemen.
- c Hebben de werkgevers gelijk met de stelling dat door de gegeven loonstijging de winstmarge in de industrie zal dalen? Licht je antwoord toe met behulp van een berekening.

(Vwo deelvak 2001-II-1)

8.2 Welke rol speelt de overheid in de loonvorming?

De meeste werknemers vallen onder een collectieve arbeidsovereenkomst ook al is het grootste deel van hen geen lid van een vakbond. Dat vanwege een eventueel algemeen verbindend verklaring van de cao door de minister van Sociale Zaken, waardoor ook niet-leden profiteren van de afgesloten contractlonen.

Maar daarnaast is de overheid zelf ook werkgever. En nog wel de grootste van ons land: in totaal zijn er 954.000 mensen werkzaam in de publieke sector, bij het Rijk, de provincies en de gemeenten. Dit komt neer op 11,4 procent van alle werkzame personen (8,3 miljoen) in Nederland.

Zie ook het staattie (bron: *Kerngegevens Personeel Overheid en Onderwijs, 2010*).

Het aantal ambtenaren per sector:

Onderwijs en wetenschappen	504.000
Gemeenten	171.000
Rijk	123.000
Defensie	68.000
Politie	62.000
Provincies	13.000
Waterschappen	10.000
Rechterlijke macht	4.000

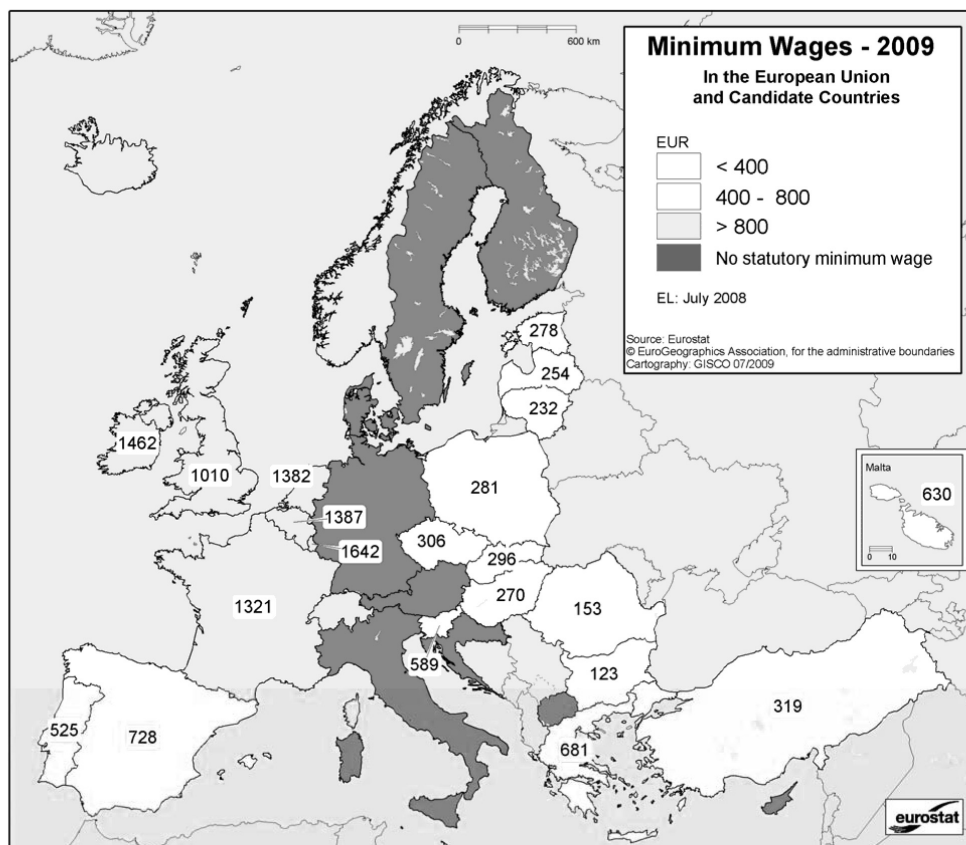
De overheid is hier als werkgever partij en onderhandelt in die rol met de ambtenarenbonden. Want ook ambtenaren hebben zich in vakbonden georganiseerd.

Ook heeft de overheid het minimumloon ingevoerd ter bescherming van de aanbieder van arbeid, te weten de werknemer. Een werkgever mag geen salaris geven dat lager is dan het wettelijke minimumloon. Ook door deze wetgeving, waarmee de overheid een bestaansminimum schept, laat de overheid haar invloed op de loonvorming duidelijk merken. Nederland heeft één van de hoogste minimumlonen van alle EU-landen.

Bruto minimumloon per 1 juli 2010

Leeftijd	% van het minimumloon	Per maand	Per week	Per dag
23+	100%	€1416,00	€326,75	€65,35
22	85%	€1203,60	€277,75	€55,55
21	72,5%	€1026,60	€236,90	€47,38
20	61,5%	€870,85	€200,95	€40,19
19	52,5%	€743,40	€171,55	€34,31
18	45,5%	€644,30	€148,70	€29,74
17	39,5%	€559,30	€129,05	€25,81
16	34,5%	€488,50	€112,75	€22,55
15	30%	€424,80	€98,05	€19,61

(bron: ministerie van SZW)

Het Nederlandse minimumloon behoort tot de hoogste in Europa.
Bron: Eurostat (www.eurostat.eu)

De overheid is een belangrijke inflatieveroorzaker. Dat klinkt vreemd als je weet, dat één van de **sociaal-economische doelstellingen** juist gericht is op het handhaven van een stabiel prijsniveau. Maar door verhoging van allerlei overheidsprijzen, belastingen en premies stijgen de kosten voor zowel werkgevers als werknemers.

Werkgevers zullen de gestegen kosten zoveel mogelijk doorberekenen in de verkoopprijs, waardoor de kosten van levensonderhoud stijgen.

Werknemers zullen op hun beurt weer hogere lonen eisen om deze prijsstijgingen te compenseren. Zo is het minimumloon (zie de tabel op de vorige pagina) in anderhalf jaar tijd met 35 euro gestegen. Ook via allerlei belastingmaatregelen beïnvloedt de overheid de loonvorming.

Toch is ook de overheid gebaat bij een beheerste loongroei. De lonen van ambtenaren en de uitkeringen zijn vaak gekoppeld aan de lonen in de marktsector. Deze koppeling houdt in dat als de lonen in het bedrijfsleven stijgen, de overheid haar ambtenaren en de uitkeringstrekkers ook meer moet betalen. Een bijkomend voordeel van deze koppeling is dat de vakbonden hun looneisen vaak beperken uit solidariteit met ambtenaren en uitkeringsgerechtigden. Want een te grote loonstijging maakt dat de overheid deze koppeling juist ongedaan maakt. De kosten voor de overheid, die ten laste komen van de schatkist, nemen dan teveel toe.

Werkgevers en ook werknemers zijn gebaat bij een gunstige economische ontwikkeling. En als hoge lonen het risico inhouden dat daardoor werkgelegenheid verloren gaat, zullen vakbonden hun looneisen inperken. Maar als er enige ruimte voor een looneis is, dan zullen ze niet nalaten dat te doen. Deze **loonruimte** ontstaat door de stijging van de verkoopprijzen en door de stijging van de arbeidsproductiviteit. De prijsstijging verhoogt de omzet en de stijging van de arbeidsproductiviteit verlaagt de kosten per product. Werknemers presteren dan meer en willen daarvoor graag geld zien.

Werkgevers en werknemers hebben behoefte aan betrouwbare gegevens en goede modellen, waarmee zij de gevolgen van het beleid en van de gemaakte afspraken kunnen doorrekenen.

Het **Centraal Planbureau** is een overheidsinstelling die zich vooral bezighoudt met het maken van economische voorspellingen. Daarvoor gebruikt zij grote economische computermodellen.

De belangrijkste publicaties van het CPB zijn:

- 1) het in maart verschijnende **Centraal Economisch Plan (CEP)**;
- 2) de in september verschijnende **Macro Economische Verkenningen (MEV)**.

Deze laatste publicatie verschijnt tegelijkertijd met de **Rijksbegroting** op de derde dinsdag in september. Het bekendste onderdeel van de Rijksbegroting is de **Miljoenennota**.

Omdat deze prognoses, waarvoor het Rijk verantwoordelijk is, een belangrijke rol spelen in de onderhandelingen tussen werkgevers en werknemers, zie je ook hier de betrokkenheid van de overheid in de loonvorming.

Maar omdat ook de regering niet altijd alles weet, laat zij zich regelmatig adviseren. Het belangrijkste en hoogste adviesorgaan is de **Sociaal Economische Raad (SER)**.

Daarnaast heeft de SER ook nog een aantal toezichhoudende taken. De SER bestaat uit drie partijen. Samen vormen zij een afspiegeling van sociaal-economisch Nederland. Werknemers en werkgevers (het bedrijfsleven) zijn via hun centrale organisaties vertegenwoordigd. De zetelverdeling is afhankelijk van de grootte van de organisaties. De derde partij, de **kroonleden**, vertegenwoordigt het algemene belang.

Kroonleden zijn door de Kroon (regering plus staatshoofd) benoemde onafhankelijke deskundigen. De raad telt in totaal 33 leden, 11 werkgeversleden, 11 werknemersleden en 11 kroonleden. Sinds 1 januari 1997 mogen ook de Eerste en de Tweede Kamer de SER om advies vragen.

Minister de Jager met het beroemde koffertje in de Tweede Kamer (2012)

Vragen en opdrachten bij 8.2

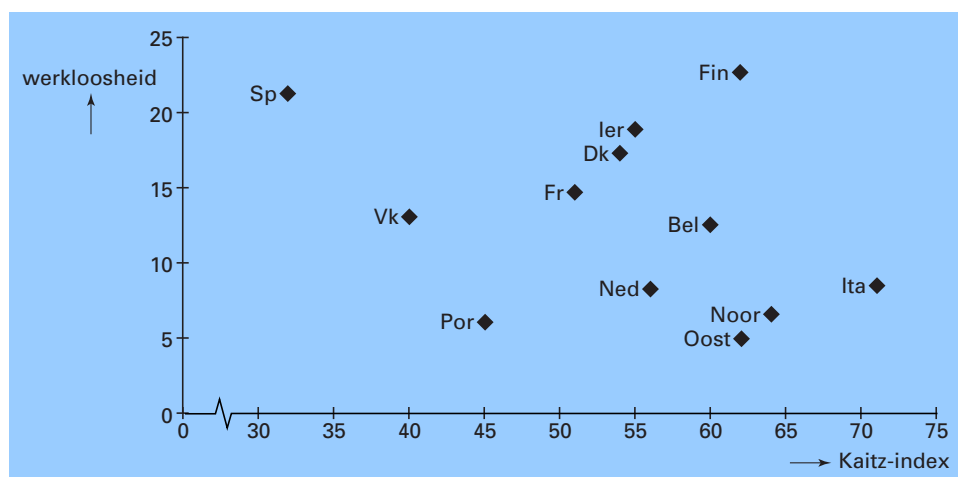
- 5 Sven is 17 jaar en werkt 9 uur per week bij een supermarkt. Een volledige baan is 36 uur. Sven krijgt € 230,40 per maand salaris. Klopt dit salaris met de wettelijke richtlijnen? Verklaar je antwoord met behulp van de tabel in deze paragraaf en een berekening.

- 6 De regering besluit de uitkeringen en lonen te bevriezen. Met deze maatregel wil de regering enerzijds de economische groei bevorderen en anderzijds wil zij daarmee ook een voorbeeld stellen.
- Leg uit hoe het bevriezen van lonen de economie kan helpen.
 - Een tegenstander van deze maatregel zegt dat daardoor de economie alleen maar verslechtert. Geef een argument dat deze tegenstander kan gebruiken.
 - Wat bedoelen we in dit kader met 'het geven van een voorbeeld'?
- 7 In Reeland verwacht men voor 2011 de volgende macro-economische cijfers:
- een stijging van de economische groei met 2 %;
 - een stijging van de arbeidsproductiviteit met 1,2 %;
 - een stijging van de productiecapaciteit met 1,8 %;
 - een stijging van het prijspeil met 2,1 %.
- Wat verstaan economen onder de loonruimte?
 - Bereken de loonruimte voor 2011.
- 8 Zowel in de SER als in de Stichting van de Arbeid participeren de werkgevers en de werknemers. Ook de overheid speelt in beide organen een rol. Maar toch is de rol van de overheid in beide organen wezenlijk anders. Verklaar deze stelling.

9 Minimumloon en werkloosheid

Werkloosheid en het bestaan van een wettelijk minimumloon worden vaak met elkaar in verband gebracht. Terecht? De figuur hieronder en de tabel op de volgende pagina verschaffen daarover enige informatie.

In de figuur staat op de verticale as de werkloosheid onder mensen met een lage arbeidsproductiviteit in procenten van de totale groep arbeidskrachten met een lage arbeidsproductiviteit. Op de horizontale as staat de Kaitz-index: het minimumloon in procenten van het gemiddelde loon.

Zie ook de tabel op de volgende pagina en beantwoord de vragen.

- Bereken de hoogte van het gemiddelde loon in euro's in Spanje als bekend is dat het minimumloon in Nederland € 12.781 bedraagt.

Een onderzoeker doet op basis van de figuur en de tabel een tweetal uitspraken:

Uitspraak 1: Een hoge Kaitz-index gaat samen met een relatief hoge werkloosheid onder arbeidskrachten met een lage arbeidsproductiviteit.

Uitspraak 2: Het algemeen verbindend verklaren van cao's kan, bij een gelijk minimumloon, leiden tot een relatief lage Kaitz-index.

	minimumloon (Nederland = 100)	Kaitz-index: minimumloon in % van gemiddeld loon	CAO algemeen verbindend?
Nederland (Ned)	100,0	56	ja
België (Bel)	107,7	60	ja
Frankrijk (Fr)	95,7	51	ja
Spanje (Sp)	39,6	32	ja
Portugal (Por)	26,9	45	ja
Verenigd Koninkrijk (Vk)	75,2	40	nee
Ierland (Ier)	73,9	55	nee
Italië (Ita)	85,0	71	nee
Oostenrijk (Oost)	88,0	62	ja
Noorwegen (Noor)	122,0	64	nee
Finland (Fin)	63,0	62	ja
Denemarken (Dk)	148,1	54	nee

- b** Leg uit hoe een verhoging van het minimumloon kan leiden tot meer werkloosheid onder arbeidskrachten met een lage arbeidsproductiviteit.
- c** Is uitspraak 1 juist, op basis van de verstrekte gegevens? Licht je antwoord toe.
- d** Geef een verklaring voor het in uitspraak 2 gegeven verband.

(Vwo totaalvak 2003-I-2)

10 Min of meer

In Nederland is in 1969 het wettelijke minimumloon (wml) ingevoerd, dat mensen die werken een basisinkomen garandeert. De hoogte van het wml wordt sindsdien twee keer per jaar aangepast aan de gemiddelde loonontwikkeling van de cao-lonen. Ook is het wml uitgangspunt voor het bepalen van de hoogte van enkele sociale uitkeringen.

Een politieke partij is voorstander van het liberaliseren van de arbeidsmarkt en stelt voor het wml af te schaffen. Dit voorstel moet gezien worden in het kader van de economische situatie in Nederland in 2007.

Op 1 januari 2007 bedraagt het wml in Nederland 7,55 euro bruto per uur. Nederland heeft hiermee, na Luxemburg, het hoogste wml in Europa. Van alle Nederlandse arbeidsovereenkomsten wordt 95% collectief vastgelegd in cao's. In deze cao's wordt afgesproken dat in de betrokken bedrijfstak het laagste loon boven het wml ligt. Het deel van de beroepsbevolking dat een inkomen heeft op of net boven het wml, is ongeveer 16 procent. Slechts een klein deel van deze groep werkt fulltime. Het aantal vrouwen dat voor het wml werkt, is veel hoger dan het aantal mannen. De mensen met een wml werken vooral in de dienstverlenende sectoren.

In 2007 wordt een toenemende vraag naar hoogopgeleiden verwacht bij een krappe arbeidsmarkt. De werkloosheid onder laagopgeleiden is al jaren een probleem en door technologische veranderingen en het uitbesteden van ongeschoold werk aan bedrijven in het buitenland, zal het aantal banen voor laagopgeleide werknemers verder afnemen.

Daarbij komt dat Nederland in 2007 overgaat tot vrij verkeer van arbeidskrachten uit acht nieuwe lidstaten van de Europese Unie. Deze werknemers moeten hetzelfde loon en dezelfde arbeidsvoorwaarden krijgen als Nederlandse werknemers. Als er geen cao is in de bedrijfstak waar zij gaan werken, geldt voor hen als laagst mogelijke loonschaal het wml. In het verleden is gebleken dat veel werknemers uit die nieuwe lidstaten bereid zijn tegen een lager loon dan het wml te werken.

Schrijf een betoog over de afschaffing of de handhaving van het wml.

Ga hierbij uit van de situatie in Nederland in 2007, zoals blijkt uit de voorgaande informatie. In je betoog moeten de volgende onderdelen aan de orde komen:

- a** Beschrijf hoe het proces van vrijemarktwerking op de arbeidsmarkt wordt beperkt door het instellen van een minimumloon.
- b** Kies daarna of je voor *afschaffing* óf voor *handhaving* van het wml bent en beargumenteer je keuze aan de hand van de gevolgen voor drie van de volgende acht aspecten van de Nederlandse economie:
- 1) personele inkomensverdeling;
 - 2) structurele werkloosheid;
 - 3) conjuncturele werkloosheid;
 - 4) internationale concurrentiepositie;
 - 5) deelname aan betaalde arbeid;
 - 6) informele sector;
 - 7) innovatie;
 - 8) scholingsgraad beroepsbevolking.
- Aanwijzingen:*
- De onderdelen van het betoog moeten logisch op elkaar aansluiten.
 - Gebruik voor het betoog 160 woorden. Een afwijking van 30 woorden is toegestaan.
- (Vwo 2010-I-2)

8.3 Europese integratie – geschiedenis

De Europese Unie bestaat uit 27 landen (2009). Dat dit niet altijd zo is geweest blijkt uit het kaartje op de volgende pagina. Nederland heeft aan de wieg gestaan van deze Unie. In deze paragraaf bespreken we kort de ontstaansgeschiedenis van de EU, haar bestuursorganen, de activiteiten en besluiten we met de *Europese Monetaire Unie*. Een twaalfal landen binnen de EU hebben namelijk besloten ook op monetair terrein een verdergaande samenwerking aan te gaan. Dit aantal is in de loop van de jaren uitgebreid tot zestien (eind 2010).

In de jaren vlak na de Tweede Wereldoorlog maakte een zestal landen een begin met de Europese *samenwerking*. Dat begon met de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS). De vrede die er toen was tussen Frankrijk en Duitsland wilden politici blijvend veilig stellen. Daarbij was het vooral belangrijk dat beide landen op voet van gelijkheid moesten gaan samenwerken binnen gezamenlijke instellingen. Ook Italië en de drie Beneluxlanden (België, Nederland en Luxemburg) voegden zich daarbij. Langzaam maar zeker nam het vertrouwen tussen de oorspronkelijke vijanden toe en ontstond er een stabiele samenleving in Europa. Al meer dan 65 jaar geen oorlog in West-Europa! Dat is uniek in de geschiedenis.

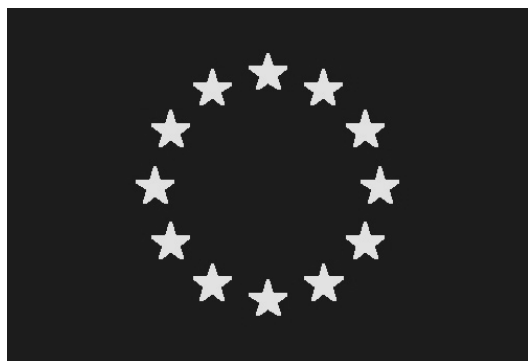
Omdat samenwerking op industrieel gebied al snel een succes bleek te zijn, ging men de samenwerking verruimen tot een breder economisch terrein. Met de verdragen die de zes landen afsloten in Rome ontstonden de EURATOM of EAG (Europese Atoomenergie Gemeenschap), de EGKS (Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal) en in 1958 de EEG (Europese Economische Gemeenschap).

De EEG had als doel het opheffen van onderlinge handelsbelemmeringen en te komen tot een gemeenschappelijke markt. In de jaren zestig breidden de zes landen hun activiteiten uit op het gebied van landbouw en handel. Het succes van de zes landen was zo groot dat landen als Denemarken, Engeland en Ierland zich wilden aansluiten bij de ‘gemeenschappen’. Vanaf dat moment ontstond er ook allerlei nieuw beleid op sociaal, regionaal en milieuterrein.

De doelen die de Europese gemeenschap had geformuleerd waren:

- het streven naar een evenwichtige en duurzame economische groei;
- een hoog niveau van werkgelegenheid en van sociale bescherming;

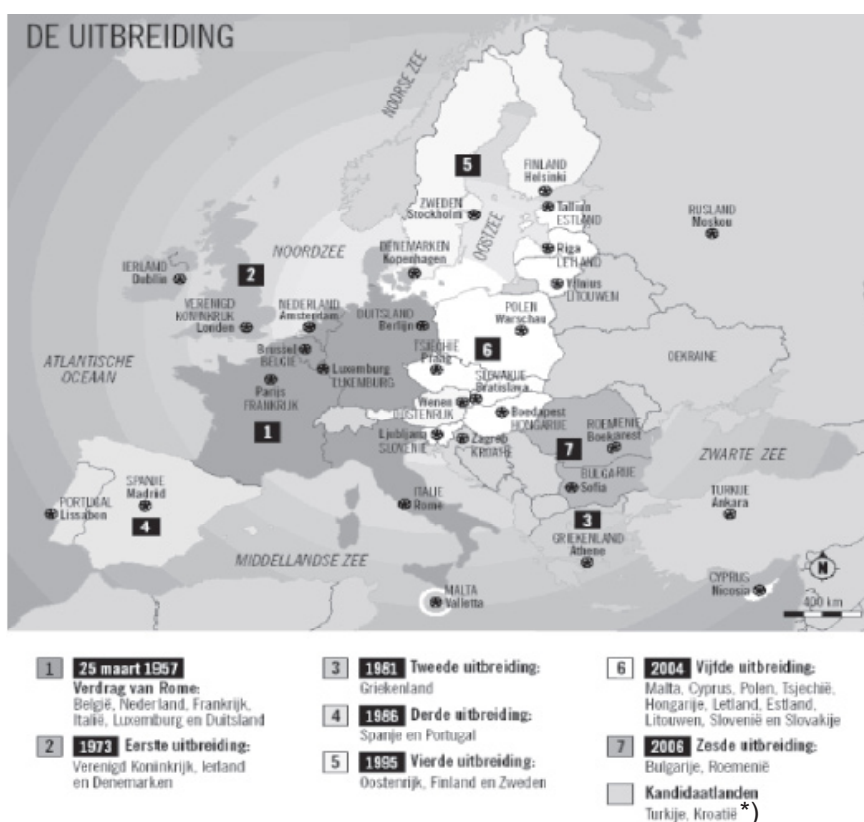
- gelijke behandeling van mannen en vrouwen;
- een stabiel prijsniveau;
- eerlijke concurrentie binnen de EEG.

Logo en vlag Europese Unie

1986 was ook een mijlpaal in de geschiedenis van de Europese Unie. Toen tekenden de lidstaten, ondertussen uitgebreid met Spanje en Portugal, de ‘Europese Akte’. Met als doel het afschaffen van allerlei hindernissen van wetgevende en fiscale aard. Het ging in deze akte vooral om vier soorten vrijheden:

- vrij verkeer van personen (arbeid);
- vrij verkeer van goederen;
- vrij verkeer van diensten;
- vrij verkeer van kapitaal.

*) zie pagina 239

Hoewel het de bedoeling was dat dit alles in 1993 voltooid moest zijn, lukte dit niet helemaal. Vooral de wederzijdse erkenning van elkaars diploma's, die nodig is voor vrij verkeer van personen, heeft langer op zich laten wachten. De burgers echter konden al snel de voordelen ervaren van de ‘**interne markt**’: een ruimere keuze aan goederen en diensten en vooral het op vakantie gaan naar de andere lidstaten werd veel gemakkelijker.

De lidstaten hervormden in 1992 de Europese Gemeenschap tot de **Europese Unie** door het ondertekenen van het **Verdrag van Maastricht**. Door dit verdrag maakten de lidstaten duidelijk dat zij hun samenwerking ook wilden uitbreiden op andere terreinen, zoals het buitenlandse beleid, het veiligheidsbeleid en het monetaire beleid. In dit verdrag legden de regeringsleiders de basis voor de latere Europese Monetaire Unie. Oostenrijk, Finland en Zweden traden in 1995 toe tot de EU.

Op 1 mei 2004 traden Cyprus, Estland, Hongarije, Letland, Litouwen, Malta, Polen, Slovenië en Tsjechië toe tot de Europese Unie. Op 1 januari 2007 volgden Roemenië en Bulgarije en recent, op 1 juli 2013, werd Kroatië de 28e EU-lidstaat. Andere Europese landen die momenteel met Brussel praten over toetreding tot de EU zijn IJsland, Turkije, Servië, Montenegro en Macedonië.

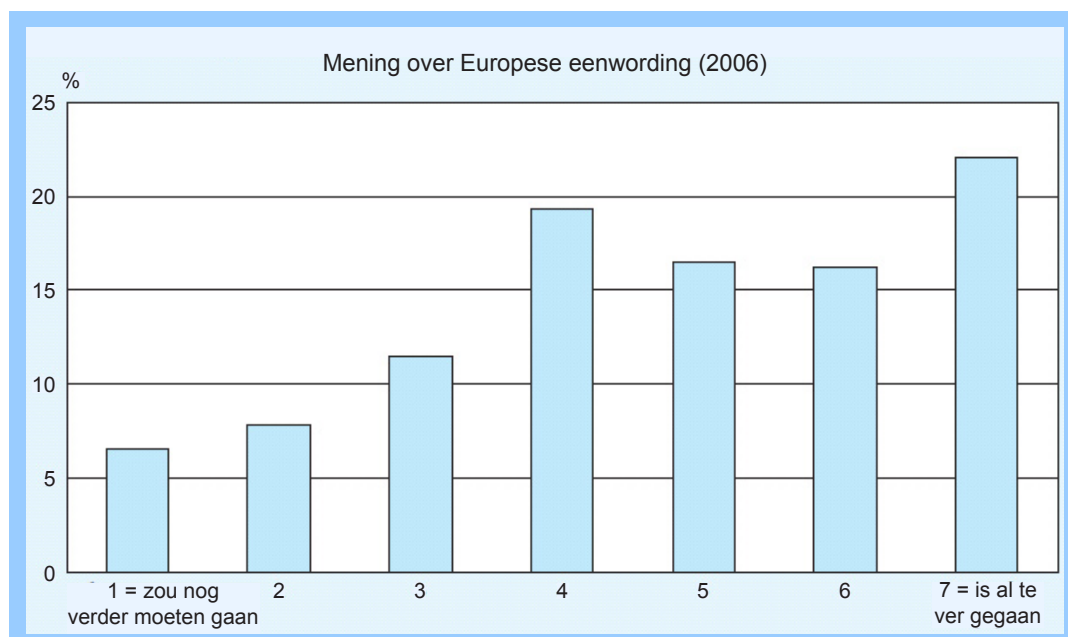

De **Europese Monetaire Unie** startte in 1999, waarbij de lidstaten uiteindelijk als doel hadden om te komen tot één Europese munt. Op 1 januari 2002 was deze munt, de euro, een feit.

In 2004 hebben de regeringsleiders en staatshoofden overeenstemming bereikt over een Europese Grondwet. Maar voordat die in werking treedt, moeten eerst alle lidstaten dat verdrag accepteren. De beoogde grondwet zou, na ratificatie door de lidstaten, op 1 november 2006 van kracht worden. Zo ver is het echter niet gekomen, waarna dit verdrag is verlaten.

In 2007 is er een ander verdrag voor deze Europese Grondwet in de plaats gekomen, het Verdrag van Lissabon. Dit nieuwe verdrag werd op 13 december 2007 getekend door de Europese leiders.

Je zult begrijpen dat zo'n grote groep landen het besturen van de EU niet gemakkelijker maakt. Een steeds verdere uitbreiding heeft een nadelige invloed op de effectiviteit van de Europese besluitvorming. Hoe mee landen toetreden, des te groter wordt de kans op een vertrouwenscrisis tussen bepaalde lidstaten. Gebrek aan vertrouwen werkt zeer negatief door op de onderhandelingen binnen de EU. De bestuurders moeten daarom steeds meer energie stoppen in het werken aan een goede vertrouwensrelatie. Niet alleen het onderlinge politieke vertrouwen is belangrijk, maar ook het vertrouwen dat de burger in de EU heeft. Het lijkt er op dat naarmate de EU groeit, het vertrouwen van de burgers in deze internationale samenwerkingsvorm afneemt. Het CBS heeft in 2006, dus nog voor de toetreding van Roemenië en Bulgarije hier onderzoek naar gedaan. De onderstaande grafiek spreekt boekdelen.

Bron: CBS (2006)

'HADDEN WE ELKAAR
MAAR EERDER ERKEND'

Vragen en opdrachten bij 8.3

- 11 Het EGKS-Verdrag (artikel 55) en het Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap (titel XVIII) vormen de rechtsgrond voor de werkzaamheden inzake onderzoek en technologische ontwikkeling op het gebied van kolen en staal. Het verstrijken van het EGKS-Verdrag betekent het einde van het onderzoeksprogramma van de EGKS, maar toch is er bepaald dat de financiële reserves zullen worden gebruikt voor onderzoek in de sectoren kolen en staal in het kader van een nieuw Europees onderzoeksfonds.
 - a Leg uit waarom juist de oprichting van de EGKS als eerste Europese samenwerkingsverband na WO-II zo sterk heeft bijgedragen aan de vrede op het Europese continent.
 - b Waarom zou het EGKS-Verdrag in juni 2002 opgeheven zijn?

- 12 De interne markt omvat een ruimte zonder binnengrenzen waarin het vrije verkeer van personen, diensten, goederen en kapitaal is gewaarborgd in overeenstemming met de Grondwet.
 - a Op welke handel heeft het begrip 'interne markt' betrekking?
 - b Leg uit dat verschillen in btw-tarieven en accijnzen een belemmering vormden voor de totstandkoming van de interne markt.
 - c Wat is een grotere belemmering: verschillen in btw-tarief of een verschil in vennootschapsbelasting? Licht je antwoord toe.
 - d In 1999 trad het Verdrag van Amsterdam in werking. Daarmee werd op het gebied van vrij verkeer van personen veel vooruitgang geboekt. Betekent dit dat er geen grenscontroles meer zijn?
 - e Leg met een voorbeeld uit dat het 'recht van staken' in strijd kan zijn met 'vrij verkeer van goederen'.

- 13 De regels van de interne markt gelden ook voor de medische sector. Met betrekking tot de productie en verkoop van medicijnen levert dat geen problemen op. In het Europees Parlement ontstaan wel discussies met betrekking tot bepaalde medische handelingen, waarvoor patiënten nu kunnen 'shoppen'. Leg dat uit met een voorbeeld.

- 14 **Meedoen lijkt belangrijker dan winnen**
Het Centraal Planbureau (CPB) heeft in 2002 een onderzoeksrapport opgesteld over de toetreding van een tiental Midden- en Oost-Europese landen (MOE-landen) tot de Europese Unie (EU) in 2004. Enkele citaten, vrij naar dit rapport:

‘Voor Nederland zal de toetreding van de MOE-landen in 2004 leiden tot een extra afdracht aan de EU van 1 miljard euro per jaar. Ook zal hierdoor de van de EU te ontvangen structuursteun met 300 miljoen euro per jaar dalen. Anderzijds verwachten wij dat de toetreding zal leiden tot een extra groei van het bruto binnenlands product (bbp) in ons land van 0,15% per jaar.’

‘Vooral het gemeenschappelijke landbouwbeleid van de EU zal de gevolgen van deze toetreding ondervinden. Er zal meer concurrentie komen van de MOE-landen, waar de prijzen van de landbouwproducten nu aanzienlijk lager zijn dan in de EU. Dit prijsverschil zal wel kleiner worden, doordat in de landbouwsector van deze MOE-landen fors geïnvesteerd zal moeten worden in modernisering en kwaliteitsverhoging.’

economische gegevens van Nederland en van de MOE-landen: stand van zaken vlak vóór het moment van toetreding		
	Nederland	totale groep van MOE-landen
bruto binnenlands product (in miljard euro)	450	450
index nationale spaarquote ¹⁾	100	50
index omvang beroepsbevolking ¹⁾	100	500
index bruto toegevoegde waarde per werkzame persoon in de landbouw ¹⁾	100	17,5
percentage van de beroepsbevolking dat werkzaam is in de landbouw	5%	20%
bruto toegevoegde waarde van de landbouw (in % van het bbp)	2%	7%

¹⁾ het gegeven van Nederland vormt de basis (= 100)

- a Laat met een berekening zien of de toetreding van de MOE-landen Nederland in 2004 per saldo geld kost of oplevert.
- b Noem, naast de geciteerde, nog een andere oorzaak waardoor het prijsverschil tussen de landbouwproducten van de EU en van de MOE-landen kleiner zal worden na de toetreding.

De noodzaak tot modernisering van de landbouwsector in de MOE-landen kan afgeleid worden uit de relatief zeer lage index voor de bruto toegevoegde waarde per werkzame persoon in de landbouw.

- c Toon aan dat deze index van 17,5 berekend kan worden op basis van de gegevens uit de tabel.
- d Leg uit dat deze relatief zeer lage index wijst op een lage kapitaalintensiteit van de landbouwsector in de MOE-landen.

(Vwo 2007-II-5)

8.4 Europese integratie – hoe vindt de besluitvorming binnen de EU plaats?

De Europese Unie kent een aantal belangrijke (bestuurs)organen. Dat zijn de Europese Commissie, de Raad van Ministers, waaronder de Europese Raad, het Europese Parlement, het Hof van Justitie en de Europese Rekenkamer. In deze paragraaf komen de genoemde organen aan de orde.

De **Europese Commissie** beheert en bestuurt. De lidstaten zelf benoemen voor vijf jaar, uiteraard in goed overleg, de leden van de commissie. Daarna moet het Europese Parlement haar goedkeuring geven aan de voorgestelde commissieleden. De Commissie is verantwoording verschuldigd aan het Parlement en is zelfs verplicht in haar geheel ontslag te nemen wanneer het Parlement een motie

van afkeuring tegen haar aanneemt. De commissie bevat uit ieder land van de EU een lid. Zij is een politiek onafhankelijk orgaan, dat de belangen van de Europese Unie behartigt. Zij neemt het initiatief voor wetsvoorstellen en legt die ter goedkeuring voor aan de Raad van Ministers en het Europese Parlement. Zij draagt zorg voor de uitvoering van de Europese wetten, de begroting en van de programma's die door het parlement en de Raad zijn goedgekeurd.

Europese 'wetten' zijn onder andere de verordeningen en richtlijnen, die de EU uitvaardigt. Een **verordening** is een maatregel die onmiddellijk moet ingaan. Een voorbeeld daarvan zijn visquota, waar vissers zich met onmiddellijke ingang aan dienen te houden. Een **richtlijn** is een afspraak om een bepaald doel binnen een afgesproken tijd te halen. Maar na die tijd moet dan wel aan de voorwaarden, die de richtlijn noemt, zijn voldaan. De Commissie ziet er ook nauwlettend op toe dat lidstaten de verdragen nakomen. Dat doet zij op een indrukwekkende wijze. Vandaar haar bijnaam: 'waakhond van de Europese Unie'.

Aantal stemmen van ieder land in de Europese Raad (2013)	
Duitsland, Frankrijk, Italië en het Verenigd Koninkrijk	29
Spanje en Polen	27
Roemenië	14
Nederland	13
België, Tsjechië, Griekenland, Hongarije en Portugal	12
Oostenrijk, Bulgarije en Zweden	10
Denemarken, Kroatië, Ierland, Litouwen, Slowakije en Finland	7
Estland, Cyprus, Letland, Luxemburg en Slovenië	4
Malta	3
Totaal	352

Het belangrijkste besluitvormingsorgaan van de EU is de **Raad van Ministers**. Hierin zijn alle lidstaten direct vertegenwoordigd. De samenstelling van de Raad varieert per onderwerp. Betreft het een algemeen politieke aangelegenheid over het buitenlandse beleid, dan zijn meestal de ministers van Buitenlandse Zaken aanwezig, bij een landbouwonderwerp de ministers van Landbouw, enz.

De Raad neemt uiteindelijk de beslissingen aan de hand van de door de Commissie ingediende voorstellen. Daarom ligt de wetgevende macht van de Europese Unie op een groot aantal terreinen bij de Raad van Ministers. Dat is anders dan in ons Nederlandse politieke stelsel. Daar ligt de wetgevende macht bij het Parlement.

De meeste beslissingen van de Raad neemt zij bij meerderheid van stemmen. Bij een aantal belangrijke zaken zoals buitenlands beleid, defensie, (directe en indirecte) belastingen, sociale zekerheid en vraagstukken over uitbreiding van de Europese Unie is eenparigheid (unanimiteit) vereist.

Hoe groter de bevolking van een land, hoe meer stemmen het heeft. In de tabel hierboven zie je hoe de stemverhouding in 2009 was.

De Europese Raad (oktober 2008)

Een bijzondere Raad van Ministers is de **Europese Raad**. De Europese Raad komt in principe vier keer per jaar bijeen. Zij behandelt politiek belangrijke zaken op het terrein van het buitenlandbeleid, het veiligheidsbeleid en bij uitbreiding van de Europese Unie. Aanwezig op de Europese Raad zijn de regeringsleiders en de staatshoofden.

Het **Europese Parlement** behartigt de belangen van de burgers van de Europese Unie. Elke vijf jaar krijgen de inwoners van de EU de mogelijkheid om de leden van dit parlement te kiezen. In 2009 vonden verkiezingen plaats en de volgende zijn naar verwachting in 2014. Het Europese Parlement heeft een aantal belangrijke functies. Zij is onder andere betrokken bij de totstandkoming van de Europese wetgeving, de **wetgevende functie**. Zij kan zich uitspreken over de wetsvoorstellen en kan eventueel wijzigingen aanbrengen, maar niet op elk terrein. Bij een aantal onderwerpen heeft zij niet meer dan een adviserende taak. Het EP moet de begroting van de EU goedkeuren, de **budgettaire functie**. In de tijd dat het parlement nog geen wetgevende functie had, was dit laatste in feite haar enige taak. Om van de Raad te eisen dat zij ook naar het Parlement wilde luisteren, kon zij toen deze goedkeuring als een soort chantage gebruiken. Sinds het verdrag van Nice (2000) heeft het Europees Parlement de beperkte wetgevende functie er dus ook bij gekregen.

Het Europese Parlement in Brussel

Ook kan het EP allerlei politieke initiatieven nemen, waarbij zij aandringt op nieuw beleid of aanpassing van bestaand beleid. En tot slot heeft zij de al eerder genoemde controlerende functie over de Europese Commissie. Zij heeft zeggenschap over de samenstelling van deze commissie en kan deze zelfs (met tweederde meerderheid) naar huis sturen.

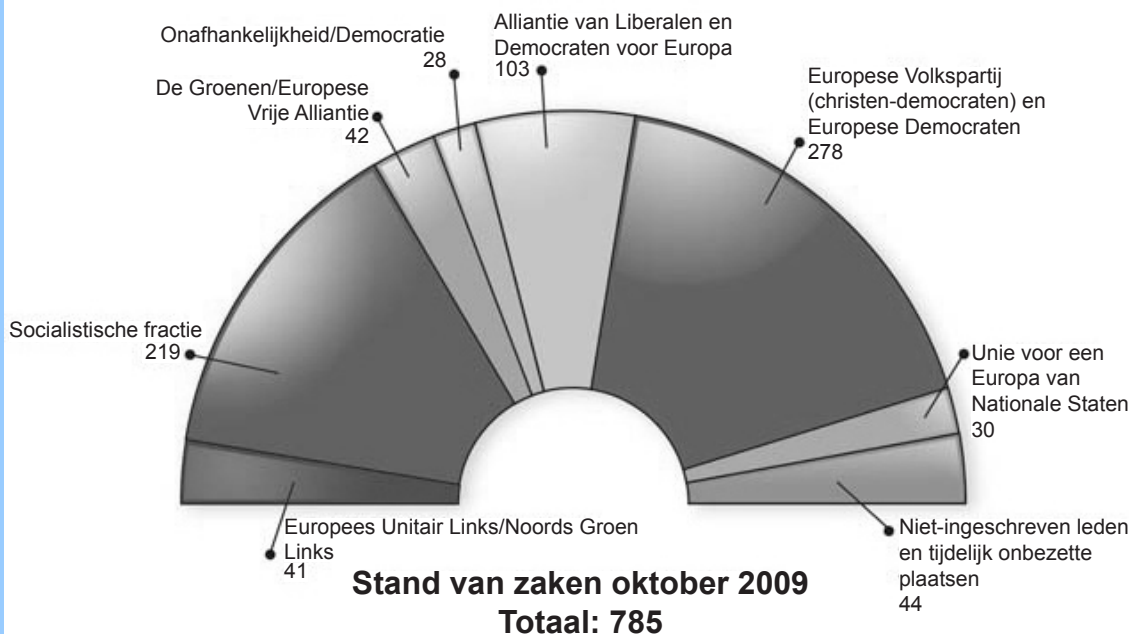
De problemen rondom de benoeming in 2004 van de nieuwe commissie laten deze bevoegdheid heel duidelijk zien. Met sommige kandidaatleden hadden veel europarlementariërs grote moeite vanwege bijvoorbeeld belangenverstrengeling met het bedrijfsleven of vanwege politieke denkbeelden, die sommige kandidaatcommissieleden hebben. De voorzitter van de commissie, Barroso, heeft zelfs kandidaten moeten vervangen.

Het Europese Parlement telde eind 2009 785 leden, waarvan Duitsland het grootste aantal leden leverde (99) en Malta het kleinste aantal (5).

Zetels van ieder land in het Europees Parlement (2009)			
België	24	Luxemburg	6
Bulgarije	18	Malta	5
Cyprus	6	Nederland	27
Denemarken	14	Oostenrijk	18
Duitsland	99	Polen	54
Estland	6	Portugal	24
Finland	14	Roemenië	35
Frankrijk	78	Slovenië	7
Griekenland	24	Slowakije	14
Hongarije	24	Spanje	54
Ierland	13	Tsjechië	24
Italië	78	Verenigd Koninkrijk	78
Letland	9	Zweden	19
Litouwen	13	Totaal	785

Politieke fracties van het Europees Parlement

Ook heeft de EU een eigen gerechtshof: het Hof van Justitie. Het **Hof van Justitie** zetelt in Straatsburg en dient ervoor te zorgen dat alle lidstaten op dezelfde wijze de EU-wetgeving uitleggen en toepassen. Het hof kan uitspraak doen bij geschillen tussen lidstaten, EU-instellingen en bedrijven. En zelfs individuen die menen dat de toepassing van de EU-wetgeving achterwege blijft, kunnen een beroep op het Hof doen. Elke lidstaat levert één rechter voor dit Hof.

Als laatste instelling noemen we de **Europese Rekenkamer**. Deze instelling controleert of de Europese begroting op de juiste wijze is uitgevoerd. Dat wil zeggen dat de uitgaven en inkomsten op een wettige en verantwoordelijke wijze zijn gedaan of verkregen.

Vragen en opdrachten bij 8.4

- 15 Lees onderstaande tekst en beantwoord dan de vragen.

Week van de waakhond trapt af

Wat kunt u deze week allemaal van ons verwachten. In de 'Week van de waakhond' besteden we vooral aandacht aan de volgende onderwerpen: agressieve verkoopmethoden, illegale loterijen, ongevraagde toezending en de bedrieglijke praktijken van ondernemingen die vooral uit zijn op snel cashen en dan wegwezen.

Bij agressieve verkoopmethoden moet u denken aan opdringerige telefoontjes van verkopers die u een product of dienst willen aanbieden. Maar ook verkopers die u op straat aanspreken met 'een paar vraagjes', of die gewoon bij u aanbellen. Ook de winkel is bekend terrein voor het toepassen van allerlei technieken om u over de streep te trekken.

De 'Week van de waakhond' is alert als het gaat om de illegale loterijen die u de miljoenenprijzen beloven, maar uiteindelijk een luchtkasteel blijken te zijn. In de praktijk blijkt het voor de Consumentenbond moeilijk om het meespelen aan buitenlandse loterijen een halt toe te roepen.

Bron: Consumentenbond (2004)

Consumenten krijgen helaas steeds vaker te maken met praktijken die niet door de beugel kunnen. Naar de rechter stappen is vaak geen of een te dure optie. Bestaande toezicht-houders als de DTE (Dienst Uitvoering en Toezicht Energie), NMa (Nederlandse Mededingings Autoriteit) en OPTA (Onafhankelijke Post en Telecommunicatie Autoriteit) kijken niet naar de gedragingen van ondernemingen richting consumenten. Gelukkig heeft de Europese Commissie voorstellen gelanceerd om grensoverschrijdende misstanden aan te pakken.

- a Waarom zijn organisaties als de NMa minder geschikt om dit soort praktijken aan te pakken?
- b Waarom ligt hier een taak voor de Europese Commissie?

- 16 De onderstaande tekst gaat over de Raad van Ministers. In de tekst ontbreken de woorden die onder de tekst staan. Vul de woorden op de juiste plaats in, zodat een goedlopende en juiste tekst ontstaat.

In de Raad van de ...(1)... Unie (kortweg de Raad van ...(2)... of nog korter de Raad), zijn de regeringen van de 25 ...(3)... vertegenwoordigd. De Raad oefent samen met het Europese ...(4)... de wetgevings- en begrotingstaak uit. Ook neemt zij de beslissingen over het buitenlands en veiligheidsbeleid. De Raad vergadert in ...(5)... samenstelling, al naar gelang het ...(6)... waarover vergaderd wordt. Zo zullen bijvoorbeeld, als het over ...(7)... gaat, de 25 ministers van Landbouw aan de vergadering deelnemen en spreken we van de ...(8)... Voor economische en financiële onderwerpen kennen we de ...(9)..., voor het milieu de Milieuraad, enz. De variatie in samenstelling en benaming van de diverse raden doet niets af aan het feit dat het steeds blijft gaan om ...(10)... Raad als instelling: alle besluiten zijn besluiten van de Raad van de Europese Unie. In de praktijk is er sprake van negen verschillende Raden.

wisselende, Landbouwwaad, één en dezelfde, Ministers, Ecofinraad, lidstaten, Europese, landbouw, Parlement, beleidsterrein

17 Europa zonder grenzen

Lees de tekst op de volgende pagina en beantwoord dan de vragen.

- a Uit hoeveel landen bestaat de Europese Unie nu?
- b Noem naast de Europese Commissie nog twee organen van de Europese Unie.
- c Maak duidelijk dat grote nationale btw-verschillen voor sommige consumenten juist voordelig kunnen zijn bij de realisatie van de interne markt.

Bij de oprichting van de EEG, door de ondertekening van het Verdrag van Rome op 25 maart 1957, was één van de doelstellingen om na een overgangperiode te komen tot een gemeenschappelijke markt. Op 1 juli 1987 trad de Europese Akte in werking als betekenisvolle aanvulling op en wijziging van het Verdrag van Rome. Hierbij werd ter vervanging van het begrip 'gemeenschappelijke markt', de term 'interne markt' geïntroduceerd, die gedefinieerd werd als een ruimte zonder binnengrenzen, waarin het vrije verkeer van goederen, personen, diensten en kapitaal is gewaarborgd.

Om in 1993 deze interne markt te bereiken, moesten honderden belemmeringen verdwenen zijn. De volgende stap was voor een aantal bestaande lidstaten de wens te komen tot een Europese Monetaire Unie en een andere breed gedragen wens was de uitbreiding van de Unie met meer lidstaten.

- d Verklaar dat het mogelijk is dat een lidstaat dat zijn btw-tarief verlaagt, toch een hoger bedrag aan btw-opbrengsten zal kunnen ontvangen.
- e Waarom zullen met name multinationale ondernemingen (kunnen) profiteren van het wegvallen van de grenzen in Europa?
- f Geef een reden waarom de relatief hoge Nederlandse collectieve lastendruk in een Europa zonder grenzen in het nadeel zal (kunnen) werken voor de Nederlandse werknemer.
- g Noem een verschil tussen een economische unie en een economische monetaire unie?

18 Melk in de gierput

Al vanaf het begin van de Europese samenwerking is landbouw een belangrijk onderwerp. Zo moet het Gemeenschappelijk Landbouw Beleid (GLB) er voor zorgen dat het aanbod van voedsel voldoende is, dat consumenten voor redelijke prijzen landbouwproducten kunnen kopen en dat boeren een behoorlijk inkomen hebben. In 1984 startte de Europese Unie (EU) met garantieprijzen: minimumprijzen met een door de EU volledig gegarandeerde afzet.

Deze regeling leidde tot overschotten: 'melkplassen', 'boterbergen' en 'graanheuvels'.

Deze overschotten werden door de EU opgekocht tegen de garantieprijs en op de wereldmarkt aangeboden tegen zeer lage prijzen, waardoor ontwikkelingslanden minder goed in staat waren een betere landbouweconomie te ontwikkelen.

Om de overproductie van melk tegen te gaan, heeft de EU in de jaren tachtig van de vorige eeuw nieuwe maatregelen geïntroduceerd: het productiequotum en de superheffing.

De gegarandeerde afzet en de opkoopregeling van overschotten werden afgeschaft.

- a Leg uit hoe een systeem van garantieprijzen kan leiden tot overschotten.

Stel dat op de Nederlandse markt voor koemelk in een bepaald jaar de volgende gegevens gelden:

vraag: $Q_v = -250P + 15.000$	$Q =$ hoeveelheid koemelk in miljoenen liters
aanbod: $Q_a = 750P - 3.000$	$P =$ prijs per liter koemelk in centen
evenwichtsprijs	18 cent per liter

De vraag is afkomstig van enkele zuivelcorporaties en supermarktketens, verder kortweg 'afnemers' genoemd. Het aanbod komt van een groot aantal individuele Nederlandse melkveehouders: de producenten.

De EU stelt voor Nederlandse koemelk een productiequotum vast bij een minimumprijs van 20 cent per liter.

- b Is hier sprake van een verordening of een richtlijn?
Licht je antwoord toe.

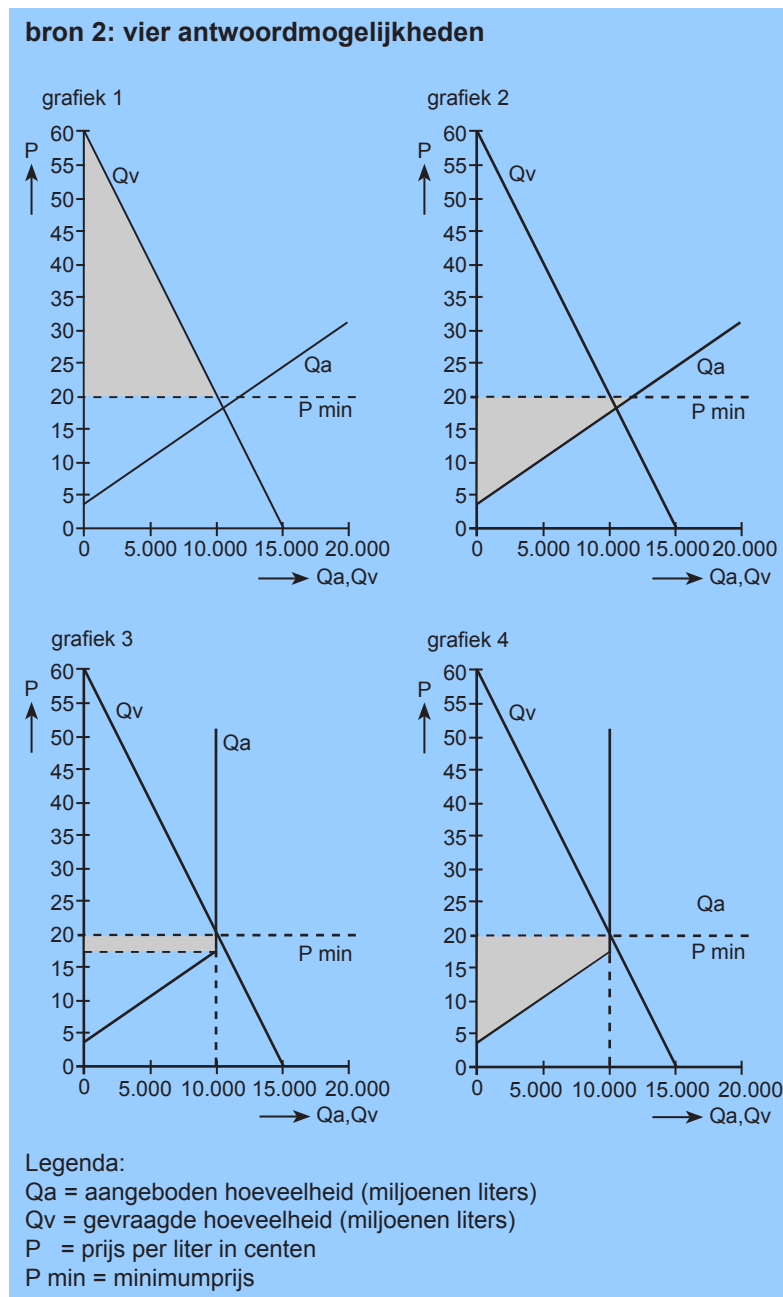
Bron 1: productiequotum en superheffing voor melk

Een productiequotum is het recht een bepaalde hoeveelheid te produceren. Sinds 1984 is ieder land in de EU een quotum voor melk opgelegd. Elke individuele melkveehouder krijgt een deel van dit quotum per land toegewezen. In Nederland zijn er 20.000 melkveehouders. Als een melkveehouder meer melk verkoopt aan de afnemers dan het eigen quotum, dan volgt er een hoge boete op deze overproductie: de *superheffing*. De boete wordt door de EU bepaald als een bedrag in centen per liter.

Een quotum is wel verhandelbaar. Indien melkveehouders de melkproductie willen uitbreiden, kan het quotum gekocht worden van melkveehouders die de productie willen beperken of beëindigen.

- c Toon met een berekening aan dat de *gemiddelde* omvang van het productiequotum per melkveehouder in Nederland 500.000 liter bedraagt. *Gebruik bron 1.*

De EU-maatregelen beïnvloeden de verdeling van het totale producenten- en afnemerssurplus. *Gebruik bron 2.*

- d In welke grafiek uit bron 2 is het grijze vlak de juiste omvang van het totale producentensurplus *ná* invoering van de minimumprijs en het productiequotum?
- e Leg uit waarom de invoering van het productiequotum gevolgen heeft voor de omvang van het producentensurplus.

uit een krant (maart 2009):

Boer zucht onder dalende prijzen

Melkveehouder Van den Broek staat iedere morgen om zes uur op om zijn tachtig koeien te melken. Maar iets opschieten doet hij er niet mee. De melk gaat via de slang, die normaal is aangesloten op de melktank, rechtstreeks in de gierput. “Ik heb Campina laten weten dat ze deze maand niet hoeven te komen om de melk op te halen. Nog niet zo lang geleden was de marktprijs bijna 50 cent per liter. Nu is de prijs 18 cent en dat is heel wat minder dan de 28 cent die je per liter als superheffing moet afdragen.” Van den Broek heeft namelijk zijn melkquotum van 500.000 liter (geldig tot 1 april) al maanden geleden bereikt. Deze maand gaat ongeveer 1.800 liter per dag de gierput in.

Gebruik bron 3.

bron 3: kostenoverzicht melkveehouder Van den Broek

kosten 2009, onafhankelijk van de omvang van de productie	
productiekosten bij quotum	€ 150.000
rentelasten hypotheek	€ 20.000
afschrijving voertuigen	€ 15.000
overige vaste kosten	€ 17.000
kosten 2009, afhankelijk van de omvang van de productie	
veevoer	€ 0,08 per liter melk
kosten veearts	€ 0,02 per liter melk
overige vaste kosten	€ 0,05 per liter melk

- f Bereken welke aanpassing van de superheffing nodig is, zodat Van den Broek bij de gegeven marktprijs van 18 cent zijn overproductie niet meer zal dumpen in de gierput: bereken daartoe eerst de marginale kosten van 1 liter melk.
Bereken vervolgens tot welk bedrag de superheffing minimaal moet worden verlaagd.

In de EU worden op dit moment de productiequota voor melk geleidelijk verruimd met het oog op het stopzetten van het stelsel van garantieprijzen, superheffing en productiequotum voor melk na 2015. Dat zou betekenen dat de vrije werking van het marktmechanisme de prijs van melk gaat bepalen. De Europese melkveehouders zouden dan in een gevangenendilemma terecht kunnen komen, als ze allemaal hun productiecapaciteit maximaal willen benutten.

- g Leg uit op welke manier de Europese melkveehouders in een gevangenendilemma terecht kunnen komen, als de EU na 2015 de marktregulering volledig zou stopzetten.

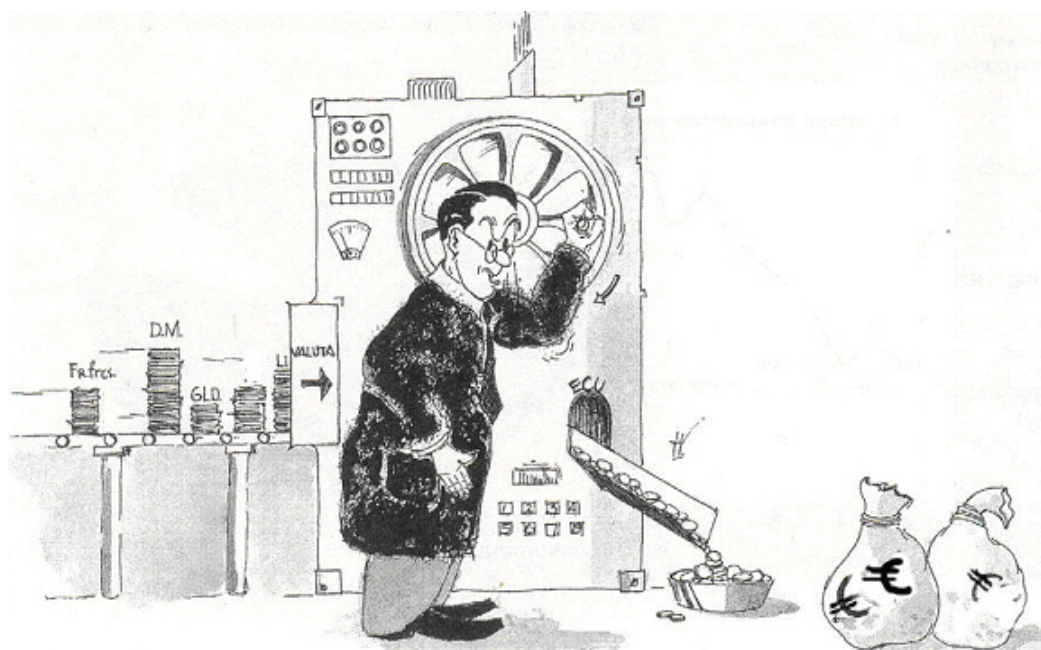
(Havo pilotexamen 2010-I-5)

8.5 Europese integratie – wat is de Europese Monetaire Unie?

Vanaf 1992 is de handel binnen de EU een stuk gemakkelijker als gevolg van de in werking getreden ‘interne markt’. In die periode vormden wisselkoersschommelingen nog een belangrijke drempel om te komen tot een volkomen vrije handel. Bedrijven moesten nog te veel rekening houden met mogelijke wisselkoersrisico’s.

Het probleem van de wisselkoersschommelingen probeert de EU al vanaf 1979 op te lossen. Toen probeerden de lidstaten dat te doen door de vorming van het Europese Monetaire Stelsel (EMS). De lidstaten spraken toen af de waarde van hun nationale valuta te stabiliseren en indien nodig te steunen door middel van valuta-aankopen of -verkopen. Toch bleek in de praktijk dat de lidstaten de waarde van de valuta nog regelmatig moesten aanpassen. Soms waren de problemen zo hoog dat het nodig was om bepaalde valuta zelfs uit het EMS te halen, zoals de Italiaanse lire en het Engelse pond in 1992.

Met de komst van de euro behoren wisselkoersschommelingen met alle daarbij horende risico’s binnen het eurogebied tot het verleden. De landen die de euro hebben ingevoerd vormen samen met elkaar de Europese Monetaire Unie (EMU). De resten van het oude EMS zijn nog niet helemaal verdwenen. De Deense kroon en de euro houden deze oude relatie nog gedeeltelijk in stand, waarbij de werkelijke koersen van de euro en de kroon niet meer dan 2,25% mogen afwijken van de onderlinge afgesproken *spilkoers*.

De invoering van de euro ging niet zonder moeite. De lidstaten moesten op financieel en economisch terrein wel naar elkaar toegroeien (convergeren). Om er voor te zorgen, dat de euro een stabiele munt zou worden, moesten de deelnemende landen aan een aantal voorwaarden voldoen.

Die voorwaarden hadden betrekking op de inflatie in het land, de overheidsfinanciën van dat land, de rentestand en de wisselkoers van de nationale valuta’s.

Deze voorwaarden staan bekend als de **convergentiecriteria**.

De inflatie en de rente moeten ‘laag’ zijn en de overheidsfinanciën ‘gezond’.

De convergentiecriteria luiden:

- 1) Het **inflatiepercentage** van een lidstaat mag niet hoger liggen dan 1,5% van dat van de drie lidstaten die in het voorafgaande jaar de beste resultaten hebben bereikt op het gebied van de prijsstabiliteit.

- 2) Het **jaarlijkse overheidstekort**: de verhouding tussen het jaarlijkse financieringstekort en het bruto binnenlandse product (bbp) mag niet meer dan 3 % bedragen. Indien dit niet het geval is, moet deze verhouding aanzienlijk en voortdurend zijn afgenomen en zich dicht bij de 3 % bevinden of uitzonderlijk en tijdelijk de 3 % overschrijden, maar hier dicht bij blijven.
- 3) De **staatsschuld**: de verhouding tussen de staatsschuld en het bbp mag niet meer dan 60 % bedragen. Indien dit niet het geval is, moet deze verhouding in voldoende mate zijn afgenomen en in bevredigend tempo de 60 % naderen.
- 4) De **wisselkoers** van de valuta moet gedurende minimaal twee jaar zonder devaluatie ten opzichte van de munten van andere lidstaten in het EMS hebben gefunctioneerd.
- 5) De **nominale lange rente** mag niet meer dan 2 % hoger mag zijn dan in de drie lidstaten met de beste resultaten op het vlak van de rentestabiliteit.

Als de EMU-landen eenmaal de euro hebben ingevoerd, zullen zij de discipline moeten opbrengen om aan deze convergentiecriteria te blijven voldoen. Ook hier speelt *zelfbinding* van de lidstaten een belangrijke rol. De afspraken die de lidstaten daarover onderling maakten, staan bekend als het **Stabiliteits- en Groeipact**. De belangrijkste afspraak daarbij is dat landen blijven streven naar begrotingsevenwicht. En als het financieringstekort langer dan drie jaar achtereen boven de 3 % zit, kan de Europese Commissie de betreffende lidstaten een boete opleggen. Als in de toekomst ook andere lidstaten willen toetreden tot de EMU, dan gelden voor hen dezelfde criteria. De begrotingsproblemen van de Griekse overheid laten zien dat het nakomen van de afspraken niet altijd even gemakkelijk is. Lees ook onderstaand bericht.

EU-commissaris wil strengere begrotingsregels

De Duitse eurocommissaris Günther Oettinger (Energie) wil dat de EU zo nodig meer macht krijgt om in te grijpen als lidstaten zich niet aan de begrotingsregels houden.

Stabiliteitspact veranderen

Oettinger heeft dat zaterdag gezegd in de Duitse krant *Welt am Sonntag*. 'De EU-lidstaten moeten vanaf 2011 hun begrotingstekort verminderen.

Als ze dat weigeren, moet het stabiliteitspact worden veranderd, zodat de Europese autoriteiten beter kunnen ingrijpen in het nationaal beleid. De stabiliteit van de euro moet worden gegarandeerd.'

Crisis in Griekenland

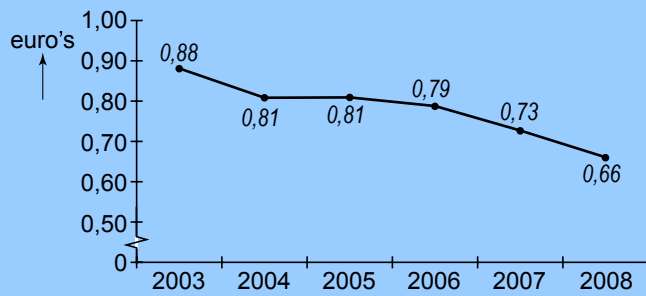
Oettinger reageerde op de financiële crisis in Griekenland, dat door zijn torenhoge begrotingstekort het vertrouwen van de kapitaalmarkt dreigt te verliezen. De koers van de euro is daardoor onder druk komen te staan. Het stabiliteitspact schrijft voor dat een EU-lidstaat een tekort van hooguit 3 % mag hebben, maar dat van Griekenland is meer dan vier keer zo hoog. Overigens hebben bijna alle EU-landen op dit moment een te hoog tekort omdat ze miljarden in de noodlijdende economie hebben gepompt.

Ministers beraden zich

De EU-leiders sommeerden Griekenland afgelopen week om zijn begrotingstekort snel terug te dringen. De EU-ministers van Financiën beraden zich maandag en dinsdag verder over de Griekse problemen.

Bron: RTLZ.nl (28 mei 2010)

gemiddelde koers van de Amerikaanse dollar in euro's

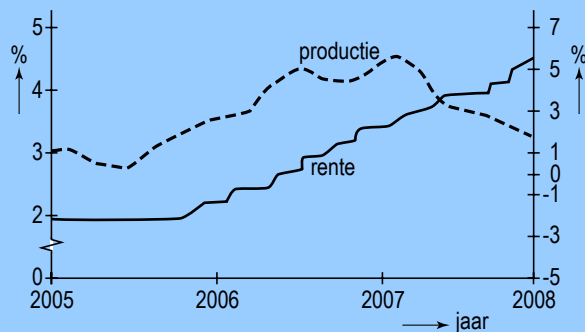

In juni 2007 verhoogt de Europese Centrale Bank (ECB) het belangrijkste rentetarief met een kwart procentpunt tot 4 %. Omdat de inflatie in de EMU blijft stijgen, worden verdere renteverhogingen niet uitgesloten. Sommige economen zeggen dat de rentetarieven omlaag zouden moeten. Er ontstaat een debat over de gewenste richting van de verandering van de rentestand.

Nicolas Sarkozy is president van Frankrijk. Zijn landgenoot Jean-Claude Trichet is president van de ECB. Sarkozy en Trichet verschillen van mening over de ontwikkeling van de rentestand die wenselijk lijkt, gelet op de economische situatie in Europa in de tweede helft van 2007. Volgens de een is een renteverhoging gewenst, volgens de ander juist een renteverlaging. Zij maken beiden een eigen persbericht, waarin ieder op zijn manier de keuze voor de verandering van de rentestand beargumenteert.

- d Schrijf het persbericht van Sarkozy *of* het persbericht van Trichet. Vermeld in dit bericht wat er met de rentestand moet gebeuren. *Gebruik de bronnen om het standpunt te onderbouwen. Gebruik voor het totale bericht maximaal 40 woorden.*

productiegroei en ontwikkeling rente in de EMU

rente: rentetarief ECB (linkeras)

productie: jaarlijkse groei bbp (nominaal; rechteras)

Uit een krant van juli 2007:

Regeringsleiders van de lidstaten van de EMU zijn er niet in geslaagd één standpunt in te nemen in het debat over de ontwikkeling van de rente. De Franse president Sarkozy maakt, gelet op de voor 2008 verwachte conjuncturele neergang in de EMU, zich zorgen over de rentestand en over de koersontwikkeling van de euro. Andere regeringsleiders zijn tegen een verzwakking van de euro. Eén van hen verwoordt het als volgt: 'Een sterke euro heeft ook nadelen, maar is nog altijd beter dan een zwakke euro'.

Sarkozy en Trichet vinden allebei dat ze het gelijk aan hun kant hebben. De tekenaar van onderstaande cartoon op de volgende pagina laat beiden tegen elkaar zeggen: 'U begrijpt geloof ik niet helemaal goed wie hier eigenlijk de baas is'.

- e Leg uit dat Sarkozy en Trichet beiden aanspraak kunnen maken op deze uitspraak.

cartoon over de discussie tussen Sarkozy en Trichet

(Havo pilotexamen 2009-I-2)

21 Gulden in de uitverkoop?

In de periode 1999-2002 werd de gulden vervangen door de euro. De omrekenkoers voor de conversie van gulden naar euro was al in 1998 vastgesteld op 1 gulden = 45 eurocent. In 2005 kwam in Nederland een discussie op gang over de juistheid van de vastgestelde omrekenkoers. Een aantal mensen vond dat de gulden 'in de uitverkoop' was gedaan en eiste compensatie voor het 'waardeverlies' van de spaartegoeden.

Het Centraal Planbureau (CPB) concludeerde dat de omrekenkoers van de gulden niet te laag was in verhouding tot de gemiddelde omrekenkoers van de valuta van de overige landen die meededen aan de introductie van de euro. Wel constateerde het CPB dat, gegeven de betalingsbalansverhoudingen, de Duitse mark voorafgaand aan de conversie was overgewaardeerd ten opzichte van de gulden.

Naar aanleiding van deze discussie worden de gevolgen van een omrekenkoers van 45 eurocent vergeleken met een alternatieve omrekenkoers van 50 eurocent.

Een econoom doet de volgende uitspraken.

Uitspraak 1: 'Voor de reële binnenlandse inkomens van Nederlandse huishoudens maakt het geen verschil of een omrekenkoers van 45 eurocent of 50 eurocent gehanteerd wordt.'

Uitspraak 2: 'De vaststelling van de omrekenkoers op 45 eurocent in plaats van 50 eurocent was, zeker in combinatie met een dalende nominale rente in de Economische en Monetaire Unie, gunstig voor mensen met schulden en ongunstig voor mensen met spaargeld.'

- a Onder welke voorwaarde is uitspraak 1 juist?
- b Zou een keuze voor een omrekenkoers van 50 eurocent in plaats van 45 eurocent hebben geleid tot een verbetering of tot een verslechtering van de internationale concurrentiepositie van Nederland? Verklaar je antwoord.
- c Leg uit dat overwaardering van de Duitse mark kan leiden tot inflatie in Nederland en dat dit zowel kosteninflatie alsook bestedingsinflatie kan zijn.
- d Leg uitspraak 2 uit.

(Vwo 2008-II-2)

8.6 Maatschappelijk verantwoord ondernemen

We zijn dit hoofdstuk begonnen met de bespreking van het *prisoners dilemma*. We weten dat het menselijk onblusbare verlangen naar steeds meer rijkdom kan leiden tot allerlei negatieve externe effecten. Zolang we van deze effecten niet op de hoogte zijn, verandert dat niet ons consumptie- en productiepatroon. Maar de tijd waarin we leven stelt informatie snel beschikbaar. Als we via deze informatie vernemen dat er iets goed mis is bij de productie van een bepaald product, zullen consumenten in grote aantallen dit product boycotten.

In 1991 besloot Shell om het olieplatform de Brent Spar na vijftien jaar trouwe dienst uit bedrijf te nemen. De drijvende opslagplaats (tweehonderd meter hoog, geschikt voor de opslag van 300.000 vaten olie) had al die tijd in de Noordzee gedobberd, maar was niet meer nodig. De olie vloeide voortaan door pijpleidingen. Shell vroeg en kreeg toestemming om het platform in diepzee te laten afzinken in plaats van het netjes te slopen. Het werd uiteindelijk een felle strijd tussen Greenpeace en Shell, waarbij beide partijen niet altijd de waarheid spraken. Greenpeace schakelde hierbij de consument in door te vragen of deze Shell wilde boycotten. Deze actie was een groot succes. Shell schrok daar enorm van en vond het uiteindelijk toch beter om het platform te slopen. Steeds meer organisaties zijn zich sindsdien met het zogenaamde maatschappelijk verantwoord ondernemen gaan bezighouden.

Tegenwoordig is maatschappelijk verantwoord ondernemen de oplossing voor het in veel situaties voorkomende *prisoners dilemma*. Dat het onderwerp sterk leeft in de maatschappij blijkt wel uit het feit dat Nederlanders op het wereldwijde web (*World Wide Web*) daar zelfs een startpagina.nl voor hebben gemaakt. Maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) betekent dat bedrijven naast het streven naar winst (*profit*), ook rekening houden met de effecten op het milieu (*planet*) en oog hebben voor menselijke aspecten binnen en buiten het bedrijf (*people*). Het gaat dus om het vinden van een balans hiertussen. Veel informatie is ook te vinden op: www.peopleplanetprofit.nl.

The screenshot shows the website startpagina.nl with a search bar and navigation menu. The main content area is titled "maatschappelijk-verantwoord-ondernemen.startpagina.nl". It features several columns of links and information:

- Persoonlijke links:** [wizig persoonlijke links](#)
- Startpagina navigatie:** [Dochters op alfabet](#), [Dochters op categorie](#), [Dochters over regio's](#), [Dochters over landen](#), [Dochters met video's](#), [Dochters over Zakelijk](#)
- Informatie:** [P+ magazine](#), [Sociaal ondernemen](#), [Duurzaam 2020](#), [Handel en Duurzaamheid](#), [Duurzame Productketens](#), [Milieubarometer](#), [Duurzaam Ondernemen](#), [Internationaal Ondernemen](#), [Betrokken.nu](#), [MVO database](#), [Duurzaamheidsverslag](#), [Helpdesk Duurzaam Inkopen](#)
- Zoekmachines:** Search bar with "Startpagina dochters" dropdown and "Zoeken" button. Includes "Direct naar rubriek" and "zoekassistent aan | uit".
- Begrippen:** [MVO \(wikipedia\)](#), [Duurzame ontwikkeling \(wikipedia\)](#), [Sociaal ondernemen \(SSO\)](#), [Betrokken ondernemen \(MVO Nederland\)](#), [Greenwashing \(wikipedia\)](#)
- Keurmerken & Initiatieven:** [Max Havelaar](#), [UTZ Certified](#), [Rainforest Alliance](#), [EKO](#), [GlobalGAP](#), [Initiatief Duurzame Handel](#), [JO-IN](#), [IFOAM](#), [UN Global Compact](#), [4C \(koffie\)](#)
- Netwerken:** [CSR Chicks](#), [CSR Blokes \(Hyves\)](#), [MVO \(Hyves\)](#), [MVO professionals \(LinkedIn\)](#), [Duurzaam Inkopen \(LinkedIn\)](#), [MVO \(LinkedIn\)](#), [Maatschappelijk Ondernemen \(LinkedIn\)](#), [Duurzaam Innoveren \(LinkedIn\)](#), [Let's Cradle! \(LinkedIn\)](#), [Cradle to Cradle Supporters \(LinkedIn\)](#)
- Tips en instrumenten:** [Starten met MVO](#), [Social Evaluator](#), [Zibb stappenplan](#), [Eisma MVO](#)
- Zondag 1 november**
- Bij deze dochterpagina:** [Contact](#)
- Van de Redactie:**

Maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) betekent dat naast het streven naar winst (profit) ook rekening gehouden wordt met de effecten op het milieu (planet) en er oog is heeft voor menselijke aspecten binnen en buiten het bedrijf (people). Het gaat er om een balans te vinden tussen people, planet en profit.

Hieronder zullen we de voordelen van maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) bespreken, evenals de thema's waar het MVO zich vooral op richt. Over het algemeen zijn economen, politici en ondernemers ervan overtuigd dat maatschappelijk verantwoord ondernemen leidt tot:

- *Een hogere arbeidsproductiviteit*, omdat er meer aandacht komt voor mens en milieu. Dit zorgt voor een positieve sfeer en meer betrokken en minder vaak zieke medewerkers.
- *Concreet meer winst*, omdat sommige maatregelen direct winst opleveren. Denk maar aan het besparen op energieverbruik of het voorkomen van afval. Dat is goed voor het milieu en voor de portemonnee.
- *Betere relaties met de omgeving*, zoals klanten, leveranciers, banken en overheden. En MVO-bedrijven blijken vaak innovativer origineler en meer onderscheidend.
- *Het krijgen van meer positieve publiciteit*. MVO geeft bedrijven vaak een streepje voor bij consumenten, banken en investeerders.
- *Minder ondernemersrisico's*. Door MVO vermindert een bedrijf de kans op imagoschade. Vanaf 2010 mogen alleen nog MVO-bedrijven aan de Rijksoverheid leveren. (Je spreekt dan wel over een markt van 40 miljard euro per jaar.) Voor het krijgen van een geldlening bij banken levert MVO tegenwoordig extra kansen. MVO blijkt de continuïteit van veel bedrijven te verbeteren.
- *Meer marktkansen*. Ruim 1,5 miljoen consumenten vragen duurzame producten en op de bedrijvenmarkt stellen klanten/opdrachtgevers steeds vaker MVO-eisen aan hun leveranciers.
- *Extra gemotiveerd personeel*. Veel mensen werken graag voor bedrijven die naast winst, ook oog hebben voor mens en milieu.

Maatschappelijk verantwoordelijk ondernemen kom je in alle sectoren tegen en het kan zich richten op vele aspecten van *people, planet, profit*.

MVO kan betrekking hebben op de volgende thema's:

- *Arbeidsparticipatie*: een divers personeelsbestand verhoogt de creativiteit en zorgt voor een beter imago op de arbeidsmarkt.
- *Armoedebestrijding*: bedrijven kunnen toeleveranciers in ontwikkelingslanden een hogere prijs bieden. Kijk maar naar het succes van Max Havelaar.
- *Biodiversiteit*: er komen steeds meer keurmerken voor producten als vis, hout en bloemen.
- *Gezondheid*: bedrijven geven steeds vaker medewerkers een fiets of bieden fruit aan in de kantine. Zo dragen zij bij aan het voorkomen van welvaartsziekten.
- *Klimaatverandering, energie en milieu*: energiebesparing, gebruik van groene stroom, het scheiden van afval, en niet of dubbelzijdig kopiëren is zowel goed voor het milieu als voor de winst.
- *Duurzaam inkoopbeleid*: als een bedrijf in de bedrijfskolom maatschappelijk verantwoord wil ondernemen zal het een gedragscode opstellen voor zijn toeleverende bedrijven.

Vragen en opdrachten bij 8.6

22 Lees onderstaand artikel en beantwoord dan de vragen

Kamerbrief inzake rapport Wet Openbaarheid productie en Ketens (WOK)

Minister Koenders en Staatssecretaris Heemskerk boden vorige week het rapport 'De Wet Openbaarheid productie en Ketens (WOK) – Onderzoek naar de juridische, technische en economische haalbaarheid en een inventarisatie van opinies' aan.

De Minister voor Ontwikkelingssamenwerking had dat in november 2007 aan de Kamer toegezegd. Hij zou in samenwerking met het ministerie van Economische Zaken de mogelijkheid tot invoering van een Wet Openbaarheid van productie en Ketens (WOK) onderzoeken.

De WOK wil wettelijk zekerstellen dat consumenten, burgers, maatschappelijke organisaties en andere partijen die bedrijven vragen stellen over de manier waarop hun producten en diensten tot stand komen, op die vragen antwoord krijgen.

Bron: *duurzaam-ondernemen.nl* (28-04-2009)

a Op welke wijze zou de overheid kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van maatschappelijk verantwoord ondernemen? Geef voorbeelden.

Uit bovenstaand artikel blijkt dat de overheid juridische mogelijkheden daartoe schept.

b Leg in eigen woorden uit wat de bedoeling van de wet WOK is.

c Op welke wijze kunnen consumenten en producenten met deze wet in de rug bijdragen aan meer MVO?

23 Rekenen in de file

Rekenen in de file

Van onze verslaggeefster (2008)

Den Haag – In de discussie rond de kilometerheffing is de minister van Verkeer en Waterstaat duidelijk. Uiterlijk in 2011 wil hij een heffing per gereden kilometer invoeren die het aantal files laat afnemen. De tarieven zullen afhankelijk worden van tijd, plaats, verbruik en milieuclassificatie van de auto. Milieuclassificatie vindt plaats op basis van de mate waarin de weggebruiker bijdraagt aan milieuverontreiniging en onveiligheid.

Op die manier draagt deze maatregel ook bij aan een duurzame ontwikkeling van de Nederlandse economie, aldus de minister. De Belastingdienst gaat de heffing innen. Als de heffing effectief is zullen automobilisten kiezen om eerder of later van huis te vertrekken, thuis te blijven werken of dichterbij het werk te gaan wonen. Houders van buitenlandse kentekens zullen in Nederland jaarlijks een vergunning moeten kopen tegen een vaste prijs, ongeacht het aantal kilometers dat ze in ons land rijden.

Met deze kilometerheffing wordt niet het bezit van een auto belast, maar het gebruik. Bij de invoering van deze heffing zullen de motorrijtuigenbelasting (mrb) en de aanschafbelasting op auto's (bpm) verdwijnen. Vaste lasten maken zo plaats voor variabele lasten.

Tegenstanders van de kilometerheffing menen dat in de huidige situatie, vóór de invoering van de kilometerheffing, het gebruik van de auto al fors wordt belast.

a Noem een belasting waaraan automobilisten, in de huidige situatie, méér betalen naarmate ze de auto méér gebruiken.

De voorstellen van de minister roepen uiteenlopende reacties op. Zo is de vereniging *Groene Wielen* gematigd positief. Zij denkt dat een kilometerheffing uiteindelijk ook bijdraagt aan het bevorderen van duurzame economische groei. In een flyer heeft *Groene Wielen* haar redenering samengevat.

De zes onderstaande zinnen vormen samen die redenering:

- 1) De overheid voert de voorgestelde kilometerheffing in.
- 2) De vraag naar autobrandstoffen daalt.
- 3) Het gebruik van de auto wordt duurder.
- 4) De olievoorraden slinken minder snel.
- 5) Het gebruik van de auto zal afnemen.
- 6) Duurzame economische groei wordt bevorderd.

- b Maak zelf die redenering van de vereniging *Groene Wielen*. Zet daartoe de bovenstaande nummers in een juiste volgorde van oorzaak en gevolg. Begin met 1).

Het kan en moet groener op de weg

De olievoorraden zijn binnen enkele decennia uitgeput. Onze generatie tast de welvaart aan van de generatie in de toekomst. Dat mag niet gebeuren! Wij pleiten voor een duurzame economische groei. Niet zonder auto's, maar wel met minder verbruik van fossiele brandstoffen.

Word lid van Groene Wielen en steun ons milieuvriendelijke autogedrag!

Camiel Wagenmakers is verheugd over het voorstel van de minister: invoering van een kilometerheffing op basis van milieuclassificatie (zie de tabel hieronder) in combinatie met het afschaffen van de mrb en de bpm. Afhankelijk van het aantal kilometers dat automobilisten jaarlijks rijden, gaan zij na invoering van dit voorstel meer of minder betalen.

Al jaren rijdt Camiel in een *Volksauto Wave* met benzinemotor gemiddeld 12.000 kilometers per jaar. Hij overweegt een nieuwe auto te kopen.

voorstel voor een kilometerheffing per gereden kilometer per jaar naar milieuclassificatie

classificatie	bedrag per gereden kilometer	classificatie	bedrag per gereden kilometer
A	€ 0,02	D	€ 0,08
B	€ 0,04	E	€ 0,17
C	€ 0,05	F	€ 0,25

A staat voor laagste milieuaantasting en F staat voor hoogste milieuaantasting

nieuwste model Volksauto Wave: prijzen en bedragen

brandstof	consumentenprijs (inclusief bpm en btw)	btw	bpm	bpm op jaarbasis ¹⁾	mrb per jaar	classificatie
benzine	€ 17.750	€ 2.260	€ 3.590	€ 359	€ 541	C
diesel	€ 22.500	€ 2.685	€ 5.680	€ 568	€ 1.204	D

1) op basis van een gemiddelde gebruiksduur van deze auto van 10 jaar

- c Bereken op basis van deze bronnen of het voorstel van de minister voor Camiel financieel voordelig of nadelig is, bij aanschaf en gebruik van een nieuwe auto van hetzelfde merk en type.

Er zijn ook afwijzende reacties op de plannen van de minister. Hieronder volgen er twee.

- 1) 'Deze verschuiving in de belastingen en heffingen op auto's gaat ons buitenlandse klanten kosten', zegt Paul Pieck, eigenaar van een groot pretpark in het oosten van Nederland.
- 2) 'Slecht voor de handel in tweedehands auto's', aldus Jo Karmans (zie het artikel hieronder).

d Verklaar het standpunt van Paul Pieck.

e Beschrijf de redenering van Jo Karmans, die zegt dat afschaffing van de bpm nadelig is voor de handel in tweedehands auto's.

Interview in de *Autowinnaar* (maart 2008)

'Dit is niet mogelijk!', aldus Jo Karmans van de brancheorganisatie Automobielbedrijven Nederland. 'Als bij de invoering van de kilometerheffing de bpm in één klap wordt afgeschaft, zal dat de doodsteek zijn voor de handel in tweedehands auto's. De bpm is een belasting die bij aanschaf wordt betaald. Wanneer de auto na een aantal jaren wordt verkocht, wordt de bpm als het ware 'meeverkocht' aan de volgende eigenaar.'

(Havo pilotexamen 2009-I-2)

24 Lees het artikel 'De nobele manager' en beantwoord dan de vragen.

De nobele manager

In de huidige tijd met zijn ongebreidelde mogelijkheden moeten bedrijven er op letten dat hun reputatie goed is, dat ze een gedragscode hebben. Een bedrijf zonder goede reputatie redt het niet meer, men moet maatschappelijk verantwoord ondernemen.

Ongeveer 50% van de honderd grote bedrijven hebben een gedragscode geformuleerd en dat percentage neemt jaarlijks toe.

Shell en Greenpeace stonden vaak lijnrecht tegenover elkaar. Als je tegenwoordig hun bedrijfscampagnes bestudeert, zie je nieuwe Shell-spots die je eerder bij een Greenpeace-reclame zou verwachten. Reclames die doen vermoeden dat benzine zo schoon is dat je erin kunt zwemmen. De tactieken veranderen, Greenpeace koopt aandelen van Shell om tijdens de jaarlijkse aandeelhoudersvergadering van Shell in de richting van de ontwikkeling van schone en duurzame energie te kunnen sturen.

- a Wat versta je onder maatschappelijk verantwoord ondernemen?
- b Geef zelf een definitie van het begrip "gedragscode".
- c Gedragscodes kunnen betrekking hebben op een milieuvriendelijke productie. Noem nog twee zaken waar deze codes betrekking op kunnen hebben. (Even 'googelen' op internet en je vindt genoeg voorbeelden.)

25 Mais in de tank?

In het voorjaar van 2008 stonden de onderstaande twee berichten in een krant.

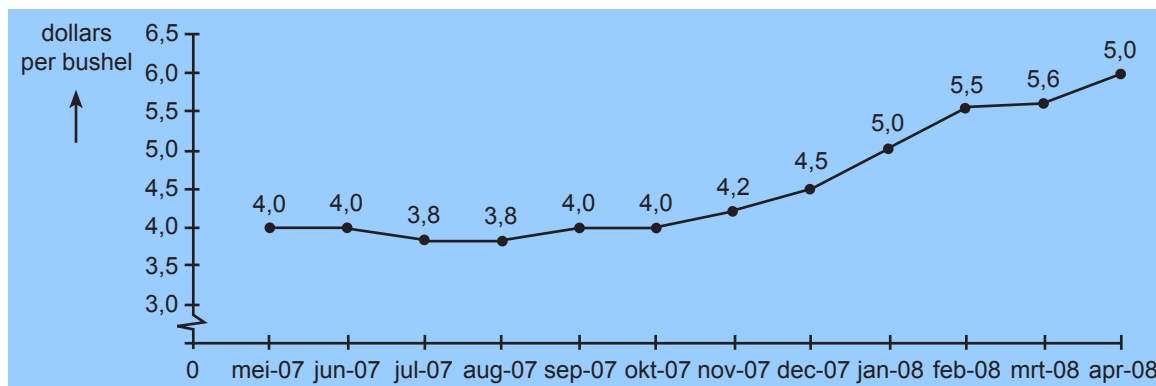
Bericht 1

Steeds vaker komen er berichten binnen over rellen in arme landen waar voedseltekorten ontstaan. In deze landen hebben veel mensen de grootste moeite om hun dagelijkse maaltijd bij elkaar te schrapen. Nu de prijzen van voedingsgewassen sterk stijgen, wordt dit nog moeilijker. Sommige economen spreken nu van 'agflatie': agrarische inflatie. De gemiddelde wereldprijs (dollars per bushel*) van voedingsgewassen is in de periode augustus 2007 tot en met april 2008 met 45 procent gestegen en deze stijging heeft gevolgen voor de totale kosten van levensonderhoud van alle burgers.

Bericht 2

Biobrandstoffen lijken een bijdrage te kunnen leveren aan de vermindering van de milieuaantasting. Daarom heeft de Europese Unie (EU) besloten dat in 2010 meer dan 5% en in 2020 minstens 10% van alle brandstof 'groen' moet zijn. Van gewassen zoals maïs kan bio-ethanol gemaakt worden, ook wel biobrandstof genoemd. Deze biobrandstof wordt gemengd met benzine of diesel uit aardolie en aan de pomp verkocht. De huidige generatie auto's kan probleemloos rijden op deze brandstof.

Gebruik bron 1 en bericht 1.

bron 1: prijsontwikkeling van maïs op de wereldmarkt

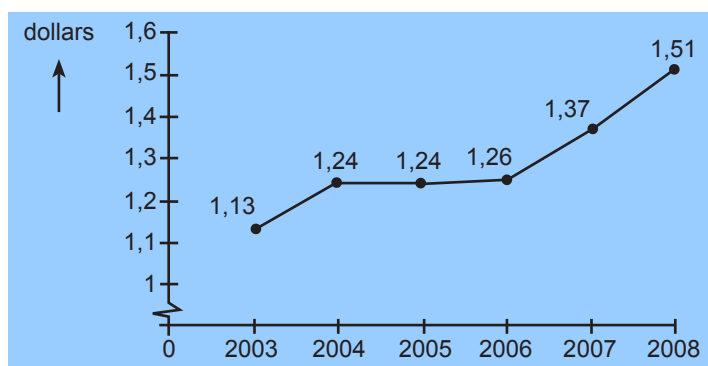
* bushel: een Engelse inhoudsmaat voor een hoeveelheid maïs of tarwe

- a Bereken of de prijsstijging van maïs in de periode augustus 2007 - april 2008 groter dan, kleiner dan of gelijk was aan de stijging van de gemiddelde wereldprijs van voedingsgewassen.

De prijs van maïs op de wereldmarkt kan veranderen door ontwikkelingen aan de vraagzijde en door ontwikkelingen aan de aanbodzijde van de markt.

Ter verklaring van de sterk gestegen prijzen van maïs op de wereldmarkt worden in publicaties de volgende factoren genoemd.

- 1) Het totale oppervlak landbouwgrond voor maïs in de wereld blijkt minder toe te nemen dan gedacht.
- 2) Het gebruik van maïs voor biobrandstoffen neemt toe.

bron 2: gemiddelde koers van de euro in Amerikaanse dollars

- 3) In de snel rijker wordende landen als China en India stijgen de inkomens waardoor de bevolking meer voedsel kan kopen.
- 4) Een belangrijke maïsproducent als Australië kampt met grote droogtes.
- 5) Producenten van maïs slaan hun product op omdat ze denken op termijn een hogere prijs te kunnen ontvangen.
- 6) Er wordt in de Verenigde Staten van Amerika (VS) steeds meer bio-ethanol toegevoegd aan de autobrandstof.

b Noteer voor elk van de zes bovenstaande factoren of de prijsverandering veroorzaakt wordt aan de vraagzijde of aan de aanbodzijde van de markt voor maïs.

Doe het als volgt:

a =

b =

enz.

De prijsstijging van maïs heeft voor producenten en consumenten uit de eurolanden minder gevolgen dan voor producenten en consumenten uit de VS.

Gebruik bron 2.

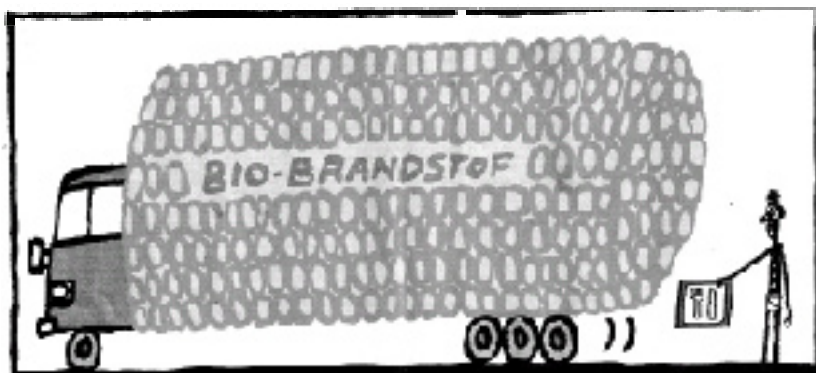
c Leg op basis van bron 2 uit waarom producenten van biobrandstof uit eurolanden relatief minder financieel nadeel hebben van de sterk stijgende prijs van maïs op de wereldmarkt, dan hun concurrenten uit de VS.

Gebruik bron 3 in combinatie met de berichten 1 en 2.

De tekenaar vraagt in zijn cartoon aandacht voor het economisch dilemma waarin de rijke westerse landen en de arme ontwikkelingslanden verwickeld zijn.

d Beschrijf dit economisch dilemma met behulp van deze cartoon. *Gebruik maximaal 50 woorden.*

bron 3: cartoon die een verbinding legt tussen bericht 1 en bericht 2

(Havo pilotexamen 2009-I-4)

Samenwerken en onderhandelen: Spel / Experiment 8.1

‘Samen bouwen’

Dit spel/experiment speelt zich af in de bouwwereld. Het spel wordt gespeeld met twee teams. De teams spelen bouwondernemingen.

Het ene bedrijf heeft zich gespecialiseerd in de cascobouw (het bouwen van het skelet van de woning of ander soort gebouw).

Het andere bouwbedrijf heeft zich meer gespecialiseerd in het afbouwen van de woningen.

Dat wil echter niet zeggen dat de ondernemingen niet op elkaars specialisme kunnen werken.

Ze kunnen het allebei, alleen de één wat beter dan de ander.

In de gemeente van de bouwondernemingen staan drie projecten op stapel.

De ondernemingen kunnen elk een gedeelte van de afzonderlijke projecten uitvoeren.

Over de werkverdeling per project moet nog worden onderhandeld.

Daarbij komt nog dat er per werkverdeling andere netto-opbrengsten zijn voor de bedrijven.

Probeer door goed te onderhandelen een zo goed mogelijk resultaat te bereiken voor je bedrijf.

Bestudeer nu de Checklist achter in het boek (pagina 303) om te zien wat je in dit hoofdstuk hebt geleerd.

9 Concept 6 Risico en informatie

9.1 Inleiding

‘Lotto Weekend Miljonairs’, gepresenteerd door Robert ten Brink, is een spannende spelshow waarbij kandidaten de kans krijgen 1.000.000 euro te winnen. Om de hoofdprijs te winnen, moet de kandidaat echter vijftien vragen goed beantwoorden, al dan niet met behulp van de drie ‘hulplijnen’. De vragen beginnen betrekkelijk eenvoudig en naarmate het spel vordert, neemt de moeilijkheidsgraad toe. Op verschillende momenten krijgt de kandidaat de vraag gesteld of deze door wil spelen of liever wil stoppen om daarna met het tot dan toe behaald bedrag naar huis te gaan. Opvallend is dat in het begin van het spel de meeste kandidaten doorspelen. De kans

op mislukken schatten ze nog niet zo hoog in en het bedrag dat ze eventueel mislopen, als het wel verkeerd gaat, is nog niet zo hoog. Dat zijn twee redenen waarom de kandidaten het risico nemen om door te gaan. Maar naarmate het bedrag dat je kunt kwijtraken toeneemt, evenals de kans dat je het antwoord niet weet, neemt de risicoafkeer toe. Economen noemen deze risicoafkeer ook wel **risicoaversie**. Kenmerkend voor een toenemende risicoaversie is dat mensen zich voor dat risico proberen in te dekken. Bij het spel weekendmiljonairs betekent dit dat ze het aangeboden geldbedrag aannemen en stoppen met spelen.

- 1 In het spectaculaire spelprogramma ‘Postcode Loterij Miljoenenjacht’, gepresenteerd door Linda de Mol, is elke vraag een etappe in een onverbidelijke afvalrace. Totdat uiteindelijk één finalist op het podium staat en kans heeft om € 5.000.000 te winnen!

Vijfhonderd personen in het publiek zijn potentiële kandidaten om in de finale met een heel groot geldbedrag naar huis te gaan.

Na een paar spannende rondes blijft er uiteindelijk één finalist over. Hij of zij mag het ‘Gouden Koffer-finalespel’ spelen. De hoofdprijs: € 5.000.000.

De finalist kiest een koffer, 25 andere spelers krijgen een koffer met hierin een geldbedrag, variërend tussen de 1 eurocent en de € 5.000.000. Geen van de kandidaten weet welk bedrag in zijn of haar koffer zit.

In de finale gaat de kandidaat in onderhandeling met ‘de bank’, die op basis van de wetten van kansberekening een bod doet op de geldkoffer van de finalist. Slaat hij of zij dit af, dan worden steeds meer koffertjes geopend.

Grote vraag blijft: welk bedrag zit er in het koffertje van de finalist: is dat slechts € 1 of heeft hij zonder het te weten de € 5.000.000 in handen?

Leg uit op welke wijze risicoaversiteit bij dit spel een rol speelt.

9.2 Risico in je levensloop

Als je meedoet aan een kansspel, ben je bereid risico te nemen. De mate waarin hangt af van de kans op pech (risico) en de hoogte van de kosten, die aan dat risico zijn verbonden. Het dagelijks leven is soms net een kansspel. Ook het leven, gedurende de gehele levensloop van een mens, zit vol risico's. Mensen willen deze risico's zoveel mogelijk beperken en als dat niet kan, wil men zich zo goed en kwaad als dat mogelijk is, indekken tegen de kosten die deze risico's met zich meebrengen. Dat noem je **verzekeren**. In onderstaande figuur zie je verschillende aspecten uit het menselijke leven. Bij elk van deze aspecten ontmoet je risico's. Mensen proberen zich in te dekken tegen de negatieve en vooral financiële gevolgen van deze risico's.

Dit willen indekken tegen de gevolgen van deze risico's levert 'een gat in de markt' op, waar de verzekeringsmaatschappijen in zijn gesprongen. De verzekering tegen een bepaald risico kost zelf ook geld. De vraag is dan steeds of deze kosten opwegen tegen het financiële risico dat je loopt. Mensen met een goed gebit, zullen misschien niet zo snel een aanvullende tandartsverzekering afsluiten bij een zorgverzekeraar. Ook is de *hoogte van de uitkering* (waarde van het te verzekeren artikel) bepalend bij de keuze van een verzekering. Een nieuwe auto verzekert je anders dan een auto van vijf jaar oud. Je krijgt bij schade immers nooit meer terug dan de dagwaarde. Bij een dure verzekering en weinig risico zullen mensen zich niet zo snel verzekeren tegen dat risico. De schriftelijke verzekeringsovereenkomst noem je de **polis**. De meestal periodieke betaling heet **premie**. Als jij, *de verzekerde*, een beroep op de verzekering doet en de verzekeringsmaatschappij *de verzekeraar*, accepteert dat, dan ontvang je een **uitkering**. De hoogte van deze uitkering is afhankelijk van het verzekerde bedrag en een eventueel eigen risico.

De markt voor verzekeringen is erg ondoorzichtig. De verzekerde neemt daarom vaak een adviseur (verzekeringsagent) in de arm. De relatie tussen de verzekerde en die adviseur noem je de **principaal-agentrelatie**. Deze term verwijst naar een situatie waarin iemand (*de principaal*) een ander inschakelt om een bepaalde taak uit te voeren. De reden is dat de principaal onvoldoende kennis van zaken heeft en daarom een ander (*de agent*) nodig heeft, die hem daarbij helpt. De verzekeringsagent heeft een informatie- en kennisvoorsprong en heeft de mogelijkheid om zijn eigen belang boven dat van zijn cliënt (de principaal) te stellen. De agent moet verantwoording afleggen aan de principaal, maar deze is niet in staat de activiteiten van de agent te controleren. Voorbeelden van deze problematiek doen zich voor in de meeste verhoudingen op basis van ondergeschiktheid, zoals de relatie tussen: werkgever (principaal) en werknemer (agent), aandeelhouder (principaal) en directie (agent) en minister (principaal) en ambtenaar (agent), enz. Principaal-agent-problematiek kan leiden tot slecht gedrag – **moral hazard** –, wanneer de agent een dusdanige informatievoorsprong heeft dat de controlemogelijkheid voor de principaal wegvalt.

Een uitwerking hiervan zijn de beleggingspolissen uit de jaren negentig van de vorige eeuw. Het betrof een tijd van hoogconjunctuur en veel mensen (principaal) wilden vanwege het goede beursklimaat en de belastingvoordelen geld beleggen via bijvoorbeeld verzekeringsmaatschappijen (agent). Later bleek dat vrijwel al deze verzekerings- en beleggingsmaatschappijen veel te hoge kosten voor de polissen hebben berekend.

Sinds 2006 spreken we dan ook van **woekerpolissen**.

Vragen en opdrachten bij 9.2

2 Bestudeer de afbeelding hierboven en beantwoord daarna de volgende vragen (eventueel met behulp van de site www.allesoververzekeringen.nl). Leg uit op welk wijze risicoaversie en verzekeren een rol spelen bij levensloopaspecten zoals:

a) het kopen van een huis;	f) overlijden;
b) het op vakantie gaan;	g) met pensioen gaan;
c) trouwen en samenwonen;	h) het kopen van een auto;
d) kinderen krijgen;	i) het krijgen van conflicten.
e) gezondheid;	

3 De reisverzekering

Katja (17) is geslaagd. Samen met haar vriendin Wendy (17) doet ze vakantiewerk om daarna met zijn tweeën op vakantie te kunnen naar Londen. Ze willen in de laatste week van juli samen een 8-daagse reis maken met 7 overnachtingen op camping Abbey Wood. Katja en Wendy maken een begroting van hun vakantie. Dankzij vakantiewerk en geld van de ouders hebben ze in totaal € 960 te besteden voor deze vakantie. De kosten van de heen- en terugreis per boot en trein bedragen € 198 voor Katja en Wendy samen. Ze nemen een tweepersoonstent mee.

Katja en Wendy sluiten samen een reisverzekering af op één polis. Ze nemen alleen de basisdekking inclusief geneeskundige kosten.

	exclusief geneeskundige kosten		inclusief geneeskundige kosten	
	Europa	Wereld	Europa	Wereld
basisdekking	€ 0,64	€ 1,25	€ 0,77	€ 1,50
basisdekking incl. langlaufen	€ 1,00	€ 1,72	€ 1,25	€ 2,09
basisdekking incl. skiën en gevaarlijke sporten	€ 1,36	€ 2,04	€ 1,75	€ 2,54
<ul style="list-style-type: none"> • Premies zijn per persoon per dag, kinderen t/m 4 jaar zijn gratis meeverzekerd. • Minimumpremie per polis € 5,67; poliskosten € 3,40. Assurantiebelasting 7%. 				

- a Hoeveel betalen Katja en Wendy in totaal aan de verzekeringsmaatschappij? Laat je berekening zien!

Ongevallen (per persoon)	verzekerde bedragen
• Bij overlijden	€ 4.538,-
• t/m 18 jaar en vanaf 70 jaar	€ 2.723,-
• Bij blijvende invaliditeit	€ 68.068,-
• vanaf 70 jaar	€ 2.723,-
Tandheelkundige behandeling, maximaal per persoon	kostprijs € 454,-
Reisbagage (per polis) Totaal verzekerd bedrag per reis: waarbij maximaal verzekerd voor	€ 5.000,-
• foto-, film-, videoapparatuur	€ 1.135,-
• sieraden	€ 378,-
• horloges	€ 378,-
• brillen en contactlenzen	€ 378,-
• fietsen	€ 681,-
• muziekinstrumenten	€ 454,-

Katja wil haar gitaar, ter waarde van € 199, en de videocamera van haar vader, ter waarde van € 1.235, mee op reis nemen. Stel dat in Londen de gitaar en de videocamera gestolen worden.

- b Hoeveel wordt dan door de reisverzekering vergoed? Laat je berekening zien!

4 De bromfietsverzekering

De hoogte van de premie die betaald moet worden voor een scooterverzekering is mede afhankelijk van de keuze tussen 'WA' of 'WA + casco'.

- a Wat verstaan we onder 'WA' en 'WA + casco'?

Zoek het antwoord eventueel op. Je kunt het bijvoorbeeld vinden op 'www.allesoververzekeringen.nl' bij 'auto kopen'.

- b Noem twee *andere* factoren die de hoogte van deze premie kunnen bepalen.

Eindelijk is het 23 maart 2003. Jasper is 16 jaar geworden en heeft van zijn ouders een nieuwe bromscooter gekregen. Nu kan hij trots door de straten van zijn woonplaats Amsterdam rijden. Maar dan moet hij eerst op zoek naar een goede verzekering voor zijn nieuwe vervoermiddel. De bromscooter heeft een cataloguswaarde van € 2.000.

Jasper vindt op internet een overzicht van verschillende verzekeringen (zie de tabel hieronder). Hij vergelijkt de hoogte van de premies.

Het valt hem op dat de hoogte van de premie bij de 'WA + casco'-verzekering afhankelijk is van de cataloguswaarde van de scooter. Bij de 'WA'-verzekering is dat niet het geval.

- c) Waarom is bij de 'WA'-verzekering de hoogte van de premie *niet* afhankelijk van de cataloguswaarde van de scooter?

verzekeraar	regio ²⁾	WA premie (€)	WA+casco				
			premie (€)		uitkering bij verlies of diefstal ³⁾		
			cataloguswaarde € 1.000	cataloguswaarde € 2.000	1 ^e jaar	2 ^e jaar	3 ^e jaar
Fortuna	alle	120,90	378,24	1.237,65	100% CW	80% CW	60% CW
Goed Geluk ⁴⁾	E, M, Z	181,06	469,66	831,78	DW	DW	DW
	A, T	216,46	515,95	876,71	afs: 1,5%	afs: 1,5%	afs: 1,5%
Paris ⁴⁾	M	127,06	277,06	427,06	DW afs: 2%	DW afs: 2%	DW afs: 2%
	Z	197,37	347,37	497,37			
	E	213,28	363,28	513,28			
	A, T	226,89	376,89	526,89			
Zomerdeur	alle	225,45	373,43	1.166,30	100% CW	80% CW	60% CW

1) jaarpremies **voor bestuurders van 16 jaar** inclusief kosten en assurantiebelasting
jaarpremies andere leeftijden op aanvraag

2) A= Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht
E= Echt
M= Middelburg
T= Tilburg
Z= Zwolle

3) CW = cataloguswaarde
DW = dagwaarde; de dagwaarde wordt bepaald door de afschrijving per maand
afs = maandelijkse afschrijving van de cataloguswaarde (CW)

4) naast de afschrijving op de cataloguswaarde rekenen deze verzekeringsmaatschappijen ook met een **eigen risico**:
bij diefstal: 20% van de cataloguswaarde
bij cascoschade: 15% van het schadebedrag

Jasper vergelijkt de verschillende verzekeringen met elkaar. Hij kiest voor de goedkoopste 'WA + casco'-verzekering: *Paris*. Na 10 maanden wordt de bromscooter van Jasper gestolen, ondanks het goedgekeurde slot.

- d Hoe hoog is het bedrag dat Jasper uitgekeerd krijgt van de verzekeringsmaatschappij? Laat de berekening zien.

Na de diefstal vraagt Jasper zich af of hij wel de juiste keuze heeft gemaakt. Zijn vriend Evert zegt: 'Als ik in de informatie kijk naar de premies en de uitkeringsregels, had jij beter kunnen kiezen voor *Zomerdeur*.'

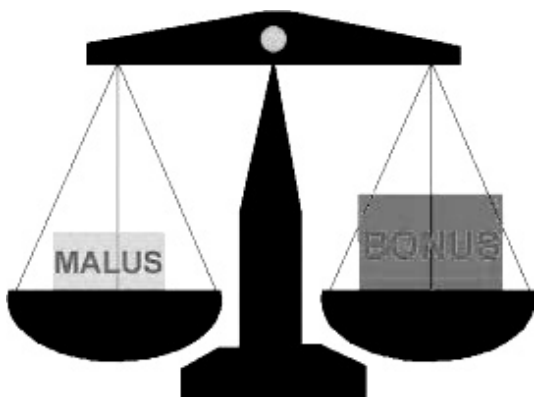
- e Welke afweging maakt Evert blijkbaar, als hij de premies en de uitkeringsregels vergelijkt?

9.3 Verzekeren en solidariteit

Verzekeren tegen mogelijke risico's is een goed voorbeeld van samenwerken en solidariteit met elkaar. De risico's zijn vaak te groot om alleen te kunnen dragen. Denk maar aan een eventuele noodzakelijke ziekenhuisopname. Dit kost veel geld en maar weinig mensen kunnen dat contant betalen. Door de verzekering delen de verzekerden het risico met elkaar. Alle deelnemers dragen bij in de kosten door de premies die zij betalen. En als zij zelf schade oplopen, kunnen ze deze verhalen op de verzekering. Bij verzekeren speelt **solidariteit** met elkaar dus een belangrijke rol. Niet meer ieder voor zich, maar het gezamenlijke belang staat voorop.

Als zoveel mogelijk mensen zich verzekeren tegen de risico's, zullen de premies laag kunnen blijven. Dat ze dat niet altijd zijn, komt doordat ook hier het *prisoners dilemma* een rol speelt. Er zijn altijd mensen die in het eigen belang misbruik maken van een bestaande regeling, dus ook in het geval van een verzekeringsovereenkomst. Stel je laat op een vakantie in Egypte je digitale spiegelreflexcamera liggen op de onderste steen van de beroemde piramide van Gizeh. Thuisgekomen bel je jouw verzekeringsmaatschappij op, die 450 euro overmaakt als vergoeding voor de verloren camera. Maar hoe weet de maatschappij zeker dat jij inderdaad een camera bij je had en als dat zo was, betrof het dan inderdaad een dure digitale spiegelreflexcamera of is het misschien een kleine goedkope digitale camera geweest. Het feit dat de maatschappij en de verzekerde niet over dezelfde informatie beschikken, noemen economen **asymmetrische informatie**.

Als dit soort misbruik veelvuldig plaatsvindt, zal de verzekeraar de premies verhogen, waardoor de verzekerden meer geld kwijt zijn. Er zijn enkele manieren om de financiële gevolgen van dit misbruik tegen te gaan. Verzekeraars kunnen een **eigen risico** instellen, waardoor de verzekerden in ieder geval zelf een extra bijdrage moeten betalen. Dit kom je bijvoorbeeld tegen bij de zorgverzekeringen.

Een andere manier om het beroep op de verzekeraar terug te dringen is het instellen van een **no-claim-korting**, zoals je die bij autoverzekeringen tegenkomt. Naarmate je meer jaren schadevrij rijdt, krijg je een hogere korting op de premie. We noemen dat het **bonus-malussysteem**. Dit is een Nederlands begrip uit met name de wereld van de autoverzekeringen. Dit systeem belooft de 'goede rijders' (mensen die weinig schade claimen) met een lagere premie en straft de slechte rijders met een hogere premie. De term 'bonus-malus' komt uit het Latijn. Bonus betekent goed en malus betekent slecht.

Het bonus-malussysteem werkt met een soort ladder. Deze ladder bestaat uit 15 tot 20 treden. Bij elke trede hoort een bepaalde korting of toeslag. Na elk jaar waarin de verzekerde geen schade heeft geclaimd, stijgt de verzekerde op de ladder. Na een jaar waarin wel schades zijn geclaimd, zakt de verzekerde een aantal treden. De ladder begint meestal bij 25 % toeslag en kan eindigen met wel 75 % of 80 % korting.

Een bijzonder voorbeeld van asymmetrische informatie is de zogenaamde **averechtse selectie**.

Ook hier is de ene partij beter geïnformeerd dan de andere, maar averechtse selectie treedt op *voordat* er sprake is van een overeenkomst. Stel dat je een zorgverzekering hebt zonder aanvullende tandheelkundige verzekering. Nu hoor je van jouw tandarts dat je eigenlijk een paar kronen nodig hebt en die gaan je waarschijnlijk € 2.200 kosten. Je zou nu kunnen besluiten om je zorgverzekering uit te breiden met die aanvullende tandheelkundige verzekering. De verzekeraar weet dit niet, maar weet wel dat verzekerden dit gedrag vertonen. Daarom staat bijvoorbeeld in de kleine letters van de polis dat de verzekeraar dit soort tandheelkundige uitgaven de eerste twee jaar van de nieuwe verzekering niet uitbetaalt.

Een soortgelijk probleem ontstaat ook als het verzekeringscontract al is afgesloten. Mensen met een goede verzekering zouden onnodige risico's kunnen nemen. Automobilisten rijden bijvoorbeeld harder, sporters spelen agressiever, vakantiegangers letten minder goed op hun spullen, enz. De goede verzekering kan tot dit slechte gedrag leiden. We zeggen dan dat dit leidt tot het nemen van morele risico's of '*moral hazard*'.

Dit begrip verwijst naar de *veranderingen* in het gedrag van mensen (of partijen) indien zij niet direct het risico lopen hun daden te moeten verantwoorden. Je komt dat op allerlei terreinen van de economie tegen. Begin maar eens bij jezelf. Als je mobiel belt met een prepaid-kaart zul je goed opletten of je nog wel genoeg beltegoed overhoudt. Wanneer je ouders je een abonnement geven, zonder afspraken te maken over hoeveel je mag verbellen, zal de rekening al snel oplopen. Het is voor jou dan niet zo erg dat je dure minuten/sms-jes gebruikt boven je belbundel, je ouders betalen toch wel.

Een ander voorbeeld is de verzekeringsagent die allerlei 'onnodige' verzekeringen verkoopt om zelf maar veel provisie op te strijken. Als een klant later merkt dat hij de verzekering eigenlijk niet nodig heeft, kan hij de verzekeringsagent hierop niet meer aanspreken.

Op grote schaal kwamen we de afgelopen jaren het verschijnsel van *moral hazard* in de financiële wereld tegen. Banken verstrekten veel te veel leningen, zelfs aan mensen die het eigenlijk niet terug zouden kunnen betalen. De leningen werden weer snel doorverkocht aan andere partijen, waardoor de banken zelf niet zoveel risico meer liepen. Banken streken hiermee wel hoge provisies op. Dat hierdoor heel veel mensen in financiële problemen kwamen, was niet meer hun zorg. Het gevolg was zelfs dat het financiële systeem in de wereld dreigde te ontsporen, waardoor overheden te hulp moesten schieten, om zo tal van banken te redden van de ondergang.

Moral hazard en averechtse selectie zijn het gevolg van asymmetrische informatie.

Averechtse selectie in de verzekeringsmarkt kan ertoe leiden dat een verzekeringsmarkt dreigt te verdwijnen. In de verzekeringsmarkt betekent dit dat de slechte risico's de goede risico's uit de markt verdrijven. Vergelijk dit maar met de Wet van Gresham uit hoofdstuk 2. We lichten dit toe met een voorbeeld.

Stel dat een verzekeringsmaatschappij een fietsverzekering tegen diefstal wil aanbieden.

In sommige delen van het land is de kans op diefstal groter (slechte risico's) dan in andere delen van het land. Er zijn zelfs plaatsen waar fietsdiefstal maar zelden voorkomt (goede risico's).

Stel verder dat de verzekeringsmaatschappij besluit de verzekering aan te bieden tegen een premie die gebaseerd is op het gemiddelde diefstalrisico.

Zal deze fietsverzekering dan een succes worden?

Fietseigenaren in de 'goede' gebieden betalen dan te veel. Fietseigenaren in de slechte gebieden te weinig.

Premies die gebaseerd zijn op het gemiddelde risico zijn daarom misleidend. De verzekeringsmaatschappij heeft immers geen heterogene (aselecte) groep fietsers

in haar bestand, maar juist veel fietsers met een hoge kans op fietsdiefstal. Er is dus sprake van averechtse selectie.

Bovendien kan bij verzekerden moreel wangedrag ontstaan, waardoor de risico's groter zijn dan de maatschappij had verondersteld. Waarom zou je een extra hangslot kopen en gebruiken als je toch goed verzekerd bent? De verzekeringsmaatschappij zal haar premie moeten baseren op het hoge risico van de 'onveilige' delen van het land en rekening houden met moreel wangedrag.

Dit heeft wel tot gevolg dat de fietsbezitters met een relatief laag risico op fietsdiefstal niet meer bereid zijn zo'n hoge premie te betalen.

De conclusie is dan ook dat slechte risico's (dus met een grote kans op fietsdiefstal) de goede risico's op de verzekeringsmarkt voor fietsdiefstal verdrijven. De markt van fietsverzekeringen werkt dus niet optimaal, omdat een groep mensen die zich in principe wel wil verzekeren zich niet verzekert, vanwege de te hoge premie.

Averechtse selectie en moreel wangedrag leiden dus tot marktfalen op verzekeringsmarkten.

In beide gevallen zie je het volgende proces, zoals hierboven beschreven en hieronder is samengevat:

- De goede risico's verzekeren zich niet. → Het aantal uitkeringen is hoger dan verwacht. →
- De premie moet omhoog. → De iets minder goede risico's verzekeren zich nu ook niet meer.
- De premie moet verder omhoog → Enz.

Vragen en opdrachten bij 9.3

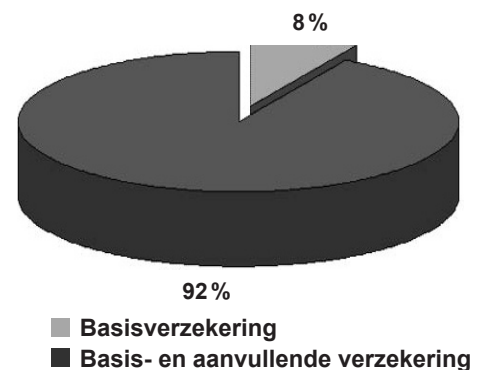
- 5 Sollicitanten doen zich vaak beter voor dan ze in werkelijkheid zijn. Ze willen per slot van rekening de baan hebben. De werkgever kan dan om de tuin worden geleid en besluiten om de sollicitant aan te nemen. Als deze na de proefperiode dan 'slecht gedrag' vertoont, heeft de werkgever natuurlijk spijt dat hij de werknemer heeft aangenomen.
- a Is er in deze situatie sprake van averechtse selectie of van *moral hazard*? Licht je antwoord toe.
- b Bedenk zelf nog een voorbeeld van een soortgelijk probleem.

6 Nieuw zorgverzekeringsstelsel

Het artikel op de volgende pagina is overgenomen uit het *Reformatorisch Dagblad* van 15 juni 2005. Volgens de nieuwe regeling geldt de basisverzekering voor alle Nederlanders.

- a Geef aan wat de acceptatieplicht voor verzekeraars te maken heeft met averechtse selectie.
- b Waarom worden tandartskosten in het basispakket maar vergoed tot het achttiende jaar?
- c Het eigen risico was in eerste instantie vrijwillig. Waar is dit eigen risico voor bedoeld? Bespreek zowel de positie van de verzekeraar als van de verzekerde.
- d Vanaf 2009 is er een verplicht eigen risico voor iedereen ter grootte van ongeveer € 150. Waarom is dit ingevoerd?
- e Niet alle ziektekosten worden vergoed uit het basispakket. Sommige zaken, zoals fysiotherapie en de orthodontist zijn naar keuze bij te verzekeren. Geef aan hoe een consument tot een goede keuze komt.

Verzekerden met een basisverzekering en een aanvullende verzekering (percentage van alle verzekerden)

Nieuw zorgverzekeringsstelsel

15-06-2005 10:21 | Redactie politiek

DEN HAAG - Op 1 januari 2006 gaat het stelsel van zorgverzekeringen op de schop. Elke Nederlander zal de gevolgen ervan aan den lijve ondervinden.

BASISVERZEKERING - Ziekenfondsen en particuliere verzekeringen gaan op in een basisverzekering. De ambtenarenregelingen voor ziektekosten verdwijnen. Dat geldt ook voor de solidariteitspremies WTZ en MOOZ die particulier verzekerden nu betalen.

OMVANG PAKKET - De basisverzekering omvat in grote lijnen het huidige verstrekkingenpakket van het ziekenfonds en de kortdurende geestelijke gezondheidszorg (Riagg, enz.). Ook tandartskosten voor jongeren onder de achttien zal de verzekeraar vergoeden. Voor degenen die ouder zijn, gebeurt dat niet. Zij kunnen zich bijverzekeren.

ACCEPTATIEPLICHT - Private verzekeraars voeren de nieuwe Zorgverzekeringswet uit. Ze moeten iedereen accepteren. Dat is voordelig voor ouderen en chronisch zieken. Zij kunnen nu niet van verzekeraar wisselen, tenzij ze torenhoge premies gaan betalen. Elke verzekerde mag elk jaar van verzekeraar wisselen.

PREMIE - Elke volwassene moet per jaar een vaste premie van ongeveer 1100 euro betalen. Dat is ongeveer de helft van de werkelijke kosten van de verzekering. De werkgever of de uitkeringsinstantie betaalt de andere helft. Kinderen tot achttien jaar zijn gratis meeverzekerd. De uiteindelijke hoogte van de premie hangt mede af van de hoogte van het eigen risico dat verzekerden kiezen. Het eigen risico bedraagt maximaal 500 euro per verzekerde.

ZORGTOESLAG - Voor de lage en middeninkomens komt er een zorgtoeslag van maximaal 425 euro voor een alleenstaande en 1200 euro voor een stel. De precieze hoogte van de toeslag bepaalt het kabinet in augustus tijdens de besprekingen over de begroting voor 2006. In september ontvangen burgers een formulier van de Belastingdienst over de zorgtoeslag. Wie het formulier voor 1 november terugstuurt, krijgt vanaf december de toeslag op zijn rekening gestort.

7 Het *prisoners dilemma* van een sollicitatiegesprek

Sollicitanten voor een baan presenteren zichzelf als zeer gekwalificeerd, maar de informatie waarop de ondernemer af moet gaan is nogal beperkt: ervaring in het verleden, referenties, opleiding, enz. De sollicitanten hebben echter een goed idee van hun 'ware aard' (opleiding, vaardigheden, ijver en eerlijkheid). De ondernemer biedt een salaris aan de sollicitant. Degenen die denken dat zij meer waard zijn, wijzen dit aanbod af en zoeken elders werk; dit zijn echter de mensen die de ondernemer graag zou aannemen (maar hij wil niet genoeg bieden om hen aan te trekken).

Degenen die weten dat hun 'ware aard' minder waard is dan het aangeboden salaris zullen de baan accepteren. De arme ondernemer krijgt dus uiteindelijk de minder gekwalificeerde personen en slechts een paar hooggekwalificeerden; hij of zij is niet in staat om de beste te kiezen, omdat zij allemaal zeggen dat zij geschikt zijn voor het salaris, en de ondernemer verliest de beste kandidaat. Het salaris zou verhoogd kunnen worden om de beste sollicitant te krijgen, maar de middelmatige zou nog steeds behoren tot degenen die bereid zijn om de baan te accepteren. Er zou een nauwkeuriger beoordeling kunnen plaatsvinden van de sollicitanten, maar dit brengt kosten met zich mee en is geen volledige oplossing van het probleem dat sollicitanten een verkeerde voorstelling van zaken geven.

Bovendien screent de ondernemer waarschijnlijk al zo nauwkeurig als zijn ondernemingsbronnen toestaan. Het uiteindelijke resultaat is minder dan een optimaal aannemingsbeleid, vanwege het op eigen belang gerichte, verhullende gedrag van agenten.
Bron: Albert Benschop op www.sociosite.net

- a Leg uit dat hier sprake is van een *prisoners dilemma*.
- b Op welke wijze kan de werkgever het aannemingsbeleid verbeteren?
- c Leg uit dat hier sprake is van transactiekosten.
- d Is op deze arbeidsmarkt sprake van volkomen concurrentie? Licht je antwoord toe.

- 8 Een startende horecaondernemer heeft een goede brandverzekering (opstal en inboedelverzekering) afgesloten. Omdat hij nog niet veel winst maakt, besluit hij de noodzakelijke brandwerende aanpassingen nog een jaartje uit te stellen.
- a Valt dit gedrag onder 'averechtse selectie' of onder '*moral hazard*'? Licht je antwoord toe.
 - b Bedenk nog een eigen voorbeeld van dit type gedrag.

- 9 Om een indruk te krijgen van de betekenis van asymmetrische informatie in het gedrag van mensen, kun je de volgende drie situaties spelen of bestuderen. In eerste situatie krijgt elke speler vijf kaarten. Deze leggen ze open op tafel. Wie de hoogste totale waarde heeft, wint. Iedere speler kan zelf zijn inzet bepalen. Bij het tweede spel ontvangt iedere speler vijf kaarten, waarvan er drie open liggen en de andere twee niet. Zonder naar de omgekeerde kaarten te kijken, kunnen de spelers hun inzet bepalen, de omgekeerde kaarten draaien ze vervolgens om en de hoogste combinatie wint. Het derde spel verloopt net als het tweede, behalve dat de spelers alleen hun eigen kaarten mogen bekijken. Ook hier wordt ingezet, de kaarten op tafel gelegd en wint de hoogste combinatie.
- a Leg uit dat in het eerste spel sprake is van volledige informatie.

In het eerste spel is er sprake van **volledige en perfecte informatie**. Iedereen weet alles. Wanneer we veronderstellen dat mensen meer geld prefereren boven minder geld, is het tamelijk simpel te bedenken wat er zal gebeuren: niemand zal iets inzetten en waarschijnlijk is niemand in het spel geïnteresseerd.

- b Klopt de genoemde stelling dat 'niemand iets zal inzetten'? Licht je antwoord toe.

In het tweede spel is dus sprake van **onvolledige informatie**, maar niet van asymmetrische informatie.

- c Leg uit waarom bij het tweede spel geen sprake is van asymmetrische informatie, maar wel van onvolledige informatie.

Bij het derde spel krijgen de spelers alle mogelijkheid om strategisch te werk te gaan. Omdat elke speler alleen informatie over zijn eigen kaarten heeft, ontstaat er een situatie waarin men kan bluffen of misschien wel zwakte suggereren, enz.

- d Leg uit waarom er bij het derde spel wel sprake is van asymmetrische informatie.
- e Waarom denk jij dat veel mensen het pokerspel zo leuk vinden?

10 De kunst van verzekeren

Uit een krant:

Een onderzoeksrapport naar de veiligheid bij Nederlanders thuis laat zien dat één op de zes Nederlandse huishoudens in de afgelopen tien jaar wel eens slachtoffer is geweest van inbraak in huis. Dat komt neer op 1.190.000 huishoudens met een gemiddelde schade van ruim 2.500 euro. Inbraak zorgt, naast financiële schade, vaak ook voor grote emotionele schade. Gelukkig neemt de laatste jaren het aantal inbraken en pogingen tot inbraak af.

Els van Stratum woont in een appartement in Tilburg. Zij bezit een waardevolle collectie gouden beelden, die op 1 oktober 2008 door een taxateur gewaardeerd is op € 150.000. Els informeert bij verzekeringsmaatschappij VEA over de mogelijkheden om op haar inboedelverzekering een aanvulling te nemen voor deze kunstcollectie.

Op het aanvraagformulier moet Els de waarde van de kunstcollectie aangeven. Daarnaast moet ze allerlei aanvullende informatie opgeven, zoals gezinssamenstelling, postcode, huisdieren en type woning.

Op 1 januari 2009 verzekert Els haar kunstcollectie. De verzekerde waarde wordt vastgesteld op basis van de taxatie van oktober 2008.

Het gevaar van averechtse selectie probeert VEA tegen te gaan door risicoselectie toe te passen.

- a Citeer uit de bovenstaande tekst de zin waaruit je zou kunnen afleiden dat VEA risicoselectie toepast.

Gebruik bron 1 en bron 2.

- b Leg uit dat een onderdeel van de risicoselectie die VEA toepast niet in overeenstemming is met de conclusies uit het onderzoeksrapport.

Gebruik bron 1 en maak in het antwoord gebruik van paragraaf 2 én paragraaf 3.

- c Noem twee manieren waarop VEA probeert moreel wangedrag te voorkomen en leg elke manier kort uit.

Gebruik bron 1.

- d Bereken het bedrag dat Els in het eerste verzekeringsjaar voor deze aanvullende verzekering moet betalen.

Tussen oktober 2008 en juni 2009 zijn de goudprijzen fors gestegen, waardoor de beeldencollectie van Els intussen een waarde vertegenwoordigt van € 200.000. Bij VEA bestaat elk kwartaal de mogelijkheid de verzekerde waarde te laten herberekenen en indien nodig te laten aanpassen. Els heeft daarvan geen gebruik gemaakt.

Op zaterdag 13 juni 2009 wordt er in het appartement van Els ingebroken en een deel van haar beeldencollectie gestolen. Els doet bij de politie aangifte van de diefstal. De waarde van de gestolen beelden wordt geschat op € 70.000.

Gebruik bron 1.

- e Bereken de schade-uitkering die VEA zal uitbetalen.
Zie de bronnen op de volgende pagina's.

bron 1 uit de folder van de VEA kunstverzekering

paragraaf 1: kunstverzekering

De VEA kunstverzekering sluit u af wanneer u uw waardevolle collectie schilderijen, beeldhouwwerken en andere kunstobjecten wilt verzekeren. De verzekering is een aanvulling op de inboedelverzekering en geldt alleen voor particulier gebruik.

paragraaf 2: wat dekt de verzekering niet?

De kunstverzekering dekt schade in veel gevallen. Niet alle schade is verzekerd:

- Bij onvoldoende zorg volgt geen uitkering. Bijvoorbeeld bij diefstal van een verzekerd voorwerp dat zonder toezicht wordt achtergelaten, anders dan in een deugdelijk afgesloten ruimte.
- Bij diefstal uit een vervoermiddel volgt geen uitkering, tenzij u kunt aantonen dat u de nodige voorzorgsmaatregelen heeft getroffen.
- Beschadiging door onnodig contact met de kunstwerken, zoals krassen, barsten en deuken is niet verzekerd.
- Bij onderverzekering wordt in de bepaling van de uitkering rekening gehouden met de verhouding van de verzekerde waarde ten opzichte van de werkelijke waarde.

paragraaf 3: wat kost de verzekering?			
berekening jaarpremie ¹⁾		overzicht eigen risico	
premie	1,85% van de verzekerde waarde	regio 1	Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel, NO-polder, Achterhoek, Kop van Noord-Holland, Texel, Zeeland, Zuid-Hollandse eilanden
poliskosten	€ 15 (eenmalig)	regio 2	Rest van Nederland, voor zover niet vallend in regio 1, 3, 4 of 5
assurantiebelasting ²⁾	7%	regio 3	Amsterdam, Utrecht, Rotterdam, Den Haag
¹⁾ premievaliddatum 1 januari		regio 4	Deventer, Hengelo, Enschede, Almelo, Groningen, Leeuwarden, Maastricht
²⁾ assurantiebelasting wordt berekend over het totaal van premie en poliskosten		regio 5	Breda, Tilburg, Den Bosch, Eindhoven, Heerlen, Nijmegen, Kerkrade
premieopslag Voor vrijstaande woningen geldt een premieopslag van 10%.		eigen risico	Voor de in regio 3 en 5 genoemde steden geldt een eigen risico van € 650 bij diefstal- of inbraakschade. Dit eigen risico is gebaseerd op een hoger diefstal- of inbraakrisico in deze regio's. Voor de overige regio's kent onze kunstverzekering geen eigen risico.

Els stelt achteraf vast dat ze er goed aan heeft gedaan om een aanvullende verzekering af te sluiten voor haar kunstcollectie. In het algemeen twijfelen veel mensen over het nut van het afsluiten van een extra verzekering voor kostbare zaken als kunst en antiek. Weegt het risico op tegen de kosten van de verzekering?

bron 2 uit het onderzoeksrapport

Kans op inbraak bij alle woningtypen even hoog

Opvallend is dat een inbreker geen voorkeur heeft voor een bepaald type woning. Alhoewel men er vaak van uitgaat dat er meer wordt ingebroken in een vrijstaande woning dan bijvoorbeeld in een etagewoning, blijken de verschillen niet groot te zijn (kans op inbraak: 19% vrijstaande woning / 2 onder 1 kap / hoekhuis; 16% rijtjeshuis; 15% etagewoning). Bewoners van duurdere woningen zijn banger voor inbraken dan bewoners van goedkopere woningen en hebben doorgaans hun huis beter beveiligd. Een gelegenheidsdief (meerderheid van de inbraken) zal door deze extra maatregelen worden afgeschrikt en zoekt zijn heil ergens anders.

Meer dan 100.000 huishoudens hebben deuren 's nachts niet op slot

Ruim 90% van alle Nederlandse huishoudens neemt maatregelen om inbraak te voorkomen; toch blijken deze maatregelen niet altijd voldoende. De grootste uitgave aan veiligheidsmaatregelen gaat naar sloten op buitendeuren en buitenverlichting. 12% van de huishoudens heeft daarbij ook een alarminstallatie en 19% het Politie Keurmerk Veilig Wonen. Een kleine 10% doet weinig tot niets aan beveiliging van de woning. Soms gaan zelfs de deuren 's nachts niet op slot.

- f Beantwoord deze afwegingsvraag tussen baten en kosten van een kunstverzekering, zoals Els die afsloot. Motiveer je antwoord met behulp van het krantenbericht, bron 1 en bron 2. Aanwijzingen: Geef in maximaal 50 woorden jouw standpunt weer en concretiseer het antwoord met elementen uit het voorval van Els.

(Havo pilotexamen 2010-II-2)

11 Transacties en taxi's

De markt voor vervoer op afroep is bepaald géén toonbeeld van volkomen concurrentie. Verder blijkt er sprake te zijn van asymmetrische informatie, omdat de taxichauffeur over veel meer kennis beschikt van routes en tarieven dan de incidentele gebruiker van een taxi op afroep. Voor deze klant is het bepalen van de prijs van een taxirit niet transparant. Daarnaast bemoeit de overheid in Nederland zich met dit deel van de taximarkt. Dat doet ze onder andere door het vaststellen van gewenste tarieven. Dit tariefstelsel is recentelijk vernieuwd, zoals hieronder in de tabel is vermeld.

Oude en nieuw tariefstelsel voor taxivervoer op afroep

	oud	nieuw
starttarief	€ 5,12	€ 7,50 inclusief 2 kilometer
bedrag per kilometer	€ 1,94	€ 2,20 vanaf de 3e kilometer
wachttarief per uur	€ 32,87	€ 0
aanvullend tarief	niet	wel

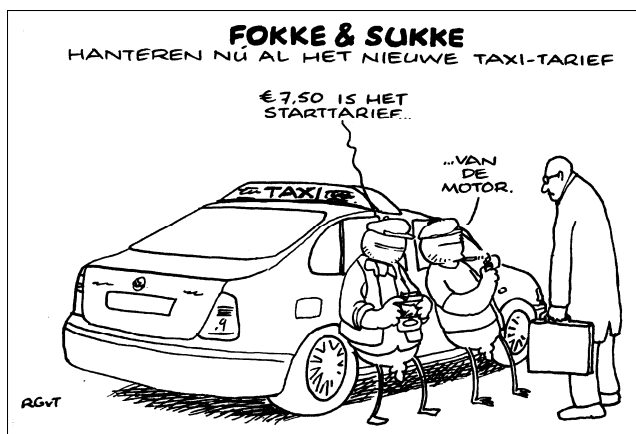
- Het gaat in alle gevallen om maximale bedragen; een taxi-aanbieder mag lagere tarieven rekenen.
- Het wachttarief gold als de taxi tijdens de rit niet harder kon rijden dan 17 kilometer/uur of zelfs gedwongen moest stilstaan.

- In het nieuwe tariefstelsel mogen de taxi-aanbieders aanvullende tarieven rekenen voor extra dienstverlening, zoals het meenemen van koffers; wat onder extra dienstverlening valt, is niet nader voorgeschreven door de overheid.

- a Noem een kenmerk van een markt van volkomen concurrentie, waaraan de markt voor taxi- vervoer op afroep volgens de gegevens *niet* voldoet. Licht je antwoord toe.

Het nieuwe tariefstelsel voor taxivervoer op afroep leidt tot veel reacties:

- 1) Arjen Boukema van brancheorganisatie KNV Taxi: 'De wegen slibben dicht. Zo'n 85 procent van onze kosten heeft te maken met de factor tijd. Waanzin dat taxi's dit niet meer mogen doorberekenen.'
- 2) Joop, taxichauffeur: 'Dit nieuwe stelsel zal er toe leiden dat veel chauffeurs onnodig gaan omrijden.'
- 3) Michel, taxichauffeur: 'Iedereen gaat het maximum instaptarief gebruiken en dat is te hoog. Klanten schrikken zich rot en weten niet waar ze voor betalen als ze instappen.'
- 4) Jan-Willem, klant: 'Ze zeggen dat het allemaal transparanter wordt met dat nieuwe tariefstelsel, maar dat is niet zo. Taxichauffeurs gaan voor allerlei zaken extra geld rekenen.'

- b Leg uit dat de bewering van Joop te maken heeft met *moral hazard*.

De cartoon kan gezien worden als een uitbeelding van het risico van asymmetrische informatie. Enkele reacties, zoals vermeld na vraag a gaan ook over dat risico.

- c Kies een van deze reacties en leg uit hoe die reactie wordt uitgebeeld door de cartoon.

(Havo pilotexamen 2009-I-3)

12 Schade door bonusbeschermer?

In Nederland is iedere eigenaar verplicht zijn auto te verzekeren tegen wettelijke aansprakelijkheid (WA). Deze verzekering keert uit indien de verzekerde met zijn auto schade toebrengt aan anderen. De auto-eigenaar mag zelf een maatschappij kiezen. De verzekeringsmaatschappijen bepalen onder welke voorwaarden zij iemand willen verzekeren. Autoverzekeraars hanteren een bonus-malusregeling.

In bron 1 is de bonus-malusregeling van autoverzekeraar Mobielsafe opgenomen.

Enkele autoverzekeraars bieden klanten die bij de maatschappij een autoverzekering hebben, een zogenaamde bonusbeschermer aan. De bonusbeschermer is een verzekering die het verlagen van de korting beperkt indien de verzekerde schade claimt.

In bron 2 is de bonusbeschermer van autoverzekeraar Mobielsafe opgenomen.

Janssen heeft een WA-autoverzekering bij Mobielsafe. Hij zit nu in b-m trede 18. Hij wil berekenen hoeveel hij zal besparen op zijn autoverzekering van volgend jaar als hij de bonusbeschermer neemt. Hij gaat er vanuit dat de basispremie ongewijzigd blijft en dat hij dit jaar twee schades claimt.

- a Bereken hoeveel procent Janssen met de bonusbeschermer kan besparen op de kosten van zijn autoverzekering van volgend jaar.

Een wezenlijk probleem van elke WA-verzekering is het bestaan van asymmetrische informatie. Een woordvoerder van het Verbond van Verzekeraars stelt in dat verband dat het in het belang van de verzekeringsbranche zou zijn als verzekeraars de bonusbeschermer niet meer zouden aanbieden. Hij heeft twee bezwaren tegen de bonusbeschermer.

- Ten eerste beperkt de bonus-malusregeling het probleem van asymmetrische informatie bij de autoverzekering. Door de bonusbeschermer wordt dat probleem juist weer vergroot.

- Ten tweede is er het gevaar van averechtse selectie, waardoor de bonusbeschermer uiteindelijk niet rendabel zal blijken te zijn.

Zie bron 1 hieronder en bron 2 op de volgende pagina.

bron 1 de bonus-malusregeling van Mobielsafe

De bonus-malusregeling is een kortingsregeling waarbij schadevrije jaren leiden tot een korting op de basispremie. Bij het sluiten van de verzekering wordt de basispremie vastgesteld en de bonus-malus-trede (b-m trede) bepaald. Daarna wordt na elk verzekeringsjaar de korting/opslag op de basispremie van het volgende jaar bepaald volgens onderstaand schema. Als u voor het eerst bij ons een verzekering afsluit, kunt u, net als bij alle andere verzekeringsmaatschappijen, de bij een andere maatschappij opgebouwde bonus meenemen.

b-m trede	korting op de basispremie (%)	toekomstige b-m trede ¹⁾			
		zonder schade	met 1 schade	met 2 schades	met 3 of meer schades
20	75	20	15	9	1
19	75	20	14	8	1
18	75	19	13	8	1
17	75	18	12	7	1
16	75	17	11	6	1
15	75	16	10	4	1
14	75	15	9	2	1
13	72,5	14	8	2	1
12	70	13	7	1	1
11	67,5	12	6	1	1
10	65	11	5	1	1
9	60	10	4	1	1
8	55	9	3	1	1
7	50	8	2	1	1
6	45	7	1	1	1
5	35	6	1	1	1
4	25	5	1	1	1
3	15	4	1	1	1
2	5	3	1	1	1
1	25% opslag	2	1	1	1

¹⁾ Een voorbeeld: U zit nu in trede 14 en claimt dit jaar twee schades. Volgend jaar zult u dan in trede 2 komen. Uw korting zal dan afnemen van 75% tot 5%.

Een politieke partij wil de bonusbeschermer bij de WA-autoverzekering zelfs verbieden. Haar woordvoerder stelt in een debat in de Tweede Kamer: 'De bonusbeschermer brengt de verkeersveiligheid van ons allemaal in gevaar.'

- b** Leg de gedachtegang achter het eerste bezwaar uit.
- c** Leg de gedachtegang achter het tweede bezwaar uit.
- d** Beschrijf de redenering van de politieke partij die de bonusbeschermer wil verbieden.

bron 2 de bonusbeschermer van Mobielsafe

Alle verzekerden hebben de mogelijkheid een bonusbeschermer af te sluiten. Dit is een verzekering tegen de negatieve gevolgen die schades kunnen hebben voor het kortingspercentage van de autoverzekering. Als u deze verzekering afsluit, garandeert de verzekeringsmaatschappij dat u in een jaar niet meer dan één b-m trede zult zakken, ongeacht de schade(s) die u claimt. Indien u de bonusbeschermer afsluit, betaalt u daarvoor een premie van 3% van de basispremie.

(Vwo pilotexamen 2010-I-2)

13 Liever zelfstandig

De productie van bouwbedrijven is sterk afhankelijk van veranderingen van het groeitempo van de economie. Twee van deze bouwbedrijven, Construx en Mulder, worden geconfronteerd met tegenvallende resultaten als gevolg van een economische neergang.

In beide bedrijven overweegt de directie een plan om zzp'ers in te zetten om daarmee de kosten in hun bedrijf beter te kunnen beheersen.

Een zelfstandige zonder personeel (zzp'er) is een ondernemer die geen personeel in dienst heeft. Hij verkoopt goederen of diensten en stuurt daarvoor de klanten een factuur. De zzp'er heeft geen arbeidsovereenkomst; hij is dus geen werknemer en valt niet onder de wettelijke bepalingen voor werknemers.

De belangrijkste verschillen tussen een werknemer en een zzp'er zijn:

	werknemer	zzp'er
contract	– arbeidsovereenkomst met de werkgever – opzegtermijn bij ontslag	overeenkomst met opdrachtgevers tot levering van een product
beloning	lonen geregeld in een overeenkomst voor de gehele sector (cao)	behaalde winst uit het eigen bedrijf
gezagsverhouding	krijgt dagelijks opdrachten van de werkgever	moet het overeengekomen product leveren (op de afgesproken datum)

De werknemers van beide bedrijven reageren verdeeld op het plan van de directie. Een deel van hen vreest voor het verlies van hun baan en is tegen, terwijl een ander deel van de werknemers juist vóór het plan is.

- Leg uit dat het inzetten van zzp'ers in een bedrijf kan leiden tot een stijging van de arbeidsproductiviteit.
- Beschrijf twee argumenten die de werknemers die vóór het plan van de directie zijn, kunnen hanteren.

Een adviesbureau heeft voor beide bedrijven een overzicht gemaakt van het bedrijfsresultaat bij afzetdaling. Het bureau is daarbij uitgegaan van proportioneel variabele kosten en een gelijkblijvende verkoopprijs.

	totale opbrengsten in de uitgangssituatie	totale kosten in de uitgangssituatie	totale constante kosten in de uitgangssituatie	% winstdaling bij 20% afzetsdaling	% winstdaling bij 40% afzetsdaling
Construx	€ 500.000	€ 400.000	€ 100.000	40%	80%
Mulder	€ 500.000	€ 400.000	€ 240.000	68%	...

- c Bereken de procentuele winstdaling van Mulder bij 40 % afzetsdaling.
- d In welke van de beide bouwbedrijven zal de directie het meest geneigd zijn tot het inzetten van zzp'ers? Licht je keuze toe.

Het adviesbureau wijst in beide bedrijven de directie erop dat het laten uitvoeren van werkzaamheden, of dit nu gebeurt door werknemers of door zzp'ers, gepaard gaat met *moral hazard* (= het risico op moreel wangedrag). Het adviesbureau verstrekt een memo waarin het inzetten van werknemers vergeleken wordt met het inzetten van zzp'ers.

In dit memo wordt de directie aangemerkt als principaal en de werknemer of zzp'er als agent. Verder wordt in dit memo ingegaan op het optreden van 'moral hazard' en op de transactiekosten die met de keuze samenhangen. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen de transactiekosten die vóór het uitvoeren van de werkzaamheden gemaakt moeten worden en de transactiekosten die tijdens of na het uitvoeren van de werkzaamheden gemaakt moeten worden.

- e Schrijf dit memo met daarin:
- een uitleg van het optreden van 'moral hazard';
 - een beschrijving van het verschil in transactiekosten bij het inzetten van werknemers en bij het inzetten van zzp'ers. Geef hierbij van beide soorten transactiekosten een voorbeeld. Het memo moet passen in de gegeven context. Gebruik ongeveer 75 woorden.

(Vwo pilotexamen 2010-II-3)

9.4 Is onze sociale zekerheid ook een verzekering?

De functie van de Staat is in ons land in de loop van de tijd drastisch veranderd. Tot in de twintigste eeuw bemoeide de Staat (lees overheid) zich vrijwel niet met sociale aspecten in de maatschappij. Zij zorgde er alleen voor dat er geen ongeregelde uitbraken. Zij was de maker en hoedster van de wet en om die te kunnen afdwingen, had zij een politiemacht en leger nodig. Ons land kenmerkte zich door een *vrijmarkteconomie*, waarbij vooral het recht van de sterkste gold. De productie en de verdeling van het nationale inkomen liet de overheid aan het prijsmechanisme over. De overheid zelf gedroeg zich als een nachtwaker, die rondliep om te kijken of alles wel ordelijk verliep. Vandaar dat je dit type maatschappij, waarin de overheid uitsluitend voor de regelgeving zorg draagt, een **nachtwakerstaat** noemt.

Het waren vooral humanitaire en kerkelijke instellingen die zorg hadden voor sociale aspecten. Uit hun activiteiten kwamen de sociale voorzieningen voort.

In de 20^e eeuw is de overheid zich steeds meer met de samenleving gaan bemoeien. Niet alleen als producent van (quasi)collectieve goederen, maar ook als hoedster van de zwakkeren in de samenleving. In onze **Grondwet** heeft de overheid deze zorg zelfs als grondrecht voor iedereen in onze samenleving opgenomen. *Artikel 20* van de Grondwet formuleert het als volgt:

- 1) De bestaanszekerheid en spreiding van welvaart zijn voorwerp van zorg van de overheid.
- 2) De wet stelt regels betreffende de aanspraken op sociale zekerheid.
- 3) Nederlanders hier te lande, die niet in het bestaan kunnen voorzien, hebben een bij de wet te regelen recht op bijstand van overheidswege.

Het onderwijs, de gezondheidszorg, de ouderenzorg en de sociale wetten zijn zaken die tegenwoordig grotendeels onder de verantwoordelijkheid van de overheid vallen. In onze huidige Nederlandse samenleving ben je dan ook ‘van de wieg tot het graf’ verzekert van overheidszorg.

Onze samenleving noem je daarom ook wel een **verzorgingsstaat**.

Mensen komen vaak ongevraagd en tegen hun zin (en soms door eigen schuld) in financiële problemen. Daar kunnen grofweg twee oorzaken van zijn. De eerste oorzaak is het wegvallen van het inkomen, je spreekt dan van **inkomensderving**. De tweede oorzaak is gelegen in bepaalde **hoge kosten** die iemand moet maken. Met onze sociale zekerheid proberen we de nadelige gevolgen van deze twee oorzaken te beperken. Alle sociale zekerheidswetten kun je tot deze twee problemen herleiden.

Sociale zekerheidswetten die bijvoorbeeld de gevolgen van inkomensderving opvangen zijn: de Werkloosheidswet (WW), de Ziektewet (ZW), de Algemene Nabestaandenwet (ANW), de Algemene Ouderdomswet (AOW) en de Wet op de Arbeidsongeschiktheid (WAO). De WAO is vanaf 2006 vervangen door de **Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen (WIA)**.

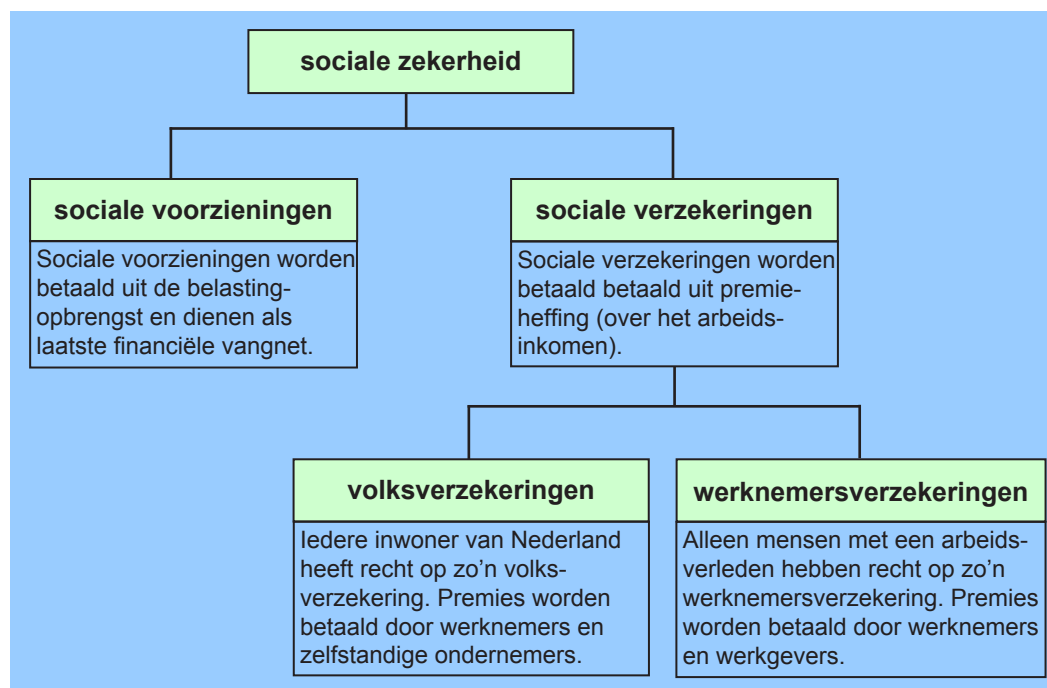
Sociale zekerheidswetten die bedoeld zijn om hoge kosten te kunnen dekken zijn de Kinderbijslagwet (AKW) en de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ).

In Nederland maken we onderscheid tussen **sociale verzekeringen** en **sociale voorzieningen**.

De uitkeringsinstanties financieren de sociale verzekeringen uit de opbrengst van de ontvangen premies, die betaald zijn door **premieplichtigen**.

In feite zijn sociale verzekeringen dus gewone verzekeringen, waarmee we onze risicoaversie op het terrein van arbeid, inkomen en gezondheid indekken.

De sociale voorzieningen financiert de overheid uit de algemene middelen, waarvan de bekendste de belastingopbrengst is. Schematisch kun je de sociale zekerheid als volgt indelen:

Tot de **sociale verzekeringen** reken je de *werknemersverzekeringen* en de *volksverzekeringen*. De **werknemersverzekeringen** zijn, zoals de naam al duidelijk maakt, bedoeld voor werknemers die hun inkomen kwijtraken (inkomensderving). Je behoort tot de ‘werknemers’ als je een arbeidscontract met een werkgever hebt afgesloten.

We onderscheiden drie werknemersverzekeringen:

- 1) De **Werkloosheidswet (WW)** is voor werknemers die buiten hun schuld om werkloos zijn geworden.
- 2) De **Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen (WIA)** is bedoeld voor werknemers die langdurig ziek of gehandicapt zijn en daardoor niet meer (volledig) in hun onderhoud kunnen voorzien. Om in aanmerking te komen voor een WIA-uitkering moet je twee jaar ziek zijn geweest. In de WIA staat werk voorop. Het accent in de wet ligt op wat mensen nog wel kunnen. De wetgever wil door middel van financiële prikkels werkgevers en werknemers stimuleren er alles aan te doen om gedeeltelijk arbeidsgeschikten aan het werk te helpen of te houden.
- 3) De **Ziektewet (ZW)** is geprivatiseerd tot de **Wet Uitbreiding Loondoorbetalingplicht Bij Ziekte (Wulbz)**. Dit houdt in dat de werkgever (bijna) iedereen bij ziekte twee jaar lang minimaal 50-70% van het loon moet doorbetalen. De wet verplicht de werkgever zich in te spannen voor re-integratie en zorg te dragen voor passende arbeid binnen zijn eigen bedrijf of in het bedrijf van een andere werkgever. Deze strenge ‘ziektewet’ heeft tot doel om de instroom in de WIA te beperken.

De oude Ziektewet bestaat nog als een soort vangnet voor een aantal groepen werknemers.

Dan moet je denken aan werknemers die een tijdelijk dienstverband hebben, uitzendkrachten, thuiswerkers en oproepkrachten.

Voor de uitvoering (U) van de werknemersverzekeringen (WV) is het UWV-WERKbedrijf verantwoordelijk. Dit is een zelfstandig bestuursorgaan dat in opdracht van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid de werknemersverzekeringen uitvoert, zoals WW, WIA, Wajong, WAZ en Ziektewet. Doelstelling is ervoor te zorgen dat zo veel mogelijk mensen aan het werk blijven of zo snel mogelijk weer betaalde arbeid vinden. Hiervoor probeert het UWV-WERKbedrijf een aanpak op maat te bieden. Als mensen toch een beroep moeten doen op een uitkering, dan zorgt het UWV-WERKbedrijf snel voor een correcte uitkering.

Het UWV heeft kerntaken op vier gebieden:

- *werk* – het aan het werk houden of helpen van de klant, in nauwe samenwerking met de gemeenten;
- *sociaal-medische zaken* – het beoordelen van ziekte en arbeidsongeschiktheid volgens bepaalde criteria;
- *uitkeren* – het snel en correct verzorgen van uitkeringen wanneer werk niet of niet direct mogelijk is;
- *gegevensbeheer* – ervoor zorgen dat de klant nog maar één keer gegevens over werk en uitkering aan de overheid hoeft te geven.

Naast de werknemersverzekeringen kennen we de **volksverzekeringen**. De premies hiervoor betalen de werkende werknemers. De uitkeringsgerechtigden hoeven echter zelf niet werkzaam te zijn of te zijn geweest. Iedereen die voldoet aan de eisen die de overheid aan de uitkering stelt, komt er voor in aanmerking.

De bekendste en belangrijkste volksverzekeringen zijn:

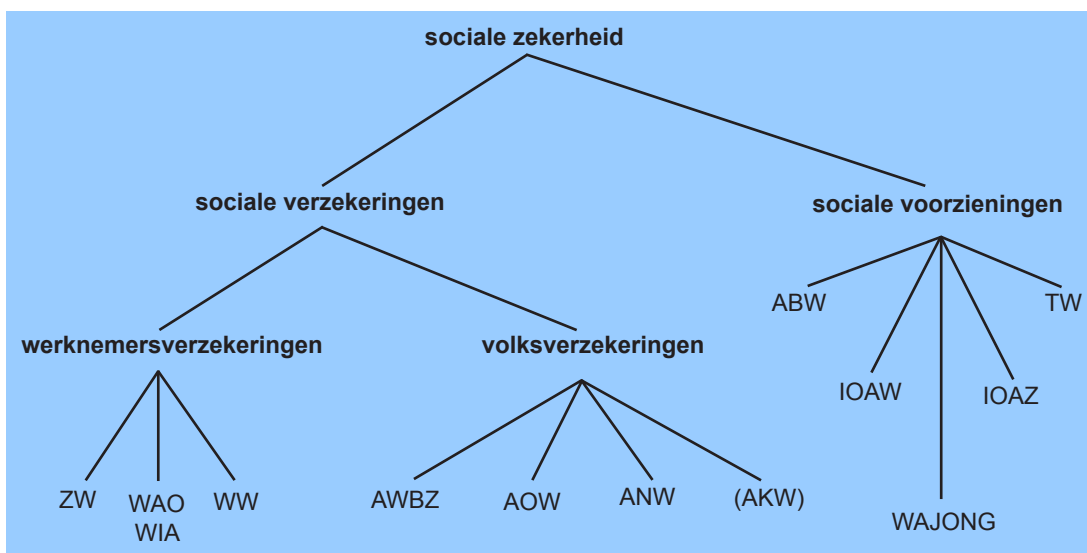
- 1) De **Algemene Ouderdomswet (AOW)**. Alle inwoners van Nederland of mensen die hier in Nederland in loondienst werken, hebben recht op deze uitkering vanaf hun 65e jaar. De AOW-uitkering is een vast bedrag per maand. is voor iedereen gelijk en hangt niet af van het inkomen dat je voor je 65e had, zoals bij een pensioen. In 2010 is besloten de AOW-leeftijd geleidelijk te verhogen.
- 2) De **Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ)**. De AWBZ is een verplichte verzekering voor de gehele bevolking tegen ziektekosten die niet via de zorgverzekering worden gedekt. Het gaat dan vaak om hoge medische kosten zoals opname in een psychiatrisch ziekenhuis, in een gezinsvervangend tehuis of in een verpleeghuis.
- 3) De **Algemene Nabestaandenwet (ANW)**. De ANW geeft recht op een uitkering aan de weduwe of weduwnaar bij overlijden van de werkende (ex)partner. Ook wezen onder de 18 jaar hebben recht op een ANW-uitkering.

Daarnaast biedt de **Algemene Kinderbijslagwet (AKW)** verzorgers en opvoeders van kinderen recht op kinderbijslag. Iedereen met kinderen onder de 18 jaar die in Nederland woont of werkt, kan kinderbijslag krijgen. Vanaf de invoering van deze wet werd er een aparte premie geïnd om de uitkeringen te kunnen betalen en was het dus een echte verzekering. Al heel lang wordt er geen aparte premie voor de AKW meer geïnd en heeft de kinderbijslag dus veel meer het karakter van een *voorziening* gekregen. Deze wordt betaald uit de algemene belastingmiddelen.

Een andere bekende sociale voorziening (dus geen verzekering) is de **Algemene Bijstandswet (ABW)**. De overheid financiert de bijstandsuitkeringen zoals gezegd uit de algemene middelen. Als je volgens de politieke maatstaven onvoldoende middelen hebt om van te leven, kun je een beroep doen op een bijstandsuitkering. Dit is een uitkering op minimumniveau, waarbij je rekening moet houden met je vermogen (huis, spaargeld, erfenis, enz.) en met de inkomsten van een eventuele partner. Je bent ook verplicht te solliciteren. Vrijstelling van de sollicitatieplicht is mogelijk, bijvoorbeeld op basis van een handicap of gezondheidsbeperking. Een bijstanduitkering vraag je aan bij het UWV-WERKbedrijf of bij de Sociale Dienst van je gemeente.

Overige sociale voorzieningen zijn de Wet Inkomensvoorziening voor Oudere en gedeeltelijke Arbeidsongeschikte Zelfstandigen (IOAZ), de Wet Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijke Arbeidsongeschikt werkloze Werknemers (IOAW), de Toeslagenwet (TW = een aanvullende regeling) en de Wet Arbeidsongeschiktheidsvoorziening Jonggehandicapten (WAJONG).

Samengevat ziet het bovenstaande er als volgt uit:

Vragen en opdrachten bij 9.4

- 14** De WIA bevat allerlei financiële prikkels waarmee de overheid wil bereiken dat meer gedeeltelijk arbeidsongeschikten weer aan het werk komen. Deze prikkels zijn:
- Werknemers worden gestimuleerd om (meer) te gaan werken, omdat het totale inkomen altijd stijgt naarmate iemand meer werkt.
 - Werkgevers die een gedeeltelijk arbeidsgeschikte aan het werk helpen of houden, worden niet verplicht het loon door te betalen als de betrokkene binnen vijf jaar opnieuw ziek wordt (no-riskpolis). Het UWV neemt in dat geval de loondoorbetaling over.
 - Een werkgever krijgt korting op de premies voor de sociale verzekeringen als hij een gedeeltelijk arbeidsgeschikte in dienst neemt of houdt.
 - De premie voor de werkgever gaat omlaag naarmate een gedeeltelijk arbeidsgeschikte werknemer meer werkt, maar de premie kan ook stijgen als iemand juist minder gaat werken.
- a** Welke 'prikkel' is gunstig voor mensen met een ziekteverleden? Verklaar je antwoord.
- b** Leg uit dat het 'no-claimkorting'-systeem van autoverzekeringen ook in de sociale zekerheid ingevoerd is.
- c** De overheid verwacht dat werkgevers door deze nieuwe wet meer aandacht zullen besteden aan de arbeidsomstandigheden van hun personeel. Verklaar deze verwachting.
- 15** De verzorgingsstaat kan bestaan dankzij het heffen van belastingen en de sociale premies. In een verzorgingsstaat garandeert de overheid iedereen een bestaan op het zogenaamde sociaal minimum. Dit is het minimale inkomen dat iemand volgens de politiek nodig heeft om in de gangbare levensbehoeften te voorzien.
- a** Wat bedoel je met de uitdrukking dat je van de wieg tot het graf verzorgt bent?
- b** Noem twee nadelen van een verzorgingsstaat.
- 16** Wie van de genoemde personen vallen onder de werknemersverzekeringen?
- a** Een freelance producer.
- b** De chef van de groentenafdeling bij de Super.
- c** Een scholier die in de vakantie zes weken in een ziekenhuis als schoonmaker werkt.
- d** Een vrouw van 20 die elke vrijdag en zaterdag bij V&D werkt.
- e** Een makelaar die in opdracht van een jong stel een huis aankoopt.

17 Kinderbijslag op de helling?

Op grond van de Algemene Kinderbijslag Wet (AKW) heeft ieder huishouden met kinderen, ongeacht de hoogte van het inkomen, recht op kinderbijslag voor kinderen onder de 18 jaar. De AKW wordt uit de algemene middelen betaald. In 2000 bedroegen de uitgaven voor de kinderbijslag 3 miljard euro. Sommige politici willen de kinderbijslag voor huishoudens met een hoog netto inkomen afschaffen. Met deze maatregel kan de overheid jaarlijks een aanzienlijk bedrag besparen op de uitgaven van de kinderbijslag. Bij het afschaffen van de kinderbijslag zouden huishoudens met een netto jaarinkomen lager dan 40.000 euro moeten worden ontzien. Om te kunnen bepalen welke invloed het afschaffen van de kinderbijslag heeft, zijn in de tabel op de volgende pagina gegevens verzameld die betrekking hebben op het jaar 2000. Het totale aantal huishoudens met kinderen in 2000 bedroeg 1.850.000.

netto jaarinkomen in euro's	aantal huishoudens met kinderen
0 of meer	1.850.000
35.000 of meer	320.000
40.000 of meer	200.000
45.000 of meer	125.000
90.000 of meer	6.000

- a Uit welk gegeven blijkt dat de AKW een kenmerk heeft van sociale voorzieningen?
- b Bereken welk jaarbedrag een huishouden met kinderen in 2000 gemiddeld aan kinderbijslag ontvangt.
- c Bereken het aantal huishoudens met kinderen met een netto jaarinkomen lager dan 40.000 euro.

(Havo totaalvak 2001-I-7)

9.5 Op welke wijze financieren we de sociale zekerheid?

Er zijn redenen om de sociale zekerheid collectief te regelen. Deze redenen zijn voornamelijk gebaseerd op het **solidariteitsbeginsel**, op een 'eerlijke' lastenverdeling en op het betaalbaar houden van de premies. Juist omdat we de sociale zekerheid betalen uit de betaalde premies en belastingen heeft deze invloed op de **personele inkomensverdeling**, dat is de verdeling van het nationale inkomen over de mensen die daarvoor hebben gewerkt. Na betaling van belastingen en premies en bijtelling van subsidies en uitkeringen ontstaat de zogenaamde **secundaire inkomensverdeling**. Het betreft hier de netto inkomens. Deze secundaire inkomensverdeling is minder scheef (meer genivelleerd) dan de verdeling van de bruto inkomens (primaire inkomensverdeling).

De laatste jaren klinken de stemmen steeds luider om (een deel van) de sociale zekerheid en zorg te privatiseren. De particuliere sector werkt vaak efficiënter. Door deze zorg te privatiseren zou die goedkoper kunnen worden en de collectieve lasten kunnen dalen. Ook hoor je politici steeds vaker zeggen dat mensen een eigen verantwoordelijkheid hebben en dat heeft dan ook betrekking op de eigen sociale zekerheid.

Een voorbeeld van een zorgregeling die zowel een collectieve als een particuliere financiering kent, is de pensioenregeling. De collectieve financiering van het pensioen heeft betrekking op de AOW. Iedereen die in Nederland woont, heeft na zijn 65^e (in 2020 66^e) recht op de AOW-uitkering. Dit betreft een vast bedrag dat voor iedereen gelijk is. De AOW is geen vetpot. Daarom hebben de meeste werknemers via hun werkgever (al of niet verplicht) een particuliere pensioenregeling afgesloten. Dit is een aanvullend pensioen en de hoogte daarvan is afhankelijk van de hoogte van het salaris dat iemand gedurende zijn of haar arbeidzame leven ontving.

De bedrijfspensioenregeling werkt volgens het **kapitaaldekkingsstelsel**. De pensioenverzekeraar ontvangt maandelijks de betaalde premies en belegt deze namens zijn cliënt.

De belegde bedragen (premies) en de verkregen opbrengsten (rente en dividend) daarvan leveren met elkaar een zodanig bedrag op, dat pensioenfondsen er jarenlang een vaste uitkering van kunnen betalen.

De groei van het gespaarde bedrag verloopt exponentieel (progressief). Dat komt omdat je ook steeds weer rente krijgt over de eerder ontvangen beleggingsopbrengsten.

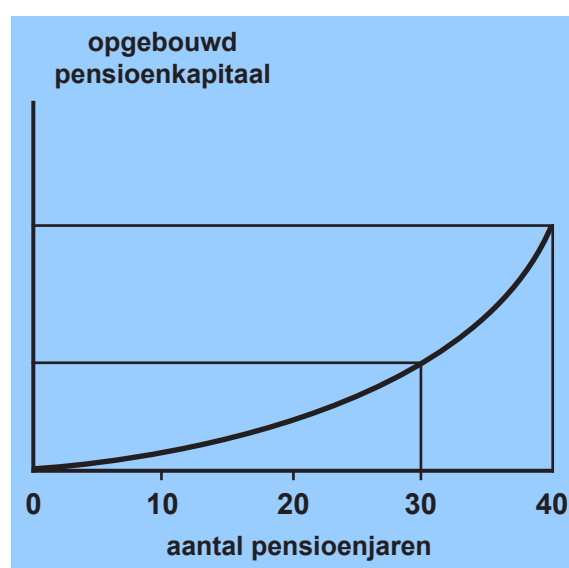

Stel dat je elk jaar € 1.000 premie betaalt en dat de opbrengst van het gespaarde geld elk jaar 10% bedraagt. In onderstaande tabel kun je zien hoe dit belegde kapitaal groeit.

Groei van het belegde geld bij het kapitaaldekkingstelsel

jaar	gespaard bedrag	premie	rente	gespaard bedrag
1	0	1000	10% = 100	1100
2	1100	1000	10% = 210	2310
3	2310	1000	10% = 331	3641
4	3641	1000	10% = 464	5105
5	5105	1000	10% = 610	6715

Je ziet dat het gespaarde bedrag steeds meer dan evenredig toeneemt. Een pensioen kun je bijvoorbeeld in 40 jaar opbouwen. De opbouw van dat pensioen ziet er dan grafisch als volgt uit:

Na 30 jaar pensioenopbouw is het voor een goed pensioen benodigde bedrag nog lang niet bereikt. Dit betekent dat als je wilt stoppen op bijvoorbeeld je 60^e jaar, na ongeveer 35 jaar pensioenpremie betaald te hebben, je maandelijks een veel lager pensioen ontvangt, dan wanneer je tot je 65^e doorwerkt.

De financiering van het AOW-ouderdomspensioen gebeurt, net als bij veel andere sociale verzekeringen via het **omslagstelsel**. De uitkeringsinstantie verdeelt de ontvangen premies over de uitkeringsgerechtigden. Houden ze geld over, dan kunnen de premies omlaag. Maar komen ze geld tekort, dan zullen de premies moeten stijgen. Het zal duidelijk zijn dat met dit laatste financieringssysteem grote problemen kunnen ontstaan, wanneer het aantal premiebetalers daalt en/of het aantal uitkeringsgerechtigden stijgt. Deze problematiek speelt vooral in de eerste decennia van de 21^e eeuw bij de AOW, als veel 'naoorlogse' *babyboomers* met pensioen gaan.

Er bestaan verschillende vormen van flexibele pensionering. Redenen waarom veel mensen liever een flexibele vorm van pensionering hebben, zijn het vervroegd willen stoppen of korter werken op latere leeftijd, eventueel gecombineerd met een langer doorwerken na je 65^e.

Het bedrag dat de collectieve sector aan uitkeringen betaalt, kan jaarlijks stijgen. Dat hoeft niet alleen het gevolg te zijn van een groter aantal uitkeringsgerechtigden. De uitkering zelf stijgt namelijk ook. Bijna altijd is een uitkering geïndexeerd aan het prijsniveau. Als de uitkering stijgt met hetzelfde percentage als de kosten van het levensonderhoud, noem je de uitkering **waardevast**. Soms zijn bepaalde uitkeringen geïndexeerd aan de loonontwikkeling in het bedrijfsleven. In dat geval spreek je van **welvaartsvaste** uitkeringen.

Vragen en opdrachten bij 9.5

- 18 Lees het artikel hieronder en beantwoord daarna de volgende vragen.

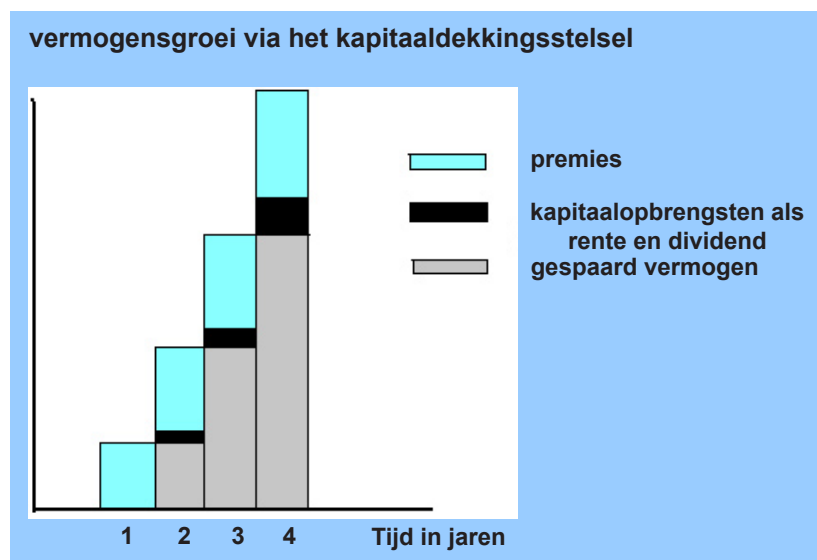
Op te bouwen pensioenaanspraken niet meer belastingvrij

Mensen die 40 jaar in een pensioenregeling hebben deelgenomen, kunnen door de nieuwe fiscale maatregelen vanaf 63 jaar met pensioen (was 62 jaar). Daarnaast kunnen zij gebruik maken van het tegoed in de levensloopregeling. Een werknemer die 40 jaar heeft deelgenomen in een pensioenregeling en maximaal gebruik maakt van de verruimde mogelijkheden van de levensloopregelingen, kan daardoor toch met 60 jaar stoppen met werken. In de oorspronkelijke kabinetsvoorstellen was al bepaald dat er niets verandert voor werknemers die per 1 januari 2005 55 jaar en ouder zijn. Zij kunnen gebruik blijven maken van bestaande fiscale faciliteiten voor VUT- en prepensioenregelingen. De fiscale ondersteuning voor VUT- en prepensioenregelingen vervalt voor mensen die per 1 januari 2005 55 jaar of jonger zijn. Dit betekent dat met ingang van 1 januari 2006 op te bouwen prepensioenaanspraken niet langer belastingvrij zijn. De betaalde premie is vanaf 2006 niet langer aftrekbaar. De uitkering die de werknemer later ontvangt, is echter wel belastingvrij.

Bron: pzsignaal.nl

- a Vanaf 2006 zijn op te bouwen pensioenaanspraken niet meer belastingvrij. Leg uit dat door deze maatregel het nettoloon daalt.

- b De pensioenuitkering is nu onbelast. Voor 2006 moest je daar belasting over betalen. Leg uit waarom deze maatregel toch onvoldoende compensatie biedt voor de nadelige gevolgen van de bij a genoemde afschaffing.
- c Noem nog een in de tekst genoemde verandering die nadelig is voor de werknemers.
- 19 Bij het kapitaaldeckingsstelsel financieren de premiebetalers hun eigen toekomstige uitkering. Dat doen zij door regelmatige premiebetaling. Het gespaarde vermogen neemt daardoor progressief toe. Zie ook de figuur hieronder.
- a Wat betekent de uitdrukking 'het gespaarde vermogen neemt progressief toe'?
- b Verklaar met behulp van onderstaande grafiek hoe deze groei tot stand komt.

Als je 40 jaar aan een pensioenregeling hebt deelgenomen, mag je met 63 jaar met vervroegd pensioen. Je kunt dat wel eerder, zeg na 35 jaar, maar dan krijg je veel minder pensioen.

- c Verklaar hoe het komt dat je na 35 jaar pensioenopbouw nog maar 65 % krijgt van het bedrag dat je kunt krijgen als je nog vijf jaar (tot het 40^e jaar) doorwerkt.
- 20 Lees het bericht op de volgende pagina en beantwoord daarna de vragen.

Stakingen in Frankrijk breiden zich uit

Ambtenaren in Frankrijk staken weer

PARIJS - Het openbare leven in Frankrijk wordt flink gehinderd door stakers en demonstranten tegen de plannen van de Franse president Nicolas Sarkozy om de pensioenleeftijd te verhogen. Mogelijk krijgen ook reizigers in andere Europese landen last van de acties, met name in het luchtverkeer. Personeel op luchthavens, buschauffeurs, postbodes en de mensen die geldautomaten van biljetten moeten voorzien, sluiten zich naar verwachting aan bij de al stakende medewerkers van olieraffinaderijen en actievoerende truckers. Op de internationale luchthaven Roissy Charles de Gaulle wordt de helft van de vluchten geannuleerd. Op andere luchthavens, waaronder de andere Parijse luchthaven Orly, een derde van de vluchten. *Bron: ANP*

De Franse regering wil het pensioenstelsel in Frankrijk hervormen om het betaalbaar te houden. Daarvoor moeten volgens de regering de werknemers in de publieke sector, ongeveer een kwart van de totale beroepsbevolking, hun bevoorrechte positie opgeven. Zij hoeven nu voor een volledig pensioen minder jaren te werken dan werknemers in de particuliere sector.

In het Franse systeem betalen werknemers de inkomens van de huidige gepensioneerden volgens het zogeheten omslagstelsel. Nederland kent een kapitaaldeckingsstelsel, waarbij de pensioenen worden betaald uit de opbrengsten van het belegde pensioengeld. Alleen voor de AOW kent ook Nederland het omslagstelsel. Het relatief genereuze pensioenstelsel in Frankrijk dateert van kort na de Tweede Wereldoorlog. Het functioneert goed zolang er maar voldoende mensen werken om de inkomens van de gepensioneerden te betalen. Maar dat wordt almaar lastiger nu de bevolkingsgroei stagneert en de bevolking vergrijsst. *Bron: Algemeen Dagblad (19 oktober 2010)*

- a Leg in eigen bewoordingen uit waarom de pensioenen voor Franse ambtenaren op den duur met het oude systeem onbetaalbaar zijn.
- b Je schrijft een brief aan je Franse vakantievriend Pascal, waarin je hem uitlegt hoe het Nederlandse pensioensysteem werkt. Je eindigt met de vraag of dat misschien ook iets voor Frankrijk zou kunnen zijn.

21 Wordt de AOW onbetaalbaar?

Alle ingezetenen van Nederland die 65 jaar en ouder zijn, ontvangen een AOW-uitkering. De AOW-uitkeringen worden gefinancierd via een omslagstelsel. Tot het jaar 2040 stijgt het aantal ouderen veel sneller dan het aantal premieplichtigen. Hierdoor dreigen de AOW-uitkeringen onbetaalbaar te worden. Een journalist van de economische redactie van een krant wil de problemen rond de financiering van de AOW berekenen en gaat daarbij uit van de volgende gegevens:

jaar	leeftijd	aantal personen
2000	15-65 jaar	10.850.000
	65 jaar en ouder	2.200.000
2040	15-65 jaar	11.550.000
	65 jaar en ouder	3.400.000

Overige gegevens voor 2000:

- het jaarinkomen van een premieplichtige bedraagt gemiddeld € 24.000;
- een AOW-uitkering is waardevast en bedraagt gemiddeld € 8.636,36;
- de AOW-uitkeringen bedragen in totaal € 19 miljard;
- 60% van de beroepsgeschikte bevolking is premieplichtig.

Voor 2040 gaat de journalist ervan uit dat:

- de koopkracht van het gemiddelde inkomen ten opzichte van 2000 is gestegen;
- de gemiddelde AOW-uitkering vanwege haar waarde vaste karakter is gestegen tot € 26.000;
- nog steeds 60% van de beroepsgeschikte bevolking premieplichtig is.

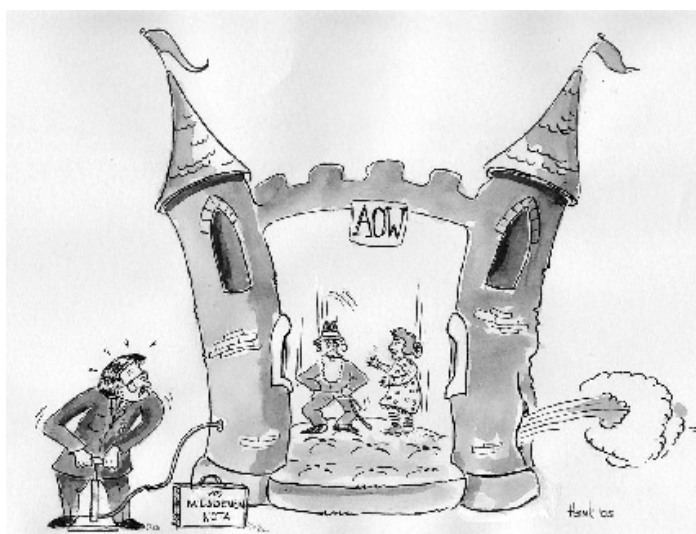
- Toon aan dat een premieplichtige in 2000 gemiddeld € 2.918,59 aan AOW-premie moet betalen.
- Bereken hoeveel procent het prijspeil in 2040 naar verwachting hoger is dan in 2000.
- Bereken hoeveel procent de gemiddelde AOW-premie in 2040 naar verwachting hoger is dan in 2000.

Stel dat de journalist bij zijn berekeningen was uitgegaan van een welvaartsvaste in plaats van een waarde vaste AOW-uitkering.

- Zouden de benodigde AOW-premies in 2040 in dat geval hoger zijn geweest, lager zijn geweest of gelijk zijn gebleven? Verklaar je antwoord.

(Havo totaalvak 2002-II-7)

- 22 Bekijk onderstaande cartoon.
Wat wil de tekenaar er duidelijk mee maken?

23 Raadsel

Iemand heeft een grote vijver in zijn tuin. Aan het begin van het seizoen plant hij een waterlelie in de vijver. Na een week komt er een blad boven water. Na twee weken zijn er twee bladeren boven water gekomen. Na drie weken vier, na vier weken acht, na vijf weken zestien. Elke week verdubbelt het aantal bladeren aan het wateroppervlak. Na 40 weken is de vijver helemaal vol met bladeren.

- Na hoeveel weken is de vijver halfvol?
Licht je antwoord toe.
- Hoe kun je dit 'raadsel' gebruiken bij de uitleg van het kapitaaldeckingsstelsel?

9.6 Wat maakt ons sociale zekerheidsstelsel kwetsbaar?

In beginsel zijn er weinig mensen die problemen hebben met het solidariteitsbeginsel waarop ons stelsel van sociale zekerheid berust, zolang er maar voldoende *draagvlak* voor is. Maar bij dat draagvlak ontstaan juist de problemen.

Werknemers betalen premies voor de volksverzekeringen. Werkgevers betalen het grootste deel van de premies voor de werknemersverzekeringen van hun werknemers. Dit betekent dat een werknemer de werkgever altijd meer kost dan het brutoloon. Werkgevers zullen deze werknemerspremies proberen af te wentelen in de verkoopprijs van hun product. Als daardoor de kosten van het levensonderhoud stijgen, zullen vakbonden hogere lonen eisen, waardoor de prijzen weer verder kunnen stijgen. Een gevaar van deze loonprijs-spiraal is dat de internationale concurrentiepositie verslechtert, wat de Nederlandse economie geen goed doet.

In de tabel hieronder staan de premiepercentages van de belangrijkste sociale verzekeringen. Het zijn percentages van het brutoloon. Uit de tabel kun je afleiden dat werknemers ongeveer 31% van hun bruto inkomen aan premies afdragen en werkgevers 18%. Het betreft dan het inkomen dat in de eerste twee belastingschijven valt. Over het inkomen dat je meer verdient (in 2009 was dat het inkomen boven de € 32.127) betaal je geen sociale premies meer, maar alleen belasting. Dit inkomen van € 32.127 noem je dan ook wel de **premiegrens**.

Premiepercentages sociale zekerheid 2009

Premiepercentages	Werkgeversaandeel	Werknemersaandeel
AOW (1)		17,90 (17,90)
AWBZ (1)		12,15 (12,15)
ANW (1)		1,10 (1,10)
WAO/WIA-basispremie (2)	5,70 (5,65)	
Uniforme WAO-premie (3)	0,15 (0,15)	
WGA-gedifferentieerd (4)	0,27 - 1,47 (klein) 0,00 - 1,96 (groot)	
WW-Awf (5)	4,15 (4,75)	0,00 (3,50)
WW-Wgf/Sectorfonds (6)	Groothandel I : 1,10 (1,09) Groothandel II : 1,37 (1,45)	
ZW (7)	6,90 (7,20)	

De premiepercentages/bedragen over 2008 zijn ter vergelijking tussen haakjes vermeld.

Wat betekent dit alles concreet voor het nettoloon van de werknemer en de loonkosten voor de werkgever?

Stel dat iemand per jaar bruto € 20.000 verdient. Dan betaalt deze persoon alleen al aan sociale premies 31%. Daarnaast betaalt hij ook nog eens ongeveer 3% van dat brutoloon aan belasting. Netto houdt hij dus ongeveer 66% over van dat loon en dat is € 13.200 ($0,66 \times 20.000$).

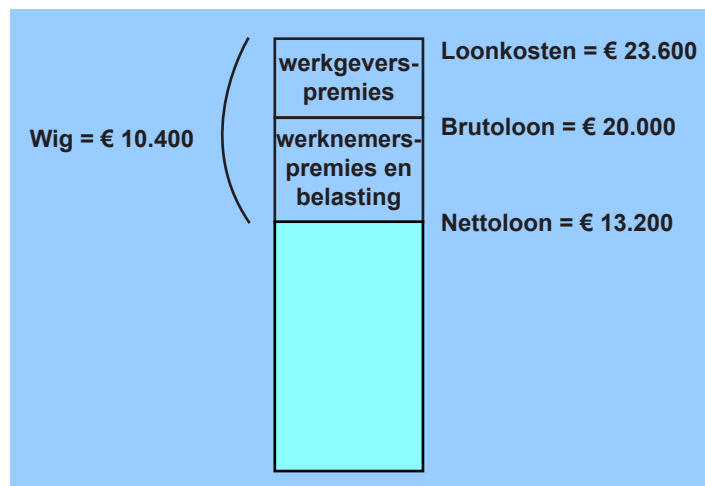
De werkgever betaalt in feite 18% meer dan het brutoloon.

De **loonkosten** zijn dan voor hem: $1,18 \times € 20.000 = € 23.600$.

Het verschil tussen de loonkosten en het nettoloon bedraagt € 10.400 ($23.600 - 13.200$).

Dit verschil noem je de **wig**.

Schematisch ziet de geschetste situatie er als volgt uit – zie het schema op de volgende pagina –, waarbij de hoogte van de staaf de loonkosten voorstelt:

De grote wig in Nederland doet het noodzakelijke draagvlak afbrokkelen. Een grote wig maakt het ‘lonend’ voor werkgevers om iemand zwart aan te nemen, maar ook voor werknemers om zwart te gaan werken. Als de werkgever en de werknemer uit het getallenvoorbeeld de wig zouden ‘delen’, dan zou de werkgever de werknemer € 18.400 betalen.

Berekening: $(€ 23.600 - € 10.400) / 2 = € 11.600$

Dat scheelt de werkgever € 5.200, en de werknemer heeft € 5.200 meer te besteden.

In landen met een grote wig is de neiging groot om belasting- en premiebetaling te ontduiken of te ontwijken. Dit gedrag rekenen we ook tot het eerder besproken *moral hazard*, moreel slecht gedrag. **Ontwijken** op zichzelf is legaal. Je kunt bijvoorbeeld je bestedingspatroon aanpassen en goederen die de overheid zwaar belast met belastingen niet aanschaffen. Je kunt ook de inkomstenbelasting ontwijken door bijvoorbeeld in het buitenland te gaan wonen.

Als je je op een illegale wijze onttrekt aan de verplichting belasting en premies te betalen, dan spreek je over **ontduiken**. Dat gebeurt als mensen zwart werken of als een bedrijf een deel van zijn omzet verzwijgt. Dit gedrag ontstaat als gevolg van asymmetrische informatie. De belastingdienst weet niet dat iemand zwart werkt en stuurt daarom ook geen aanslag.

Naarmate belasting- en premieplichtigen meer ontwijken of ontduiken, kunnen de uitvoeringsinstanties steeds moeilijker uitkeringsgerechtigden een uitkering verschaffen. Het draagvlak van de sociale zekerheid versmalt als gevolg van ontduiken en ontwijken.

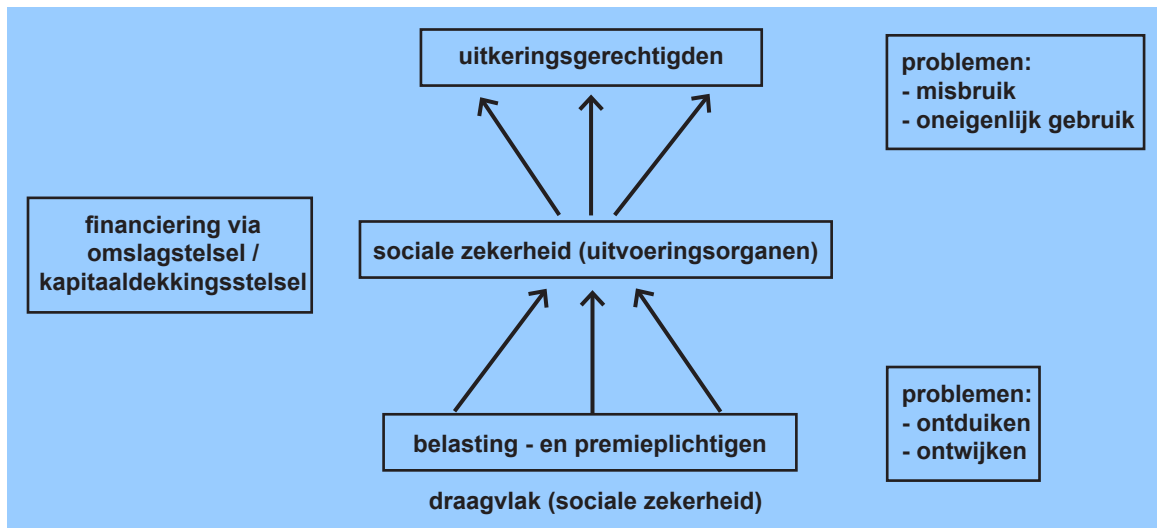
Maar ook uitkeringsgerechtigden kunnen de sociale zekerheid de nek omdraaien. Als je ten onrechte een uitkering ontvangt en daardoor het stelsel bewust extra belast, maak je er **misbruik** van. Uiteraard is dit gedrag strafbaar. Ook nu weer is er sprake van *moral hazard*.

Zeker als in een land het gevoel bestaat dat er veel misbruik van de sociale zekerheid plaatsvindt, daalt de bereidheid nog verder bij de premieplichtigen om trouw belasting en premies te betalen. Bij de behandeling van het *prisoners dilemma* hebben we dit probleem al eens besproken.

Soms krijgen mensen ook op een oneigenlijke wijze een uitkering. In de tijd dat werkgevers en werknemers nog samen de WAO financierden, gebruikten zij met wederzijdse stilzwijgende goedkeuring regelmatig de WAO als een soort vervroegde pensionering. Sinds de werkgevers alleen opdraaien voor de financiering van de WAO/WIA (zie ook de tabel) is dit **oneigenlijke gebruik** afgelopen.

Als de belasting- en premiedruk hoog is, blijken mensen ook gemakkelijker misbruik van de sociale zekerheid te gaan maken. ‘We hebben er immers voor betaald’, is daarbij vaak de achterliggende gedachte.

In onderstaand schema is het bovenstaande nog eens samengevat.

Vragen en opdrachten bij 9.6

24 De strijd tegen arbeidsongeschiktheid

Volgens de regering is het aantal arbeidsongeschikten in Nederland te groot. In 2006 is de Wet op de Arbeidongeschiktheidsverzekering (WAO) vervangen door de Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen (WIA). Door de WIA is het voor werknemers moeilijker geworden een arbeidsongeschiktheidsuitkering te krijgen. Bovendien worden werkgevers gestimuleerd er voor te zorgen dat werknemers niet arbeidsongeschikt worden. De bijbehorende tabel geeft informatie over het aantal WAO'ers in de periode 1999-2003.

Zie de tabel op de volgende pagina.

Een, in verhouding tot het aantal werkenden, groot aantal arbeidsongeschikten heeft via de wig een negatieve invloed op de internationale concurrentiepositie van Nederland.

- a Geef een verklaring voor die negatieve invloed.

Enkele oorzaken van uitstroom uit de WAO zijn:

- een arbeidsongeschikte wordt na herkeuring arbeidsgeschikt verklaard;
- een arbeidsongeschikte vindt (aangepast) werk waardoor de WAO-uitkering overbodig wordt.

- b Noem een andere oorzaak van uitstroom uit de WAO.
c Bereken het aantal WAO-uitkeringen aan vrouwen per 31 december 1998.
d In welk jaar of in welke jaren stijgt de instroom van het aantal mannen in de WAO zowel absoluut als relatief?
e Is de vrouwelijke beroepsbevolking in 2000 groter of kleiner dan in 1999?
Verklaar je antwoord op basis van de instroomgegevens zonder berekening.

(Havo 2009-II-7)

- 25 Aard Brouwer verdient € 40.000 per jaar. Hij moet daarvan 5 % aan belasting afdragen en 35 % aan premies. De werkgever van Aard betaalt 15 % over het brutoloon aan werkgeverspremies.

- a Bereken de hoogte van het nettoloon van Aard.
b Bereken de loonkosten die de werkgever van Aard heeft om hem in dienst te houden.
c Bereken de grootte van de wig.
d Druk de wig uit in een percentage van het brutoloon.

Tabel bij vraag 24:

	instroom in de WAO		uitstroom uit de WAO	aantal WAO'ers per 31 december	
	totaal	in % *)	totaal	totaal	in % *)
mannen					
1999	43.600	1,0	45.440	438.100	10,4
2000	44.600	1,0	46.190	436.510	10,2
2001	45.830	1,1	46.840	435.500	10,1
2002	40.110	0,9	44.460	431.150	9,9
2003	32.760	0,8	44.550	419.360	9,6
vrouwen					
1999	50.420	1,8	32.240	306.940	10,8
2000	53.360	1,8	33.100	327.200	11,2
2001	55.450	1,9	34.520	348.130	11,6
2002	48.930	1,6	35.530	361.530	11,8
2003	34.720	1,1	36.990	359.260	11,3

*) van de mannelijke, respectievelijk de vrouwelijk beroepsbevolking

- 26** Marjelle heeft berekend dat de wig 40 % is van de loonkosten. De werkgever betaalt 18 % van het brutoloon aan werkgeverspremies voor Marjelle. Marjelle verdient € 18.000 netto per jaar.
- a** Bereken de grootte van het brutoloon van Marjelle.
- b** Hoe hoog is de gemiddelde belastingdruk van Marjelle?

Het is erg verleidelijk voor Marjelle om op het voorstel van haar baas in te gaan en zwart te gaan werken.

- c** Leg uit waarom dit verleidelijk is.
- d** Leg aan Marjelle uit waarom het niet verstandig is om op het voorstel van haar baas in te gaan.

27 Langer leven, langer werken

Wie gaat straks de oude dag betalen voor de eindexamenkandidaten van vandaag?

Zullen er in 2050 nog voldoende werkenden zijn om de Algemene Ouderdomswet (AOW) te financieren?

Bestaat de AOW nog wel in 2050? Dit soort vragen wordt steeds vaker gesteld.

Nederland vergrijsst, er komen zowel absoluut als relatief steeds meer ouderen. De AOW dreigt door de vergrijzing onbetaalbaar te worden.

Als er nu geen maatregelen genomen worden, zal de AOW-premie jaarlijks moeten stijgen, waardoor de internationale concurrentiepositie kan verslechteren.

De overheid heeft een werkgroep 'Seniorenbeleid' ingesteld, die moet onderzoeken hoe de AOW betaalbaar kan blijven.

Deze werkgroep komt met een aantal voorstellen, waaronder de volgende drie:

- De leeftijd waarop mensen recht krijgen op een AOW-uitkering moet worden verhoogd.
- Werknemers ouder dan 55 jaar moeten worden bijgeschoold en/of omgeschoold.
- De wig voor ouderen moet worden verkleind.

De scholing van deze oudere werknemers moet worden gericht op verhoging van de participatiegraad van ouderen in Nederland. In Nederland is de participatiegraad van ouderen laag in vergelijking met jongeren.

Volgens de werkgroep is de oorzaak van de lage participatiegraad dat oudere werknemers naar verhouding duur zijn. Dat komt doordat deze werknemers meestal aan de top van hun salaris zitten, terwijl de arbeidsproductiviteit in veel gevallen daalt als mensen ouder worden. Daarnaast wijst de werkgroep op het risico dat, indien ouderen langer door moeten werken, het aantal arbeidsongeschikte ouderen kan toenemen.

Stel je de volgende situatie voor: je bent lid van de jongerenafdeling van een politieke partij. Het bestuur van de partij wil de voorstellen van de werkgroep 'Seniorenbeleid' in het partijprogramma opnemen, maar de jongerenafdeling is nog niet overtuigd. De partijvoorzitter heeft jou gevraagd een toespraak te houden voor de jongerenafdeling waarin de gevolgen van de voorstellen van de werkgroep worden toegelicht.

Je toespraak begint als volgt:

'Beste partijgenoten, graag wil ik de voorstellen van de werkgroep 'Seniorenbeleid' onder jullie aandacht brengen. Door invoering van deze voorstellen zal de samenleving beter in staat zijn de toenemende kosten van de vergrijzing op te vangen, waardoor de AOW in de toekomst betaalbaar kan blijven. Ik zal eerst de noodzaak uiteenzetten van het invoeren van deze voorstellen. Vervolgens zal ik ingaan op enkele gevolgen van het invoeren van de voorstellen van de werkgroep.'

Schrijf het vervolg van de toespraak.

In deze toespraak moeten de volgende aspecten aan de orde komen.

- a De wijze waarop verhoging van de AOW-premies tot verslechtering van de internationale concurrentiepositie kan leiden.
- b De wijze waarop verhoging van de AOW-gerechtigde leeftijd kan bijdragen aan de betaalbaarheid van de AOW, zowel via de inkomstenkant als via de uitgavenkant.

Daarnaast moet in de toespraak naar eigen keuze één van de onderstaande aspecten aan de orde komen. Kies daarbij het aspect dat het best in de toespraak past.

- 1) De wijze waarop scholing van oudere werknemers kan leiden tot een toename van de vraag naar ouderen op de arbeidsmarkt.
- 2) De wijze waarop een verkleining van de wig voor ouderen het aanbod van ouderen op de arbeidsmarkt kan vergroten.
- 3) Een andere maatregel dan omscholing waardoor de toename van het aantal arbeidsongeschikte ouderen kan worden beperkt.

Aanwijzingen:

- *De onderdelen van de toespraak moeten logisch op elkaar aansluiten.*
- *Gebruik voor het vervolg van de toespraak 120 woorden; een afwijking van 20 woorden is toegestaan.*

(Havo 2007-I-4)

- 28 Lees de bekendmaking op de volgende pagina en beantwoord dan onderstaande vragen.

- a Wat zijn de mogelijke gevolgen van bijstandsfraude?
- b Tot welke van de volgende vier categorieën reken je deze fraude: ontduiken, ontwijken, misbruik of oneigenlijk gebruik?
- c Geef twee redenen waarom een taakstraf de voorkeur heeft boven een gevangenisstraf.

Gevolgen van fraude

Wie zich schuldig maakt aan fraude moet met de volgende gevolgen rekening houden:

- 1) Beëindiging of verlaging van de uitkering.
- 2) Is het fraudebedrag € 6.000 of hoger, dan doet de Dienst Sociale Zaken aangifte. In dat geval wordt er een proces-verbaal opgemaakt en ingezonden naar de Officier van Justitie. Dat betekent meestal dat u dan voor de strafrechter moet verschijnen. De politierechter of de rechtbank kan u straffen met een geldboete, taakstraf of gevangenisstraf.
- 3) Terugvordering van de ten onrechte ontvangen uitkering. De Dienst Sociale Zaken vordert de uitkering waar u geen recht op had, altijd van u terug.

Bron: Sociale dienst gemeente Almere

9.7 Hoe tracht de overheid het draagvlak van de sociale zekerheid te versterken?

Fraudebestrijding is een belangrijk middel om misbruik tegen te gaan. Dat is niet altijd gemakkelijk. De overheid hanteert daarbij instrumenten als controles, boetes en tegenwoordig zelfs klik- en meldlijnen en sociale rechercheurs om fraudeurs op te sporen. De inzet van burgers door de politie om vastgelopen zaken op te kunnen lossen, bestaat al langer. Dat gebeurt zelfs in speciaal daarvoor gemaakte en goed bekeken tv-programma's.

De vraag om dit instrument ook in de sociale zekerheid toe te passen heeft veel stof doen opwaaien. Tegenstanders denken dat daardoor de solidariteit tussen mensen verdwijnt. Voorstanders zeggen echter dat de solidariteit juist verdwijnt door het misbruik van de sociale wetten.

De overheid kan ook door het aanscherpen van de regeling het beroep op de sociale zekerheid verkleinen. In dat kader heeft zij bijvoorbeeld het begrip 'passende

arbeid' verruimd, zodat mensen eerder een aangeboden baan moeten accepteren. Doen ze dat niet, dan kan de overheid de uitkering verminderen of zelfs stopzetten.

Ook het opnieuw herkeuren van arbeidsongeschikten heeft geleid tot een aanzienlijke daling van het beroep op de WIA. Natuurlijk heeft iemand die weer (gedeeltelijk) is goedgekeurd niet direct een baan. Voor de betreffende persoon verandert de WIA/WAO-uitkering dan meestal in een bijstandsuitkering. In de praktijk is dat vaak voor de betreffende persoon een financiële achteruitgang.

De overheid wil steeds vaker moeilijk bemiddelbare werklozen verplichten tot omscholing.

Als je de aangeboden scholing weigert, kan dat ook leiden tot verlies van de uitkering.

Naarmate de financiering van de sociale zekerheid steeds meer problemen met zich meebrengt, komen er ook steeds meer ideeën om de kosten daarvan te beperken. Een al lang toegepast instrument is bijvoorbeeld de hoogte en/of de duur van de uitkering afhankelijk te stellen van je arbeidsverleden. Andere mogelijkheden zijn het verlies van vakantiedagen bij ziekte, privatisering van de uitvoering, het inbouwen van een eigen risico, premiedifferentiatie (een soort bonus-malussysteem), enz.

In de hedendaagse praktijk zijn vooral privatisering (= marktwerking) en premiedifferentiatie veel toegepaste methoden.

De wetgever stimuleert met premiedifferentiatie de werkgevers om een lagere uitval naar arbeidsongeschiktheid na te streven. De werkgevers met een laag arbeidsongeschiktheidsrisico worden 'beloond' met een lager WIA-premiepercentage. De premie voor de WIA betaalt immers de werkgever.

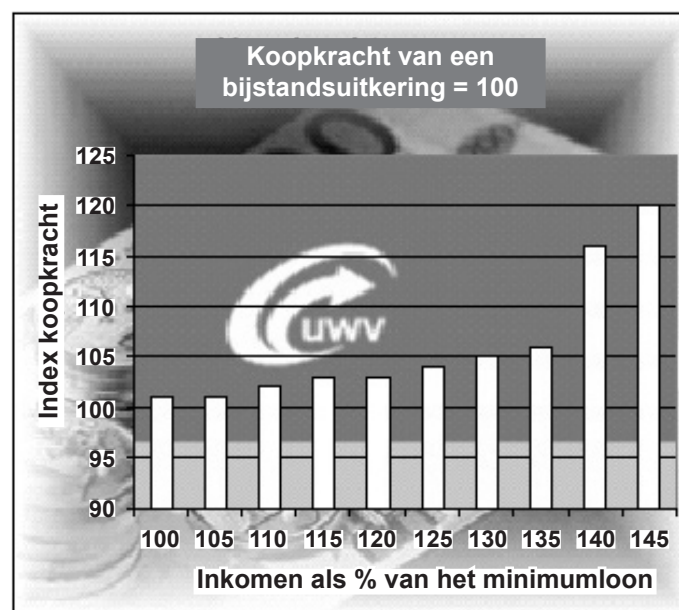
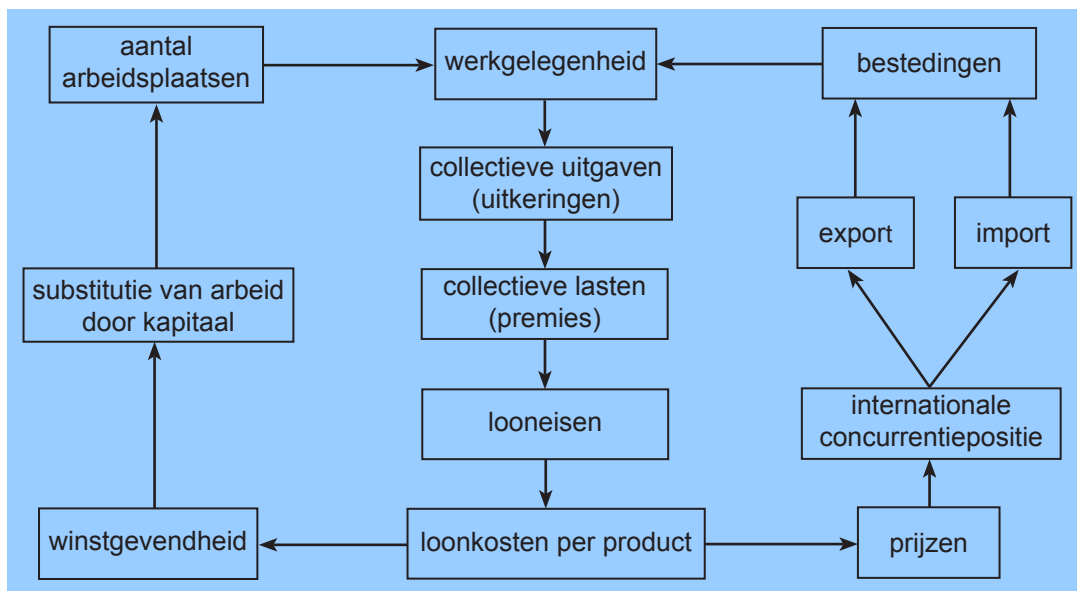
Particuliere (ziektekosten)verzekeraars

Hoge kosten (uitgaven) van de sociale zekerheid leiden tot een hoge premiedruk. Afwenteling daarvan door (hoge) looneisen van vakbonden leidt tot meer arbeidskosten per product. Meer arbeidskosten doet de winstgevendheid van bedrijven dalen of als deze de extra kosten in de prijs doorberekenen, tot een hoger prijspeil. Een hoger prijspeil verslechtert onze internationale concurrentiepositie, waardoor de export afneemt en de import juist toeneemt. Het gevolg daarvan is minder bestedingen in ons land en dus ook minder vraag naar arbeid. De conjuncturele werkloosheid stijgt dan en er ontstaan nog hogere kosten voor de sociale zekerheid en de premiedruk zal dan naar verwachting verder stijgen. Het zal duidelijk zijn dat een overheid deze cirkel moet doorbreken.

Maar de hoge arbeidskosten leiden ook tot meer structurele werkloosheid. Deze ontstaat, zoals je hebt kunnen lezen in het hoofdstuk over de arbeidsmarkt, door een tekort aan arbeidsplaatsen. De hoge arbeidskosten verlagen de winstgevendheid en motiveren werkgevers om arbeidsintensieve productie te vervangen door een meer kapitaalintensieve productie. Het gevolg van deze **substitutie** (vervanging) van arbeid door kapitaal is natuurlijk een verlies van arbeidsplaatsen. En ook als werkgevers besluiten (een deel van) de arbeidsintensieve productie over te brengen naar zogenaamde lagelonenlanden, leidt dit tot verlies aan arbeidsplaatsen.

Het bovenstaande is weergegeven in het schema op de volgende pagina.

De overheid moet met haar beleid proberen meer mensen aan het werk te krijgen en minder mensen een beroep op de sociale zekerheid te laten doen. De verhouding tussen de **inactieven** (i) en de **actieven** (a) moet dalen. De maatstaf waarmee we deze verhouding meten, heet dan ook de **i/a-ratio**. Het blijkt dat de prikkel om te werken afneemt als er weinig verschil bestaat tussen de hoogte van het loon bij werken en de uitkering bij niet-werken. Het aanbod op de arbeidsmarkt neemt echter toe als de verschillen tussen nettoloon en netto-uitkering toenemen.

Bron: Rijksuniversiteit Groningen (2004)

In dit kader bespreken we het begrip **armoedeval**. Wie als uitkeringsgerechtigde met 70 % van het minimumloon er in inkomen op vooruit gaat door een baan te accepteren, loopt het risico niet meer in aanmerking te komen voor allerlei inkomensafhankelijke regelingen, zoals huursubsidie en kwijtschelding van gemeentelijke belastingen, kwijtschelding waterschapslasten, een kortingspas en dergelijke. Hierdoor kan het gebeuren dat men door een inkomensverbetering uiteindelijk in koopkracht gelijk blijft of er zelfs iets op achteruit gaat. Mensen kunnen zich hierdoor laten weerhouden een hoger inkomen te verwerven door bijvoorbeeld een baantje te zoeken.

Deze uitkeringsgerechtigden zitten in de zogenaamde armoedeval. Je ziet in de figuur hierboven dat tot een inkomensstename van 130 % van het minimumloon, en dus je koopkracht, nauwelijks stijgt. Begrijpelijk dat veel mensen dan geen zin hebben om een baan te accepteren als zij er netto bijna niet op vooruitgaan.

Volledige voorkoming van de armoedeval is dan ook alleen mogelijk door het afschaffen van alle inkomensafhankelijke regelingen. Dit heeft als nadeel dat er geen armoedebeleid meer is. Het tegengestelde is een zeer ruim armoedebeleid. Hierbij ontstaat dan een grote armoedeval.

Beleidsmakers kunnen een keuze maken tussen de hiervoor genoemde uitersten. In de figuur zie je dat het nettoloon pas echt gaat stijgen vanaf 130% van het minimumloon.

De overheid tracht zoveel mogelijk mensen actief te maken op de arbeidsmarkt. Met het begrip **deelnemingspercentage** of **participatiegraad** geef je aan hoeveel procent van de beroepsbevolking actief is op de arbeidsmarkt. Hoe hoger dit deelnemingspercentage, des te meer mensen verhoudingsgewijs premies betalen en des te minder mensen een uitkering nodig hebben. Een hoog deelnemingspercentage betekent dus minder uitgaven voor de collectieve sector en een betere financiering daarvan. Het betekent in de praktijk ook dat de hoogte van sociale premies/belastingen omlaag kan, waardoor de arbeidskosten kunnen dalen. Op deze wijze ontstaat een groter 'draagvlak' voor de sociale zekerheid.

Om zoveel mogelijk mensen aan een baan te helpen kan de overheid subsidies verstrekken aan werkgevers voor het in dienst nemen van (langdurig) werklozen. Dit zijn de zogenaamde ID-banen (Instroom-Doorstroombanen). Het betreft vaak moeilijk bemiddelbare werklozen. Vanuit de Centra voor Werk en Inkomen en de Sociale diensten vindt vaak persoonlijke begeleiding plaats bij de scholing van werklozen en bij het laten opdoen van werkervaring. De subsidie is in het algemeen lager dan de uitkering die de werkloze anders zou hebben ontvangen. Nu doen ze tevens ervaring op en krijgen daardoor betere kansen op een gewone baan.

Een ander aandachtspunt is kinderopvang. Als kinderopvang goed is geregeld, zullen meer ouders bereid zijn om hun zorgtaken over te laten aan speciale kinderopvangcentra en zelf gaan werken. Een goede kinderopvang heeft verschillende voordelen. Er komt extra arbeidsaanbod op de arbeidsmarkt. En mensen blijven ook werken na de geboorte van kinderen, zodat niet alleen hun kennis voor bedrijven bewaard blijft, maar ze blijven ook sociale premies betalen. Daarnaast levert het ook nog eens extra arbeidsplaatsen op in de kinderopvangcentra zelf.

En ten slotte bepleiten vooral vakbonden voor een meer flexibele pensionering. De gedachte daarachter is, dat mensen het dan langer vol houden. Dat ze minder snel een burn-out krijgen. En dat betekent natuurlijk weer een geringer beroep op de sociale zekerheid.

Vragen en opdrachten bij 9.7

- 29** Het aantal mensen met een volledige of gedeeltelijke arbeidsongeschiktheidsuitkering daalde in de maand mei met 2.700 tot 914.500. Omgerekend naar volledige WAO-uitkeringen was er sprake van een daling met 3.400 tot 782.500. Aan het einde van de maand mei stonden er 1,169 arbeidsongeschikten tegenover één volledige WAO-uitkering.
- a** Bereken het aantal arbeidsongeschikten dat begin mei stond tegenover één volledige WAO-uitkering (in drie decimalen).
- b** Leg met behulp van de cijfers uit of de mate waarin mensen arbeidsongeschikt worden verklaard, in deze maand is toegenomen of afgenomen.

De regering heeft het beroep op de WAO doen afnemen door strengere keuringsnormen toe te passen. Deze gelden ook voor de arbeidsongeschikten die op grote schaal werden herkeurd. Dit beleid kan op korte termijn echter leiden tot meer werkloosheid.

- c** Geef een verklaring voor deze stelling.
- d** Verklaar waarom strengere keuringsnormen op langere termijn kunnen leiden tot een afname van de werkloosheid.

(Havo-examen)

30 Kinderopvang: wie zal dat betalen?

In de gemeente Zettedijk zijn diverse kinderdagverblijven gevestigd. De kosten van kinderopvang worden grotendeels betaald door de ouders en hun werkgevers. Daarnaast ontvangen kinderdagverblijven een subsidie van de gemeente. De gemeente Zettedijk hanteert hierbij de volgende subsidieregeling:

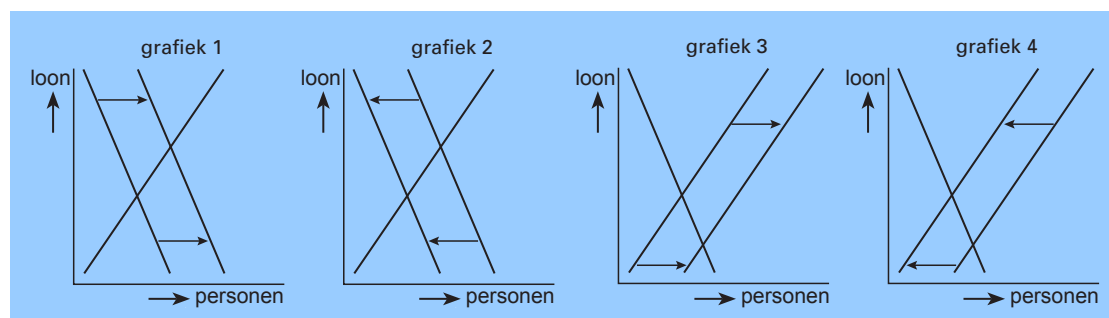
- bijdrage gemeente: 15 % met een maximum van € 700 per kindplaats per jaar;
- bijdrage werkgevers: 35 % met een maximum van € 1.200 per kindplaats per jaar;
- bijdrage ouders: het restant.

Een van de kinderdagverblijven in Zettedijk is 'De Kleuter'. De kosten van één kindplaats bij 'De Kleuter' bedragen € 4.200 per jaar.

- a** Bereken de jaarlijkse bijdrage van ouders aan een kindplaats bij 'De Kleuter'.

Ook werkgevers zijn bereid een deel van de kosten van kinderopvang voor hun rekening te nemen. Zij verwachten dat daardoor meer mensen betaald werk zullen gaan doen.

De grafieken hieronder hebben betrekking op de vraag naar en het aanbod van arbeid.

- b** In welke grafiek is de verwachting van de werkgevers juist in beeld gebracht?

Voor het subsidiëren van kinderopvang door de overheid kunnen diverse argumenten worden gebruikt. Hieronder volgen enkele van die argumenten:

- Argument 1:* kinderopvang vergroot het draagvlak voor de sociale zekerheid;
argument 2: kinderopvang is een middel om de kosten van vergrijzing op te vangen.
- c Kies een van de genoemde argumenten en beschrijf de redenering die daarachter zit.

(Havo deelvak 2002-I-10)

31 Begroting collectieve sector vergrijst

Bij de inkomsten en uitgaven van de collectieve sector van Nederland moet steeds meer rekening worden gehouden met de vergrijzing van de bevolking. De vergrijzing heeft in de komende jaren onder andere invloed op de betaalbaarheid van het ouderdomspensioen. Het pensioenstelsel in Nederland rust op drie pijlers.

De eerste pijler is de AOW-uitkering die volgens het omslagstelsel wordt gefinancierd.

De tweede en de derde pijler worden volgens het kapitaaldeckingsstelsel gefinancierd.

De tweede pijler is het aanvullende pensioen per bedrijf(stak) waarbij premies collectief via een pensioenfonds worden belegd.

De derde pijler bestaat uit individuele besparingen die bijvoorbeeld via particuliere verzekeringsmaatschappijen worden belegd. Er wordt verwacht dat, door de vergrijzing, de financiering van de AOW-uitkeringen in Nederland in de komende jaren problemen gaat opleveren.

In een advies aan de regering over deze problematiek schetst de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) de ontwikkelingen en eventuele oplossingen.

De volgende punten worden onder andere genoemd:

- de WRR verwacht dat naast de AOW ook andere uitgavenposten van de collectieve sector door de vergrijzing sterk zullen stijgen;
- de WRR verwacht echter ook dat sommige uitgavenposten van de collectieve sector door de vergrijzing naar verhouding kunnen dalen;
- de WRR dringt aan op maatregelen om de verhouding tussen inactieven en actieven, de *i/a*-ratio, te verkleinen;
- de WRR dringt aan op het verder terugdringen van de staatsschuldquote.

- a Noem een voorbeeld van een uitgavenpost van de collectieve sector die door de vergrijzing naar verhouding kan dalen. Licht je antwoord toe.
- b Leg uit dat het terugdringen van de staatsschuldquote ruimte op de begroting van de collectieve sector kan bieden om de stijgende kosten van de vergrijzing op te vangen.

Een verkleining van de *i/a*-ratio kan een gunstige invloed hebben op de betaalbaarheid van het pensioenstelsel in Nederland.

- c Voor welke van de genoemde pijlers geldt deze gunstige invloed? Verklaar je antwoord.

(Havo totaalvak 2003-II-1)

- 32** Hieronder staat een definitie van het begrip 'armoedeval'. Er is echter een aantal woorden weggelaten. Die staan onder de definitie in willekeurige volgorde. Vul deze woorden op de lege plaatsen in, zodat er een goede definitie ontstaat.

Definitie armoedeval

Door het bestaan van ...(1)... reguleringen is het voor huishoudens met ...(2)... een inkomen vaak moeilijk hun inkomenssituatie te verbeteren. Van een ...(3)... inkomensverbetering blijft ...(4)... soms maar weinig over, doordat ...(5)... en premies beslag leggen op een ...(6)... van het bruto inkomen, en doordat het ...(7)... op inkomensondersteunende ...(8)... vermindert of verdwijnt.

netto, recht, laag, inkomensafhankelijke, belastingen, bruto, reguleringen, deel

- 33** De minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid kondigt eind 2000 in de Tweede Kamer maatregelen aan om het beroep op de bijstand terug te dringen. Zo wil hij een sollicitatieplicht opleggen aan mensen met een bijstandsuitkering die zonder veel bijscholing aan de slag kunnen. 'Want', zo betoogt hij in een journaaluitzending, 'bedrijven schreeuwen om personeel

en toch leven ruim 400.000 mensen in Nederland van een bijstandsuitkering.' De minister vindt het van belang dat ook alleenstaande ouders met een bijstandsuitkering een band met de arbeidsmarkt houden. Als mensen lang zonder werk zitten, is de kans groot dat zij ook in de komende jaren op de bijstand aangewezen blijven. Het kabinet stelt voor dat alleenstaande ouders worden verplicht minstens 24 uur per week betaalde arbeid te verrichten. De minister geeft tenslotte aan dat hij bereid is rekening te houden met persoonlijke omstandigheden van uitkeringsgerechtigden, omdat 'veel bijstandsmoeders met kinderen jonger dan 5 jaar onmogelijk hun zorgplicht met een baan kunnen combineren.'

Dit standpunt van de minister lokte in de media veel discussie uit. Gert, leerling uit 5-havo, vindt dat de gunstige gevolgen van de aangekondigde sollicitatieplicht in deze discussie onderbelicht blijven. Gert stuurt daarom een ingezonden brief naar een landelijk dagblad.

De brief van Gert begint als volgt:

'Geachte redactie, bij de vraag of er een sollicitatieplicht voor mensen met een bijstandsuitkering moet worden opgelegd, speelt een groot aantal aspecten een rol. Ik vind dat tegenstanders van een sollicitatieplicht goede argumenten hebben. Zo vraag ik me af of de overheid alleenstaande ouders wel kan verplichten de opvoeding van jonge kinderen gedeeltelijk over te laten aan anderen. Toch wil ik in deze brief de gunstige economische gevolgen van het opleggen van een sollicitatieplicht benadrukken.'

Schrijf het vervolg van de brief van Gert.

In deze brief moeten de volgende aspecten aan de orde komen:

- a) Het gevolg voor de loonontwikkeling en het gevolg daarvan voor de internationale concurrentiepositie van Nederland.
- b) Het gevolg voor de secundaire inkomensverdeling.
Daarnaast moet in de brief naar eigen keuze één van de onderstaande aspecten aan de orde komen. Kies daarbij het aspect dat het best in de brief past.
 - 1) De noodzaak tot een verhoging van het deelnemingspercentage van vrouwen met het oog op de vergrijzing van de bevolking.
 - 2) Het gevolg voor de verhouding tussen inactieven en actieven (de i/a-ratio).
 - 3) Het gevolg voor de belastingontvangsten.

(Havo totaalvak 2002-II-4)

Bestudeer nu de Checklist achter in het boek (pagina 303) om te zien wat je in dit hoofdstuk hebt geleerd.

Risico en informatie: Spel / Experiment 9.1

‘Brokkenpilot of voorzichtige rijder’

Dagelijks gebeuren er tientallen ongelukken. Soms zomaar een krasje op de bumper vanwege verkeerd parkeren, soms een heel ernstig ongeval met doden en gewonden.

Wie betaalt de kosten van de schade eigenlijk en kun je je voor alles verzekeren?

Hoe pakken verzekeringsmaatschappijen het aan om automobilisten meer kostenbewust te laten worden?

Vragen waarop je met dit experiment een antwoord gaat ontdekken.

Ben jij een brokkenpilot of een voorzichtige rijder?

Verdere informatie ontvang je van je leraar.

Risico en informatie: Spel / Experiment 9.2

‘Maak je huiswerk een keer niet!’

Vandaag een wel heel bijzonder experiment.

Je leraar stelt namelijk voor om je huiswerk voor de volgende les voor één keer niet te maken. (Wat een uitdaging!) Als de hele klas het huiswerk niet maakt, ontvangt elke leerling één euro.

Natuurlijk zit er een addertje onder het gras, maar daar kom je nog wel achter.

Verdere informatie ontvang je van je leraar.

Checklist Vwo Economie – Wat je moet kunnen en kennen voor je examen

In deze checklist vatten we per hoofdstuk nog eens samen wat je hebt geleerd. Bestudeer de checklist na afloop van elk hoofdstuk en ga aan de hand ervan na of alles je duidelijk is. Zo niet, lees dan het (betreffende gedeelte van het) hoofdstuk nog eens goed door en vraag zo nodig je docent om uitleg. Door deze checklist regelmatig te bestuderen, kun je de leerstof beter verwerken en onthouden. De index achter in dit boek vormt een goede aanvulling op de checklist. Als je begrippen tegenkomt waarvan je de definities niet zo goed meer weet, neem dan de betreffende gedeelten nog eens door waar de index naar verwijst.

INHOUD		pagina
Hoofdstuk 1	Concept 1: Schaarste	303
Hoofdstuk 2	Concept 2: Ruil	304
Hoofdstuk 3	Concept 3-1: Markt – vraag en aanbod	306
Hoofdstuk 4	Concept 3-2: Markt – toetreding en marktstructuur	308
Hoofdstuk 5	Concept 4: Ruilen over de tijd	310
Hoofdstuk 6	Concept 3-3: Markt – de arbeidsmarkt	312
Hoofdstuk 7	Concept 5-1: Samenwerken en onderhandelen deel 1	313
Hoofdstuk 8	Concept 5-2: Samenwerken en onderhandelen deel 2	315
Hoofdstuk 9	Concept 6-1: Risico en informatie	316

Hoofdstuk 1 Concept 1: Schaarste

Als je dit hoofdstuk hebt bestudeerd kun je:

- uitleggen dat de rationeel – d.w.z. in eigenbelang – handelende burger, de homo-economicus, nauwelijks bestaat. Een belangrijk argument hiervoor is dat mensen veel geld beschikbaar stellen voor goede doelen. Psychologische factoren (angst voor de toekomst, reputatie, zorg voor de medemens, enz) spelen eveneens een belangrijke rol.
- verklaren wanneer er sprake is van schaarste. Dat is namelijk het geval als het aanbod kleiner is dan de vraag. Belangrijk kenmerk van schaarse goederen is dat je er een prijs voor betaalt.
- een definitie geven van economisch handelen. Dat is het gedrag van mensen om met behulp van hun schaarse middelen een zo hoog mogelijke behoeftevervulling te realiseren.
- een consumptiemaatschappij herkennen aan de steeds verder stijgende behoeften van de burger en een toenemende economische groei.
- verklaren dat onze economische behoeften dynamisch zijn, dat wil zeggen aan verandering onderhevig. De factoren die de keuze van consumenten kunnen beïnvloeden zijn onder andere de gewenste status die wordt nagestreefd, de mate van opleiding, de buurt waarin je woont, de vrienden die je hebt, het gezin waar je uit afkomstig bent, de mode van het moment, het klimaat van het land waar je woont, enz.

- uitleggen wat economen bedoelen met alternatieve aanwendbaarheid van economische goederen, namelijk dat je deze goederen voor meer doeleinden kunnen inzetten.
- uitleggen dat het feit dat je economische middelen maar één keer kunt inzetten, leidt tot zogenaamde opofferingskosten.
- verklaren waarom je door geld te lenen voor de aankoop van goederen altijd duurder uit bent dan met contante betaling ('Geld lenen kost geld'). Je moet namelijk niet alleen het geleende geld terugbetalen, maar bent er ook (meestal hoge) rente over verschuldigd.

- beschrijven wat de budgetlijn weergeeft, namelijk de grens tussen financieel haalbare goederencombinaties en niet meer haalbare combinaties.
- duidelijk maken dat de indifferentiecurve alle goederencombinaties combineert met een gelijk nut. De curve die het verst van de oorsprong aflight, geeft de hoogste behoeftevervulling.
- verklaren waarom de consument van de gewenste behoeftevervulling (indifferentiecurve) de combinatie kiest die het dichtst bij de oorsprong ligt.
- de vergelijking opstellen van de budgetlijn als je de prijzen van de (twee) gewenste goederen en het inkomen van de consument kent. Je doet dit met behulp van de formule: $P_y \times Y + P_x \times X = I$, waarbij P_y en P_x de prijzen zijn van respectievelijk goed Y en goed X, en de letter I het inkomen voorstelt.

Hoofdstuk 2 Concept 2: Ruil

Als je dit hoofdstuk hebt bestudeerd kun je:

- uitleggen dat het ruilen van goederen ook wel 'ruil in natura' wordt genoemd.
- uitleggen hoe een 'Local Exchange Trade System' (LETS) werkt. LETS is een systeem dat gebruik maakt van wat anderen aanbieden en waaraan jij behoefte hebt, niet goed kunt of een hekel hebt, en waarvoor je binnen de gemeenschap iets anders aanbiedt. Het verschil met een gewone ruil is dat je punten ontvangt en met punten betaalt en niet met gewoon geld. Je tegenprestatie hoeft dus geen betrekking te hebben op degene die jou helpt.
- verklaren dat vanwege de afname van de besteedbare inkomens deze LETS-systemen in een crisistijd erg populair zijn.
- verklaren waarom arbeidsverdeling de welvaart kan doen toenemen als gevolg van de daardoor toenemende arbeidsproductiviteit. Omdat men dan niet meer in staat is zelfvoorzienend te zijn, schiet ruil in natura tekort om de economische ontwikkeling mogelijk te maken.
- uitleggen dat ruil in natura twee belangrijke nadelen kent, namelijk het vinden van een ruilpartner en het feit dat de te ruilen artikelen in waarde meestal ongelijk zijn.

- uitleggen waarom een ruileconomie behoefte heeft aan rechtsregels (wetgeving). Iemands bezittingen moeten namelijk tegen diefstal worden beschermd. Het kan daarbij zowel gaan om diefstal van stoffelijk eigendom, als van geestelijk (intellectueel) eigendom.
- verklaren dat het ontstaan van geld de economische ontwikkeling sterk heeft bevorderd vanwege de snellere ruiltransacties, omdat geld als intermediair is gaan functioneren. De nadelen van ruil in natura bestaan dan niet meer.
- uitleggen waarom een goed dat als geld fungeert schaars, algemeen aanvaardbaar, betrouwbaar, eenvoudig vervoerbaar en duurzaam moest zijn. Goederen die in het verleden als geld hebben gebruikt, zijn bijvoorbeeld goud, schelpen, zout en kralen.
- duidelijk maken dat inflatie (= prijsstijging) en geldontwaarding (= daling koopkracht van geld) niet hetzelfde zijn.
- de drie functies van geld benoemen: rekeneenheid, betaalmiddel en opspaar middel.
- een definitie geven van het begrip 'standaardmunt', als een munt waarvan de nominale waarde (het bedrag wat er op staat) gelijk is aan de intrinsieke waarde (de waarde van het materiaal). Bij dit type munten bestaat het gevaar van snoeien (veilen of knippen van de munt). Ook bestaat in een dubbele standaard met gouden en zilveren munten het gevaar van de Wet van Gresham. Deze wet stelt dat het slechte geld het goede geld verdrijft.
- uitleggen waarom je onze bankbiljetten fiduciair geld noemt; de nominale waarde is dan hoger dan de intrinsieke waarde.
- uitleggen wat het verschil is tussen chartaal (= stoffelijk) en giraal (= onstoffelijk) geld. Chartaal zijn bankbiljetten en munten; giraal is het saldo op onze bankrekeningen.
- een definitie geven van de maatschappelijke geldhoeveelheid als al het chartale en girale geld in handen van niet-geldscheppers. Banken zijn geldscheppers en hun chartaal en giraal geld dient als dekking van hun direct opeisbare verplichtingen (de saldi op onze bankrekeningen). Dekking is geen functie van geld.
- een ander begrip noemen dat hetzelfde betekent als de maatschappelijke geldhoeveelheid, namelijk de primaire liquiditeitsmassa.
- drie verschillen noemen tussen aandelen en obligaties gelet op de aard van het papier (eigendomsbewijs of schuldbewijs), de opbrengst ervan (dividend of rente) en het risico van de belegging (risicohoudend of risicomijdend).
- de Verkeersvergelijking van Fisher beschrijven, waaruit het verband blijkt tussen de maatschappelijke geldhoeveelheid, de omloopsnelheid van het geld, het prijsniveau en het aantal transacties. De vergelijking van Fisher luidt: $M \times V = P \times T$.
- uitleggen dat de omloopsnelheid van het geld te maken heeft met het aantal keren dat een euro in een jaar wordt uitgegeven en dat die omloopsnelheid afhankelijk is van betalingsgewoonten en het consumentenvertrouwen.
- met behulp van de Verkeersvergelijking verklaren waarom een stijging van de geldhoeveelheid tot inflatie kan leiden als de productiecapaciteit volledig bezet is. Is dat niet het geval dan kan een stijging van de geldhoeveelheid juist leiden tot een toename van het aantal transacties en daarmee de werkgelegenheid.

- het verschil uitleggen tussen oppotten (= geld uit de omloop halen) en ontpotten (= geld in omloop brengen), en verklaren dat deze verschijnselen kunnen gaan optreden bij een gewijzigd consumentenvertrouwen.
- het verband duidelijk maken tussen de primaire, de secundaire en de binnenlandse liquiditeitenmassa.
- voorbeelden noemen van secundaire liquiditeiten, die op korte termijn zonder veel kosten of koersverlies zijn om te zetten in geld.
- uitleggen waarom ook secundaire liquiditeiten vanwege hun snelle omzetbaarheid in geld een gevaar voor inflatie vormen.
- de formule van de nationale liquiditeitsquote noemen: $NLQ = M_3/Y \times 100\%$.
- uitleggen waarom de Centrale Bank de NLQ als maatstaf voor de binnenlandse liquiditeitenmassa in verhouding tot het nationaal inkomen in de gaten houdt.
- uitleggen hoe door activiteiten van goudsmiden de bankbiljetten zijn ontstaan via de uitgifte van zogenaamde 'goldsmith notes'.
- een definitie geven van de liquiditeit van een bank als de mate waarin een bank aan haar direct opeisbare verplichtingen kan voldoen.
- uitleggen dat een hoge liquiditeit het geldscheppend vermogen van een bank doet toenemen, maar dat kredietverlening (= geldschepping van giraal geld) deze liquiditeit juist doet afnemen.
- uitleggen waarom banken liever giraal geld uitlenen dan chartaal geld. Toelichting: bij een chartaal krediet is het maximaal uit te lenen bedrag gelijk aan de liquiditeit die niet nodig was voor de dekking. Bij een giraal krediet is deze ruimte juist een gering percentage van het totale uit te lenen bedrag. De rente-opbrengst is in de laatste situatie dus veel groter.

Hoofdstuk 3 Concept 3-1: Markt – vraag en aanbod

Als je dit hoofdstuk hebt bestudeerd kun je:

- het verschil met voorbeelden duidelijk maken tussen de begrippen 'concrete (= aanwijsbare) markt' en 'abstracte markt'.
- het begrip 'consumentensurplus' toelichten door gebruik te maken van de begrippen 'betalingsbereidheid' en 'de te betalen prijs'.
- verklaren dat als je de consumenten sorteert op basis van afnemende betalingsbereid (van een hoge prijs naar een lage prijs) je de vraaglijn krijgt, ook wel prijsafzetlijn genoemd. Met andere woorden: je kunt uitleggen waarom de vraaglijn een dalend verloop kent.
- het begrip 'producentensurplus' toelichten aan de hand van de begrippen 'leveringsbereidheid' en 'de te ontvangen prijs'.
- de vraagfunctie omzetten in een prijsafzetfunctie en omgekeerd.
- uitleggen wat economen bedoelen met de 'ceteris-paribus'-clausule (alle overige factoren blijven dan gelijk).

- verklaren dat een prijsverandering ('ceteris paribus') leidt tot een verschuiving langs de vraaglijn.
- verklaren wanneer de vraaglijn zelf verschuift, namelijk als andere vraagbeïnvloedende factoren dan de prijs zelf veranderen.
- uitleggen onder welke omstandigheden er een verschuiving plaats vindt langs en van de collectieve aanbodlijn.
- de werking van het marktmechanisme (= prijsmechanisme) verklaren door gebruik te maken van veranderingen in vraag- en aanbodfactoren.
- definiëren wat we bedoelen met marktevenwicht, evenwichtsprijs en evenwichtshoeveelheid.
- uitleggen waarom een marktevenwicht meestal maar van korte duur is, omdat het zich voortdurend aanpast.
- uitleggen waarom we de prijsgevoeligheid meten met behulp van relatieve veranderingen in prijs en gevraagde hoeveelheid en niet met behulp van de absolute veranderingen.
- een definitie geven van de prijselasticiteit van de gevraagde hoeveelheid met behulp van de begrippen 'relatieve prijsverandering' en 'relatieve verandering van de gevraagde hoeveelheid'.
- berekeningen maken met de prijselasticiteitsformule: $EPV = \% \Delta Q_v / \% \Delta P$.
- kun je door vergelijking van de relatieve prijsverandering en de relatieve verandering van de gevraagde hoeveelheid uitleggen wanneer er sprake is van een prijselastische ($EPV < -1$) en een prijsinelastische prijsgevoeligheid ($-1 < EPV < 0$).
- dezelfde leerdoelen als bij prijselasticiteit van de gevraagde hoeveelheid toepassen op de prijselasticiteit van de aangeboden hoeveelheid.
- dezelfde leerdoelen als bij prijselasticiteit van de gevraagde hoeveelheid toepassen op de kruisprijselasticiteit van de gevraagde hoeveelheid.
- definiëren wat concurrerende (= substitutie) en complementaire (= aanvullende) goederen zijn.
- uitleggen hoe je aan het teken van de kruisprijselasticiteit kunt zien of je te maken hebt met concurrerende of complementaire goederen.
- dezelfde leerdoelen als bij prijselasticiteit van de gevraagde hoeveelheid toepassen op de inkomenselasticiteit van de gevraagde hoeveelheid.
- een definitie geven van een noodzakelijk, een luxe en een inferieur goed.
- uitleggen wat een Engelkromme is en hoe je aan het verloop van die kromme kunt zien of je te maken hebt met een noodzakelijk, een luxe of een inferieur goed.
- uitleggen hoe je aan het teken (plus of min) van de inkomenselasticiteit kunt zien met welk type goederen je te maken hebt.
- definiëren wat economen onder de marginale opbrengst en marginale kosten verstaan.
- uitleggen dat de winst maximaal is als de marginale opbrengst gelijk is aan de marginale kosten.

Hoofdstuk 4 Concept 3-2: Markt – toetreding en marktstructuur

Als je dit hoofdstuk hebt bestudeerd kun je:

- uitleggen wat het verschil is tussen inkoopkosten en bedrijfskosten.
- het begrip ‘produceren’ definiëren als het voortbrengen van goederen en diensten met behulp van schaarse productiefactoren.
- uitleggen wat we bedoelen met de kwantiteit en de kwaliteit van de productiefactoren en hoe deze beide begrippen bijdragen aan de grootte van de productiecapaciteit (wat maximaal in een periode te produceren is).
- uitleggen (met behulp van de begrippen ‘arbeidsintensief’ en ‘kapitaalintensief’) wat een ‘productietechniek’ is.
- verklaren waarom de concurrentiepositie van een land veel meer afhangt van de loonkosten per product dan van de loonkosten zelf. Bij je verklaring maak je gebruik van het begrip ‘arbeidsproductiviteit’.
- het begrip ‘knelpuntfactor’ definiëren als de productiefactor die beperkend is voor de hoogte van de productiecapaciteit.
- definiëren wat we onder de toegevoegde waarde van een bedrijf verstaan.
- uitleggen waarom economen de toegevoegde waarde van een bedrijf als maatstaf voor de productie nemen en niet de omzet van het bedrijf.
- het verband beschrijven tussen variabele, vaste (= constante) en totale kosten.
- voorbeelden geven van variabele en van constante kosten.
- uitleggen dat als de productie recht evenredig toeneemt met de inzet van meer productiefactoren er sprake is van constante meeropbrengsten.
- het verloop van de productiefunctie bij toe- en afnemende meeropbrengsten verklaren (eerst progressief stijgend en later degressief stijgend).
- de betekenis en inhoud van de volgende kostenfuncties duidelijk maken: GVK, GCK, GTK, MK, VK, CK en TK.
- het verloop van de verschillende kostenfuncties bij constante meeropbrengsten verklaren en de belangrijkste kenmerken daarvan noemen: GVK = MK, TK en VK rechtlijnig stijgend.
- het verloop van de verschillende kostenfuncties bij toe- en afnemende meeropbrengsten verklaren en de belangrijkste kenmerken daarvan noemen, te weten:
1) GVK is niet gelijk aan MK; 2) ze beginnen (wel) allebei in hetzelfde punt; 3) GVK, MK en GTK zijn dalparabolen; 4) VK en TK zijn allebei eerst degressief stijgend en later progressief stijgend; 5) bij de productie waar dit buigpunt in de TK-lijn zit, geldt tevens dat de MK het laagst zijn; 6) de MK-lijn gaat door de minima van GVK en GTK.
- uitleggen wat de invloed op de prijsvorming is van een hoeveelheidsaanpasser en prijszetter.
- uitleggen wat we met homogene en heterogene goederen bedoelen.

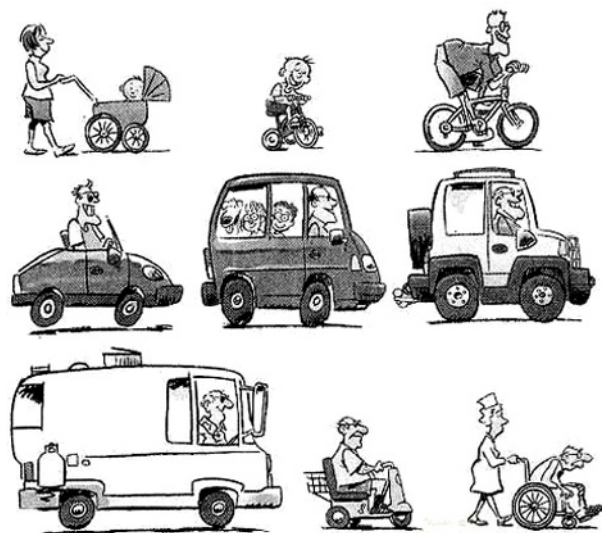
- beschrijven hoe je de prijsafzetlijn van een prijszetter en die van een hoeveelheidsaanpasser kunt herkennen.
- de kenmerken van een hoeveelheidsaanpasser noemen en het volgende verklaren: de TO is een rechte stijgende lijn vanuit de oorsprong, de prijs vormt daarvan de richtingscoëfficiënt en $GO = MO = P$.
- de kenmerken van een prijszetter noemen en het volgende verklaren: de TO is een bergparabool (tweedegraadsfunctie), de $MO = 0$ als de TO maximaal is, de GO gaat door de X-as als de TO dat ook weer doet.
- het begrip 'break-evenpunt' definiëren als de productie waarbij de kosten en opbrengsten aan elkaar gelijk zijn.
- de drie grootheden (GVK, P en CK) noemen die de grootte van het break-evenpunt bepalen en deze drie in een formuleverband plaatsen.
- het break-evenpunt berekenen als je kosten- en opbrengstenfunctie kent, of als je de drie hierboven genoemde grootheden kent.
- op basis van factoren als het aantal aanbieders, de aard van het product (homogeen of heterogeen), de mate van toetreding – uitreding, de prijsvorming en transparantie van de markt, de marktvormen volkomen concurrentie, monopolie, oligopolie en monopolistische concurrentie beschrijven.
- uitleggen waarom op lange termijn de winst verdwijnt op een marktform van volkomen concurrentie. Daarbij maak je gebruik van begrippen zoals 'toetreding – uitreding', 'prijsverandering' en de 'MO = MK-regel'.
- uitleggen in welke situatie collectieve reclame nuttig is en in welke situatie individuele reclame de voorkeur heeft.
- voorbeelden geven van collectieve reclame.
- het verband uitleggen tussen de hoogte van de prijselasticiteit van de gevraagde hoeveelheid en de mate van klantenbinding.
- uitleggen waarom consumentenorganisaties en hun vergelijkende warenonderzoeken een belangrijke rol spelen in het transparanter maken van de markt.
- onderscheid maken tussen natuurlijke monopolies, overheidsmonopolies en feitelijke monopolies. Van elk van deze drie kun je een verduidelijkend voorbeeld geven.
- verklaren waarom oligopolisten zo bang zijn voor prijsconcurrentie, waarbij je gebruik maakt van de begrippen 'prijzenoorlog' en 'geknikte prijsafzetfunctie'.
- verklaren waarom juist op een oligopolistische markt het verschijnsel van kartelvorming zo veelvuldig voorkomt.
- de begrippen 'prijsdifferentiatie', 'marktsegmentatie' en 'marktaandeel' toelichten.
- de vier P's van het marketingbeleid uitleggen en elk daarvan toelichten met concrete voorbeelden.

- uitleggen wat economen verstaan onder prijsdiscriminatie en daarvan een aantal concrete voorbeelden noemen.
- duidelijk maken op welke wijze bij de door jouw genoemde voorbeelden de deelmarkten onderscheidbaar zijn gemaakt.

Hoofdstuk 5 Concept 4: Ruilen over de tijd

Als je dit hoofdstuk hebt bestudeerd kun je:

- met voorbeelden uitleggen dat elke levensfase haar eigen economische beslissingen kent.
- uitleggen dat de ontwikkeling in de consumptie van de mens en die van diens inkomen niet in elke levensfase gelijk op gaan.
- op basis van tijdstip/periode het onderscheid uitleggen tussen een voorraadgrootte en een stroomgrootte. Ook kun je voorbeelden van beide noemen.
- verklaren in welke levensfasen je het best kunt sparen en wanneer je waarschijnlijk geld moet lenen.

- concrete spaarmotieven zoals het speculatiemotief en voorzorgsmotief noemen en toelichten.
- de uitdrukking ‘ruilen over de tijd’ verklaren.
- de uitdrukking ‘Let op! Geld lenen kost geld’ verklaren.
- op basis van de looptijd van een krediet het verschil duidelijk maken tussen de geldmarkt en de kapitaalmarkt.
- uitleggen waarom de vermogensmarkt veel weg heeft van de marktform ‘volkomen concurrerentie’.
- verklaren dat je op de vermogensmarkt te maken hebt met opofferingskosten.
- de verschillen, de voordelen en eventuele nadelen benoemen van een annuïteitenhypotheek, een spaarhypotheek en een beleggingshypotheek.

- uitleggen waarom je de bank de hypotheeknemer noemt en de huiseigenaar de hypotheekgever.
- het verschil uitleggen tussen de openbare en de onderhandse kapitaalmarkt. Ook kun je een voorbeeld van beide geven.
- de drie soorten geldscheppers noemen: het Rijk (munten), de particuliere banken (giraal geld) en de centrale bank((euro)biljetten).
- het verschil duidelijk maken tussen de geldmarkt in enge zin en in ruime zin.
- voorbeelden noemen van geldmarkttransacties.
- met behulp van kennis over de inflatie duidelijk maken wat het verschil is tussen de nominale rente en de reële renteopbrengst.
- uitleggen waarom inflatie niet hetzelfde is als geldontwaarding.
- uitleggen (met woorden en met behulp van een formule) welk verband er bestaat tussen inflatie en geldontwaarding.
- eenvoudige koopkrachtberekeningen maken aan de hand van informatie over inkomensontwikkeling en inflatie.
- uitleggen wat de interne waarde en de externe waarde van het geld is.
- verklaren dat zowel de interne als de externe waarde van het geld dalen als de staatsschuld van een land onverantwoord toeneemt.
- uitleggen dat als de overheid geld leent, je dit als uitgestelde belastingbetaling kunt beschouwen. Dit is dus ook een vorm van ‘ruilen over de tijd’.
- uitleggen waarom economen in het algemeen geen moeite hebben met overheidsleningen bedoeld voor investeringen.
- beschrijven hoe het CBS het consumentenprijsindexcijfer berekend. Daarbij maak je gebruik van de volgende begrippen: 1) budgetonderzoek; 2) consumptiepatroon; 3) partiële prijsindexcijfers en 4) samengesteld gewogen prijsindexcijfer (cpi).
- duidelijk maken wie voordeel heeft van inflatie in het land en wie nadeel.
- met voorbeelden duidelijk maken wat kosten- en bestedingsinflatie is.
- met behulp van de Verkeersvergelijking van Fisher verklaren waarom een stijging van de geldhoeveelheid kan leiden tot bestedingsinflatie.
- met dezelfde vergelijking ook uitleggen dat een stijging van de geldhoeveelheid niet altijd tot inflatie hoeft te leiden.
- een definitie geven van het begrip ‘prijscompensatie’.
- met voorbeelden duidelijk maken dat de gevolgen van inflatie weer invloed kunnen hebben op de oorzaken van inflatie.
- situaties bedenken dat het kopen van een huis de voorkeur heeft boven huren, maar ook andersom.

- uitleggen dat een lage hypotheekrente een prijsverhogend effect heeft op de huizenmarkt.
- uitleggen dat de Nederlandse hypotheekrenteaftrek een prijsverhogend effect heeft gehad op de Nederlandse huizenmarkt.
- het verschil uitleggen tussen welvaartsvaste en waarde vaste uitkeringen. Ook kun je eenvoudige berekeningen maken met deze beide begrippen als je informatie hebt over de hoogte van de uitkering, de inflatie en de loonontwikkeling.

Hoofdstuk 6 Concept 3-3: Markt – de arbeidsmarkt

Als je dit hoofdstuk hebt bestudeerd kun je:

- verklaren dat de baankans niet in elke sector even groot is.
- uitleggen waarom de arbeidsmarkt geen volkomen concurrerende markt is.
- een definitie geven van de beroepsbevolking, waarbij je duidelijk de kenmerken benoemt waar je dan aan moet voldoen om er toe te behoren.
- verklaren dat op de arbeidsmarkt werknemers aanbieders zijn en werkgevers vragers.
- het verschil uitleggen tussen de beroepsbevolking en de potentiële beroepsbevolking.
- uitleggen waarom er verschil is tussen werkgelegenheid in personen en in arbeidsjaren.
- voorbeelden geven van maatschappelijke zaken die de omvang en samenstelling van de beroepsbevolking beïnvloeden.
- voorbeelden geven van wetgeving die de omvang en samenstelling van de beroepsbevolking beïnvloedt.
- eenvoudige berekeningen maken met begrippen zoals ‘werkloosheid’, ‘werkgelegenheid’ en ‘P/A-ratio’ (deeltijdwerk). Hierbij kun je niet alleen tabellen en grafieken verwachten, maar ook voorraad- en stroomdiagrammen.
- uitleggen waarom werkloosheidscijfers vaak worden gecorrigeerd voor het seizoen.

- uitleggen wat we bedoelen met geregistreerde werkloosheid en met verborgen werkloosheid.
- uitleggen wat frictiewerkloosheid is en mogelijkheden noemen om deze te bestrijden.
- met voorbeelden beschrijven wanneer er sprake is van een ontmoedigingseffect op de arbeidsmarkt en wanneer er sprake is van een aanzuigeffect.
- uitleggen wanneer conjunctuurwerkloosheid ontstaat en hoe je die eventueel kunt verkleinen.
- met voorbeelden uitleggen waardoor structuurwerkloosheid (verlies aan arbeidsplaatsen) ontstaat.
- met voorbeelden toelichten wanneer iemand werkzaam is in de formele sector en wanneer in de informele sector.

Hoofdstuk 7 Concept 5-1: Samenwerken en onderhandelen deel 1

Als je dit hoofdstuk hebt bestudeerd kun je:

- uitleggen (met een voorbeeld) wat we met het *prisoners dilemma* bedoelen.
- het *prisoners dilemma* weergeven en herkennen in een matrix met een rijspeler en een kolomspeler.
- uitleggen dat we met strategische situaties bedoelen dat elke betrokkene (actor) bij het bedenken van zijn plan rekening moet houden met de mogelijke reacties van zijn tegenstanders.
- strategische situaties herkennen en weergeven in een boomdiagram.
- kun je bij de speltheorie onderscheid maken tussen simultane spelen waarbij de spelers gelijktijdig een beslissing nemen en sequentiële spelen, waarbij de spelers na elkaar een besluit nemen. Je kunt van beide soorten een voorbeeld geven.
- uitleggen waarom je bij sommige spelen te maken hebt met asymmetrische informatie en bij andere spelen niet.
- een definitie geven van dominante strategie(keuze), de keuze die – ongeacht de keuze van je tegenstander – voor jou de beste is. Het is meestal de keuze waarbij je als speler niet kunt verliezen, maar hooguit gelijk kunt spelen.
- de dominante strategie onderscheiden van een gedomineerde strategie. De laatste is een strategie die een slechter resultaat oplevert dan alle andere strategieën.
- het Nash-evenwicht definiëren als een situatie waarbij geen van beide spelers een prikkel heeft om de gekozen strategie te wijzigen.
- vanuit gegeven matrixschema's het Nash-evenwicht bepalen met behulp van de methode van de *best response*.

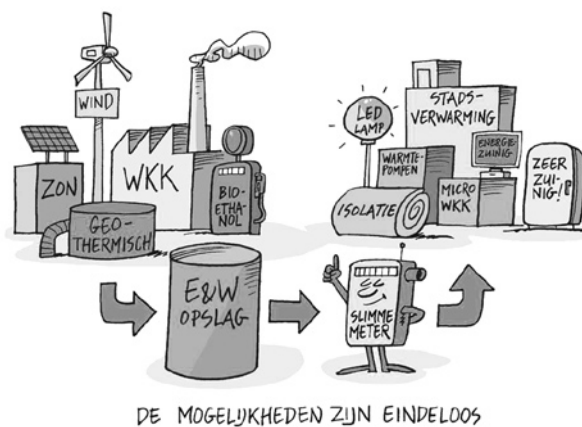
- uitleggen wat het verschil is tussen de coöperatieve speltheorie en de niet-coöperatieve speltheorie.
- uitleggen waarom veilingen voorbeelden zijn van niet-coöperatieve spelen.
- drie soorten veilingen beschrijven, te weten de traditionele veiling, de Nederlandse veiling en de gesloten-bodveiling,
- uitleggen waarom zaken als zelfbinding en reputatie belangrijk zijn, om bij *prisoners dilemma's* een zo hoog mogelijk resultaat te behalen.
- uitleggen waaraan je individuele goederen kunt herkennen.
- beschrijven wat externe effecten zijn en voorbeelden geven van zowel positieve als negatieve effecten.
- uitleggen waaraan je collectieve goederen kunt herkennen en voorbeelden van dit type goederen geven.
- uitleggen waarom gemeenschappelijke goederen net iets anders zijn dan collectieve goederen.
- uitleggen waarom clubgoederen net iets anders zijn dan individuele goederen.
- duidelijk maken wat kenmerkend is voor quasi-collectieve goederen met behulp van het begrip 'profijtbeginsel'.
- uitleggen hoe het economisch stelsel van een centraal geleide economie werkt.
- uitleggen waarom het marktmechanisme efficiënter werkt dan een centraal geleide economie, maar toch een aantal belangrijke beperkingen heeft, waardoor overheidsingrijpen in dat marktmechanisme gewenst is.
- uitleggen dat maatschappelijke acceptatie van overheidsingrijpen is gebaseerd op democratische legitimering en vertrouwen.
- uitleggen wat we bedoelen met het begrip 'zelfbinding' en met behulp van het *prisoners dilemma* verklaren dat dit leidt tot een hoger gezamenlijk rendement.
- uitleggen waarom zelfbinding vooral belangrijk is in een oligopolistische markt.
- verklaren dat de resultaten van onderhandelingen sterk afhankelijk zijn van zaken als macht, informatie, vertrouwen (reputatie) en naambekendheid,
- definiëren wat verzonken kosten zijn en concrete voorbeelden geven van gevallen waarbij deze kosten bij onderhandelingen zijn ingezet.
- met eigen woorden (al dan niet met behulp van een voorbeeld) uitleggen, wat we onder het berovingsprobleem verstaan.

Hoofdstuk 8 Concept 5-2: Samenwerken en onderhandelen deel 2

Als je dit hoofdstuk hebt bestudeerd kun je:

- het arbeidsvoorwaardenoverleg op verschillende niveaus beschrijven.
- op micro-niveau uitleggen wat werkgevers- en werknemerscentrales zijn en aangeven dat beide partijen overleggen in de Stichting van de Arbeid om te komen tot een zogenaamd Centraal Akkoord.
- op meso-niveau uitleggen wat vakbonden en werkgeversorganisaties zijn en aangeven dat beide partijen onderhandelen over een collectieve arbeidsovereenkomst (cao), waarin primaire en secundaire arbeidsvoorwaarden staan vermeld.
- de term ‘contractlonen’ verklaren en concrete voorbeelden geven van primaire arbeidsvoorwaarden.
- uitleggen hoe en waarom een collectieve arbeidsovereenkomst algemeen verbindend wordt verklaard door de minister van Sociale Zaken.
- verklaren hoe je bij dit algemeenverbindendverklaren het *freeriders problem* (= meeliftgedrag) kunt herkennen.
- de verschillen benoemen tussen de drie soorten loonsverhogingen, te weten de prijscompensatie, de initiële loonsverhoging en de incidentele loonsverhoging. Van deze laatste kun je twee concrete voorbeelden noemen.
- uitleggen wat we met de loonruimte bedoelen en hoe deze kan worden benut door vakbonden bij de cao-onderhandelingen met de werkgevers.
- uitleggen waarom de overheid in Nederland een minimumloon heeft ingevoerd.
- verklaren waarom de overheid als werkgever een grote invloed heeft op de arbeidsmarkt.
- de belangrijkste taken van het Centraal Planbureau (CPB) benoemen, zoals het maken van economische modellen en economische prognoses voor de nabije toekomst.
- twee belangrijke publicaties van het CPB noemen.
- de belangrijkste taken van de Sociaal Economische Raad (SER) beschrijven.
- de samenstelling van de SER beschrijven en de rol van de overheid hierin noemen.
- in grote lijnen de ontstaansgeschiedenis van de Europese samenwerking (EU) beschrijven.
- de taken van de Europese Commissie noemen.
- het verschil aangeven tussen EU-verordeningen en EU-richtlijnen.
- de wisselende samenstelling en taken van de Raad van Ministers beschrijven. Ook kun je aangeven wat de Europese Raad zo bijzonder maakt, waardoor zij in feite de meest belangrijke beslissingen neemt.
- twee functies van het Europese Parlement (EP) beschrijven.

- uitleggen waarin de wetgevende macht van de EU verschilt met die van Nederland.
- uitleggen wat de belangrijkste redenen voor Europa zijn geweest om te komen tot een gemeenschappelijke munt.
- de vijf (convergentie)criteria noemen waar landen aan moeten voldoen, willen zij kunnen toetreden tot de Europese Monetaire Unie (EMU).
- uitleggen waarom deze vijf criteria zo belangrijk zijn.
- beschrijven wat het Stabiliteits- en Groeipact inhoudt en of EMU-landen daar in de bestaansgeschiedenis van de euro trouw aan zijn gebleven.
- de belangrijkste functies van de Europese Centrale Bank (ECB) benoemen.
- op basis van de drie P's uitleggen wat we bedoelen met 'maatschappelijk verantwoord ondernemen' (MVO), waarbij je concrete voorbeelden kunt noemen van 'people', 'planet' en 'profit'.
- redenen noemen waarom steeds meer bedrijven maatschappelijk verantwoord ondernemen naar buiten toe willen uitdragen.

Hoofdstuk 9 Concept 6: Risico en informatie

Als je dit hoofdstuk hebt bestudeerd kun je:

- het begrip 'risico-aversie' uitleggen met behulp van voorbeelden uit de verzekeringswereld, maar ook bij een spelshow op tv.
- begrijpen dat mensen zich tegen de kosten van eventuele risico's willen indekken door het afsluiten van verzekeringen.
- met voorbeelden uitleggen dat deze risico's in elke levensfase voor kunnen komen.
- het verzekeringsprincipe beschrijven door gebruik te maken van de woorden: polis (= verzekeringsovereenkomst), verzekerde, verzekeraar, premie en uitkering.
- uitleggen dat er bij het afsluiten van een polis vaak sprake is van transactiekosten.
- aan de hand van de verzekeringsmarkt uitleggen wat we bedoelen met de principaal-agentrelatie.

- nog meer voorbeelden geven waar een principaal en een agent te onderscheiden zijn.
- verklaren in welke omstandigheden de principaal-agentproblematiek kan leiden tot *moral hazard* (= moreel wangedrag).
- uitleggen waarom bij verzekeren sprake is van risicosolidariteit, d.w.z. niet meer ieder voor zich, maar het gezamenlijke belang voorop.
- met voorbeelden uitleggen dat er op de verzekeringsmarkt sprake is van asymmetrische informatie.
- voorbeelden geven van manieren waarop verzekeraars de negatieve gevolgen van asymmetrische informatie proberen te verminderen.
- de werking van het bonus-malussysteem uitleggen, waarbij je de term ‘noclaim-korting’ gebruikt.
- uitleggen wat averechtse selectie inhoudt en waarom dat nadelig kan zijn voor de hoogte van ziektekostenpremies en verzekeringspremies.
- uitleggen wat het grote verschil is tussen averechtse selectie en moreel wangedrag, gelet op het moment van dit handelen.
- uitleggen dat moreel wangedrag en averechtse selectie allebei het gevolg zijn van asymmetrische informatie.
- uitleggen wat voor een verzekeraar slechte en goede risico’s zijn en hoe de slechte risico’s de goede risico’s kunnen verdrijven, waardoor de verzekeringspremie stijgt.
- de verschillen noemen tussen een verzorgingsstaat en een nachtwakersstaat.
- de oorzaken noemen waardoor mensen tegen hun zin in financiële problemen kunnen komen en waarvan we de gevolgen met ons stelsel van sociale zekerheid willen beperken. Deze oorzaken zijn inkomensverlies en hoge kosten.
- voorbeelden geven van socialezekerheidswetgeving die hoge kosten opvangt en voorbeelden geven van socialezekerheidswetgeving die inkomensverlies opvangt.
- het verschil uitleggen tussen sociale voorzieningen en sociale verzekeringen.
- het verschil uitleggen tussen volksverzekeringen en werknemersverzekeringen.
- uitleggen hoe het kapitaaldeckingsstelsel de financiering van onze bedrijfspensioenen financiert.
- uitleggen waarom je niet vroeg genoeg kunt beginnen met het opbouwen van een pensioen.
- uitleggen hoe het omslagstelsel de financiering van de AOW regelt en waarom juist deze wijze van financiering het stelsel in de huidige tijd in gevaar kan brengen.
- uitleggen wat het verschil is tussen welvaartsvaste en waarde vaste uitkeringen.
- berekeningen maken aan de hand van de juiste informatie over prijsontwikkeling en loonontwikkeling met betrekking tot deze welvaartsvaste en waarde vaste uitkeringen.
- een definitie geven van de premiegrens bij het inkomen en met behulp daarvan uitleggen dat sommige mensen niet met die premiegrens te maken krijgen en anderen wel.

- uitleggen wat we bedoelen met de ‘wig’ en dat de kans op ontduiking of ontwijking van belasting groter wordt, naarmate de wig toeneemt.
- eenvoudige berekeningen maken met deze wig.
- het verschil aangeven tussen ontwijken en ontduiken en waarom deze twee factoren het draagvlak (de solidariteit) in de samenleving voor de sociale zekerheid doen verminderen.

- uitleggen dat ook de ontvangers van de uitkeringen zelf soms bijdragen aan de vermindering van deze solidariteit.
- uitleggen dat de overheid zich inspant om de solidariteit niet uit te hollen door te voorkomen dat er teveel gebruik gemaakt wordt van sociale wetten. Je kunt in je uitleg ontwikkelingen betrekken met betrekking tot ziekte- en arbeidsongeschiktheidswetgeving (de WULBZ en de WIA).
- uitleggen dat een toename van het aantal uitkeringen vaak leidt tot nog meer uitkeringen en dat overheidsingrijpen daarom zeer gewenst is. Bij deze uitleg hanteer je dan de oorzaken en gevolgen van substitutie van arbeid door kapitaal en het verdwijnen van arbeidsplaatsen door een slechtere internationale concurrentiepositie.
- uitleggen wat de i/a-ratio is en waarom de overheid deze zo laag mogelijk wil houden.
- uitleggen wat de armoedeval is en waarom deze de flexibiliteit van de arbeidsmarkt behoorlijk in de weg staat.
- uitleggen hoe zaken zoals kinderopvang, flexibele pensionering en gesubsidieerde banen de participatiegraad op de arbeidsmarkt kan doen toenemen.
- verklaren waarom een hogere participatiegraad een gunstige werking op de sociale zekerheid heeft.

Keuzeonderwerpen

Om tegemoet te komen aan de belangstelling en de mogelijkheden van de leerlingen heeft de examencommissie variatie in het schoolexamen willen aanbrenge door het gebruik van keuzeonderwerpen te verplichten. In het schoolexamen dienen leerlingen tenminste twee keuzeonderwerpen behandeld te hebben. De totale ruimte die dit moet beslaan in termen van studielasturen (slu) is 10 procent. Voor havo komt dit neer op $400 \text{ slu} / 10 = 40$ uur (ofwel 20 slu per keuzeonderwerp).

Naast de inhoudelijke aspecten van keuzeonderwerpen verdienen vaardigheden in dit licht bijzondere aandacht. Bij het bestuderen van keuzeonderwerpen ontwikkel je informatievaardigheden. Daarnaast leer je hoe je zelfstandig een eenvoudig economisch onderzoek kunt opzetten en uitvoeren over een concreet maatschappelijk vraagstuk.

Hieronder staan ruim 120 mogelijke keuzeonderwerpen uitgewerkt in hoofd- (HV) en deelvragen (DV). De bedoeling hiervan is dat je ziet hoe je een keuzeonderwerp kunt aanpakken. Dit hoofdstuk besluit met een lijst van onderwerpen ('1001 Suggesties voor praktische opdrachten en profielwerkstukken') waarin nog veel meer ideeën zijn opgenomen.

1 HV Wat is de functie van het midden- en kleinbedrijf in Nederland?

- DV1 Wanneer spreek je in Nederland van (een) midden- of kleinbedrijf?
- DV2 In welke sectoren vind je dit soort bedrijven?
- DV3 Wat is het midden- en kleinbedrijf?
- DV4 Hoe is het midden- en kleinbedrijf georganiseerd?
- DV5 Wat kan het midden- en kleinbedrijf voor een bedrijf betekenen?

2 HV Een eenmanszaak beginnen

- DV1 Wat is een eenmanszaak?
- DV2 Hoe groot is de continuïteit van een eenmanszaak?
- DV3 Waarom krijgt een eenmanszaak minder snel krediet?
- DV4 Hoe begin je een eenmanszaak?

3 HV Is de gezondheidszorg in Nederland economisch gezond?

- DV1 Wat verstaan we onder de gezondheidszorg?
- DV2 Hoeveel geld gaat er jaarlijks om in de gezondszorg (uitgaven en inkomsten)?
- DV3 Gaat de gezondheidszorg efficiënt met haar middelen om?
- DV4 Welke maatregelen zijn nodig om de gezondheidszorg te verbeteren?

4 HV Is er toekomst voor de console?

- DV1 De geschiedenis van de computergames.
- DV2 Hoeveel consoles zijn er wereldwijd verkocht?
- DV3 Welke rol speelt internet bij het gebruik van deze apparaten?
- DV4 Waar komt de software voor deze consoles vandaan?
- DV5 Welke ontwikkelingen zijn op de consolemarkt te verwachten?

5 HV Is er toekomst voor gamesfabrikanten?

- DV1 De geschiedenis van games.
- DV2 Waarom fuseren ontwikkelaars van games steeds vaker?
- DV3 Waaruit bestaat het marketingbeleid van game-ontwikkelaars?
- DV4 Welke invloed hebben games op het gedrag van jongeren?

6 HV Videogames: meer dan een spelletje

- DV 1 De geschiedenis van de videogames.
- DV 2 Wat verstaan we onder de videogame-industrie?
- DV 2 Hoe groot is de economische bijdrage van de game-industrie aan het nationaal product?
- DV 4 Welke effecten heeft 'gamen' op de maatschappij?

7 HV Is Nederland een diamantenland?

- DV1 Wat is een diamant?
- DV2 De geschiedenis van de diamant?
- DV3 Waarvoor kun je diamanten gebruiken?
- DV4 Hoe werkt de diamantenmarkt?
- DV5 Is diefstal van diamanten lonend?

8 HV Jongeren en werk

- DV1 Waarom willen jongeren een baantje?
- DV2 Wat zijn populaire baantjes voor jongeren?
- DV3 Kan de economie zonder jongerenbaantjes?
- DV4 Gaan jongerenbaantjes ten koste van het schoolwerk?

9 HV De aanslag op het WTC op 11 september 2001 en de gevolgen voor de reisbranche

- DV1 Welke impact had de aanslag op de (Amerikaanse) samenleving?
- DV2 Veranderde het reisgedrag van de (Amerikaanse) burger door deze aanslag?
- DV3 Welke gevolgen had de aanslag op de reisbranche in de wereld?
- DV4 Is de reisbranche tien jaar na dato de economische klap weer te boven gekomen?

10 HV De economische gevolgen van de aanslag op het WTC

- DV1 Wat is het verband tussen deze aanslag en de oorlog tegen het terrorisme?
- DV2 Hoe groot zijn de kosten van de oorlog tegen het terrorisme?
- DV3 Welke gevolgen heeft deze oorlog voor de VS?
- DV4 Welke invloed heeft de aanslag op de ontwikkeling van de beurskoersen gehad? (Geef een verklaring hiervoor.)
- DV5 Welke gevolgen van de aanslag waren tijdelijk en welke zijn blijvend?

11 HV 11 september 2001: een zwarte dag voor de luchtvaartindustrie

- DV1 De dag die de luchtvaart radicaal zou veranderen.
- DV2 Welk kortetermijneffect hadden de aanslagen op de luchtvaartsector?
- DV3 Welke veiligheidsaanpassingen maakten de luchtvaartmaatschappijen na 11-9?
- DV4 Welke sectoren hebben economisch kunnen profiteren van de ontwikkelingen na 11-9?

12 HV Casino's: ontspanning of verslaving?

- DV1 Van wie zijn de casino's in Nederland?
- DV2 Zijn er ook illegale casino's?
- DV3 Hoe voeren casino's hun PR-beleid?
- DV4 Hoeveel geld gaat er om in de wereld van de casino's?
- DV5 Zijn casino's maatschappelijk verantwoord?

13 HV Kan Schiphol nog groeien?

- DV1 De geschiedenis van Schiphol.
- DV2 De betekenis van Schiphol voor Nederland?
- DV3 Welke invloed heeft de groei van Schiphol op het milieu?
- DV4 Welke (on)mogelijkheden zijn er met betrekking tot het 'groeioprobleem' van Schiphol?

14 HV Moet Schiphol uitbreiden?

- DV 1 Het bedrijf Schiphol anno 2010.
- DV 2 Op welke plaats staat Schiphol als luchthaven mondiaal gezien?
- DV 3 Waarom moet Schiphol groeien?
- DV 4 Welke bezwaren brengt een groei van Schiphol met zich mee?
- DV 5 Zijn er nog mogelijkheden voor groei van Schiphol?

15 HV Schiphol: crisis of de lucht in?

- DV 1 De geschiedenis van Schiphol.
- DV 2 Is de privatisering van Schiphol een succes?
- DV 3 Hoe groot is het marktaandeel van Schiphol?
- DV 4 Welke invloed heeft Schiphol op de Nederlandse economie?
- DV 5 In hoeverre zijn de groeimogelijkheden van Schiphol beperkt?
- DV 6 Merkt Schiphol de gevolgen van de economische crisis?

16 HV Hoe komen jongeren aan geld?

- DV1 Hoeveel procent van de jongeren krijgt zakgeld?
- DV2 Hoe hoog is het zakgeld dat jongeren per leeftijdscategorie ontvangen?
- DV3 Hoeveel geld verdienen jongeren met werken?
- DV4 Hebben jongeren schulden?

17 HV De Deltawerken: een verrijking voor ons land?

- DV1 Wat zijn de Deltawerken?
- DV2 Welke keuzes heeft men moeten maken bij de bouw van de Deltawerken?
- DV3 Welke invloed hebben de Deltawerken gehad op de Nederlandse economie?
- DV4 Welke invloed hebben de Deltawerken gehad op het Nederlandse milieu?

18 HV Scheiden van ouders: oorzaken en gevolgen

- DV1 Vinden er veel scheidingen plaats in Nederland?
- DV2 Wat zijn de oorzaken van scheidingen?
- DV3 Welke financiële gevolgen kunnen een scheiding hebben?
- DV4 Wanneer is alimentatie verplicht en voor wie?
- DV5 Is het verstandig op huwelijkse voorwaarden te trouwen?
- DV6 Wat zegt de wet over de verdeling van het bezit na een scheiding?

19 HV Populaire belastingparadijzen

- DV1 Wat is een belastingparadijs?
- DV2 Wat zijn de belangrijkste belastingparadijzen?
- DV3 Voor wie zijn belastingparadijzen aantrekkelijk?
- DV4 Is er verband tussen belastingparadijzen en criminele geldstromen?
- DV5 Zijn belastingparadijzen maatschappelijk verantwoord?

20 HV De weg naar de top-40

- DV1 Hoe vindt de productie van een cd plaats?
- DV2 Hoe wordt een cd in de markt gezet?
- DV3 Is er veel concurrentie op de cd-markt?
- DV4 Wat zijn de gevolgen van downloaden?
- DV5 Hoe kan de muziekindustrie inspelen op de nieuwe ontwikkelingen?

21 HV Is er toekomst voor de videogame-industrie?

- DV1 Wat verstaan we onder de videogame-industrie?
- DV2 Wie is de doelgroep van de videogame-industrie?

DV3 Heeft de videogame-industrie te lijden van concurrentie van internet?

DV4 Welke ontwikkelingen vinden plaats in deze industrie?

22 HV Hoe start je in Nederland een eigen onderneming?

DV1 Waarom zou je een eigen onderneming willen beginnen?

DV2 Wat is een ondernemingsplan?

DV3 Hoe kan de Kamer van Koophandel helpen bij de start van een onderneming?

DV4 Hoeveel procent van de starters redt het in Nederland?

23 HV Heeft het betaalde voetbal toekomst?

DV1 Hoe financieren voetbalclubs hun activiteiten?

DV2 Welke invloed hebben sponsors en sterspelers op de (financiële) status van de club?

DV3 Hoe groot is het risico van omkooptchandalen en corruptie in de voetbalsport?

DV4 Concrete voorbeelden en hun gevolgen?

DV5 Wat kun je doen om de sport 'sportief' te houden/maken?

24 HV Is betaald voetbal in een stad belangrijk voor de stad zelf?

DV1 Welke relaties bestaan er tussen een organisatie voor betaald voetbal en de gemeente?

DV2 Heeft de aanwezigheid van een organisatie voor betaald voetbal voordelen voor een stad?

DV3 Zijn er ook nadelen voor een stad die zijn verbonden met de aanwezigheid van betaald voetbal?

DV4 Wat doen BVO's (betaaldvoetbalorganisaties) om de clubs financieel draaiende te houden?

25 HV Is werken in de voetbalsector ook winnen?

DV 1 De ontwikkeling van het betaalde voetbal.

DV 2 Welke veranderingen komen er in de toekomst op het betaalde voetbal af?

DV 3 Een overzicht van kosten en baten in het betaalde voetbal?

DV 4 Hoe ontwikkelt zich de werkgelegenheid in de voetbalsector?

DV 5 Welke functies tref je aan in de wereld van het betaalde voetbal?

DV 6 Zijn er bepaalde opleidingen nodig om een functie in de voetbalsector te kunnen krijgen?

26 HV Kan de economie zonder zwartwerkers?

DV1 Wanneer spreek je van zwart werk?

DV2 In welke sectoren worden veel zwartwerkers ingezet?

DV3 Wat zijn de oorzaken van het ontstaan van zwartwerken?

DV4 Waarom zou zwartwerken moeten worden tegengegaan?

DV5 Hoe kun je zwartwerken tegengaan?

27 HV Zijn we met de zorgverzekering beter af?

DV1 Wat was de bedoeling van het ziekenfonds?

DV2 Waarom is het ziekenfonds afgeschaft?

DV3 Hoe zijn de huidige ervaringen met de verplichte zorgverzekering?

DV4 Is de gezondheidszorg door de nieuwe zorgverzekering er op vooruit gegaan?

28 HV Illegaal kopiëren van multimediateprogramma's: een ramp?

DV1 Wat zegt de auteurswet over illegaal kopiëren?

DV2 Hoe groot is het probleem van het illegaal kopiëren?

DV3 Wie kopieert illegaal?

DV4 Hoe probeert men het illegaal kopiëren te bestrijden?

DV5 Is illegaal kopiëren slecht voor de economie?

29 HV Is er toekomst voor Unicef?

- DV1 De geschiedenis van Unicef.
- DV2 Welke activiteiten verricht Unicef?
- DV3 Hoe komt Unicef aan haar financiële middelen?
- DV4 Is er toekomst voor een organisatie als Unicef?

30 HV Unicef: de redding voor kinderen?

- DV1 De ontstaansgeschiedenis van Unicef.
- DV2 In welke landen is Unicef actief?
- DV3 Welke lopende projecten ondersteunt Unicef tegenwoordig?
- DV4 Hoe komt Unicef aan haar middelen?
- DV5 Waarin onderscheidt Unicef zich van andere op kinderen gerichte hulporganisaties?

31 HV Hoe succesvol is reclame?

- DV1 De geschiedenis van de reclame.
- DV2 Welke soorten reclame zijn er?
- DV3 Hoe meet je de resultaten van reclame?
- DV4 Hoe kies je als bedrijf de juiste reclamevorm?

32 HV De economische gevolgen van vandalisme

- DV1 Op welke wijze is in Nederland sprake van vandalisme?
- DV2 Zijn er oorzaken te geven voor het voorkomen van vandalisme?
- DV3 Welke financiële gevolgen kan vandalisme tot gevolg hebben?
- DV4 Hoeveel geld steekt de regering (justitie) in de bestrijding van vandalisme?
- DV5 Hoeveel geld zijn verzekeringsmaatschappijen kwijt als gevolg van vandalisme?

33 HV Hoe gezond is de zorg?

- DV1 Wat verstaan we onder zorguitgaven?
- DV2 Is er een verband tussen bevolkingssamenstelling en zorguitgaven?
- DV3 Zijn er de laatste decennia opvallende veranderingen in de zorg opgetreden?
- DV4 Op welke wijze wil men (de politiek) de verwachte problemen in de zorg oplossen?

34 HV Is Nederland een bierland?

- DV1 De geschiedenis van het bier in Nederland.
- DV2 Welke soorten bier brengt ons land voort?
- DV3 Is Nederland per saldo een bierexport of -importland?
- DV4 Hoe heeft het biergebruik zich in ons land ontwikkeld?
- DV5 Welke invloed heeft de bierproductie in ons land op de economie?
- DV6 Wat zijn maatschappelijke gevolgen van het biergebruik?
- DV7 Op welke wijze wil de overheid het bierverbruik terugdringen?

35 HV Is bier er alleen voor het plezier?

- DV 1 De geschiedenis van het bier.
- DV 2 Hoe brouwt men bier?
- DV 3 Hoeveel geld geven/gaven wij uit aan bier?
- DV 4 Hoe groot is het marktaandeel van Nederlands bier?
- DV 5 In welke mate bestaat er concurrentie op de biermarkt?
- DV 6 Is de crisis goed of slecht voor de bierproductie?

36 HV Kinderarbeid: een noodzakelijk kwaad?

- DV1 Wanneer spreek je van kinderarbeid?
- DV2 Welke voorbeelden van kinderarbeid kennen we?

- DV3 Waar komt je kinderarbeid tegen?
- DV4 Welke oorzaken heeft kinderarbeid?
- DV5 Hoe kunnen we kinderarbeid voorkomen?
- DV6 Wat is het belang van keurmerken?

37 HV Valentijnsdag: commercieel of traditioneel?

- DV1 De geschiedenis van Valentijnsdag.
- DV2 Hoe ervaart de Nederlandse bevolking Valentijnsdag?
- DV3 Hoe heeft Valentijnsdag zo'n groot succes kunnen worden?
- DV4 Waar in de wereld viert men op (redelijk) grote schaal Valentijnsdag?
- DV5 Is er een verband tussen de welvaart en Valentijnsdag?

38 HV Is aids in Afrika te stoppen?

- DV1 Wat is aids en waar komt het virus vandaan?
- DV2 Wat weten de mensen in Afrika zelf over het virus?
- DV3 Hoe groot is het aids-probleem in Afrika?
- DV4 Wat doet de overheid van Afrikaanse landen zelf aan de bestrijding van deze epidemie?
- DV5 Welke hulp krijgt Afrika van buitenaf?

39 HV In hoeverre is aids in Afrika een financieel probleem?

- DV 1 Wat is aids?
- DV 2 Welke economische problemen veroorzaakt aids in Afrika?
- DV 3 Op welke wijze ontvangt Afrika steun bij de bestrijding van aids?
- DV 4 Welke rol speelt de farmaceutische industrie (medicijnenfabrikanten)?

40 HV Is er nog toekomst voor de muziekindustrie?

- DV1 Waaruit bestaat de muziekindustrie?
- DV2 Hoe belangrijk is de muziekindustrie voor de economie?
- DV3 Welke invloed heeft internet op de muziekindustrie?
- DV4 Hoe ziet de toekomst eruit voor de muziekindustrie?

41 HV Heeft biologische landbouw een toekomst?

- DV1 Wat verstaan we onder biologische landbouw?
- DV2 Is er een afzetmarkt voor producten van biologische landbouw?
- DV3 Wat doet de overheid om biologische landbouw te te stimuleren?
- DV4 Is biologische landbouw op dit moment rendabel?
- DV5 Wat is het belang van keurmerken?

42 HV Is een taxi-oorlog positief of negatief voor de Nederlandse economie?

- DV1 Wat verstaan we onder een taxi-oorlog?
- DV2 Welke factoren hebben de taxi-oorlog veroorzaakt?
- DV3 Welke gevolgen heeft deze 'oorlog' voor de consument?
- DV4 Bevordert een taxi-oorlog de vrije concurrentie?
- DV5 Moet de overheid bij een taxi-oorlog ingrijpen?

43 HV Neeltje Jans: een toeristische attractie voor ons land?

- DV1 Wat zijn de Deltawerken?
- DV2 Welke keuzes heeft men moeten maken bij de aanleg van de Deltawerken?
- DV3 Welke invloed hebben de Deltawerken gehad op het Nederlandse milieu?
- DV4 Wat is de functie van Neeltje Jans?
- DV5 Op welke wijze wil Neeltje Jans de toerist aantrekken?

44 HV Greenpeace: het kost wat, maar dan houd je ook wat?

- DV1 De geschiedenis van Greenpeace.
- DV2 Op welke terreinen is Greenpeace werkzaam?
- DV3 In welke landen is Greenpeace actief?
- DV4 Op welke manieren voert Greenpeace actie?
- DV4 Hoeveel geld gaat er in deze organisatie om en waar komt dat vandaan?

45 HV De manege: sport of bedrijf?

- DV1 Wat zijn de activiteiten van een manege?
- DV2 Welke kosten en opbrengsten ontstaan bij deze activiteiten?
- DV3 Wat komt er allemaal kijken bij de start van een manege?
- DV4 Wat doet een manegehouder om klanten of leden te krijgen (PR-beleid)?

46 HV Festivals en evenementen: feest of business?

- DV1 Welke bekende festivals kennen we in Nederland?
- DV2 Welke organisaties houden zich bezig met deze festivals?
- DV3 Hoe financieren deze organisaties de evenementen?
- DV4 Het marketingbeleid van *twee* evenementen? (4 P's)
- DV5 Welke externe effecten hebben deze festivals?

47 HV Kunnen popfestivals winstgevend zijn?

- DV1 Welke festivals worden in Nederland georganiseerd?
- DV2 Hoe komen de festivals aan hun inkomsten?
- DV3 Hoe prijsgevoelig zijn de festivalliefhebbers?
- DV4 Hoe verhoudt zich de vergoeding van de artiesten met de andere uitgaven?
- DV5 Hoe vindt de financiering plaats van een gratis festival als Wantijpop?

48 HV De partyscene: feest of kater?

- DV 1 Wat verstaan we onder de partyscene?
- DV 2 Welke groepen mensen zijn betrokken bij de partyscene?
- DV 3 Wat zijn de kosten van de partyscene?
- DV 4 Wat zijn de baten van de partyscene?
- DV 5 In hoeverre is de partyscene een feestje?
- DV 6 Wat zijn de gevolgen voor de reguliere horeca?
- DV 6 Een enquête naar deelname aan de partyscene.

49 HV Kun je het na een aardbeving schudden?

- DV 1 Hoe ontstaan aardbevingen?
- DV 2 Welke gevolgen hebben aardbevingen voor een gebied?
- DV 3 Hoe komt de hulp in een aardbevingsgebied tot stand?
- DV 4 Komen mensen in een aardbevingsgebied de ramp ooit economisch te boven?
- DV 5 Hoe kan toekomstige schade worden beperkt?

50 HV Zondag: koopdag of rustdag?

- DV 1 De geschiedenis van de koopzondag.
- DV 2 Hoe is de koopzondag in de wet geregeld?
- DV 3 Hebben koopzondagen invloed op de economie?
- DV 4 Welke ondernemingen hebben het meeste profijt van koopzondagen?
- DV 5 Welke ondernemers hebben last van de koopzondag?
- DV 6 Hoe zijn de meningen over koopzondagen in Nederland verdeeld?

51 HV Jumbo: de muis die olifant wilde zijn?

- DV 1 De geschiedenis van kruidenier Jumbo.
- DV 2 Wat zijn de verschillen tussen Super de Boer en Jumbo?
- DV 3 De voordelen van een overname.
- DV 4 De nadelen van een overname.
- DV 5 Het groot is het marktaandeel van Jumbo?

52 HV Merken: iets op aan te merken?

- DV 1 Waarin onderscheiden huismerken zich van A-merken?
- DV 2 Waarom is een merknaam zo belangrijk?
- DV 3 Hoe belangrijk is reclame voor een (A-)merk?
- DV 4 Op welke manier worden merken beschermd?

53 HV Barack Obama: de redder van de Amerikaanse economie?

- DV 1 Wie is Barack Obama?
- DV 2 Wat wil Obama bereiken?
- DV 3 Op welke wijze wil hij dat bereiken?
- DV 4 Wat heeft Obama tot op heden bereikt?
- DV 5 Hoe ontwikkelt zich de populariteit van Obama?

54 HV De haven van Rotterdam: de motor van de Nederlandse economie?

- DV 1 De geschiedenis van de Rotterdamse haven.
- DV 2 Waarin verschilt de Rotterdamse haven van andere havens?
- DV 3 Hoe groot is de invloed van de Rotterdamse haven op de Nederlandse economie?
- DV 4 In hoeverre beïnvloeden de opkomst van oosterse economieën de ontwikkeling van de Rotterdamse haven?
- DV 5 Hoe ziet de toekomst van Rotterdam als havenstad er uit?

55 HV De Marshallhulp: eigen belang of hulp?

- DV 1 Wat was de aanleiding voor het Marshallhulpplan?
- DV 2 Wat hield de Marshallhulp in?
- DV 3 Waarom wilde de VS zoveel geld investeren in Europa?
- DV 4 Hoe verging het Europa na de Marshallhulp.

56 HV Reclame: promotie, vermaak of misleiding?

- DV 1 De geschiedenis van de reclame.
- DV 2 Heeft reclame invloed op de bestedingen van consumenten?
- DV 3 Welke soorten reclame kunnen we onderscheiden?
- DV 4 Is reclame werkelijk winstgevend?
- DV 5 Wat is de rol van de Reclame Code Commissie, Consumentenbond e.a.?

57 HV Hoe vloeit de koffie over de wereld?

- DV 1 De geschiedenis van de koffieboon.
- DV 2 Hoe is de koffieboon in Nederland terecht gekomen?
- DV 3 Hoe werkt de koffiemarkt?
- DV 4 Hoeveel geld gaat er om op de koffiemarkt?
- DV 5 Drinken Nederlanders veel koffie in vergelijking met omringende landen?
- DV 6 Wat is het belang van 'fair trade'?

58 HV Max Havelaar, een goede prijs voor eerlijke producten

- DV1 Wie was Max Havelaar?
- DV2 De geschiedenis van de Max Havelaar-organisatie.

- DV3 Gaat het bij de producten alleen om koffie?
- DV4 Wat zijn de doelstellingen van Max Havelaar?
- DV5 Waar komen de Max Havelaar-producten vandaan?
- DV6 Wat is een 'eerlijke' prijs?
- DV7 Hoe vindt de distributie van Max Havelaar-producten plaats?
- DV8 Is er een relatie tussen Max Havelaar en de overheid?

59 HV Max Havelaar koffie: duur of duurzaam?

- DV1 Wie was Max Havelaar?
- DV2 Hoe is de Max Havelaar-organisatie ontstaan?
- DV3 Hoe werkt Max Havelaar?
- DV4 Op welke wijze krijgt het marketingbeleid van Max Havelaar vorm?
- DV5 Waarin verschilt de prijsvorming van Max Havelaar-koffie met die van andere koffie?
- DV6 Hoe reageert de Nederlandse consument op Max Havelaar-koffie (ontwikkeling marktaandeel)?

60 HV Alternatieve energie en de crisis

- DV 1 Wat zijn alternatieve energiebronnen?
- DV 2 Hoe rendabel zijn deze bronnen tegenwoordig?
- DV 3 Beïnvloedt de economische crisis het energieverbruik?
- DV 4 Beïnvloedt de crisis de prijs van 'eindige' energie?
- DV 5 Beïnvloedt de crisis de ontwikkeling van alternatieve energiebronnen?
- DV 6 Wat is de rol van de overheid bij de ontwikkeling van alternatieve energiebronnen?

61 HV Fossiele brandstoffen of alternatieve energie?

- DV 1 Welke vormen van alternatieve energie kunnen we onderscheiden?
- DV 2 Welke voordelen heeft toepassing van alternatieve energiebronnen?
- DV 3 Welke nadelen heeft toepassing van alternatieve energie?
- DV 4 Hoe ver is Nederland gevorderd met de ontwikkeling van alternatieve energie?
- DV 5 Hoe groot is het marktaandeel van alternatieve energie in Nederland?

62 HV Is groene stroom beter dan normale stroom

- DV1 Wat verstaan we onder 'groene stroom'?
- DV2 Hoe komen de prijzen van groene stroom en gewone stroom tot stand?
- DV3 Hoe ontwikkelt zich het marktaandeel van groene stroom?
- DV4 Heeft groene stroom toekomst?

63 HV Is windenergie de energiebron van de toekomst?

- DV1 Hoe ontstaat windenergie?
- DV2 Hoe kun je windenergie omzetten in bruikbare energie?
- DV3 Is windenergie de meest duurzame energiebron?
- DV4 Wat zijn de voordelen van windenergie?
- DV5 Wat zijn de nadelen van windenergie?
- DV6 Is windenergie in Nederland al winstgevend?
- DV7 Is windenergie de oplossing voor het Nederlandse energievraagstuk?

64 HV De elektrische auto: het vervoermiddel van de toekomst?

- DV 1 Wat is het verschil tussen een elektrische auto en een brandstofauto?
- DV 2 Wat zijn de voordelen van een elektrische auto?
- DV 3 Wat zijn de nadelen van een elektrische auto?
- DV 4 Is het rijden in een elektrische auto economisch rendabel?
- DV 5 Op welke wijze stimuleert de overheid het gebruik van elektrische auto's?

65 HV Beleggen: een succes of een fiasco?

- DV 1 Wat verstaan we onder beleggen?
- DV 2 Waarin kunnen mensen beleggen?
- DV 3 Welke risico's zijn er als mensen willen beleggen?
- DV 4 Hoe kun je risico's van beleggen beperken?

66 HV Het Amazonegebied: natuurgebied of rampgebied?

- DV 1 De geschiedenis van het Amazonegebied.
- DV 2 Wat is het belang van het Amazonegebied?
- DV 3 Welke gevaren belagen het Amazonegebied?
- DV 3 Wat doen de Amazonelanden tegen de ontbossing van hun gebied?
- DV 4 Kunnen westerse landen bijdragen in de strijd tegen de ontbossing?

67 HV Wat moet je doen met je poen: is beleggen rendabel?

- DV 1 Wat houdt beleggen in?
- DV 2 Waarin kun je beleggen?
- DV 3 Hoe ontstaat internationaal beleggen?
- DV 4 Is beleggen goed voor de economie?
- DV 5 Welk effect heeft de economische crisis op de beurs?
- DV 6 Welke voordelen heeft beleggen?
- DV 7 Welke nadelen heeft beleggen?
- DV 8 Wat is het rendement van duurzaam beleggen?

68 HV Prijzenoorlog: vallen er slachtoffers?

- DV 1 Wat houdt een prijzenoorlog tussen supermarkten in?
- DV 2 Heeft deze prijzenoorlog voordelen?
- DV 3 Wat zijn de nadelen van de prijzenoorlog?
- DV 4 Gebruiken supermarkten bepaalde strategieën?
- DV 5 Wie zijn de winnaars en de verliezers?

69 HV De staatsschuld: eigen schuld, dikke bult?

- DV 1 Wat verstaan we onder de staatsschuld?
- DV 2 Hoe is Nederland aan deze schuld gekomen?
- DV 3 Welke invloed heeft de staatsschuld op de Nederlandse economie?
- DV 4 In hoeverre raakt de staatsschuld ons persoonlijk?
- DV 5 Op welke wijze wil de overheid de staatsschuld verkleinen?

70 HV Ontwikkelingshulp: effectief of geldverspilling?

- DV 1 Wat verstaan we onder ontwikkelingshulp?
- DV 2 Welk soort organisaties zijn op het terrein van ontwikkelingshulp actief?
- DV 3 Hoe krijgen deze organisaties geld?
- DV 4 Gaan deze organisaties efficiënt met dit geld om?
- DV 5 Welke rol speelt het Nederlandse ontwikkelingsbeleid in dit geheel?

71 HV Zijn goede doelen wel zo goed?

- DV 1 Hoeveel geld geven Nederlanders per jaar aan goede doelen?
- DV 2 Hoe rendabel zijn de organisaties van goede doelen?
- DV 3 Hoe is de relatie tussen goede doelen en de belastingdienst?
- DV 4 Waarom zijn goede doelen nodig in welvarende landen?

72 HV De kredietcrisis: oorzaak en gevolgen

- DV 1 Wat zijn de oorzaken van de recente kredietcrisis?
- DV 2 Had de crisis voorkomen kunnen worden?
- DV 3 Wat zijn de gevolgen van de crisis voor de wereldhandel?
- DV 4 Hoe proberen overheden de gevolgen van de crisis te beperken?

73 HV Kredietcrises: Heeft de vrijemarkteconomie gefaald?

- DV1 Hoe heeft de kredietcrisis kunnen ontstaan?
- DV2 Welke gevolgen heeft de kredietcrisis voor de economie in de VS?
- DV3 Op welke wijze hebben wij in Nederland de kredietcrisis ervaren?
- DV4 Op welke wijze heeft de Nederlandse overheid de kredietcrisis geprobeerd te bedwingen?
- DV5 Welke gevolgen heeft de kredietcrisis voor ons land?
- DV6 In welke mate heeft de kredietcrisis beleggers in ons land geraakt?
- DV7 Was de kredietcrisis nodig voor een gezonde economische toekomst?

74 HV Hoe beïnvloedt de crisis in de VS de Nederlandse beurs?

- DV1 Welke factoren leidden tot de grootste economische crisis sinds jaren?
- DV2 Welke maatregelen nam de Amerikaanse regering om de financiële crisis te bedwingen?
- DV3 Welke relatie bestaat er tussen de financiële sector in de VS en Europa?
- DV4 Waarom dalen de beurzen als gevolg van de financiële crisis?
- DV5 Hoe is het Fortis vergaan in deze periode?
- DV6 Zal de werking op de financiële markten de komende jaren veranderen?

75 HV Was 1929 het begin van de zwaarste crash van de vrijemarkteconomie?

- DV 1 Wat waren de oorzaken van de grote beurscrisis in 1929?
- DV 2 Hoe hebben de mensen in Nederland deze crisis ervaren?
- DV 3 Op welke wijze heeft de overheid getracht de crisis te verminderen?
- DV 4 Waarin verschilt de toenmalige crisis met die van nu?

76 HV Is het Nederlandse begrotingsbeleid verantwoordelijk geweest?

- DV 1 Hoe werkt de Nederlandse begrotingscyclus?
- DV 2 Hoe is de Nederlandse staatsschuld ontstaan?
- DV 3 Welke gevolgen heeft een staatsschuld op de economie?
- DV 4 Heeft de staatsschuld invloed gehad op onze manier van leven?
- DV 5 Op welke wijze tracht de overheid deze schuld terug te dringen?
- DV 6 Denkt politiek links en rechts gelijk over aflossing van de staatsschuld?

77 HV Hoge huizenprijzen: huren aantrekkelijker?

- DV1 Welke voordelen en nadelen heeft het *huren* van een huis?
- DV2 Welke voordelen en nadelen heeft het *kopen* van een huis?
- DV3 Zijn de prijzen van koophuizen de laatste 25 jaar sterker gestegen dan de huurprijzen?
- DV4 Wat zijn de oorzaken van de hoge huizenprijzen?
- DV5 Is er voor alle belangstellenden een huurwoning beschikbaar?
- DV6 Welke gevolgen hebben de hoge huizenprijzen voor verkopers en (startende) kopers?
- DV7 Bestaat er verband tussen de hoge huizenprijzen en de huidige kredietcrisis?

78 HV Hypotheekrenteaf trek: voordelig of nadelig?

- DV 1 Welke gevolgen heeft de hypotheekrenteaf trek?
- DV 2 Wat zijn voor- en nadelen van (beperking van) de af trek?
- DV 3 Waarom hebben starters op de woningmarkt het extra moeilijk?
- DV 3 Op welke manier ‘subsidieert’ de overheid huur- en koopwoningen?

79 HV Wat is er aan de hand met de melkprijs?

- DV 1 Hoe heeft de melkprijs zich in de tijd ontwikkeld?
- DV 2 Welke invloed heeft de EU op de melkprijs?
- DV 3 Welke invloed heeft het EU-prijsbeleid op de landen buiten de EU?
- DV 4 Is er voor melkveeboeren nog toekomst in Nederland?

80 HV Heeft de veeboer in Nederland nog toekomst?

- DV1 Hoe belangrijk is de veehouderij voor de Nederlandse economie?
- DV2 Is de veehouderij in Nederland rendabel?
- DV3 Ondervindt de Nederlandse veeboer veel buitenlandse concurrentie?
- DV4 Welke rol speelt de veehouderij in het Nederlandse landschap?

81 HV De Gouden Eeuw: het is niet al goud wat er blinkt

- DV 1 Wat is de Gouden Eeuw?
- DV 2 Waar kwam onze rijkdom in deze eeuw vandaan?
- DV 3 Wie profiteerden het meeste van de ontwikkelingen in deze tijd?
- DV 4 Waardoor kwam er een einde aan deze periode van bloei?

82 HV Is Sinterklaas voor de kinderen of voor de winkeliers?

- DV1 De geschiedenis van Sinterklaas.
- DV2 Hoe ervaren kinderen het Sinterklaasfeest?
- DV3 Hoe gaan winkeliers om met Sinterklaas?
- DV4 Op welke wijze beïnvloeden de media het Sinterklaasfeest?
- DV 5 Hoe verhoudt de Sinterklaasviering zich tot die van kerst?

83 HV Is Sinterklaas goed voor de economie?

- DV 1 Wie was Sinterklaas?
- DV 2 Welke tradities horen bij het Sinterklaasfeest?
- DV 3 Hoeveel geld geven de mensen de laatste jaren uit aan dit feest?
- DV 4 Welke goederen waren in de afgelopen eeuw de meest populaire cadeaus?
- DV 5 Merkt Sinterklaas iets van de economische crisis?

84 HV Is Sinterklaas een economische goudmijn?

- DV 1 Wat houdt het Sinterklaasfeest in?
- DV 2 Welke invloed heeft het jaarlijkse Sinterklaasfeest op de Nederlandse economie?
- DV 3 Heeft de economische crisis invloed op Sinterklaas?
- DV 4 Is de verjaardag van de goed heiligman nog steeds een kinderfeest?

85 HV Ruimtevaart: een blik op de toekomst

- DV 1 De geschiedenis van de ruimtevaart in vogelvlucht.
- DV 2 Hoe hoog zijn de kosten van de ruimtevaartontwikkeling?
- DV 3 Welke organisaties zijn bij de ruimtevaart betrokken?
- DV 4 Draagt de ruimtevaart bij aan een betere wereld?
- DV 5 Kan de wereld zonder ruimtevaart?

86 HV Is eerlijke oliehandel een utopie?

- DV 1 Waar gebruiken wij de olierijkdommen voor?
- DV 2 Zijn oliehoudende landen per definitie rijke landen?
- DV 3 Welke rol speelt Nederland in de oliehandel?
- DV 4 Is er een verband tussen de olie-industrie en het milieu?
- DV 5 Hoe komt de olieprijs tot stand?

87 HV Zijn grondstoffen eindig?

- DV1 Worden grondstoffen schaars?
- DV2 Waar komen de schaarse grondstoffen vandaan?
- DV3 Wat is het nut van recycling?
- DV4 Is hergebruik economisch voordelig?

88 HV Is een stijgende staatsschuld de oplossing voor de crisis of het begin van een nieuwe crisis?

- DV 1 Hoe komt het begrotingsbeleid van de Nederlandse overheid tot stand?
- DV 2 Hoe is de huidige staatsschuld ontstaan?
- DV 3 Wat zijn de gevolgen van een stijgende staatsschuld voor volgende generaties?
- DV 4 Welke mogelijkheden zijn er om de staatsschuld terug te dringen?
- DV 5 Is de Nederlandse schuldsituatie vergelijkbaar met die van de VS?

89 HV Rotterdamse haven: van vissershaven tot wereldhaven

- DV 1 De geschiedenis van de Rotterdamse haven.
- DV 2 In welke mate draagt de Rotterdamse haven bij aan de Nederlandse economie?
- DV 3 Wat maakt de Rotterdamse haven tot één van de grootste van de wereld?
- DV 4 Is aanleg van een Tweede Maasvlakte nodig?

90 HV Chocolade: slecht voor de lijn, goed voor de economie?

- DV1 De geschiedenis van de chocolade.
- DV2 Is de vraag naar chocolade afhankelijk van de tijd?
- DV3 Wie zijn de grootste afnemers van chocolade in Nederland?
- DV4 Hoe winstgevend is 'fair trade'-chocolade?
- DV5 Is Nederland m.b.t. chocolade een export- of importland?
- DV6 Hoe belangrijk is de productie en handel van chocolade voor de Nederlandse economie?

91 HV Werkloos? Dan kunnen we niet werkloos blijven toezien

- DV1 Welke soorten werkloosheid onderscheiden we?
- DV2 Welke gevolgen heeft werkloosheid voor een economie?
- DV3 Op welke wijze bedreigt de huidige kredietcrisis de werkgelegenheid?
- DV4 Is werkloos zijn in de VS anders dan in Nederland?
- DV5 Op welke wijze kan de overheid de werkloosheid helpen oplossen?
- DV6 Is werkloosheid volledig te voorkomen?

92 HV Komt de magneetzwefbaan van de grond?

- DV1 Hoe werkt de magneetzwefbaan?
- DV2 Is een magneetzwefbaan de oplossing van het fileprobleem?
- DV3 Is een magneetzwefbaan kostendekkend exploiteerbaar?
- DV4 Welke effecten heeft de aanleg hiervan op het milieu?
- DV5 Heeft een magneetzwefbaan voordelen voor de randstad?

93 HV Prinsjesdag: Gaat in 2009 de burger er op vooruit?

- DV1 Wat houdt Prinsjesdag in?
- DV2 Wat is het verschil tussen de Miljoenennota en de Rijksbegroting?
- DV3 Wat hebben de algemene economische beschouwingen met Prinsjesdag te maken?
- DV4 Welke gevaren kan de huidige kredietcrisis voor het begrotingsplan opleveren?

94 HV Worden de Olympische Spelen te commercieel?

- DV1 Wat is de geschiedenis van de Olympische Spelen?
- DV2 Welke verantwoordelijkheden horen er bij het organiserende land?

- DV3 Besteden deelnemende landen veel geld aan de Olympische Spelen?
- DV4 Zijn er partijen die de gang van zaken rond de Olympische Spelen kunnen beïnvloeden?
- DV5 Welke invloed hebben kijkcijfers op de Olympische Spelen?
- DV6 In welke mate hebben de Olympische Spelen invloed op het toerisme naar het organiserende land?
- DV7 Heeft het behalen van een olympische medaille nog economisch voordeel voor een sporter?

95 HV Maakt internet bestaande winkels overbodig?

- DV1 Hoe ontwikkelt zich het marktaandeel van de verkopen op internet?
- DV2 Welke soorten producten lenen zich goed voor verkoop via internet?
- DV3 Wat zijn de belangrijkste voordelen van verkoop via internet?
- DV4 Zullen winkels overbodig worden?
- DV5 Wat houdt de wet 'kopen op afstand' in?
- DV6 Hoe betrouwbaar is het kopen op internet?
- DV7 Bestaat er een vorm van professionele ondersteuning bij het verkopen op internet?
- DV8 Op welke manieren kun je aankopen betalen en hoe veilig is dat?

96 HV Coca-Cola: van medicijn tot A-merk

- DV1 De geschiedenis van Coca-Cola.
- DV2 Produceert de Coca-Cola Company (CCC) alleen Coca-Cola?
- DV3 Waarin onderscheidt Coca-Cola zich van andere merken?
- DV4 Hoe groot is de omzet van de CCC?
- DV5 Wat doet CCC aan sponsoring?
- DV6 Wat maakt Coca-Cola tot een A-merk?

97 HV Publieke of commerciële omroep?

- DV1 De geschiedenis van de publieke omroep.
- DV2 De geschiedenis van de commerciële omroep.
- DV3 Hoe komen publieke en commerciële omroepen aan hun middelen?
- DV4 Hoe verhouden de kijkcijfers zich tussen de beide soorten omroepen?
- DV5 Hoe ziet de toekomst van de publieke en commerciële omroep eruit?

98 HV Heeft reclame invloed op het koopgedrag van consumenten?

- DV1 De geschiedenis van de reclame?
- DV2 Welke soorten reclame onderscheiden we?
- DV3 Welke vormen van reclame hebben het meeste invloed op het koopgedrag van de consument?
- DV4 Aan welke (wettelijke) voorwaarden zijn reclamemakers gebonden?
- DV5 Hoe kun je het effect van reclame meten?
- DV6 Enkele voorbeelden van goede reclames.

99 HV Hoe groot mag de EU worden?

- DV1 De geschiedenis van de EU.
- DV2 Waarmee houdt de EU zich bezig?
- DV3 Hoe vindt de financiering van de EU plaats?
- DV4 Hoe belangrijk is de EU voor Nederland?
- DV5 Is het belangrijk dat de EU nog groter wordt?

100 HV Kunnen jongeren met geld omgaan?

- DV1 Hoeveel geld hebben jongeren te besteden?

- DV2 Waaraan geven jongeren geld uit?
- DV3 Wat zijn de meest voorkomende bijbaantjes van jongeren?
- DV4 Geven de jongeren veel geld uit aan uitgaan?
- DV5 In welke mate hebben jongeren schulden?
- DV6 In welke mate sparen jongeren?
- DV7 Hoe belangrijk zijn jongeren voor producenten?

101 HV Draagt de Club van Rome bij aan een betere wereld?

- DV1 De geschiedenis van de Club van Rome (CvR).
- DV2 Wie zitten er in de CvR?
- DV3 Wat doet de CvR?
- DV4 Hoe vindt de financiering van de CvR plaats?
- DV5 Hoe invloedrijk is de CvR?
- DV6 Draagt de CvR bij aan een betere wereld?

102 HV De Betuwelijn: een fiasco of een goede investering in de toekomst?

- DV1 Wat is het beoogde doel van de Betuwelijn?
- DV2 Hoe verliep het beslissingstraject?
- DV3 Hoe loopt de lijn door of onder Nederland?
- DV4 Hoe kwam de financiering tot stand?
- DV5 Hoe is de concurrentiepositie ten opzichte van het wegtransport en binnenvaart?
- DV6 Is de Betuweroute verantwoord ingepast in natuur en landschap?

103 HV Heeft de Betuwelijn toekomst?

- DV1 Waarom heeft men besloten tot de aanleg van de Betuwelijn?
- DV2 Welke nadelen heeft de Betuwelijn met zich meegebracht?
- DV3 Wat is het traject van de Betuwelijn?
- DV4 Waren en zijn er alternatieven voor de Betuwelijn?
- DV5 Wat zou de financiële ‘winst’ zijn van de Betuwelijn?
- DV6 Waarom rijden er nog steeds zo weinig geen goederentreinen over het spoor?

104 HV Het fileprobleem: is rekeningrijden de oplossing?

- DV1 Wat is de invloed van files op de economische groei?
- DV2 Wat is rekeningrijden?
- DV3 Hoe ver is men met de uitvoering van rekeningrijden?
- DV4 De voor- en nadelen van rekening rijden op een rijtje.

105 HV Is de Amerikaanse dollar ziek?

- DV1 De geschiedenis van de dollar.
- DV2 Welke factoren beïnvloeden de koers van de dollar (valuta)?
- DV3 Wat zijn de nadelen van een dalende dollarkoers (voor de VS en voor Europa)?
- DV4 Wat zijn de voordelen van een dalende dollarkoers (voor de VS en voor Europa)?
- DV5 Hoe was het verloop van de koers van de dollar ten opzichte van de euro vanaf 2002?
- DV6 Welke factoren hebben in deze periode de koersvorming belangrijk beïnvloed?

106 HV Zijn we nog blij met de euro?

- DV1 De geschiedenis van de Nederlandse munt.
- DV2 Welke argumenten waren er om de gulden te vervangen door de euro?
- DV3 Hoe is de overgang van gulden naar euro verlopen?
- DV4 Welke rol speelt de euro anno 2010 in de wereldeconomie?

- DV5 De ontwikkeling van de euro ten opzichte van de dollar in de afgelopen vijf jaar.
- DV6 Wat zijn de gevolgen van een lage en hoge eurokoers voor onze economie?
- DV7 Welke gevolgen heeft deze ontwikkeling gehad op de economische groei in Europa?
- DV8 Welke relatie bestaat er tussen de euro en valuta van de andere EU-landen?

107 HV Is een wereld zonder McDonald's denkbaar?

- DV1 De geschiedenis van McDonald.
- DV2 Welke invloed heeft McDonald op mensen in de maatschappij?
- DV3 Hoe is het marketingbeleid van McDonald?
- DV4 Wat zijn de toekomstplannen van McDonald?

108 HV Zijn de belastingen in Nederland rechtvaardig?

- DV1 De geschiedenis van de Nederlandse belastingen.
- DV2 Hoe werkt het Nederlandse belastingstelsel.
- DV3 Hoe ervaren de verschillende politieke partijen in ons land het huidige belastingstelsel?
- DV4 Betalen Nederlanders veel belasting in vergelijking met de belangrijkste partnerlanden?
- DV5 Hoe scheef is in Nederland de inkomensverdeling (Lorenzcurve en berekening gini-coëfficiënt)?

109 HV Onderneemt Shell maatschappelijk verantwoord?

- DV1 Wat verstaan we onder maatschappelijk verantwoord ondernemen?
- DV2 Op welke wijze dient Shell het belang van 'de mens'?
- DV3 Gaat Shell anders om met het milieu dan vroeger?
- DV4 Wat zijn de toekomstplannen van Shell m.b.t. duurzame ontwikkeling?

110 HV Hoe high is onze maatschappij?

- DV1 Hoeveel coffeeshops zijn er in Nederland?
- DV2 Hoe hoog is de omzet van de Nederlandse coffeeshops?
- DV3 Hoe is het (gedoog)beleid van de overheid ten opzichte van softdrugs?
- DV4 Welke gevolgen heeft het legaliseren van softdrugs voor Nederland?
- DV5 Op welke wijze tracht de overheid de handel in softdrugs te beperken?
- DV6 Welke verschillen zijn er tussen het Nederlandse en het EU-drugsbeleid?

111 HV Is onze maatschappij verslaafd aan tabak?

- DV1 De geschiedenis van de tabak.
- DV2 Welke weg legt tabak af om bij de consument te komen?
- DV3 Welke nadelen en voordelen heeft tabakgebruik?
- DV4 Is het tabaksgebruik de laatste jaren veranderd?
- DV5 Hoe probeert de overheid het tabakgebruik te beperken?
- DV6 In welke mate wordt tabak in je eigen omgeving gebruikt?

112 HV Hoe ver reiken de tentakels van de maffia?

- DV1 Hoe en waar is de maffia ontstaan?
- DV2 Waar hield de maffia zich vroeger mee bezig?
- DV3 Waar houdt de maffia zich tegenwoordig mee bezig?
- DV4 Hoe groot is de economische invloed van de maffia in Italië?
- DV5 Hoe groot is de economische invloed van de maffia in de VS?

113 HV Is de maffia machtiger dan de overheid?

- DV1 Hoe definiëren wij de maffia?

- DV2 De geschiedenis van de maffia.
- DV3 Wat is de invloed van de maffia op de economie?
- DV4 Welke invloed heeft de maffia op de samenleving als geheel?
- DV5 Waarom lukt de overheid maar niet om de maffia uit te roeien?
- DV6 Hoe is de structuur van de Siciliaanse maffia?
- DV7 Is de organisatie rond W.F. Holleeder te vergelijken met bijvoorbeeld de Siciliaanse maffia?

114 HV Is de slavernij een gesloten hoofdstuk.

- DV1 De geschiedenis van de slavernij in de Republiek der Nederlanden
- DV2 Welke effecten heeft de slavernij op de Nederlandse economie gehad?
- DV3 Welke effecten heeft de slavernij op Suriname gehad?
- DV4 Zijn de gevolgen van de slavernij nog herkenbaar in beide landen?

115 HV Is er een grens aan de automatisering?

- DV1 Wat verstaan we onder automatisering?
- DV2 De geschiedenis van de automatisering.
- DV3 Welke vormen van automatisering kun je onderscheiden?
- DV4 Welke gevolgen heeft automatiseren voor de samenleving gehad?
- DV5 Hoe groot zijn de verschillen in automatisering tussen rijke en arme landen?
- DV6 Hoe ver kunnen we gaan met automatiseren?
- DV7 In hoeverre automatiseren gezinshuishoudingen?

116 HV Buitenlandse werknemers doen het werk

- DV1 Wat betekenen 'open grenzen' binnen de EU?
- DV2 Waarom willen Oost-Europeanen in Nederland werken?
- DV3 Wat zijn de voor- en nadelen van de komst van buitenlandse werknemers?
- DV4 Is integratie in de Nederlandse samenleving belangrijk?
- DV5 Waarom kwamen in het verleden 'gastarbeiders' naar Europa?
- DV6 Keren gastarbeiders soms terug naar hun eigen land?

117 HV Is er toekomst voor Nederlandse boeren in Oost-Europa?

- DV1 Waarom willen veel Nederlandse boeren Nederland verlaten?
- DV2 Welke mogelijkheden biedt Oost-Europa hen?
- DV3 Ondervinden deze boeren ook nadelige gevolgen van de emigratie?
- DV4 Waarin verschilt het boerenbestaan in Nederland met dat in Oost-Europa?

118 HV Is het minimumloon goed voor de Nederlandse economie?

- DV1 De geschiedenis van het (wettelijk) minimumloon.
- DV2 Welke invloed heeft de invoering van het minimumloon op onze economie gehad?
- DV3 Welke verband bestaat er tussen het minimumloon en de uitkeringen?
- DV4 Wat heeft de armoedeval met het minimumloon te maken?

119 HV Heeft de wereldeconomie de dollar nodig?

- DV1 De geschiedenis van de dollar.
- DV2 Waarop is de waarde van de dollar gebaseerd?
- DV3 Welke gevolgen kan de dollar als zwevende valuta met zich meebrengen?
- DV4 Hoe komt het dat de dollarwaarde op dit moment laag is?
- DV5 Neemt de Amerikaanse overheid maatregelen om de dollarkoers te stabiliseren?
- DV6 Welke positie neemt de dollar op de wereldmarkt in?

120 HV China – een rijzende ster

- DV1 Wat zijn de gevolgen van de economische hervormingen in China?
- DV2 Hoe verhoudt zich de waarde van de Chinese yuan zich tot andere valuta?
- DV3 Heeft China een import- of exportoverschot?
- DV4 Wat zijn de plannen van China met Afrika?
- DV5 Welke gevolgen heeft het Chinese succes voor de wereldeconomie?

121 HV Afrika – verloren continent of toekomstbelofte?

- DV1 Geschiedenis van het Afrikaanse continent.
- DV2 Wat zijn de gevolgen van instabiele regeringen en oorlogen in Afrika?
- DV3 Ontwikkelingshulp versus investeringen.
- DV4 Wat zijn de vooruitzichten voor Afrika?

122 HV Microkrediet: een wondermiddel in de armoedebestrijding?

- DV1 Wat is microkrediet?
- DV2 Hoe werkt microkrediet in de praktijk?
- DV3 Hoe groot zijn de risico's voor de ondernemers?
- DV4 Hoe succesvol is microkrediet?

123 HV Europa: raken we onze onafhankelijkheid kwijt?

- DV1 De geschiedenis van de EG tot de totstandkoming van de EU.
- DV2 De geschiedenis van de EU vanaf het Verdrag van Maastricht.
- DV3 Wat zijn de consequenties voor Europa en Nederland van het wijzigingsverdrag?
- DV4 Wat zijn de toekomstscenario's voor de EU?

124 HV Mag beveiliging op school wat kosten?

- DV1 Waarom is deze beveiligingvraag de laatste jaren actueel?
- DV2 Welke mogelijkheden van beveiliging bestaan er?
- DV3 Wat zijn de kosten van schoolbeveiliging ?
- DV4 Hoe financiert je deze kosten?
- DV5 Neemt de 'criminaliteit' op scholen door beveiliging af?
- DV6 Wat voor invloed heeft schoolbeveiliging op de samenleving?

1001 suggesties voor praktische opdrachten en profielwerkstukken

- 11 september 2001 - Een economische ramp of niet?
- 11 september en de gevolgen voor de luchtvaartindustrie
- 11 September en de luchtvaart in de VS
- 11 September en de Nederlandse reisbranche
- 3e dinsdag in september (Miljoenennota)
- 400 jaar handel tussen Nederland en Japan
- 400 jaar V.O.C
- 4-daagse werkweek
- Aan het einde van mijn geld houd ik altijd een stukje maand over
- Aandelen, obligaties en beleggen
- Aandelenbeurs en haar rol in de economie
- Aangenaam ouder worden? – zekerheid of onzekerheid met de AOW
- Aansluiting van Oost-Europa bij de E.U.
- Aardbevingen
- Aardolie – van bron tot pomp
- Accijnzen op *demerit goods*
- Activiteiten van banken
- AEX en beleggen
- Afhankelijkheid van wintersport in Oostenrijk
- Aftrekbaarheid hypotheekrente
- Afval
- Aholds blunders
- Aids
- Aids in Afrika
- Ajax gaat naar de beurs
- AJAX van vereniging naar beursgenoteerd bedrijf
- Akkerbouw in Zeeland
- Algemene Bijstandswet
- Allochtonen en autochtonen: de integratie
- Allochtonen in Nederland
- Allochtonen op de arbeidsmarkt
- Al-Qaeda
- Alternatieve energiebronnen
- Amazone ontbost
- Ambulances en traumahelikopter
- Amerika en de beurskrach
- Amerika en de Grote Depressie
- Amerikaanse bedrijfsinvloeden in Nederland
- Amerikaanse bedrijven in de Nederlandse economie
- Amsterdam Arena – meer dan alleen een blok beton
- Amsterdam en de hongerwinter
- Antiglobalisme
- Antirookbeleid
- Apaches
- Apartheid
- Apartheid Zuid-Afrika
- Apple iPod – een successtory
- Apple van iPod en iTunes naar iPhone en iPad
- Arbeidsbeleving in Nederland
- Arbeidskrapte, onderwijs en gezondheidszorg
- Arbeidsmarkt en intelligentie
- Arbeidsmarkt vrouwen
- Arbeidsmarktontwikkelingen
- Arbeidsparticipatie van de vrouw
- Armoede in Nederland
- Armoede onder bijstandsmoeders
- Asielzoekers
- Auto-import
- Automatisering van bedrijfsprocessen
- Aziatische tijgers
- Basisinkomen voor jongeren
- Bedrijf opzetten
- Bedrijfscultuur en werkbeleving
- Bedrijfsethiek: een factor van belang
- Bedrijven op het internet
- Beeldvorming slavernij Suriname
- Begroting en Miljoenennota
- Begrotingsbeleid in Nederland na 1945
- Beïnvloeding van consumentengedrag door reclame
- Belang van agrarische sector voor de economie
- Belangrijke economen uit de geschiedenis
- Belasting in Nederland
- Belastingen door de jaren heen
- Belastingontduiken in Nederland
- Belastingparadijzen
- Beleggen, succes of fiasco?
- Beleggen, wat houdt dat in?
- Beleggen, welke risico's zijn daar aan verbonden?
- Benzineprijzen: hoe en door wie komt de prijs tot stand?
- Besloten vennootschappen
- Bestedingspatroon van jongeren
- Betaald voetbal
- Betaalmiddelen

Betaalmiddelen en banken	Collectieve goederen
Betuweroort, goederenspoorlijn met perspectief?	Columbus
Betuweroort: rendabel of niet?	Commercialisering Olympische Spelen
Beurscrisis in VS 1929	Commercie in voetbal en schaatsen
Beursfraude	Communisme en de economische gevolgen
Beursgang bedrijven/voetbalclubs	Computerspelen, economisch bekeken
Beurshandel	Concurrentie
Beursplein 5	Concurrentie in de vliegwereld
Bier	Concurrentiebeleid
Bierconsumptie in Nederland en Duitsland	Conjunctuur
Bijbaantjes van jongeren	Conjunctuur en structuur
Biogas	Consument en welvaart
Bio-industrie	Consumentengedrag
Biologische landbouw	Consumentengedrag m.b.t. biologische producten
Biologische producten	Consumentenvertrouwen
Biologische veeteelt	Crèches, voor de kinderen of toch voor de ouders?
Blij in de rij! – files in Nederland	Criminaliteit
Bloemenindustrie – wat zijn de ontwikkelingen in de bloemensector?	Dag gulden
Borstkanker en de gevolgen ervan	Das Wirtschaftswunder: het wonder van de wederopbouw van Duitsland
Bos en economie	De aanslag op het WTC en de gevolgen ervan
Bouwfraude	De aanslagen op het W.T.C. in de V.S.
Bouwfraude: het reilen en zeilen in de bouwwereld	De Amerikaanse maffia in de jaren '30 en '40
Bovag	De Amsterdam Arena contra de Kuip
Brandstoffen en energiebronnen in het begin van de 21 ^e eeuw	De arbeidsmarkt in Nederland
Brandstofprijzen	De Arbo (website)
Broeikaseffect en economie	De Armeense genocide, de gevolgen voor Armenië
Brouwen en marketing van bier	De armoede van Nederland
BSE en MKZ	De autoindustrie
Budgetonderzoek jongeren	De Baltische staten voor en na de instorting van de USSR
Buitenlandse investeringen in Nederland	De banken in Nederland
Bureaucratie in de gezondheidszorg	De bedreigingen van het moderne betalingsstelsel
Burn-out	De begrotingsvorm 'van klassiek naar Keynes'
CAO-onderhandelingen	De Berlijnse muur, achtergronden en gevolgen
Casino's	De besloten vennootschap
Centrale Huisartsen Dienst (CHD)	De betalingsbalans van Nederland
Centralisering van de Nederlandse Special Forces	De betekenis van de marschallhulp
Chartaal en giraal geld	De betekenis van E-commerce bij het opzetten van een bedrijf
China	De betekenis van Groene Stroom
China en de muur tussen het communisme en het kapitalisme	De betekenis van Schiphol voor de Nederlandse economie
China van planeconomie naar vrije markt	De betrouwbaarheid van jaarverslagen
Chocola als economische factor	De bijstand
Coca-Cola	
Coca-Cola, marketing in de afgelopen eeuw	
Colijn en de crisis in Nederland	

De binnenvaart en de Betuwelijn
 De biologische land- en tuinbouw in Nederland
 De bouwfraude in Nederland
 De Club van Rome
 De conjunctuur
 De conjunctuurbeweging in Nederland vanaf 1980
 De Consumentenbond
 De coöperatie
 De dalende winsten van de muziekindustrie
 De dance-wereld in Nederland
 De dekolonisatie van Nederlands-Indie
 De dekolonisatie van Suriname en de economische gevolgen daarvan
 De Deltawerken
 De derde wereld
 De derdewereldschuld
 De dollar
 De duistere wereld van schilderijen en hun prijzen
 De Duitse auto-industrie
 De Duitse economie van 1919-1939
 De Europese Centrale Bank
 De E.U. breidt uit – verstandig of niet?
 De economie en het terrorisme
 De economie van de Gouden Eeuw
 De economie van de Nederlandse Antillen
 De economie van de Romeinen in de hoogtijdagen ongeveer 500 v. Chr
 De economie van het mobiele bellen
 De economie van Japan
 De economische achtergronden van de strijd met Irak
 De economische aspecten van de Koude Oorlog
 De economische beïnvloeding door topsport
 De economische betekenis van voetbal
 De economische consequenties van terroristische aanslagen
 De economische crisis in Zuidoost-Azië van 1997
 De economische gevolgen van bedrijfsfraude
 De economische gevolgen van criminaliteit
 De economische gevolgen van de overbevissing
 De economische gevolgen van de val van de Berlijnse Muur
 De economische gevolgen van de watersnoodramp
 De economische gevolgen van het broeikas-effect
 De economische gevolgen van het verdrag van Versailles
 De economische gevolgen van overbevissing
 De economische implicaties van muziek-‘piraterij’
 De economische invloed van de Formule 1
 De economische kant van de waterzuivering
 De economische ontwikkeling van de glastuinbouw in het Westland
 De economische ontwikkeling van Nederland na 1945
 De economische oorzaken van de Tweede Wereldoorlog
 De economische problematiek in de derde wereld
 De economische recessie
 De economische situatie ten tijde van Mao
 De economische veranderingen na invoering van de euro
 De eenkindpolitiek in China, sociaal-maatschappelijk en economisch belicht
 De eenwording van Duitsland
 De eenwording van Europa
 De effecten van slavernij voor de economie van Nederland en Suriname
 De effectiviteit van marktonderzoek
 De effectiviteit van ontwikkelingshulp
 De Efteling
 De emigratie van boeren naar Canada
 De emigratie van Nederlanders naar Amerika
 De E.M.U.
 De Engelse econoom Keyes
 De Engelse Industriële Revolutie
 De EU en zijn landbouwbeleid
 De EU, de uitbreiding gaat voort
 De Euro en de Europese Monetaire Unie
 De euro en de gevolgen voor de wereld-economie
 De euro en de inflatie
 De eurobeleving
 De Europese Centrale Bank
 De Europese eenwording
 De Europese landbouwpolitiek in gevaar?
 De Europese Rekenkamer
 De Europese samenwerking: verleden heden en toekomst
 De Europese Unie
 De Europese Unie en de wereldhandel

De Europese Unie en het landbouwbeleid
 De Europese Unie en Nederland
 De financiële malaise in het betaalde voetbal
 De functie van DNB: verledentijd of toekomst?
 De geschiedenis en de economie van het internet
 De geschiedenis en het economisch belang van parfum
 De geschiedenis van de gulden
 De geschiedenis van de Nederlandse Spoorwegen
 De geschiedenis van de Rotterdamse haven
 De geschiedenis van het geld, van ruilmiddel tot euro
 De geslaagde tweede fase?
 De gevolgen van de globalisering
 De gevolgen van renteverandering op de economische groei
 De gevolgen voor de toeristenindustrie na 11 september 2001
 De gezondheid van de Nederlandse economie
 De gezondheidszorg met al haar zorgen
 De Golfoorlog
 De Gouden Eeuw
 De gouden standaard
 De grijze revolutie
 De grote sprong voorwaarts
 De handel van Nederland met de E.U.
 De handelsrelaties tussen Nederland en Japan
 De HSL (Hogesnelheidslijn), een goed besluit?
 De huizenbouw
 De huizenmarkt
 De importantie van de ‘mainport’ Rotterdam voor de Nederlandse economie
 De Indianen van Noord-Amerika
 De industriële revolutie
 De ineensstorting van de luchtvaart
 De informele economie
 De inkomensverdeling in Nederland
 De invloed van aids op Afrika
 De invloed van de maffia in de VS
 De invloed van de maffia op de economie, met name op Sicilië
 De invloed van de media op ons bestedingspatroon
 De invloed van de overheid op de Nederlandse economie
 De invloed van de overheidsbestedingen op de economie van Nederland en Turkije
 De invloed van de reclame
 De invloed van internet op de economie
 De invloed van Keynes
 De invloed van Mao op de Chinese economie
 De invloed van marktwerking op de kinderopvang
 De invloed van roken op de economie
 De invloed van Schiphol op de Nederlandse samenleving
 De KLM
 De koffiemarkt: hoe functioneert de koffiemarkt?
 De maatschappelijke en economische gevolgen van kanker
 De magneetweefbaan
 De ‘mainports’ van Nederland
 De manege
 De marketing van PSV
 De markt van biologische producten
 De markt van de groene stroom
 De Marshallhulp
 De Max-Havelaarconsument
 De Melkertbanen nader bekeken
 De Michelin-ster
 De mijnen en de economie van Limburg
 De Miljoenennota en de Rijksbegroting
 De Nederlandsche Bank en de Europese Centrale Bank
 De Nederlandsche Bank
 De Nederlandse biermarkt
 De Nederlandse carrièrevrouw
 De Nederlandse Mededingingsautoriteit
 De Nederlandse mobiele telefonie
 De Nederlandse munt
 De Nederlandse Spoorwegen (nv)
 De Nederlandse verzorgingsstaat
 De neergang van de IT-sector
 De nieuwe basisverzekering
 De nieuwe WAO – een goed plan of niet?
 De oliecrisis van de jaren ’70
 De Olympische Spelen, de achtergrond van de spelen
 De ondergang van het communisme
 De ongelijkheid tussen de man en de vrouw
 De ontwikkeling en toekomst van KPN
 De ontwikkeling van de biologische landbouw
 De oorlog in Vietnam: strijd tussen kapitalisme en communisme
 De oorzaken van de hoge benzineprijzen in Nederland
 De Oostzeehandel in de Gouden Eeuw

De opkomst en het succes van internetwinkels
 De positie van de herintredende vrouw op de arbeidsmarkt
 De prijsontwikkeling van koophuizen in de afgelopen 20 jaar
 De publieke- en commerciële omroep
 De relatie tussen economie en natuur
 De Renaissance in Florence: de rol en de invloed van de Medici
 De rol van olie in de wereldeconomie
 De rol van Schiphol in de Nederlandse economie
 De Rotterdamse haven als 'mainport'
 De Rotterdamse haven, Maasvlakte 2: hoe en waarom
 De schulden van de ontwikkelingslanden
 De slechte financiële situatie bij voetbalclubs
 De sociaal-economische ontwikkeling van Cuba tijdens het bewind van Fidel Castro
 De sociale zekerheid in Nederland
 De staatsschuld
 De tabaksindustrie
 De Tempeliers
 De terugtrekkende overheid
 De toekomst van de pensioenen
 De toekomst van de WAO
 De uitbreiding van de Europese Unie
 De vakbonden en hun invloed
 De val van de Berlijnse Muur en de economische gevolgen daarvan
 De veiligheid van internetbankieren
 De verandering van de commercie t.o.v. internet
 De vergrijzing in Nederland
 De verzorgingsstaat
 De vier P's
 De vijf populairste vakantiegebieden van Europa
 De Vikingen, de verdwijning in de samenleving
 De VINEX-locatie Leidsche Rijn
 De voor- en nadelen van het ondernemerschap
 De vrije energiemarkt
 De waarde van natuurbeheer
 De WAO door de jaren heen
 De watersnoodramp
 De wederopbouw van Nederland na 1945
 De weg naar de Top-40
 De Wereldbank
 De Westerschelde-tunnel
 De woning: huren of kopen?
 De woningmarkt in Nederland
 De World Trade Organisation
 Deltawerken en toerisme
 Detailhandel
 Diamantenhandel
 Discriminatie op de arbeidsmarkt
 Droomhuis financieren en inrichten
 Drugsbeleid in Nederland en de Europese Unie
 DSM
 Duurzaam beleggen
 Duurzaam ondernemen
 Duurzame energie
 Duurzame ontwikkelingen en economische groei
 E-commerce, opkomst en ontwikkeling
 E-commerce, de kip met de gouden eieren
 Economen en economische stromingen
 Economische aspecten van vaccinatie
 Economische en Monetaire Unie
 Economische gevolgen van de Franse tijd tijdens de Bataafse Republiek
 Economische gevolgen van een aardbeving
 Economische gevolgen van het nieuwe ziektekostenstelsel
 Economische globalisering
 Economische groei en milieu
 Economische modellen
 Economische theorieën
 Economische toetredingscriteria EU
 Een goede manager?
 Een huis kopen of huren?
 Een kantine maakt de school compleet
 Een maatschappij zonder geld
 Een onderzoek naar bedrijfsethiek: 'Is what they say, what you get?'
 Een teer onderwerp; de macht van de Nederlandse tabakindustrie
 Effectief adverteren
 Efficiency van ontwikkelingshulp
 Efteling en andere pretparken
 Egyptische beschaving
 El Niño
 Elektronische betaling
 Ethiek in de reclame
 Euro versus dollar
 Europa ziet sterretjes – Europese eenwording
 Europees landbouwbeleid
 Europees stelsel van Centrale Banken
 Europese belastingsparadijzen
 Exporteren, een avontuur?

Faillissement	Globalisering, ontstaan en ontwikkeling
Festivals en evenementen	Globalisering – vloek of zegen?
Fictief beleggen met 100.000 euro	Globlabla ... feiten en fabels over globalisering
Filebestrijding	Goede doelen
Fileprobleem in Nederland	Gokken leer je spelenderwijs
Fileproblemen en economische gevolgen	Golf van Kondratieff
Financiële gevolgen van criminaliteit	Greenpeace
Financiële middelen van het betaald voetbal	Grenzen aan de groei van Schiphol
Financiële problemen bij voetbalclubs	Groen beleggen
Financiële verslaggeving in een organisatie	Groene stroom
Financiering filmindustrie in Nederland	Grondstofprijzen
Financiering van een nv/bv	Groot - groter - grootst, over de monopoliepositie van Microsoft
FIOD en ondernemingen	Harmonisatie van de BTW-tarieven in de EU
Flexibele pensionering	Haven van Rotterdam
Flexibilisering arbeid	Hebben de vakbonden nog invloed?
Flexibiliteit van arbeid in Nederland	Heeft e-commerce de toekomst?
Flexwerk	Heeft het Poldermodel nog toekomst?
Flexwerker: tijdelijke hype of blijvertje?	Heeft reclame invloed op het koopgedrag van de consument?
Floriade	Heineken – leven in de brouwerij?
Fokker	Het aantal buitenlandse vakantiebestedingen van Nederlanders sinds 1990
Frankrijk, vakantieland	Het antiglobalisme
Fraude binnen de sociale zekerheid	Het bankwezen
Fraude en corruptie in de economie	Het basisinkomen
Fusie tussen bedrijven	Het belastingstelsel
Fusies en overnames binnen de EU	Het betalingsverkeer in Nederland
Games	Het beursklimaat in Nederland
Garnalenmarkt	Het budget van het Nederlandse gezin
Gas kost wad. Mag dat?	Het casino
Gasboringen in de Waddenzee	Het CPB
Gastarbeiders, ontwikkeling laatste 40 jaar	Het economische liberalisme
Gehandicapten en werk	Het effect van het vrijkomen van het spaarloon op de Nederlandse economie
Geld- en bankwezen	Het eigen bedrijf
Geld en betaalmiddelen door de eeuwen heen	Het eigendomsrecht
Geld en de regulering ervan	Het Europees parlement
Geld verdienen in de muziekindustrie	Het Europese landbouwbeleid
Geld verdienen met internet	Het fileprobleem – is rekeningrijden de oplossing?
Geld witwassen	Het illegaal kopiëren van software
Geld, sparen en beleggen	Het integratiebeleid van Nederland
Gemeentefinanciën	Het Internationale Monetaire Fonds
Genetische manipulatie	Het keurmerk Max Havelaar
Gesubsidieerde arbeid	Het lerarentekort
Gevangenisstelsel (cellentekort)	Het Marshallplan
Gevolgen aardgaswinning voor bodem en economie	Het Marshallplan in Nederland
Gevolgen van cd's branden	Het marxisme nader bekeken
Gezinsvorming in de 20 ^e eeuw	Het mededingingsrecht
Gezondheidszorg	
Gilden en het ontstaan van een kapitalistische maatschappij	
Glasvezelkabel	

Het Midden-Oostenconflict en de economische gevolgen ervan
 Het moderne gezin economisch bekeken
 Het Nederlandse begrotingsbeleid
 Het Nederlandse belastingstelsel
 Het Nederlandse financieringstekort
 Het NIBUD
 Het ontstaan en de ontwikkeling van de EMU
 Het ontstaan van banken
 Het ontstaan van de EU
 Het ontstaan van het geld
 Het oude Egypte
 Het Poldermodel en de Nederlandse economie
 Het prijskaartje van de modeshow
 Het privatiseringsbeleid van de overheid
 Het Rotterdamse havengebied
 Het Slochteren gasveld: de vlam boven Groningen dooft
 Het sociale stelsel economisch bekeken
 Het Stabiliteitspact
 Het Verdrag van Rome
 Het verzekeringsstelsel van de gezondheidszorg
 Het voortbestaan van de AOW
 Het vreemdelingenbeleid in Nederland
 Het WAO-probleem opgelost
 Het WAO-beleid in Nederland
 Het waterbeheer in de 21^e eeuw
 Het wereldvoedselvraagstuk
 Hoe doen schoolverlaters het op de arbeidsmarkt?
 Hoe duur is de suiker?
 Hoe heeft de economie invloed op de kunst d.m.v. subsidies?
 Hoe heeft Japan zich economisch zo snel kunnen ontwikkelen?
 Hoe houdt je de AOW ook in de toekomst betaalbaar?
 Hoe is de Europese Unie georganiseerd?
 Hoe komt een geneesmiddel op de markt?
 Hoe komt een kunstenaar aan zijn inkomen?
 Hoe komt een rechtvaardige inkomensverdeling tot stand?
 Hoe komt geld aan zijn waarde?
 Hoe speelt reclame in onze psyche?
 Hoe wordt een zorginstelling gefinancierd?
 Hoe ziet bedrijfsethiek eruit in de moderne samenleving
 Hoe ziet de gezondheidszorg eruit?
 Hollywood, hoofdstad van de filmwereld
 Horeca en de euro
 Hugenoten
 Huis- aan huisbladen: hoe krijg ik mijn papierbak vol?
 Huizenmarkt
 Huren of kopen van een huis
 Hypothecaire leningen
 Hypotheekrente en huizenprijzen
 ICT, ontwikkeling en gevolgen
 ICT-branche, nieuwe mogelijkheden
 ID&T Evenementenorganisatie
 Ideële reclame
 Identiteit Nederlanders: wat zijn dat voor mensen?
 Illegale verspreiding van muziek via internet
 Immigratie in Nederland
 Import en export van groente en fruit
 Import en export van Nederland binnen de EU
 In hoeverre is de aanleg van de Maasvlakte-II noodzakelijk?
 Individuele huursubsidie
 Industrialisatie in Nederland
 Industriële Revolutie
 Infrastructuur
 Inkomen
 Inkomen, belasting en sociale zekerheid
 Inkomen, bestedingen en beursklimaat
 Inkomens en bestedingspatroon van jongeren
 Inkomensverdeling in Nederland
 Inkomensvoorziening van de ouderen in de toekomst
 Internationaal ondernemen
 Interne communicatie in de organisatie
 Internet
 Internet en economie
 Internet en internationalisering
 Internetbedrijf
 Internetbubbel en de gevolgen ervan
 Invloed van het oud-Romeins recht
 Invloed van massa (winter-)toerisme op het Alpengebied
 Invloed van televisiereclame
 Invloed van voetbal op jongeren
 Is de cd nog vooruit te branden?
 Is de verzorgingsstaat op de lange termijn nog wel betaalbaar?
 Is een vliegveld in de Noordzee, voor de kust van IJmuiden, haalbaar?
 Is er armoede in Nederland?

Is er een verband tussen consumenten-
 vertrouwen en consumptieve bestedingen?
 Is er toekomst voor de WAO?
 Is er toekomst voor e-commerce?
 Is het derdewereldprobleem oplosbaar?
 Is het economisch haalbaar om boer te zijn in
 Nederland?
 Is hulp wel hulp? – de effectiviteit van hulp-
 organisaties
 Is Nederland het distributiecentrum van
 Europa?
 Is sport zonder sponsoring mogelijk?
 Jeugd en geld
 Jeugd: sport en werk
 Jeugdculturen
 Jongeren en alcohol
 Jongeren en arbeid: de stap naar de arbeids-
 markt
 Jongeren en bijbaantjes
 Jongeren en evenementen
 Jongeren en geld
 Jongeren en schulden
 Jongerenreizen
 Kaasimport en kaasexport
 Kabel-tv (UPC/Ziggo)
 Kamer van Koophandel
 Kamernood
 Kan Schiphol een ‘mainport’ blijven?
 Kansspelen
 Kapitalisme en vooruitgang
 Kartelvorming
 Kenmerken van ontwikkelingslanden
 Kernenergie toegespitst op Borssele
 Keukenhof
 Keynes
 Keynes & Friedman – een wereld van verschil?
 Keynes in de huidige politiek
 Keynes in onze huidige economie
 Keynes uit de tijd?
 Kijkgedrag en kijkcijfers
 Kinderarbeid in de derde wereld
 Kinderarbeid in Nederland vroeger en in India
 nu
 Kinderarbeid tijdens de Industriële Revolutie in
 Nederland
 Kinderarbeid, een noodzakelijk kwaad?
 Kinderopvang
 Klimaatverandering
 Koe in de wei
 Koninklijke Olie
 Konmar en kwel
 Koopgedrag jongeren
 Koopgedrag van de consument
 Koopzondagen
 Koude Oorlog en wereldeconomie
 KPN
 Kranten en de pers
 Kredietverlening
 Kunst in de Reclame
 Kwaliteits-, Arbo- en Milieumanagement-
 systeem
 Laffer in de praktijk
 Landbouw
 Landbouw- en energiesubsidies
 Lease
 Levenslang gezond: de kosten van de gezond-
 heidszorg stijgen maar door
 Liberalisatie van de energiemarkt
 Liberalisering van de postmarkt
 Logistiek in Nederland
 Loon en werk in de agrarische sector
 Loonmatiging
 Loonvorming en loonpolitiek
 Loonvorming in Nederland
 Loterijen en gokverslaving
 Luchthaven Schiphol
 Luchtvaart economie
 Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen
 Macht van de vakbonden
 Made in China
 Maffia
 Magneetzweefbaan
 Mainport Rotterdam
 Mainport Schiphol
 Maken multinationals duurzame ontwikkeling
 mogelijk?
 Marketing bij bedrijven
 Marketing bij ‘Not-For-Profit’-organisaties
 Marketing: wat doet reclame met ons?
 Marketingmix
 Markt als het kan, overheid als het moet
 Marktmobiele telefonie in Nederland
 Marktvormen
 Massamedia en economie
 Max Havelaar – (waarom) zijn Max Havelaar
 producten duurder?
 Mega tsunami, een ravage
 Melkertbanen, zinvol of zinloos?
 Melkveehouderij
 Merken

Migratie als oplossing tegen de toenemende
 vergrijzing
 Miljoenennota
 Minimumjeugdloon
 MKB Nederland
 Mobiele telecommunicatie
 Mobiele telefonie in Nederland
 Mobiliteit in de randstad
 Mobiliteit in Nederland
 Moet de kinderbijslag worden afgeschaft?
 Moet de vaste boekenprijs in Nederland
 worden afgeschaft?
 Mogelijke oplossingen voor het lerarentekort in
 het voortgezet onderwijs
 Multiculturele samenleving
 Multinationals en ontwikkelingslanden
 Multinationals, een zegen of een last
 Muziek en management
 Muziekindustrie – Kansen en bedreigingen
 Natuurrampen
 Nederland als toerismeland
 Nederland als transport- en distributieland
 Nederland in strijd met water
 Nederland transportland
 Nederland van oorlog tot oorlog
 Nederland: ‘brainport’ of agrarische samen-
 leving?
 Nederlanders en vakantie
 Nederlands geld
 Nederlandse concurrentiepositie
 Nederlandse export
 Noordzeekanaalgebied
 Noord-Zuidlijn, bestemmingsplan
 NS
 NS en privatisering
 NUON en de liberalisering van de markt voor
 energie
 Octrooien in conflict met de vrijemarkt-
 economie
 Oliecrisis in 1973
 Oligopolie en bouwfraude
 Olympische Spelen of economische spelen?
 Ondernemen in een multiculturele samenleving
 Ondernemen in Nederland
 Ontbossing in het Amazonegebied
 Ontdekkingsreizen
 Ontstaan en economisch belang van de vier-
 daagse in Nijmegen
 Ontwikkeling van het Groene Hart
 Ontwikkeling van huizenprijzen in Nederland
 Ontwikkeling van Philips als multinational
 Ontwikkelingshulp
 Ontwikkelingshulp; overheid of particuliere
 organisaties?
 Ontwikkelingslanden
 Ontwikkelingssamenwerking
 Oorzaken en gevolgen van het lerarentekort
 Op jezelf gaan wonen
 OPEC
 Opkomende markten
 Opkomst en ‘ondergang’ e-commerce
 Opkomst en ondergang van de VOC
 Opkomst en ondergang van World Online
 Outlet-shoppen
 OV-chipkaart – opvolger van de strippenkaart
 Over de besluitvorming omtrent de 5^e baan op
 Schiphol
 Overgangsrituelen
 Overheid en ondernemen
 Overheidsfinanciën
 Overheidsgeld besteed aan drugsprobleem
 Overheidsinvloed op de Nederlandse arbeids-
 markt
 Overheidsvoorlichting
 Parijs als toeristenstad
 Parlementaire enquêtes
 Pensioenen in Nederland
 Pensioenfonds in het nauw
 Poldermodel
 Polders in Nederland en hun economische
 betekenis
 Politieke partijen in Nederland
 Popfestivals vroeger en nu
 Positie van de vrouw op de arbeidsmarkt
 Positieve discriminatie
 Positieve en negatieve gevolgen van de
 invoering van de euro
 Postcodeloterij en Staatsloterij
 Pretparken
 Prijsbeleid in supermarkten
 Prijselasticiteit van treinkaartjes
 Prijsstijgingen in de horeca na invoering van
 de euro
 Primaire en secundaire arbeidsvoorwaarden
 Prinsjesdag
 Privatiseren van energiesector
 Privatisering
 Privatisering in de Nederlandse economie
 – flop of succes?
 Privatisering Schiphol

Privatisering van de energiemarkt
 Privatisering van de gezondheidszorg
 Privatisering van de NS
 Privatisering van het openbaar busvervoer in Nederland
 Privatisering: zit de Nederlandse overheid op het goede spoor?
 Problematiek van de ontwikkelingslanden
 Problemen op de arbeidsmarkt
 Profvoetbal en economie
 Profvoetbal en financiën
 Prostitutie: een legale zaak
 Protectie en rol WTO
 Psychologie in de reclame
 Public Relations
 Publiek-private samenwerking
 Publiekbestel versus commerciële zender
 Rechten van de consument bij consumenten koop
 Reclame & televisie
 Reclame Code Commissie
 Reclame door de jaren heen
 Reclame en communicatie
 Reclame in de sport
 Recreatie in Zeeland
 Recycling
 Regenwouden
 Rendement ontwikkelingshulp
 Rijksbegroting
 Ruimtevaart, een blik in de toekomst
 Sabbatjaar jubeljaar
 San Francisco en de Goldrush van 1849
 Scheiden van ouders, oorzaken en gevolgen
 Schiphol: uitbreiden of verplaatsen?
 Schoolboeken, gratis schoolboekenregeling
 Schoolsponsoring
 Schoolverlaters op de arbeidsmarkt
 Sociaal Economische Raad
 Shell Oil
 Sinterklaas
 Slavenhandel
 Slavernij en economische gevolgen
 Sociale zekerheid
 Sociale zekerheid, hangmat of vangnet?
 Spaarloonregeling
 Speltheorie
 Sport en commercie
 Sportsponsoring
 Sportsponsoring: hoe belangrijk is het voor de economie?
 Staatsschuld
 Stabiliteit van de euro
 Stabiliteitspact
 Starters en faillissementen
 Starters- en koopsubsidie op de woningmarkt
 Stichtingen en verenigingen
 Stijging prijzen koopwoningen
 Stijging van de benzineprijzen
 Stress op het werk
 Student en geld
 Studiefinanciering
 Subsidiëring van de kunst
 Taalgebruik in reclame
 Taxi-oorlog
 Technology
 Telewerken: luchtballon of werkelijkheid
 Thee
 Thermocentrum
 Toekomst van Aalsmeer als bloemenstad
 Toerisme
 Transport en vervoer over het spoor
 Transport en Werkgelegenheid
 Transportlogistiek
 Trends in consumentengedrag
 Tv-rechten van het voetbal
 Tv-reclame
 Uitgaanscultuur van jongeren
 Uitkeringen
 Unicef
 Vaccineren
 Vakantiebestemmingen
 Vakantie, toeristenindustrie
 Van ruilhandel tot creditcard en internet-bankieren
 Vandalisme
 Vastgoed en makelaardij
 Veehouderij 1945 en nu
 Veilig uitgaan
 Veilingen
 Veni, Vidi, Vinex (Vinex-locaties)
 Verdeling van rijk en arm in de wereld
 Vergelijking AEX en Dow Jones
 Vergelijking van Nederlandse banken
 Vergrijzing en de pensioenen
 Verzekeringen
 Verzorgingsstaat
 Videogamesindustrie
 Viskwekerijen
 Vitamine- en mineralensupplementen
 Vliegtuigbouw en marketing

Vliegtuigmaatschappijen
 Vluchtelingen
 Voetbal en economie
 Voetbalvandalisme
 Vraag en aanbod op de huizenmarkt
 Vrouwen op de arbeidsmarkt
 Vrouwenemancipatie
 Waar kan de bijstandsgerechtigde het beste wonen?
 Waarheen gaan de Nederlanders op vakantie?
 Waarom is er verschil in armoede tussen de VS en Nederland?
 Waarom is het communisme in de Sovjet-Unie gevallen?
 Wachtlijsten in de gezondheidszorg
 Waddeneilanden
 WAO in theorie en praktijk
 War on drugs
 War on terror
 Wat gebeurt er met geld voor goede doelen?
 Wat is de rol van DNB en de ECB
 Wat is de rol van drugs in onze samenleving?
 Wat kost de politie?
 Droogleggen IJsselmeerpolders
 Watersnoodramp 1953
 Waterstof als alternatieve brandstof
 Watervervuiling
 Waterzuivering
 Wegtransport
 Wel of niet boren in de Waddenzee?
 Welke rol speelt het IMF in de internationale handel?
 Welvaart
 Welvaart en ontwikkelingslanden
 Wereldvoedselvraagstuk
 Werkdruk
 Werkgelegenheid in de regio
 Werkloosheid en criminaliteit
 Werkloosheid onder allochtonen
 Werkloosheid onder allochtonen in Nederland
 West-Indische Compagnie
 West-Indische Compagnie, Suriname en slavernij
 Wet verbetering Poortwachter
 Wij gaan op wintersport
 Wijnbouw in Frans- en Duitstalige gebieden
 Windenergie heeft de toekomst?
 Winkelen op het internet
 Winkelpersoneel en de nieuwe euromunten
 Witwassen van zwart geld
 Woningbouwcorporaties
 Woningcorporaties
 Woningmarkt
 World Trade Organisation
 Ziekteverzuim in bedrijven
 Ziekteverzuim in de zorg en in het onderwijs
 Ziekteverzuimpreventie
 Zijn de emu-criteria te streng?
 Zijn de theorieën van A. Smith in de 21^e eeuw nog bruikbaar?
 Zijn scholieren arm?
 Zin in vakantie!
 Zit de NS op het goede spoor?
 ‘Zit er nog toekomst in de muziek’
 Zo groen als Watt?! – Een onderzoek naar de toekomst
 Zondag, rustdag?
 Zonnecellen: rendabel?
 Zonne-energie, de energie van de toekomst
 Zwart werk
 Zweeftrein

Index

Aanbodfunctie	64	Centraal Akkoord	228
Aanbodlijn (verschuiving)	67	Centraal Economisch Plan	234
Aandelen	38	Centraal geleide economie	214
Aanzuigeffect	186	Centraal Planbureau	234
Absolute kostenverschillen	25	Ceteris-paribus	60
Abstracte markt	56, 118	Chartaal geld	34
Aflossing (looptijd)	148	Chipknip	38
Agent	264	Clubgoederen	210
Algemeen verbindendverklaring	229	Coalities	204
Alternatief aanwendbaar	10	Collectieve aanbodfunctie	67
Annuïteitenhypotheek	148	Collectieve dwang	210
AOW	172, 181	Collectieve goederen	210
Arbeidsintensief	95	Collectieve reclame	119
Arbeidsmarkt (vraag en aanbod)	179	Complementaire goederen	75
Arbeidsproductiviteit	24	Concrete markt	56, 118
Arbeidsverdeling	24	Concurrerende goederen	75
Arbeidsvoorwaardenoverleg	228	Conjunctuurwerkloosheid	185
Armoedeval	296	Constante kosten	101
Asymmetrische informatie	200	Constante meeropbrengsten	102
Auteursrecht	26	Consumentenorganisaties	122
Averechtse selectie	267	Consumentenprijsindex	160
Axelrod, Robert	195	Consumentensurplus	57
		Consumentenvoordeel	57
Baankans	180	Consumptiemaatschappij	8
Basisverlegging	162	Consumptiepatroon	159
Bedrijfsoptimum	99, 107	Contractloon	228
Behoeften	6	Convergentiecriteria	249
Beroepsbevolking	180	Coöperatieve speltheorie	204
Beroepsgeschikte bevolking	180	CWI	186
Berovingsprobleem	223		
Bedrijfskosten	93	Debiteur	147
Best response (methode van de)	202	Deelnemingspercentage	296
Bestedingsinflatie	165	Deeltijdwerk	181
Betalingsbereidheid	57	Degressief stijgend	106
Binnenlandse liquiditeitenmassa	46	Dekkingsbijdrage	113
Bonus-malussysteem	267	Dekkingspercentage	48
Boomstructuur	195	Democratische legitimering	214
Brancheorganisaties	128	Digitaal betalen	38
Break-evenpunt	112	Directe ruil	29
Budget	16	Dividend	38
Budgetlijn	17	Dominante strategie	201
Budgetonderzoek	159	Draagkrachtbeginsel	211
Budgettaire functie	243	Drempelinkomen	78
		Dynamisch	8
CAO	228	Dynamische spelen	200
CAO-onderhandelingen	228		
Categoriale bonden	229	ECB (hoofdtak)	49
CBS	159	Economisch handelen	6, 8

EEG	237		
EGKS	237	Heterogene goederen	101, 109
Eigen risico	267	Hoeveelheidsaanpasser	101, 109
Eigendomsrechten	26	Hof van Justitie	244
Engelkromme	79	Homo-economicus	6
Euratom	237	Homogene goederen	101
Europees Monetair Stelstel (EMS)	249	Homogene producten	109
Europees Parlement	243	Hyperinflatie	156
Europese Akte	238	Hypothecaire lening	150
Europese Centrale Bank	251	Hypotheek	150
Europese Commissie	241	Hypotheekgever/-nemer	150, 168
Europese integratie	237		
Europese Monetaire Unie (EMU)	239, 249	I/A-ratio	295
Europese Raad	243	ID-banen	296
Europese Rekenkamer	244	Inactieven	295
Europese richtlijn	242	Incidentele loonstijging	229
Europese Unie	238	Index waarde geld	155
Europese verordening	242	Indexcijfer	155
Evenwichtshoeveelheid	64	Indifferentiecurve	18
Evenwichtsprijs	64, 118	Individueel arbeidscontract	188
Executiewaarde	169	Individuele arbeidsovereenkomst	229
Externe effecten	209	Individuele goederen	209
Externe waarde geld	157	Individuele reclame	119
		Inferieure goederen	79
Feitelijk monopolie	124	Inflatie	30, 155
Fiduciair geld	34, 47	Inflatie (oorzaken en gevolgen)	164
Fisher, Irving	39	Informele sector	186
Formele sector	186	Initiële loonstijging	229
Fraudebestrijding	294	Inkomensderving	279
Free riding (CAO)	229	Inkomenselasticiteit	78
Frictiewerkloosheid	186	Inkomensvraagcurve	79
		Inkoopkosten	93
Geestelijk eigendom	26	Institutionele beleggers	150
Geknikte prijsafzetcurve	126	Intellectueel eigendom	26
Geld (funties)	30	Interne markt	238
Geld (voorwaarden)	29	Interne waarde geld	157
Geldmarkt	147	Internetbankieren	38
Geldmarkt (in enge/ruime zin)	151	Intrinsieke waarde	34
Geldontwaarding	30, 155	Intrinsieke waarde geld	47
Geldscheppende instellingen	46		
Geldscheppers	151	Kahneman, Daniël	7
Gemeenschappelijke goederen	210	Kapitaaldeckingsstelsel	283
Gemiddelde constante kosten (GCK)	103	Kapitaalmarkt	147
Gemiddelde opbrengst (GO)	101, 109	Kartel	127
Gemiddelde totale kosten (GTK)	103	Klantenbinding	122
Gemiddelde variabele kosten (GVK)	103	Knelpuntfactor	96
Geregistreerde werkloosheid	186	Kolomspeler	196
Gesloten-bodveiling	204	Koopkracht	156
Giraal geld	34	Kopen van een huis	168
Goldsmith notes	47	Koppeling (lonen-uitkeringen)	233

Korte termijn	119	Nachtwakerstaat	278
Korte termijn (prijszetter)	128	Nash-evenwicht	202
Korte termijn evenwicht	67	Nationale liquiditeitsquote	46
Kortlopend vermogen	150	Natuurlijk monopolie	123
Kosteninflatie	165	Nederlandse Mededingingsautoriteit	127
Kredietgever/-nemer	150	Nederlandse veiling	204
Kroonleden	193	Niet-coöperatieve speltheorie	203
Kruiselingse prijselasticiteit	74	NMA	127
		No-claim korting	267
Lange termijn	119	Nominaal inkomen	155
Lange termijn (prijszetter)	128	Nominale rente	151
Lenen	146	Nominale waarde	34
LETS	22	Nominale waarde geld	47
Levensfasen	142	Noodzakelijke goederen	78
Levensverzekering	172		
Liquiditeit (banken)	49	Obligaties	38, 150
Local Exchange Trade System	22	Octrooirecht	26
Loonkosten per product	95	Oligopolie	126
Loon-prijsspiraal	166	Omloopsnelheid geld	39
Loonruimte	229	Omscholing	294
Luxe goederen	78	Omslagstelsel	284
		Omzet	69
$M \times V = P \times T$	39	Onderhandelen	194, 220
Maatschappelijk verantwoord		Onderhandelingspositie	220
ondernemen	253	Onderhandse kapitaalmarkt	150
Maatschappelijke geldhoeveelheid	38	Onderhandse lening	150
Macro Economische Verkenningen	234	Oneigenlijk gebruik	290
Marginale kosten	84, 99	Ontduiken	290
Marginale opbrengst	84, 101	Ontmoedigingseffect	186
Marketingbeleid	129	Ontpotten	40
Markteconomie	214	Ontwijken	250
Marktevenwicht	65	Openbare kapitaalmarkt	150
Marktleider	127	Opofferingskosten	12, 147
Marktmechanisme	64	Opportunity costs	12
Marktsegmentatie	127	Oppotmiddel	30
Marktvormen	121	Oppotten	40
Marktwerking in sociale zekerheid	294	OPTA	123
Matrix	196	Overheidsmonopolie	123
Maximale winst	84		
Mededingingsautoriteit	127	P/A-ratio	181
Meeliftgedrag	210	Pareto (welvaartstheorie)	24
Middelen	6	Participatiegraad	296
Miljoenennota	234	Pensioen	171
Minimumloon	232	Personele inkomensverdeling	283
Misbruik sociale wetten	238	Pinnen	37
Monopolie	122	Plaatsbeleid	129
Monopolistische concurrentie	128	Poldermodel	228
Moral hazard	264	Polis	263
MVO (People, planet, profit)	255	Potentiële beroepsbevolking	180
		Premie (verzekering)	263

Premiedifferentiatie	294	Roodstand	148
Premiegrens	289	Ruil in natura	22
Premieplichtigen	279	Ruileconomie	24
Principaal	264	Ruilmiddel (geld)	29
Principaal-agentrelatie	264	Ruiltransactie	24
Prijsafzetfunctie	59	Ruilwaarde	30
Prijsbeleid	70, 129		
Prijscompensatie	165, 229	Samenwerken	194
Prijsdifferentiatie	127	Schaarse goederen	8
Prijsdiscriminatie	134	Schaarste	6
Prijselasticiteit (aanbod)	72	Secundaire arbeidsvoorwaarden	228
Prijselasticiteit (vraag)	71	Secundaire inkomensverdeling	283
Prijselastisch	71	Secundaire liquiditeiten	46
Prijsinelastisch	71	Seizoengecorrigeerd	185
Prijsmechanisme	64	Seizoenwerkloosheid	185
Prijsnemer	101, 109	Semi-collectieve goederen	211
Prijszetter	101, 109	Sequentiële spelen	200
Prijzenoorlog	126	Simultane spelen	200
Primaire arbeidsvoorwaarden	228	Snoeien (van munten)	33
Primaire goederen	78	Sociaal Economische Raad (SER)	234
Primaire liquiditeitenmassa	38	Sociale partners	229
Prisoners dilemma	194	Sociale verzekeringen	279
Privatiseren	283	Sociale voorzieningen	279
Producentensurplus	57	Sociale zekerheidswetten	249
Producentenvoordeel	57	Solidariteit (verzekeringen)	267
Producersen	94	Solidariteitsbeginsel	283
Productbeleid	129	Spaarhypotheek	149
Productdifferentiatie	128	Spaarmotieven	145
Productiecapaciteit	94	Sparen	146
Productiefactoren	94, 97	Speculatiemotief	146
Productiefunctie	95	Spelevenwicht	202
Productietechniek	95	Speltheorie	199
Profijtbeginnsel	211	Stabiliteits- en groeipact	250
Progressief stijgend	106	Stagflatie	166
Promotiebeleid	129	Standaardmunten	34
		Stichting van de Arbeid	228
Quasi-collectieve goederen	211	Strategie	199
		Strategisch gedrag	199
Raad van Ministers	242	Stroomgrootheid	145
Reële inkomen	156	Structuurwerkloosheid	186
Reële rente	152	Substitutie arbeid door kapitaal	295
Rekeneenheid	30	Substitutiegoederen	75
Relatieve kostenverschillen	25		
Rentabiliteitsoptimum	84	Termijndeposito	150
Rentevaste periode	169	Toe- en afnemende meeropbrengsten	102
Reputatie	204, 216	Toe- en uittreding	122
Rijksbegroting	234	Toegevoegde waarde	97
Rijspeler	196	Toetredingsmogelijkheden	118
Risico's (goede en slechte)	269	Totale kosten	101
Risicoaversie	262	Traditionele veiling	204

Transactiekosten	27
Transparante markt	118
Trend	185
Uitgestelde belastingbetaling	157
Uitkering (verzekering)	263
UWV-WERKbedrijf	186, 280
Vakbonden	180, 228
Variabele kosten	101
Verborgen werkgelegenheid	186
Verborgen werkloosheid	186
Verdrag van Maastricht	238
Vergelijkend warenonderzoek	122
Verkeersvergelijking van Fisher	39, 46, 165
Vermogensmarkt	147
Verschuiving vraaglijn	60
Verschuiving aanbodlijn	65
Vertrouwen	204
Verzekeren	263
Verzonken kosten	221
Verzorgingsstaat	279
Volkomen concurrentie	118
Volksverzekeringen	279
Vorraadgrootheid	144
Voorzorgsmotief	146
Vraagfactoren	10, 60
Vraagfunctie	59
Vrijemarkteconomie	278
Waardevast	172, 185
Welvaartsvast	172, 285
Werkgelegenheid (in arbeidsjaren)	185
Werkgelegenheid (in personen)	185
Werkgeverscentrales	228
Werkloosheid	185
Werkloosheidswet (WW)	279, 280
Werknemerscentrales	228
Werknemersverzekeringen	279
Wet van Gresham	34
Wetgevende functie	243
WIA	280
Wig	289
Win-win-situatie	220
Woekerpolis	264
WULBZ	280
Zelfbinding	204, 215
Ziektewet (ZW)	279, 280

© Uitgeverij L & M Educatief - Zeist, 2013

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar worden gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door middel van fotokopieën, opnamen of op welke wijze ook, zonder dat daartoe voorafgaand schriftelijke toestemming van de uitgever is verkregen.

Uitleen of verhuur van deze uitgave met het oogmerk economisch of commercieel voordeel te behalen, is verboden, tenzij hiervoor voorafgaand schriftelijk toestemming van de uitgever werd verkregen.

Aan de totstandkoming van deze uitgave is de uiterste zorg besteed. Desondanks kan voor de afwezigheid van (druk)fouten niet worden ingestaan en aanvaarden auteurs en uitgever geen aansprakelijkheid voor de gevolgen van eventuele fouten en/of onvolkomenheden.

Internet heeft een belangrijke rol gespeeld bij de samenstelling van deze uitgave. Wij hebben daarbij getracht alleen gebruik te maken van rechtenvrij materiaal. Mocht u desondanks van mening zijn dat inbreuk is gemaakt op bij u berustende rechten, dan verzoeken wij u hierover contact met ons op te nemen binnen zes maanden na verschijning van deze uitgave.

Wij houden ons aanbevolen voor suggesties en opmerkingen die kunnen leiden tot verbetering van deze uitgave.

Contactgegevens: Uitgeverij L & M Educatief, Slotlaan 210-C, 3701 GT Zeist; telefoon: 030-6932445; fax: 030-6918837; e-mailadres: info@examentrainingen.nl; website: www.examentrainingen.nl

Aantekeningen